ИВАН ДУЙЧЕВ

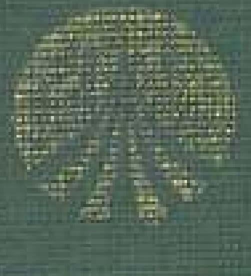

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

Индекс 94/99

©
Иван Симеонов Дуйчев
c/o Jusautor, Sofia, 1981

Предговор

Предлаганият том съдържа проучвания из областта на политическата и културната история на средновековната българска държава. Статиите, двадесет и осем на брой, публикувани на български език в продължение на четири десетилетия, са постижения в областта на историческото познание и запознават читателя с различни страни и явления от живота на средновековна България. В едни от изследванията, публикувани в книгата, са изучени отделни моменти от политическата история на българската държава през средните векове и някои феномени с културно-исторически характер — най-вече въпроси из историята на старобългарската и старославянската литература. Включени са статии, посветени на една колкото трудна, толкова и важна проблематика — областта на историческото изворознание, както и статии, които разглеждат днешното състояние на историческото дирене по определени въпроси от нашата средновековна история. Накрая в книгата са поместени някои статии, които имат езиковедски характер, но допринасят за изучаването на отделни, чисто исторически явления.

Привличането на нов или недостатъчно изучен изворен материал, строго научният подход при неговото използуване като историческо градиво и благодарение на това добре обоснованите изводи, придават приносен характер на всяко едно изследване, публикувано в книгата. Изданието ще интересува най-вече специалисти у нас и в чужбина, но ще представлява определен интерес и за по-широки кръгове от нашата общественост.

Предлаганите студии и статии се преиздават така, както са били отпечатани, без допълнителни библиографски бележки за по-новата литература.

1

Проучвания върху политическата и културната история

„Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция

Неведнъж е заявявано, че в неспирния поток на историческия живот обичайните хронологически разграничения имат повече условно, а не абсолютно значение. Чрез поставянето и уточняването на хронологическите определения ние се мъчим да внесем — за нас самите преди всичко — известна прегледност в развоя на историческите събития. В действителност обаче една епоха подготвя следващата, закономерно съдържа предпоставките за възникването на следващата и се прелива в нея. Именно тази причинна обусловеност на следващата епоха от предходната създава онова явление на непрекъснатост или континюитет в историческото развитие, което е основна характеристика и на нашата национална история. А споровете за установяване на определени и точни датировки като разграничения между отделни исторически епохи понякога са спорове повече за външни белези. Пример за това представляват и споровете относно датата на възникване и формиране на българската държава. Установяването на тази дата е напълно необходимо, за да внесем прегледност в знанията за миналото на нашия народ. Възникването на една държава обаче е много сложен исторически процес, в който се преплитат фактори от политическо, социално и икономическо естество, както и съответни етнически съотношения, с други думи казано, фактори на вътрешното социално-икономическо и външното политическо и етническото развитие.

Като дата на формирането на българската държава досега са предлагани преди всичко няколко различни години от седмото и осмото десетилетие на VII в. Без да се вземат под внимание някои по-стари опити за установяване на тази хронология, трябва да се споменат най-важните предлагани датировки. Така поради едно погрешно изчисление на посочвания в някои от нашите най-главни исторически извори (главно в „Хронологията“ на Теофан Изповедник) дълго време в научната и научно-популярната литература като дата на възникване на българската държава бе сочена годината 679. Това схващане е застъпено преди всичко в основните изследвания на заслужилия отличен познавач на средновековната наша история проф. В. Н. Златарски,[1] а чрез неговите трудове то се наложи за дълги години в нашата наука и всред широките кръгове на просветената българска общественост. През 1932 г. един много добър познавач на въпроси от средновековната българска политическа и литературна история, Юрдан Трифонов, обърна внимание на едно пренебрегнато в нашата специална литература сведение, именно известието на свещеника Константин от Апамея (Сирия) от 681 г., значи от времето на самите исторически събития, и доказа, че в същност като дата за основаване и признаване на българската държава от страна на Византийската империя трябва да се смята годината 681.[2] Цяла редица изтъкнати учени възприска тази дата.[3] Без желание да поставям тук на основно разискване въпроса за тази дата ще добавя, че именно годината 681 трябва да се смята за година на формирането и официалното признание на българската държава от страна на Византийската империя.[4] В течение на последните години обаче някои наши учени застъпват една друга дата — 680 г., като година на основаването на българската държава.[5]

---

[1] Вж. главно В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. I. Епоха на хуно-българското надмощие, С., 1918.

Когато разглеждаме този въпрос, интересно е да видим как са схващали възникването на българската държава в отсамдунавските земи нашите далечни предци, съвременници на събитието или близки по време до него. Би било желателно да потърсим наши, домашни свидетелства за това събитие — такива свидетелства обаче не са запазени. Затова пък за щастие притежаваме един твърде близък по време писмен паметник от домашен произход — става дума за така наречения „Именник на първобългарските ханове“, в който могат да се открият отражения за схващанията на ранносредновековните българи относно началото на българската държава.

Голямата заслуга за откриването на този книжовен паметник се пада на предреволюционния руски славист Андрей Николаевич Попов (1841 — 1881), който откри текста на Именника в два ръкописа от XVI в. и пръв го обнародва.[6] Съветският специалист по руска и славянска история Михаил Николаевич Тихомиров (1893—1965) има щастие да открие, все в ръкопис от XVI в., трети препис от Именника.[7] От повече от едно столетие насам този книжовен паметник е предмет на многобройни изследвания и се смята за един от особено ценните исторически извори за ранното българско средновековие.[8] През последните години с проучването на този паметник се занимаха по-специално неколцина наши и чужди учени.[9] Те несъмнено допринесоха за изясняване на множество подробности около възникването на паметника и за уточняване на отделни елементи в текста на Именника. За съжаление същевременно бяха изказани и някои схващания относно характера, времето на възникването на паметника и неговата форма, чрез които въпросът биде замъглен още повече и не само не се направи стъпка напред в неговото изясняване, но и значително се замъгли. Но нека преди всичко да се обърнем към текста на Именника, въпреки че е вече добре познат.

---

[2] Ю. Трифонов, Известието на сирийския презвитер Константин за Испериховата победа над византийците, ИБИД, т. XI—XII. 1932, стр. 199—215.

[3] Например Fr. Dölger: Byzantinische Zeitschrift, t. XXXVIII, 1938, p. 518—519; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1963³, p. 104, n. 4.

[4] I. Dujčev, Protobulgares et Slaves. Sur le problème de la formation de l'Etat bulgare, Annales de l'Institut Kondakov, t. X, 1938, p. 145—154; срв. също М. Войнов, За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава, ИИБИ, т. VI, 1956, стр. 453—480; Д. Ангелов, Образуване на българската народност, С., 1971, стр. 190 сл.

[5] Г. Цанкова-Петкова, Бележки към началния период от историята на българската държава. ИИБИ, т. V, 1954, стр. 319—350.

[6] А. Попов, Обзор хронографов русской редакции, т. I, Москва, 1866, стр. 25—27.

[7] М. Н. Тихомиров, Именник болгарских князей, Вестник древней истории, 1946, кн. 3, стр. 81—90.

[8] За библиографски посочвания вж. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, t. II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958, p. 352—354.

[9] O. Pritzak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955 (cf. I. Dujčev: Byzantinoslavica, t. XXII, 1961, p. 348—350); V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, p. 306—323, № 79; същият, Надпис ли е бил Именникът на българските князе?, ИАИ, т. XXIV, 1961, стр. 1—8; Е. Георгиев, Прабългарското летописание, Изследвания в чест на Марин С. Дринов, С., 1960, стр. 369—380.

В новобългарски превод, при който са взети под внимание четенията на трите познати досега преписа на Именника, паметникът гласи[10]:

„Авитохол живя 300 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] дилом твирем.

Ирник живя 150 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] дилом твирем.

Гостун, бидейки наместник, [управлява?] 2 години. Родът му [беше] Ерми, а годината му [на заемането на властта] докс твирем.

Курт управлява 60 години. Родът му [беше] Дуло, а годината му [на заемането на властта] шегор вечем.

Безмер [управлява?] 3 години. А родът му [беше] Дуло, а пък годината му [на заемането на властта] шегор вечем.

Тези 5-има князе управляваха княжеството оттатък Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунава Исперих княз и досега.

Есперерих [сиреч: Исперих] княз [управлява] 60 и една година. Родът му [беше] Дуло, а годината му [на заемането на властта] верени алем.

Тервел [управлява] 21 година. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] текучитем твирем.

[. . .управлява] 28 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] дванш схтем.

Севар [управлява] 15 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] тох алтом.

Кормисош [управлява] 17 години. Родът му [беше] Вокил, а неговата година [на заемането на властта] шегор твирем. Този княз измени рода Дуло, сиреч [беше от рода] Вихтун.

Винех [управлява] 7 години. А родът му [беше] Оукил. А неговата година [на заемането на властта беше] шегор алем.

Телец [управлява] 3 години. Родът му [беше] Угаин, а неговата година [на заемането на властта] сомор алтем. И той [беше] от друг род.

Умор [управлява] 40 дни. Родът му [беше] Укил, а [годината на заемането на властта] дилом тутом."

По своето съдържание и форма Именникът на първобългарските владетели поражда цяла редица въпроси, на които не винаги е лесно да бъде даден задоволителен отговор. В своята цялост този важен наш исторически паметник едва ли може да бъде смятан за окончателно изяснен. На първо място, в неговото съдържание трябва да се изтъкне употребата на хронологически посочвания според системата на така наречения „12-годишен животински цикъл", в който отделните години са означени с имената на животни, а месеците — с числителни редни. Тази хронологична система е изградена на лунни години (97 слънчеви години = 100 лунни години) с употребата на изрази от езика на първобългарите (тюркски език).[11] Финландският славист Йосиф Й. Микола пръв успя да разгадае тези тюркски изрази и им даде убедително тълкуване,[12] а по-късни изследвачи допринесоха за по-пълно изясняване на въпросите.

---

[10] Старобългарският текст на Именника заедно с новобългарски превод и обяснителни бележки у: Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, т. I. С., 1943, стр. VII—VIII, 1—2, 162—165.

Преди да се използуват посочванията на Именника като исторически извор, трябва да се уточнят някои подробности относно неговата форма и съдържание. Въпреки различните изказвани напоследък предложения като достатъчно убедително доказани могат да бъдат смятани някои основни положения. Несъмнено е преди всичко, че Именникът на първобългарските владетели представлява официален писмен паметник с летописно съдържание. Точността на съдържащите се в него исторически податки, на първо място за имената, реда на отделните упоменати владетели, както и употребата на източноазиатската, донесена от първобългарите хронологическа система на 12-годишния животински цикъл, най-сетне употребата на имена и изрази от езика на първобългарите — всичко това говори за неговата дълбока старинност. Предположенията, че той е съставен късно, както понякога се изтъква, чак в Симеоновата епоха, сиреч между 893 и 927 г., са напълно неубедителни. При такова предположение не бихме могли да обясним задоволително какви исторически праизвори са били използувани и с каква цел е бил съставен през епохата на християнизирана България писмен паметник за увековечаване имената и родовете на най-далечни езически владетели.

Срещу такива неубедителни предположения трябва да се изтъкне, че Именникът представя старинен писмен паметник от ранната първобългарска епоха. Последното упоменато в него име е името на краткотрайния първобългарски хан Умор, който в 767 г. управлявал всичко 40 дни.[13] Строго погледнато, трябва да се заключи — както това обичайно се прави при всички подобни случаи, — че паметникът е съставен след тази дата: тази година представя за нас terminus ante quem non. Дали текстът на Именника е бил продължен и по-нататък, за да бъдат включени имената и годините на управление и на други първобългарски владетели, по този въпрос могат да бъдат изказвани само предположения, които засега не са подкрепени от никакви положителни доказателства. Годината 766—767 трябва да бъде смятана за дата, към която приблизително паметникът е бил завършен във вида, в който ние го познаваме днес. Дали той представлява единен паметник или пък се състои от две отделни части? Единството в изразната форма, единството в употребените в него хронологически посочвания говори за единна редакция, която може да се тълкува в смисъл, че паметникът е писан изцяло в едно и също време или пък, което също е напълно допустимо, при неговото написване строго е следван установен първообраз. Посочването в текста във връзка с упоменаването за хан Аспарух, именно неговото идване (пріиде: дойде) в отсамдунавските области накара мнозина изследвачи да приемат, че паметникът се състои от две части, като първата част свършва на това място, а по-нататък следва част като продължение. Изразът в текста кнзь тождє и до сєлѣ може да се тълкува само във връзка с управлението на хан Аспарух. Изказано е предположение, че в същност в този израз би трябвало да се съзре указание за преселването на първобългарите в отсамдунавските области и че те се намирали тук и до времето (до сєлѣ), когато е бил съставен паметникът. В такъв случай обаче следва да приемем, че тук Аспаруховото име се явява епоним за целия първобългарски народ, който ханът довел в отсамдунавските области със себе си. Такова тълкуване обаче би било пресилено. Най-вероятно си остава предположението, че този израз е писан в края на VII или самото начало на VIII в.

---

[11] Във връзка с това вж. полезната статия на Я. Тодоров, Източноазиатският животински цикъл от гледище на астрологическите вярвания, ГСУ, ИФФ, т. XXVII, 8, 1931; срв. Ив. Дуйчев: ИБИД, т. XI—XII, 1931—1932, стр. 389—392.

[12] J. J. Mikkola, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, Journal de la Société finno-ougrienne, t. XXX, 33, 1913/18, p. 1—25.

[13] За него вж. Златарски, История, стр. 219 сл. и др.

Ако паметникът е писан в първобългарско време, на какъв език е писан и с какво писмо е бил записан? Твърдението, че Именникът е бил писан на „старобългарски език“ (altbulgarische Sprache), е напълно неопределено: означава ли това езика на първобългарите или езика на българските славяни от най-стария период? Ние не разполагаме с никакви положителни сведения за използуването на първобългарския език като писмен език — разбира се, с рунно писмо. Въпреки всички възможни възражения трябва да се предположи, че Именникът е бил писан на гръцки език и с помощта на гръцкото писмо. Текстът, който познаваме днес, представлява следователно старобългарски, в смисъл славянски превод, направен по всяка вероятност в старобългарско време. За този превод може да се допусне действително, че е бил направен в старобългарската епоха — във времето на цар Симеон. Такова предположение не означава обаче, че Именникът е бил съставен в казаната епоха. Наистина в приписката към старобългарския превод на словата на Атанасий Александрийски против арианите е употребен един израз от първобългарската хронологическа система,[14] но едва ли е допустимо, че тогава — при отмирането на първобългарския етнически елемент в българската държава — езикът на първобългарите е бил така широко познат, за да бъдат лесно разбираеми всички хронологически посочвания в Именника. Наличието на славянизми в текста на Именника все още не е положително доказателство за късен произход: тези славянизми могат с голямо основание да се припишат на славянските преводачи и преписвачи от средновековието. Нашият паметник освен това е писан въз основа на достоверни исторически първоизвори, каквито едва ли са били запазени до времето на Симеон.

Спорът, дали Именникът е представлявал първобългарски надпис или не, е по мое мнение излишен: той засяга повече формата, а не съдържанието на паметника. По своето съдържание нашият Именник представлява наистина текст с летописен характер — с най-кратки и сбити летописни бележки (annales) за най-ранните първобългарски владетели от митични времена до втората половина на VIII в. Съобразно с възможностите на времето такъв официален паметник е трябвало да бъде записан на трайна писмовна материя — на камък, а по този начин неизбежно се превръщал в надпис, сиреч в епиграфски паметник. Нямаме ли ние и други наши епиграфски паметници, по-кратки или по-обстойни, с летописно съдържание? Единият от Омуртаговите надписи — надписът от Търново — изразява най-красноречиво съзнанието за историчност и желанието за увековечаване в историята.[15] Хан Омуртаг гордо изразява това съзнание: „Направих тези писмена. Човекът, и добре да живее, умира и друг се ражда. И нека родният последен, като гледа това [надписа], да си спомни за тогова, който го е направил.“ Най-сетне трябва да отбележим, че Именникът е напълно самобитен по своето съдържание писмен паметник. Доколкото може да се говори за чуждо — библейско и византийско — влияние, това засяга формата или пък представлява просто аналогии, общности в паметници от този род.

---

[14] Текст и превод у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. XIII, 76 214—216.

За нас особено важна е основната тенденция, която е намерила израз в паметника. Включването на този текст в ръкопис, който съдържа библейската IV книга на царете, е наистина показателно, но това ни най-малко не издава желание за съпоставка на българските владетели по старинност, следователно и по значение с библейските владетели. Съпоставката е не с тях, а именно с византийските императори, които в различни времена са допускали тяхната генеалогия да бъде продължавана далеч назад във времето — до римските императори, или да се правят съпоставки с библейски царе. Византийците можели да оспорват правото на българската крайдунавска държава на съществуване с оглед на нейната старинност. Олицетворявайки държава и владетел, съставителите на Именника са целели именно да покажат старинността на своята държава. В това отношение сведенията върху владетелите от митични времена до епохата на хан Аспарух представляват твърде голям интерес.

Отъждествяването на споменатите в първата част на Именника имена представлява значителни трудности: не е възможно напълно убедително отъждествяване на всички тези имена и в научната литература досега се водят спорове във връзка с това. Спорни са написите на някои имена и отъждествяването им с добре познати исторически личности, докато при някои посочвания на имена би трябвало да се допусне, че се отнася до личности, за които не притежаваме други известия. Отъждествяването на двете начални имена се затруднява от обстоятелството, че за продължителността на техния живот са дадени нереални числа: 300 години живот на Авитохол и 150 години живот за Ирник. Предположението за тъждеството на Авитохол с хунския вожд Атила, под чието владичество първобългарите са живели известно време, е твърде съблазнително, но срещу него могат да се изтъкнат редица възражения. Много по-правдоподобно, ако и все пак оспорвано от някои учени, е отъждествяването на втория споменат владетел Ирник с Атиловия син Ернах. Затова пък, като се изключи възможността за едно убедително отъждествяване на две имена — Гостун и Безмер, отъждествяването на споменатия на четвърто място владетел под името Курт не буди съмнение: това е именно владетелят на „Велика Волжска България“ Кубрат, баща на хан Аспарух, починал към 642 г. В такъв случай не е изключено положението, че споменатият в Именника на пето място владетел Безмер — каквото име и да му е дадено — не е никой друг освен най-големият Кубратов син Баян (погрешно обозначаван и с името Батбаян поради дитография на първата сричка).[16] Споменавайки тези петима владетели, съставителят (или съставителите) на Именника ги сочат като български владетели и тяхната държава като българска държава, предхождаща възникналата след поселването на Аспарух в отсамдунавските земи крайдунавска България. Връзката между едната и другата историческа епоха в съществуването на българската държава — държавата („Велика България") в крайволжските области и крайдунавска България — е изразена в думите: „Тези петима князе (ἄρχοντες) управляваха княжество (ἀρχοντία) оттатък Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунава Исперих, княз (ἄρχων), също и досега." Няколко думи върху този пасаж от Именника. На първо място, трябва да се отбележи употребата на означенията „княз" и „княжество" като свидетелство за ранния произход на паметника, преди да бъдат възприети обозначенията „цар" и „царство". Освен това съпоставянето на „княжество отвъд Дунава" и държава „отсам" Дунава свидетелствува, че Именникът е съставен в началната си част в отсамдунавска България, значи след 681 г. Остава неизяснено във всеки случай посочването за „остригани глави", но неговото тълкуване не пречи да се схване общият смисъл на изложението.

---

[15] Вж. текста у Дуйчев, пос. съч., стр. 4—5.

Без да се поставя въпрос, дали текстът на Именника е завършил с упоменаването за хан Умор, или пък е продължавал и за някои по-късни първобългарски владетели, основното схващане на съставителите е напълно ясно. Това са летописи (анали) на българската държава през нейното съществуване в далечната крайволжска родина и през времето около едно столетие в земите отсам Дунава, приблизително докъм 766/67 г. Аспаруховото княжество е само продължение на отвъддунавска, крайволжска България на Кубрат и неговите митологични предходници. Установявайки се в отсамдунавските области, Аспарух не създава в същност ново княжество: той само продължава съществуването на българската държава от южноруските области. Проблемите около първобългарското летоброене остават неизяснени и досега, те се нуждаят от основно и критично проучване след изказаните досега хипотези. Затова е трудно да се установи за какъв точно исторически период става дума в обозначението за 515 години. Ясно е едно! Загатва се за съществуване на стара българска държава в течение на няколко столетия. Това е съзнанието за непрекъснатост или вековен континюитет в историята на българската държава до времето на управлението на хан Аспарух между 681 и приблизително към началото на VIII в. (около 701 г.). А това е съзнанието за същата тази приемственост в живота на българската държава, която идея се долавя през цялото средновековно съществуване на България[17] и съставя една от най-съществените отлики в нашето историческо минало. В светлината на тези изводи споровете относно точните хронологически разграничения придобиват някак си второстепенно значение. Заедно с това обаче трябва да се направи още едно заключение. Ако прочее нашите далечни предци от VII и VIII в. са съзнавали изградената от тях държава само като продължение от крайволжска България, нямаме ли и ние задължението да се занимаваме по-задълбочено и по-усърдно с проучване на онази далечна прародина, от която в тукашните земи са дошли Аспарух и неговите дружинници? Това не означава омаловажаване на ролята на славянското множество, което дава основния етнически елемент на българската държава, а само допълване и закръгляне на проучванията върху цялостното наше национално минало от най-далечни времена насам.

---

[16] За това вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Българско средновековие, С., 1972, стр. 88, 95 сл.

[17] Вж. обстойно по въпроса Ив. Дуйчев, Идеята за приемствеността в средновековната българска държава, ИБИД, т. XXVII, 1970, стр. 5—19; I. Dujčev, Aspects of the Balkans; Continuity and Change, The Hague — Paris, Mouton, 1972, pp. 138—150.

Проблеми из средновековната история на Преслав

Върху историята на втората българска столица от средновековието притежаваме няколко достатъчно задълбочено разработени очерка, а старините на града от години насам съставят предмет на грижливи археологически издирвания. Въпреки всичко, откровено казано, ние сме още твърде далеч от пълното познаване на цялостната история на това средище на някогашния наш политически живот и култура. Както при много селища в нашите земи, така и тук ние сме изправени пред необходимостта да се занимаем с една многовековна история, чието начало трябва да се постави още в праисторически времена, за да се стигне почти до наши дни. С други думи, също и тук изниква трудният въпрос за проследяване на хронологическия континюитет в живота на селището от праисторическата епоха,[1] през тракийската и гръко-римската епоха, после в периода на истински разцвет, когато Преслав става столица на българската държава, за да стигнем до дните на упадък. В дълбините на земята все още лежат скрити паметници от някогашния Преслав и, разбира се, трябва да минат много години, преди лопатата и кирката на археолозите да ни разкрият всичко, което е оцеляло. Докато се изчаква този момент, необходимо би било да се насочим към издирване и тълкуване на всички писмени свидетелства за историята на града, а освен това да подложим на критическа преценка и задълбочен анализ наличните археологически паметници и разни други проблеми, свързани изобщо с миналото на града. А такива проблеми и неизяснени задоволително паметници има твърде много. С голяма вероятност може да се приеме, че в тази покрайнина славяните се настанили още твърде рано, ще рече още в периода на проникването им в земите на Балканския полуостров през втората половина на VI и първата половина на VII век. Ние днес не сме в състояние да установим точното разселение на отделните славянски племена от така нар. българо-славянска етническа група по територията на полуострова, обаче все пак някои наблюдения в това отношение са възможни и позволени. Така може да се предполага с основание, че зачатъчната държавна организация всред българските славяни, позната под наименованието „Седем славянски племена",[2] не е включвала едно от най-големите племена, които населявали днешните североизточни български земи — именно племето на северите. Докато за всички други племена може да се говори за подчинение от страна на първобългарите,[3] отношенията с племето на северите се уредили чрез договор. Що се отнася до местонахождението на северите по времето на Аспаруховото настаняване в североизточната част на днешна България, най-вероятно е, че това сравнително голямо славянско племе ще да е обитавало тъкмо областта между първите две наши столици Плиска и Преслав и по северните склонове на тукашния Балкан. Според свидетелството на византийския хронист Теофан[4] първобългарите преместили племето на северите от областта, разположена пред така наречената теснина или проход на Веригава към изток, вероятно към черноморското крайбрежие. Тези твърде оскъдни посочвания на един напълно достоверен византийски извор позволяват да се направят няколко предположения. Преди всичко определянето на първоначалното местонахождение на племето на северите зависи от локализирането на прохода Веригава, споменат от византийския хронист. Въз основа на всички разполагаеми писмени изводи от византийски и западен произход можем да установим с голяма положителност, че през средновековието и дори през по-ново време с обозначенията Веригава, Zygos, Catena Mundi (Catena del mondo), на които отговаря по смисъл името „Балкан", е била именувана староплапинската верига, а под наименованието „Проход на Веригава" се разбирал по всяка вероятност така наречепият Върбишки проход.[5] Действително този проход е представял за ранното средновековие една от най-важните съобщителни връзки между източната част на крайдунавската равнина и владяната от византийците Тракия. Именно това обстоятелство му е придавало изключително голямо стратегическо значение за отбраната на възникналата през втората половина на VII в. българска държава. Неговата северна част се разгръща точно в непосредствена близост с Преслав. Съзнавайки огромното стратегическо значение на прохода и очаквайки евентуални нападения от страна на Византийската империя, първобългарите на Аспарух отнели неговата отбрана от властта на обитаващото тук племе на северите, преместили ги към изток, вероятно някъде към черноморското крайбрежие, и сами се настанили на това място, за да поемат отбраната на прохода. Очевидно взетите мерки за отбрана на прохода не се изразили единствено в разместване на населението в тази покрайнина. Може да се мисли, че първобългарите — било в началния период от своето поселване тук, било малко по-късно, при настаналите войни с империята, — ще да са взели някои много по-ефикасни мерки за отбраната и укрепването на прохода, преди всичко чрез издигане на укрепления при изхода на прохода, приблизително на мястото на по-късния престолен град, а освен това и чрез укрепване на отделни пунктове по протежение на дългия планински проход. При днешното състояние на археологическите изследвания в този край ние трудно бихме могли да уточним мястото и размерите на извършените през ранния период на българската държава укрепителни мероприятия. Някои решителни събития от следващите векове обаче показали още по-ясно значението на прохода за отбраната на страната и съответно наложили да се вземат мерки за неговото по-нататъшно укрепяване. Едно такова събитие била българо-византийската война през 811 г. и специално нашествието на византийския император Никифор I Геник (802—811) в България в края на пролетта и началото на лятото 811 г.[6] Ние не знаем през какви проходи и по кои пътища е извършил нашествието византийският император, нахлувайки в българска територия от византийската погранична база крепостта Маркеле,[7] отъждествявана с голяма правдоподобност с Карнобатския Хисарлък. Много вероятно е, че византийската войска, която наброявала няколко десетки хиляди войни, нахлула по няколко старопланински прохода и достигнала тогавашната българска столица Плиска. На връщане обаче ромеите се запътили към югозапад с цел да стигнат Сердика (дн. София) и се озовали в областта на Преслав, а оттам навлезли в теснините на Веригава, иначе казано във Върбишкия проход, гдето ги пресрещнали българите и им нанесли съкрушително поражение. Несъмнено е, че тези събития ще да са показали на българския владетел и на неговите боляри важността на прохода еднакво за отбиване на византийско нападение, както и за предприемане на действия против империята.

---

[1] Един от първите учени, които обърнаха внимание на находките от най-ранната епоха бе покойният Йорд. Господинов, Предисторически находки в Преслав. Известия на Историч. д-во, XVII—XVIII (1940), стр. 152—155.

[2] По въпроса вж. подробно у Ив. Дуйчев, Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. Изследвания в чест на М. С. Дринов, София, 1960, стр. 417—428; Les sept tribus slaves de la Mésie. Slavia antiqua, VI (1959), pp. 100—108 = Medioevo bizantino-slavo, I. Roma, 1965, pp. 55—65, 545.

---

[3] I. Dujčev, Protobulgares et Slaves. Sur le problème de la formation de l'Etat bulgare. Annales de l'Institut Kondakov, X (1938), pp. 145—154 = Medioevo, I, pp. 67—82, 455—547.

[4] Theophanes, Chronographia, ed. C. de Boor, I, p. 359, 7 sqq.: τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη.

[5] За подробности вж. Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, СбБАН, XII, 1 (1945), стр. 151—165: XIX. По въпроса за името „Веригава". Предложеното от мене тълкуване на името бе подкрепено с нови съображения от езиковедски характер от I. Duridanov, Zur alten slavischen Toponymie Bulgariens. Zs. f. slavische Philologie, XXIX (1960), p. 98—102. Срв. I. Dujčev: Byz. Zeitschrift, LV (1962), p. 362; Medioevo, p. 545

Онова, което станало по време на нахлуването на имп. Йоан I Цимисхи (969—976) в североизточните български земи през пролетта на 971 г., потвърдило още веднъж стратегическото значение на прохода. Познатите сведения, които очертават пътя на нахлуването,[8] са извънредно интересни в това отношение. Като потеглил от византийската столица в края на март 971 г., императорът и съпровождащата го войска пристигнали в Одрин. С цел да изненада българите и намиращите се заедно с тях руски войски на киевския княз Светослав Йоан I Цимисхи решил да премине незабелязано някой от старопланинските проходи и да се яви пред столицата Преслав. „Най-добре ще направим — бил заявил той пред военачалниците си, — . . . като се приготвим колкото е възможно по-скоро, преминем тесния път, преди тавроскитите (руситe) да узнаят за нашето приближаване и с войска да потеглят към недостъпните места. Защото, ако ние извършим преминаването на опасните места и незабелязано се нахвърлим върху тях, мисля, с божия помощ веднага ще превземем града Преслав, българската столица. . ." Действително византийската войска успяла бързо да премине прохода („опасните и стръмни места") и току пред самия Великден, в първите дни на април, се явила недалеч от града Преслав. На следния ден, в петък преди Великден, срещу българската столица била предприета редовна обсада с помощта на стенобойни машини и други военни съоръжения. Въпреки ожесточената съпротива, която защитниците на столицата оказали на нашествениците, градът не устоял и бързо паднал в ръцете на ромеите.

---

[6] Ив. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на имп. Никифор I в България през 811 г., СпБАН, LIV (1937), стр. 147—188.

[7] Против предположението на покойния В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. I. 1, София, 1918, стр. 204, бел. 1, много по-правдоподобно е локализирането на В. Аврамов, Юбилеен сборник Плиска — Преслав. I, София, 1929, стр. 191—225, където са дадени сведения за разните хипотези относно отъждествяването на крепостта.

[8] За подробности по тези събития вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. I. 2, София, 1927, стр. 607 сл.

Ако събитията от 811 г. оставили зловещи спомени у византийците, поради което те дълго време не се решавали да преминат планината и да нападнат българските земи отвъд, тези събития ще да са послужили и на самите българи като един много добър урок. Не ще да е неправдоподобно, ако допуснем, че един от политическите завети, които Омуртаг (814—831) получил от баща си, е било именно поръчението за укрепване на северния изход на Веригавския, или Върбишкия проход, и за подсилване на съществуващите там отбранителни съоръжения от по-стари времена.[9] Досега свидетелства за подобна укрепителна дейност се съзираха в текста на открития през 1905 г. Омуртагов надпис от село Чаталар,[10] в който се говори за издигане на укрепление на река Тича: „Хан ивиги Омуртаг.., оставайки в стана Плиска, направи дворец на Тича и премести войската си срещу гърците и славяните, направи изкусно мост на Тича заедно с двореца и постави в същия дворец четири стълба, а върху стълбовете постави два лъва. . ." Един отличен познавач на средновековната българска история, какъвто бе покойният проф. В. Н. Златарски, изхождайки от дадените в края на надписа хронологически посочвания според първобългарската хронологична система и дванадесетгодишния животински цикъл и гръко-римската индиктионна система, прие, че става дума за укрепване, извършено през септември 821 г., и то на мястото на по-късната столица Преслав.[11] Между това предприетите през последните години археологически изследвания в землището на селото Чаталар (дн. Цар Крум, Шуменско), гдето бе открит надписът,[12] ни поставят пред нови проблеми, нелеки за разрешение. Наистина разкопките все още не са привършени, не всички находки са обработени и следователно някои изводи и предположения имат донякъде прибързан характер и не могат да бъдат сметнати за окончателни. Ако обаче приемем, че споменатият в Омуртаговия надпис „аул" (αὔλιν) се е намирал в същност не на мястото на по-късната столица Преслав, а точно в землището на селото Чаталар (дн. Цар Крум), означава ли това, че в областта на Преслав през първите две или три десетилетия на IX в. не са извършени никакви укрепителни съоръжения? Налага ли това свързване на надписа с „аула" при Чаталар признанието, че ние нищо не знаем за историята на Преслав, преди да бъде издигнат той за столица на българската държава в края на IX в.? Подобни заключения биха били напълно неоправдани и прибързани. Като се знае стратегическото значение на Веригавския (Върбишкия) проход, несъмнено е, че неговият северен изход ще да е бил укрепен наскоро след злополучния Никифоров поход през 811 г. Историята на Преслав прочее започва именно като укрепление — в истински смисъл на думата ГРАД, — преди той да бъде въздигнат в столица на държавата. Свързването на данните на надписа от Чаталар с укреплението при това селище не може ни най-малко да ни запрети да предполагаме, че тук, на мястото на Преслав или близо до него, в прохода, гдето тече Камчия, още през първата третина на IX в. са били издигнати укрепления, за да пазят прохода. Ако тълкуваме употребената в Чаталарския надпис дума „аул" (αὐλιν) в смисъл не на „укрепление", но по-скоро на „дворец"[13], това би значело, че още по времето на Омуртаг се долавя тенденция за преместване на българската столица от разположената в равнината Плиска към югозапад, в една по-защитена област, недалеч от планината и от по-късния Преслав. Една от нашите археоложки, която има големи заслуги за разкриването на старините при Чаталар (Цар Крум), обаче направи прибързано заключение и относно най-ранната история на Преслав. „Идентифицирането на укреплението при с. Цар Крум с аула на Омуртаг — писа тя[14] — е от изключително важно значение. Преди всичко окончателно се разрешава спорът за неговото местонахождение. Едновременно с това се коригира и неправилното мнение за основаването на Преслав в 822 г. и свързването на устоите над Патлейнския мост с моста, построен от Омуртаг." Едва ли би могло да се говори за „основаване" на Преслав само във връзка с Чаталарския надпис и съдържащото се в него упоменание. Селището Преслав, което подобно на първата българска столица Плиска[15] носи едно чисто българско име, образувано чрез субстантивирането на прилагателното в композитното наименование Прѣславьнъ-градъ, ще да е съществувало много време преди началото на IX в. Доколкото може да се говори за „основаване" по времето на Омуртаг, това ще да е било по-скоро засилване на неговата укрепителна система, наложено особено след събитията от 811 г. Един владетел като хан Омуртаг, познат със своята строителна дейност, е бил достатъчно съобразителен да се погрижи между другото и за укрепване на такъв важен стратегически център, какъвто е бил северният изход на Веригавския (Върбишкия) проход. Така хипотезата за укрепването на Преслав и изобщо за съществуването на селището още през първите десетилетия на IX в. запазва своята сила независимо дали данните от Чаталарския надпис се отнасят до „аула" при Чаталар или пък до укрепленията при самия Преслав.

---

[9] За това срв. Ив. Дуйчев: Македонски преглед, VIII, 4 (1933), стр. 20.

[10] Текстът на надписа и коментар към него вж. у V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, pp. 260—277, nr. 56. Новобългарски превод и тълкувания: Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, I. Книжовни и исторически паметници от първото българско царство, София, 1943, стр. 5, 172 сл.

[11] Златарски, История, I. 1, стр. 319 сл.

[12] За тези разкопки вж: В. Антонова — Цв. Дремсизова, Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум. Коларовградско. Проучвания през 1958 г. Археология, II. 2 (1960), стр. 28—39; Цв. Дремсизова, Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 111—129; В. Антонова, Нови проучвания на старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. Пак там, стр. 131—153; същата, Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум. Археология, V. 2 (1963), стр. 49—56; Цв. Дремсизова-Нелчинова, Омуртаговият аул на Тича. Известия на Археологическия институт, XXVIII (1965), стр. 5—23.

Сведенията на писмените извори от домашен и чужд произход върху средновековната история на Преслав не са твърде многобройни и в голямата си част са вече достатъчно добре използувани. Остава обаче един извор на вести за миналото на града, който не е добре проучен и в същото време крие в себе си известни изненади: става въпрос за извори от епиграфски характер. Такива епиграфски паметници досега са открити в доста голям брой в Преслав и неговите околности, а земята крие кой знае колко други изненади, както това се вижда от находките през последните години. Някога, разбира се, броят на епиграфските паметници тук е бил много по-значителен, обаче времето и невежествената човешка ръка са разрушили повечето от тях. За тези паметници загатва между другото софийският католишки архиепископ, чипровчанинът Петър Богдан Бакшев, който посетил Преслав през 1640 г. и по този повод пише: „Има един преголям град, който се нарича на турски Ески-Стамбул, сиреч Стари Цариград и който е бил построен цял от бели квадратни камъни, но сега е разрушен. Нарича се (на славянски) Приславан, сиреч преславен град. Турците го разрушават всекидневно и взимат от тези квадратни камъни, за да строят други, свои къщи. Сега наблизо има село. Тук е било епископство и дори днес в един манастир до селото пребивава владиката. На много места се виждат издълбани кирилски букви, но понеже всичко е разрушено, не може да се схване смисълът. . ."[16] За отбелязване е, че тъкмо от тези славянски, кирилски надписи до нас са достигнали твърде малък брой, докато повечето, както изглежда, са били унищожени.

---

[13] Относно този термин вж. обясненията на Beševliev, op. cit., p. 266 sqq.

[14] Дремсизова-Нелчинова, пос. съч., стр. 22.

[15] За произхода на името Плиска вж. някои посочвания у Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, стр. 162 сл. и 163, бел. 1.

Надписите, които са запазени, заслужават внимателно проучване и тълкуване, защото те представляват за нас едни от най-достоверните исторически извори за миналото на града. Преди всичко необходимо е да се установи с пълна сигурност четенето на известен брой надписи, особено на такива надписи, които бяха обнародвани в последно време.[17] Тълкуването на някои от вече отдавна познатите надписи не винаги задоволява и би било потребно да се направи още някоя крачка напред в това отношение. Няколко примера ще покажат това. Така напр. преди повече от четири десетилетия бе издаден надписът, съставен с кирилски букви, в който се споменава името на хартофилакс Павел.[18] Тълкуването на този надпис и главно неговото датиране зависят до голяма степен от уточняване на значението на титлата хартофилакс, която се споменава в него. Както е известно,[19] хартофилаксът е бил висше служебно лице в цариградската патриаршия: той е завеждал канцеларията и е изпълнявал функциите на пръв помощник и секретар — архивист на патриарха. Младият Константин Философ-Кирил бил назначен за библиотекар в цариградската патриаршия, с други думи казано, получил длъжност, която съответствувала на длъжността на хартофилакса.[20] На първо място, трябва да се заяви, че появата на длъжност хартофилакс при българската църква е могло да стане само когато вече е била напълно оформена една добра църковна организация. Едва ли може да се мисли, че главата на младата българска църква през последните десетилетия на IX в., значи наскоро след покръстването, е възприел от цариградската патриаршия подобна титла, която отговаряла на развитата патриаршеска канцелария. Като се знае огромната роля, която образовани духовници са играли в книжовния живот на средновековна България и специално по времето на цар Симеон (893—927), може да се постави въпросът, дали в същност споменатият в преславския надпис хартофилакс Павел не е бил не само служител при църковната, но и в царската канцелария. Поради тези съображения датирането на надписа към началото на X в., дори през първата четвърт на този век изобщо, се явява много вероятно.[21] Недопустимо е предположението,[22] че надписът се отнася към времето след X в., тъй като това е епохата на византийското владичество и най-малкото, което може да се каже по този повод — в този период вече отдавна българската патриаршия била престанала да съществува и следователно лице с такава висша титла едва ли е пребивавало в Преслав. По начало трябва да се приеме, че длъжността на хартофилакса е била възлагана на образовани люде, способни не само за чисто канцеларска, но и изобщо за книжовна дейност. С оглед на това твърдението на някои учени за слабата образованост на хартофилакс Павел[23] не изглежда правдоподобно.

---

[16] Вж. текста на релацията у E. Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799. Zagrabiae 1887, p. 77: «Verso mezzagiorno circa cinque miglia vi è una città grandissima, che si chiama in turco Eschi Stambol, cioè Constantinopoli vecchia, era fabbricata tutta di pietre quadre bianche, ma adesso è distrutta. Si chiama nella lingua (slava) Prislavan, cioè città gloriosissima, anzi la disfanno giornalmente li Turchi, et pigliano quelle pietre quadrate per fabbricare altre loro case. Adesso sta apresso una villa, et era vescovato, anzi hoggidi sta il vladica in un monasterio appresso quella villa; et si vedono intagliate lettere cirilliane in molti luoghi, ma essendo distrutto non si puol pigliare il senso. .»; български превод на този текст вж. Ив. Дуйчев, Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. Архив за поселищни проучвания, II. 2 (1939—1940), стр. 187.

[17] Така подлежат на много внимателна проверка и уточняване обнародваните напоследък епиграфски материали в книгата на покойния Ив. Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в., София, 1961; срв. отрицателната, по мое мнение оправдана, критика на Хр. Кодов: Език и литература, XVIII. 4 (1963), стр. 86—95.

[18] Кр. Миятев, Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. Български преглед, I. 1. (1929), стр. 115 сл.; за другите издания и тълкуването на надписа вж. посочванията у Гошев, пос. съч., стр. 84 сл.

[19] Посочвания за значението на титлата вж. Fr. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vue de Byzance, Prague, 1933, pp. 45—46, 49 sqq.

Състоянието, в което някои кирилски надписи от Преслав са стигнали до нас, е такова, щото една сигурна възстановка на техния текст е немислима.[24] В българската столица са намерени също фрагменти от надписи, които представят голям интерес във връзка с просветната дейност, която се е развивала тук. Нека да припомним един двуезичен — българо-гръцки литургичен надпис, предназначен, както изглежда, за учебни цели.[25] Независимо от въпроса за правилността на възстановката на неговия текст трябва да се подчертае обстоятелството, че старобългарският текст е нагласен съобразно с гръцкия първообраз, което говори несъмнено за начален период в развоя на българската литургична книжнина. Прави впечатление обаче, че гръцкият текст е написан с множество грешки в правописанието. Не означава ли това лошо знание на гръцкия език или поне знание на неговата фонетика, а не на правописанието?

---

[20] Вж. текста на Пространното Кирилово житие у А. Теодоров-Балан, Кирил и Методий. I, София, 1920, стр. 34, 20—25.

[21] Срв. датировката на В. Иванова-Мавродинова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. Български език, 1955, кн. 2, стр. 104 сл.; Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев, Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, стр. 76—77. Заслужава внимание предположението на Миятев, Кръглата църква в Преслав, София 1931, с. 116, според което „трябва да се приеме, че българската автономна църква още твърде рано, т. е. още преди да бъде провъзгласен нейният глава за патриарх, е възприела византийската административна система, а заедно с нея и службата на хартофилакса". Общо взето, завладяването на Преслав от имп. Йоан Цимиски в 971 г. е крайният хронологически термин за датиране на надписа, защото едва ли подобна длъжност е могла да съществува след унищожението на българската държава и църковна независимост в североизточните наши земи.

[22] Предположението е формулирано от Гошев, пос. съч., стр. 84—86; с него се съгласява и Кодов, пос. съч., стр. 94, допълвайки, че „въпросът все още не може да се счита за изяснен и решен".

[23] Срв. Гошев, пос. съч., стр. 86; Кодов, пос. съч., стр. 94.

[24] Такъв е напр. твърде фрагментарният надпис, обнародван от Миятев, Кръглата църква в Преслав, стр. 18 и обр. 4/2, от който са запазени около десетина буквени знаци; надписът бе възстановен твърде хипотетично от Ив. Гошев, Керамичният старобългарски надпис от Кръглата църква в Преслав. Български преглед, I. 3 (1930), стр. 415—420.

[25] Обнародван от Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, София, 1931, стр. 169 сл. Възстановка на надписа бе предложена от Ив. Гошев, Преславски керамичен

Не по-добре е разтълкувано съдържанието на няколкото латински и гръцки надписа от средновековието, намерени в Преслав. Тук би следвало да се спомене на първо място монументалният надпис, който ще да е свързан с мисията на епископа на Порто, бъдещия папа Формоза, и се датира към периода между ноември 866 и есента 869 година.[26] Надписът на „великия жупан" Сивин (Севин), гравиран върху откритата напоследък сребърна чаша от Преслав,[27] се нуждае от по-нататъшно проучване и по-задълбочено тълкуване.[28] Едно местно наименование, каквото е „Румска река" напомня недвусмислено за съществуването тук през епохата на Първото българско царство на някаква градска част, вероятно населявана от ромеи — византийци, от които очевидно би трябвало да се очакват разни епиграфски паметници. Дали от тях или пък от българите е останал известният златен дискос от Преслав с гравиран наоколо литургичен надпис,[29] на този въпрос не може да се отговори с положителност.

Плиска останала и като първа българска столица не град в истинския и съвременен смисъл на думата, а по-скоро „всенен стан" и укрепление.[30] Пренасянето на столицата от Плиска в Преслав към 893—894 г. ще да е било наложено, както се изтъкна, преди всичко от стратегически съображения, но заедно с това изиграли роля и някои други подбуди. По отношение на старата езическа столица Плиска Преслав се явявал една нова, чисто християнска столица, както Цариград, или Константинопол, се явявал християнско средище наспроти езическия Рим. Трудно е да се установи с положителност, дали на мястото на новоизбраната българска столица е съществувала християнска общност през първите векове от нашата ера или през ранното средновековие. Датирането и четенето на един намерен в Преслав латински надпис, чието съдържание има църковно-религиозен характер,[31] както и датирането на някои открити тук църковни по-

---

фрагмент с богослужебни текстове от IX—X в. Годишник на Софийския унив., бог. фак., XI (1933—1934), стр. 1—19.

[26] За този надпис вж.: I. Dujčev, Testimonianza epigrafica della missione di Formoso, vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866/7). Epigraphica, XII, 5 (1950), pp. 49—59 = Medioevo, I, pp. 183—192, 551. Срв. V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, pp. 38—40; p. 40: «Die Ergänzung der Inschrift bleibt also unsicher».

[27] Т. Тотев, Сребърна чаша с надпис от Преслав, ИАИ, XXVII (1964), стр. 5—15.

[28] Вж. моите бележки и допълнения: Byz. Zeitschrift, LVIII (1965), p. 277.

[29] Снимка от дискоса вж. у Иванова, Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 134, обр. 26 и непълно четене (не в гръцки първообраз!) на надписа, стр. 84 (срв. Матей, XXVI, 26—28; Марко, XIV, 25—24; Лука, XXII, 17—21); Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи, стр. 102.

[30] Срв. St. Stančev, Pliska und Preslav. Ihre archäologische Denkmäler und deren Erforschung. In V. Beševliev — J. Irmscher, Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, p. 259.

[31] Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften, p. 38, nr. 53; Stan-

стройки към ранните векове подлежат все още на внимателна проверка и уточняване. Издигането на Преслав като българска столица било свързано обаче и с една промяна в църковната организация на страната. Новата столица трябвало да бъде средище не само на държавно-политическия живот, но и на църковната йерархия. Както при утвърждаването на другите средища на църковния живот в средновековна България, така и тук се налагало да бъде „осветено" новото църковно средище, между другото чрез натрупване на „божествена благодат" в него, именно посредством пренасяне на мощи на светци и мъченици в неговите църкви. Изглежда, че така постъпили първите български християнски владетели княз Борис-Михаил и неговият син Симеон. Докато Самуил можал да пренесе в Преспа мощите на св. Ахил, Калоян пренесъл в Търново мощите на св. Михаил Воин и на св. Филотея от Памфилия, а Иван Асен II — мощите на св. Параскева — Петка Епиватска, на св. Иван Рилски и вероятно на царица Теофано, жена на имп. Лъв VI Мъдри, в Преслав били пренесени само частици от мощи. Извънредно интересни са в това отношение някои надписи, открити в една от църквите-гробници в Преслав.[32] Тук са намерени надписи върху керемидени отломки със следните имена на християнски светци и мъченици: Йонас,[33] Варвара (или Варвар)[34], Симеон Стълпник,[35] Поликарп Смирненски,[36] Евстратий,[37] Киприан,[38] Кир и Йоан[39] и Мария Антиохийска.[40] Това са надписи, които са били поставени при частици от мощи на съответния светец, както се вижда особено ясно от един от надписите: Мариина глава и рѫка Антиохиинск(а)ънѧ. Благодарение на тези надписи прочее ние сме в състояние да отгатнем една интересна проява в църковната политика на българските владетели от края на IX и началото на X в.: утвърждаването на столицата Преслав като средище на църковния живот и седалище на българската патриаршия е ставало не само чрез усиленото храмово строителство, от което до нас най-вече са достигнали само църковни сгради в развалини, но и чрез „натрупване на мощи" в престолния град.

Откриването на надписа на чъргубиля Мостич[41] трябва да се смята несъмнено като една от най-важните археологическо-исторически придобивки от последните десетилетия. За жалост даденото тълкуване на самото име Мостич

čev, op. cit., p. 251, n. 4, където са казани няколко думи и за споменатия по-горе (бел. 26) латински надпис.

[32] За подробности вж. Иванова, Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 89—97, където е направен също и опит за отъждествяването на отделните имена на светци. Възражения във връзка с две четения направи Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи, стр. 102—104, без това да изменя същината на надписите, именно, че са били свързани с мощи.

[33] За този светец вж. допълнително Fr. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca, II. Bruxelles, 1957, nr. 942—943.

[34] Halkin, op. cit., I (1957), nr. 212—218 q; nr. 219—220.

[35] Halkin, op. cit., III (1957), nr. 1678—1688.

[36] Halkin, op. cit., II, nr. 1556—1564.

[37] Halkin, op. cit., I, nr. 645.

[38] Halkin, op. cit., I, nr. 452—461 c.

[39] Halkin, op. cit., I, nr. 469—479 i.

[40] Halkin, op. cit., II, nr. 1045.

[41] Текстът на надписа и тълкуването му вж. у Станчев, Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 3—18.

остава все още неубедително; като се изказват съмнения относно славянския произход на това лично име, някои са склонни да го тълкуват като тюркско или пък иранско име.[42] Заслужава да си припомним обаче, че за отбраната на столицата Преслав, пък и изобщо за осъществяването на връзки между нея и останалата част на държавата наличието на един или няколко моста на близката Камчия имало решително значение. Не случайно Омуртаг споменава в Чаталарския надпис изграждането на един мост на Тича.[43] В древноруски книжовни паметници се споменава длъжността на така нар. мостьникъ, сиреч първенец, натоварен с надзора и поддържането на мостовете.[44] Не е ли допустимо да приемем че вътрешният болярин („чъргубиля"), който служил при Симеон и Петър и завършил дните си като инок в един от преславските манастири, е изпълнявал дълги години подобна длъжност, от която и добил личното си име? От едно по-задълбочено тълкуване се нуждаят не само епиграфските паметници, свързани с миналото на Преслав. Налага се на внимателно проучване и тълкуване и на някои широко познати писмени паметници, като например „Шестоднева" на Йоан Екзарх със съдържащото се там описание на преславските дворци.[45]

Не само земята, която покрива старините на някогашната българска столица и нейната околност, крие все още своите тайни. Неразгадани или неуточнени остават също и множество от разполагаемите писмени извори, отдавна познати или разкрити в по-ново време. Тяхното задълбочено проучване трябва да върви успоредно с археологическите изследвания, за да можем най-сетне да разкрием тези страници от нашето минало, които са свързани с втората българска столица.

---

[42] Станчев, пос. съч., стр. 10—11, 23; Иванова, пак там, стр. 61—62; за иранско смята вместо и В. Бешевлиев: Археология, VI. 4 (1964), стр. 74.

[43] Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, nr. 56/11.

[44] Вж. посочването у И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, II, кол. 178, със съответни текстове.

[45] Това описание бе изтълкувано неправилно от покойния Н. Мавродинов, Описанието на Преслав в Шестоднева на Йоан Екзарх. Исторически преглед, XI. 3 (1955), стр. 66—76; същият, Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство, София, 1959, с. 138 сл. Във връзка с това вж. направените от мен възражения: Бележки върху историята на българската архитектура през средновековието. Известия на Института за градоустройство и архитектура, XI (1957), стр. 57 и бел. 55, с посочената там литература. Да се добави още казаното от Stančev, Pliska und Preslav, p. 235, n. 1.

Последният защитник на Срем в 1018 г.

През втората половина на 1018 г., след многолетна борба против войските на Самуил (997—1014), Гавриил-Радомир (1014—1015) и Иван-Владислав (1015—1018), византийският император Василий II (976—1025) завършил покоряването на българските земи.[1] В края на същата година през Атина, гдето построил църквата „Св. Апостоли"[2] и отслужил благодарствен молебен за победата, суровият самодържец се завърнал в Цариград, за да отпразнува своя триумф.

Борбата обаче все още не била напълно приключена. В най-отдалечения северозападен край на тогавашните български владения оставала една важна крепост, чиито защитници отказвали упорито да се покорят на ромейските войски. Средище на тази последна отчаяна съпротива била именно крепостта на стария град Сирмиум, или Срем (Срям), при днешна Сремска Митровица.

* * *

Византийският писател Йоан Скилица ни е запазил някои интересни сведения относно този последен епизод от продължителната българо-византийска борба, която изпълва последните десетилетия на X и началото на XI в. По думите на византийския автор след завладяването на България от император Василий II на страната на императора преминали хърватите заедно със своите князе (Красимир и Гонслав),[3] които, разбира се, били удостоени от Василий II с достойнства и владения. Тук византийският писател добавя, че единствен не пожелал да се покори (πειθῆσαι) управителят на Сирмиум **Сермон**, брат на **Нестонг**: ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν ἀδελφὸς Νεστόγγου Σέρμων. Ромеите обаче намерили начин да се справят с непокорния Самуилов войвода.

---

[1] За събитията вж.: В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 2, София, 1927, 772 и сл. V. Laurent, Le thème byzantin de Serbie. Balcania, VI, 1943, 35 sqq. Idem, Le thème byzantin de Serbie au XI-e siècle. Revue des études byzantines, XV, 1957, 185 sqq. Д. Ангелов, История на България, I, София, 1954, 150 и сл. А. П. Каждан, История Болгарии, I, Москва, 1954, 96 и сл. М. В. Левченко, Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X веке. ВизВрем., IV, 1951, 68 и сл. Същия, Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва, 1956, 333 и сл. Датировката на „Записката на гръцкия топарх", предложена от Левченко, биде оспорена от Г. Г. Литаврин, Записка греческого топарха. Из истории средневековой Европы, I, Москва, 1957, 814 и сл.

[2] A. Frantz, The Church of the Holy Apostles of Athenes. Byzantion, XXIV, 1956, 512—520.

[3] Срв. Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, Београд—Загреб, 1928, 334 и сл., 459 и сл. К. Јиречек, Историја срба, I, Београд, 1922, 152 и сл. Златарски, пос. съч., стр. 786 и сл.

Византийският пълководец Константин Диоген,[4] управител на Белградскат област, преструвайки се на приятел, изпратил на управителя на Сирмиум (Срем) пратеник и чрез клетви го уверявал, че желае да се срещне с него, за да преговаря относно някои необходими неща. В случай че сремският управител се страхува, Константин Диоген му предлага да вземе със себе си само трима прислужници и с ладия да пристигне насред течащата там река, за да се срещне с него, гдето той самият щял да дойде също с трима прислужници.

Действително това предложение убедило управителя на Срем. Той пристигнал на реката (Сава) и се срещнал с Константин Диоген. Когато обаче се готвели да преговарят, византийският пълководец измъкнал внезапно скрития в пазвата си нож, ударил го с него в страната и го убил. Придружниците на сремския управител побягнали. Константин Диоген събрал намиращите се наблизо войски и с голяма сила се отправил срещу Срем. Жената на убития войвода била поразена от станалото. Чрез щедри обещания Константин Диоген успял да я усмири и я убедил да мине на страната на ромеите и да предаде крепостта Срем на византийския император. Като награда за капитулацията вдовицата била изпратена в Цариград и омъжена за някакъв цариградски първенец, а Константин Диоген бил назначен за управител на новопридобитата област.[5]

Срещу това сравнително обстойно сведение на Скилица — Кедрин у Йоан Зонара намираме съвършено кратко посочване, гдето се казва, че след покоряването на България на ромейската империя се подчинили хърватите, както и Сирмиум,[6] без никакви други пояснения. Голямата крепост е назована Σίρμιον.

Въз основа на тези две византийски известия и частно на сведението на Скилица — Кедрин в научната книжнина многократно бе повтаряно името на някакъв непознат от други извори войвода Сермон като защитник на Срем в борбата срещу византийците през 1018—1019 г. Така напр. големият познавач на балканската история Константин Иречек,[7] като говори за събитията около завладяването на българските земи от Василий II, пише: „Отпор у појединим крајевима био је незнатан. Упорного Сермона, последњега бугарскога намесника у Сирмију, пробо је мачем, приликом једног разговора, у чамцу на Сави војсковођа Константин Дијоген, отац доцнијега цара Романа IV." В добавките и поправките към своята „История на българите" Иречек отново се връща към същата личност и повтаря посочването на Скилица — Кедрин.[8] Българският нумизмат Н. А. Мушмов вече говори за „стратилат Сермон" като управител на Срем.[9] Сведението на същия византийски

---

[4] За него вж. някои посочвания у Златарски, пос. съч., стр. 749, 767, 769 и сл. V. Laurent. Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine. Echos d'Orient, XXXVII, 1934, 414—419. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris, 1945, 157. R. Guilland: Revue des études byzantines, XV (1957), 13. V. Laurent: Revue des étude byzantines. XV (1957). 189 sqq.

[5] J. Scylitzes — G. Cedrenus, Compendium historiarum, II, ed. B., 476, 4—24

[6] J. Zonaras, Epitomae historiarum libri, XIII—XVIII, Bonn, 576, 1—12.

[7] Јиречек, пос. съч., I, 152.

[8] К. Й. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, 121.

[9] Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе. София, 1924, 65—66, като отнася събитието към 1019 г.

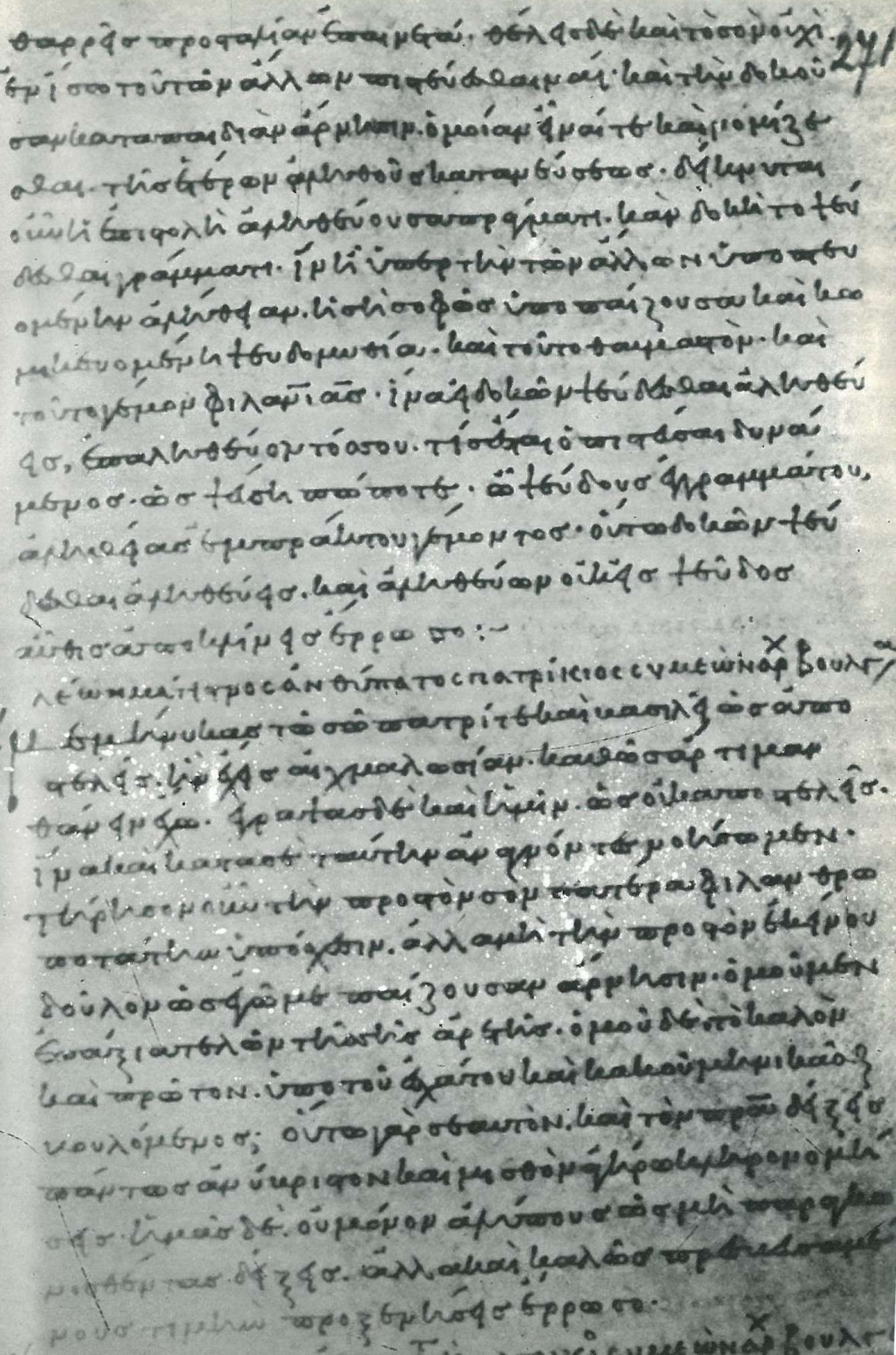

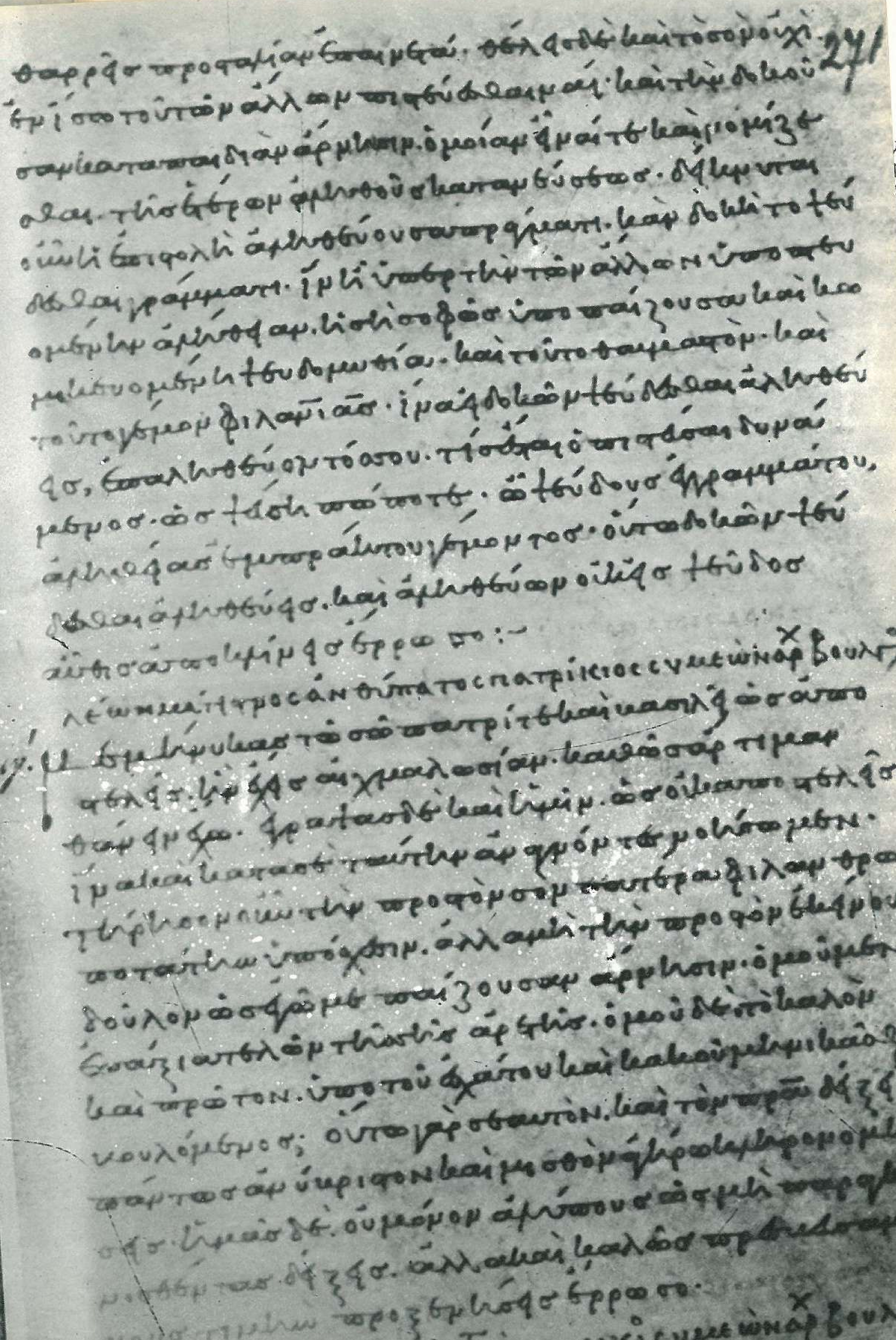

дската
рмиум
его, за
упра-
само
за да
ници.
при-
обаче
запно
друж-
ами-
ната
Кон-
еите
а за
акъв
на

н у
лед
ите,
зо-

на
то
ем
оз-
та
у
у-
о-
а
“
-
-
и

исторически извор е повторено и от заслужилия изследвач на българската средновековна история В. Н. Златарски,[10] който говори за „Сермон, брат на някого си Нестонга, войводата на крепост Сирмиум или славянски Срем", като повтаря вече посоченото известие на Скилица — Кедрин.

Въпросът за личността на Сермон като управител на града Срем обаче бе усложнен още повече от познатия френски нумизмат Гюстав Шлюмберже, който в края на миналото столетие свърза с името на Сермон някои нумизматически находки.[11] Във френската колекция на Cabinet des médailles de France в Париж той намерил две „монети" с гръцки надпис: Θεοτόκε βοήθει Ζέρμῳ στρ(α)τηλάτ(ῃ). Друг екземпляр от тези златни монети Шлюмберже посочи в British Museum. Според мнението на френския учен споменатият в надписа стратилат Ζέρμος трябва да бъде отъждествен със Сермон, управителя на Срем, за когото ни говори византийският хронист. Като назовава Сермон „последен боец на една издъхваща народност", Шлюмберже отнася сеченето на въпросните „монети" към месец юли 1019 г. и изказва само някои съмнения относно употребата на гръцки език в надписа.

Това мнение на Шлюмберже бе посрещнато с известна резерва от страна на учените. Така руският византинист П. Безобразов[12] изказа съмнение, че „незначительный болгарский вождь" е могъл да сече самостойно монети, и то златни. По негово мнение „сомнительную монету Зерма приходиться исключить из византийской нумизматики". Българският историк В. Н. Златарски[13] също се колебае относно отъждествяването на притежателя на тези „монети" със Сермон от хрониката на Скилица — Кедрин. Той се пита, дали Сермон като сремски управител е могъл да сече монети от злато и да приеме византийската титла стратилат, в случай че се е провъзгласил за самостоен владетел на Срем.

Въпреки тези възражения Г. Шлюмберже[14] само няколко години по-късно отново повтори своето твърдение, като пак отнесе събитието към 1019 г. След като излага познатия разказ на Скилица — Кедрин за събитията около завладяването на Срем от византийските войски, Шлюмберже със съжаление отбелязва, че споменатият летописец „не дава други подробности относно този смел пълководец, чийто край е бил така печален". Тук френският учен повтаря писаното от 1895 г. за намерените три нумизматически находки от Париж и Лондон с името на стратилат Зермон. По негово мнение притежателят на тези „монети" и споменатият от Скилица — Кедрин защитник на крепостта Срем трябва да бъдат тъждествени. Като назовава Сермон „независим водач или княз на Сирмиум", Шлюмберже се опитва да обясни обстоятелството, че той е могъл да сече златни монети в едно така критично време като 1018 и 1019 г. По думите на Шлюмберже, като се обявил за „самостоен господар" на крепостта Срем, Сермон е сякъл тези монети през време на „опита за крайна съпротива, може би през самата обсада на Сирмиум, което е предшествувало само с няколко дни убийството, извършено от Константин Диоген“. Както в предишното свое проучване, така и тук Шлюмберже повтаря съмненията си относно употребата на гръцки език в надписа на тези „монети“. Той е склонен обаче да съзре в това следа от византийското влияние и отражение от византийски образци.

---

[10] Златарски, пос. съч., 786.

[11] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, I. Paris, 1895. 1—5. Monnaies d'or d'un chef bulgare au XIe siècle. Sermon gouverneur de Sirmium. Срв. A. Engel — R. Serrure, Traité de numismatique du moyen âge. II, Paris, 1894, 893.

[12] П. Безобразов: Византийский временник. III, 1896, 673—674.

[13] В. Н. Златарски: Български преглед, IV, 1, 1897, 109—111.

[14] G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. II. Basile II le Tueur de Bulgares, Paris, 1900, 415—418, 420 fig.

Същият френски учен внесе още един елемент от нумизматическо естество и го свърза с личността на Сермон. Той обнародва един моливдовул от XI—XII в., като го приписа на Сермон, или Ксермон, добавяйки, че това е „семейство на български боляри“[16]. Върху този моливдовул Шлюмберже бе разчел надпис: „Господи, помогни на своя раб протоспатарий Йоан Ксермон“ (сиреч: 'Ιω(άννῃ) ἀσπαταρίῳ τῷ Ξερμώνῃ). Според мнението на Шлюмберже: „Тук ние имаме може би печата на онзи Сермон, брат на Нестонг, който (Сермон) през 1019 г. иззад стените на Сирмиум воювал против войските на Василий Българоубиец.“ Употребата на гръцки език в печата отново събужда известни съмнения у френския нумизмат, който накрая признава все пак, че византийските хронисти наистина не сочат изрично, че Сермон носел име Йоан, обаче добавя, че печатът е „тъкмо от онази епоха“.

Въпросът за личността на Сермон бе разглеждан от неколцина хърватски учени, едни от които опитаха да свържат Сермон с хърватската история, а други го сметнаха за български военачалник.[16] Н. А. Мушмов[17] прие предложеното от Шлюмберже отъждествяване, обаче предположи, че Сермон, преди да се обяви за самостоен управител, бил носел титла протоспатарий в двора на Самуил. Проф. Златарски[18] също прие отъждествяването, заявявайки, че Ксермон е бил „очевидно. . . от българско потекло“. К. Иречек прояви известно колебание, като изтъкна, че поради липсата на всякакви монети на „охридските царе“, „то је сасвим загонетан такав златан новац“ на стратилат Сермон.[19] По-късно той се ограничи само да спомене за нумизматическата находка.[20] Името на Сермон обаче почна да се повтаря все по-често като име на действителна, ако и малоизвестна историческа личност. Измежду разните случаи от този род нека припомним поне няколко в писания, излезли изпод перото на добри и твърде критични изследвачи. Така Петър Ников в една обобщителна статия върху съдбата на северозападните български земи

---

[15] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris, 1884, 697—698.

[16] Вж. посочванията за това у F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije. I, 1, Zagreb, 1914, 132—134, който изказва съмнения относно „монетите“ и заключава: „Ja mislim, da se sve dotle, dok ne budem imali u rukama korektno izdan izvorni grcki tekst Ivana Skylizesa, ne može pristupiti definitivnom rješnju pitanja tko je bio taj „gospodar Sirmiuma“ Sermon, naime pitanja: da li je predstavnik hrvatske il bugarske vlasti, il što treće.“ Срв. F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda. I, Zagreb, 1920, 115: „bugarski zapovjednik Sermo“. F. Šišić, Geschichte der Kroaten, I, Zagreb, 1917, 202. F. Šišić, Hrvatska Povjest, I. Povjest Hrvata za vrijeme narodnich vladara, Zagreb, 1925, 220. N. Bănescu, Changements politiques dans les Balkans après la conquête de Samuel. Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine. X, 50—65. N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest, 1946, 21 sq., pass.

[17] Мушмов, пос. съч., 157.

[18] Златарски, пос. съч., 788, бел. 2.

[19] Јиречек, Историја срба. I, 152.

[20] Иречек, История на българите. Поправки и добавки, 121.

през средновековието повтаря неизменно познатия разказ за Сермон.[21] Покойният П. Мутафчиев, след като разказва за разгрома на Самуил и завладяването на българските земи от византийците, споменава за града Срем: „Но след като и неговият войвода, Сермон, станал жертва на византийското вероломство, той също отворил вратите си на чужденците.“[22] Д. Ангелов също повтаря без изменение разказа на византийския хронист.[23] Макар и да проявява похвална критичност по отношение на двете златни „монети“ от Париж и Лондон, свързани от Шлюмберже с личността на Сермон,[24] един твърде внимателен учен като В. Лоран приема с пълно доверие известието на Скилица — Кедрин за управителя на Срем Сермон.[25]

Заслужава да се отбележи тук, че някои учени дори опитаха да установят етимологията на името Сермон. Така напр. П. Мутафчиев беше склонен да приеме, че името на Сермон е първобългарско по своя произход. Според него в Македония още по времето на Борис (852—889) и на Симеон (893—927), после по времето на Самуил (997—1014), а и по-късно се срещат личности, които носят първобългарски имена и титли. Като примери той сочи имената на Кракра, Ивац[26] и най-сетне Сермон.[27] Видният унгарски учен Дюла Моравчик[28] привежда две личности под това име, а именно управителя на Срем Сермон откъм 1019 г. и, на второ място, името на знатен българин от XI—XII в., за когото се запитва дали не е бил на византийска служба и с когото свързва откритите от Шлюмберже нумизматически паметници. Той не дава изрично никакво обяснение относно етимологията на името, обаче е ясно, че го смята за първобългарско по произход. В научната книжнина, доколкото зная, е изказано досега едно единствено съмнение относно тълкуването на това име, като е поставен въпрос, дали „името на войводата не представя. . . в същност извратен напис вследствие на метатеза на наименованието Срем“.[29] Именно това съмнение заслужава да бъде развито и обосновано тук с помощта на наличните доказателства.

---

[21] П. Ников: Българска историческа библиотека, III, 1. 1930, 149.

[22] П. Мутафчиев, История на българския народ, I. Първо българско царство, София, 1943 (изд. Хемус). 295.

[23] Д. Ангелов, История на България, I, София, 1954, 151, като отнася събитието към есента на 1018 г.

[24] V. Laurent, Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, 190, note 2: „Les deux pièces en or du Cabinet des Médailles à Paris. . . sont-elles bien des monnaies? Šišić, qui en a douté, tendait à y voir des chrysobulles, ce qui, vu la structure de ces petits monuments, est impossible. D'autre part, l'emploi du grec et le libellé de la légende où Sermon se donne le titre, alors désuet, de stratélate me paraissent de voir postuler une troisième explication qui sera présentée à une autre occasion."

[25] V. Laurent, op. cit., 190: „le seigneur local Zermon“.

[26] Името Ивац или Иваца се среща през първата половина на XI в. два пъти: единия път с него се споменава войвода на цар Самуил в събитията към 1018 г. при покоряването на Самуиловите владения от ромеите, втори път към 1040—1041 г. като име на Мануил Ивац или Иваца (по Златарски). син на Самуиловия войвода. Името обаче може да бъде славянобългарско умалително от Иван, а не първобългарско. За първобългарско, изглежда, го смята Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958, 136.

[27] P. Mutafčiev, Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia, 1932, 205.

[28] Moravcsik, op. cit., 232.

[29] Ив. Дуйчев: Списание на БАН, 1957, кн. 1, 110.

* * *

Прави впечатление преди всичко обстоятелството, че, общо взето, разказът на Скилица — Кедрин за погубването на сремския управител Сермон напомня твърде много един друг разказ от епохата на Самуиловите борби — именно познатия епизод за пленяването на войводата Ивац и превземането на неговата крепост на планината Врохот, или Връхот[30], през 1018 г.[31] Също и този войвода след неуспешните опити да бъде сломена със сила неговата съпротива ромеите пленили чрез коварство, подобно на коварството, употребено по отношение на сремския управител. Може най-сетне да се допусне, че византийците прибягнали до почти едни и същи военни хитрости през 1018 г., за да сломят съпротивата на последните защитници на българската независимост.

По-странно в случая обаче се явява обстоятелството, че „управителят" на града Сирмиум носи име Сермон, което е твърде близко до името на града. Необходимо е тук да вземем под внимание някои от гръцките, латинските и славянските написи на името на града Срем.[32] Така известно е, че покрай широко разпространените и познати форми на името Sirmium и Σίρμιον[33] в историческите паметници от средновековието се явяват и форми като Σέρμιον,[34] Seremus,[35] после формите Στριάμος,[36] Θράμος[37] и славянските съответствия Срѣмъ или Срѣма.[38] формите без метатеза са по-старинни и по-

---

[30] За формата на това славянско местно име вж. Ив. Дуйчев, Най-ранни връзки между първобългари и славяни. Сборник Г. Кацаров, II, София, 1955, 333.

[31] Scylitzes — Cedrenus, op. cit., 470, 4—474, 5. Златарски, пос. съч., 780 и сл.

[32] За историята на града вж. посочванията у: C. Fluss, Sirmium: PWRE, III A (1927), 351—353. J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain, Paris, 1918, 364 sqq. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, 1926, 75 sqq., 207, 259 sqq., 275. F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, 249 sqq., 259 sqq. 273 sqq. J. Zeiller, Sur l'ancien évêché de Sirmium. Orient. Chr. Period. XIII (1947), 669—674. Јиречек, Историја срба, I, 30 и сл., 38, 41, 60 и сл., 186 и сл. и др.; II, 104; III, 238; IV, 72, бел. 2, 127 и др. — Византиски извори за историју народа Југославије. I. Београд, 1955, 8, 12, 15; 9, бел. 3, 51 и бел. 108, 53 и др. Вж. още: Н. Вулић, Срем у најстарије доба. Гласник Истор. друштва у Новом Саду, III, 1, 1930, 1—9. Ђ. С. Радојичић. Дукљанин у Срему, пак там, III, 1, 1930, 22—29. М. Динић, Јован Ангел „dominus Syrmiae", пак там, IV, 2, 1931, 301. М. Динић, Средновековни Срем. пак там, IV, 1, 1931, 1—12.

[33] Byzant. Zeitschrift, I (1892), 257; II (1893), 53—54. Важна успоредица към развоя на името на града Сирмиум представя името на река Стряма (от античното Syrmus, Σέρμος; вж. обстойно у Ст. Младенов, Имената на десет български реки, СпБАН, X (1915), 64—66; срв. към това Ив. Дуриданов: Onomastica, III, 1 (1957), 237.

[34] Const. Porphyrogenitus, De administrando imperio. Ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949, cap. 25, 22; cap. 40, 31. Theophanes, Chronographia. Ed. C. de Boor, 94, 17; 111, 8; 219, 2; 252, 32; 269, 15; 278, 24.

[35] In Seremo: срв. Јиречек, Историја срба, I, 243, бел. 4 (според дубровнишки документ от края на 1297 г.); срв. за същото у М. Динић, Област краља Драгутина после Дежева. Глас САН, CCIII, одел. друштв. наука, нова сер. I, 1951, 76; 76, бел. 2, библиографски посочвания за Срем през средновековието. Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, 317: in Seremo; 322: in partibus Sremi, Sremani congregantes se cum Ungaris. . .

[36] Byzant. Zeitschrift, I (1892), 257; II (1893), 53.

[37] В грамотата на имп. Василий II от 1019 г. за охридския архиепископ; вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, 554 и бел. 5.

[38] Вж. Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, 285, според апокрифния български летопис от XI—XII в., където се говори за строежите на легендарния

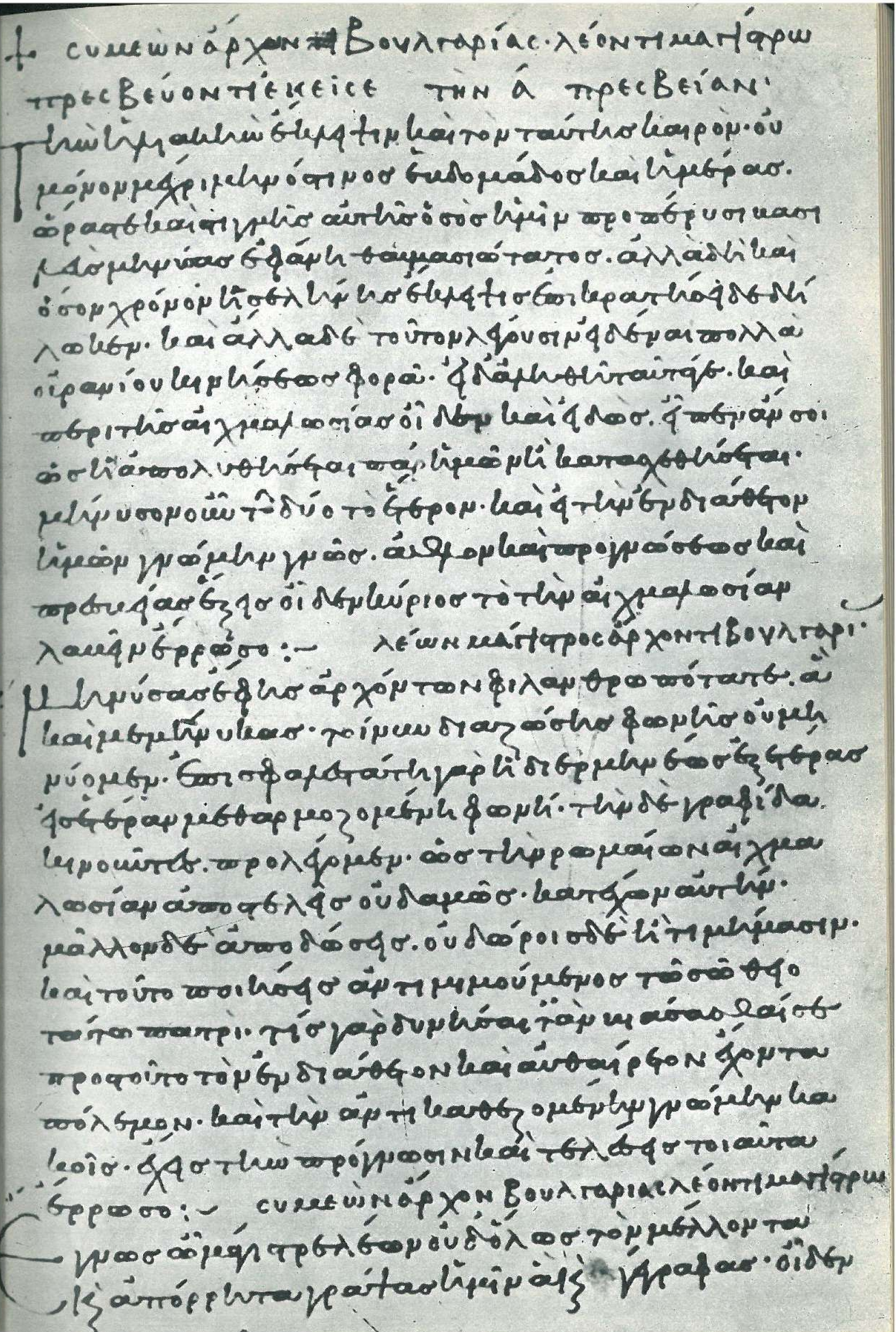

+ Συμεὼν ἄρχων Βουλγαρίας Λέοντι μαγίστρῳ πρεσβεύοντι ἐκεῖσε τὴν α' πρεσβείαν·

Ἐγὼ ἡμᾶς [illegible] θέλημα [illegible] καὶ τὸν ταύτης καιρόν· οὐ
μόνον μέχρι μηνὸς [illegible] ἑβδομάδος καὶ ἡμέρας.
ὁρᾶς δὲ καὶ τὴν [illegible] αὐτῆς ὅσος ἡμῖν [illegible]
[illegible] ὁ βασιλεὺς θαυμασιώτατος. ἀλλὰ δὴ καὶ
ὅσον χρόνον [illegible] θελήματι [illegible] κρατῆσαι δεδή-
λωκεν. καὶ ἄλλα δὲ τούτων [illegible] πολλὰ
οὐρανίου κινήσεως φορᾷ. [illegible] καὶ
περὶ τῆς αἰχμαλωσίας οἱ δύο καὶ [illegible]. [illegible] σοι
ὡς [illegible] ἀπολυθήσεται παρ' ἡμῶν ἢ κατασχεθήσεται·
μήνυσον οὖν τῶν δύο τὸ ἕτερον· καὶ [illegible] διάθεσιν
[illegible] γνωσόμενον [illegible]. ἀνθ' ὧν καὶ [illegible] καὶ
[illegible] οἱ δύο [illegible] τὸ τὴν αἰχμαλωσίαν
λαμβάνειν. ἔρρωσο :– Λέων μάγιστρος ἄρχοντι Βουλγαρί(ας)·

Μηνύσας ὁ θεὸς ἀρχόντων φιλανθρωπότατε. ἃ
καὶ [illegible]· τοίνυν διὰ ζώσης φωνῆς οὐ μη-
νυόμενον. ἐπισφαλεστάτη γὰρ ἡ [illegible] ἐξ ἑτέρας
εἰς ἑτέραν μεθαρμοζομένη φωνή· τὴν δὲ γραφίδα
κοινωνὸν προλαβόμενος· ὡς τὴν Ῥωμαίων αἰχμα-
λωσίαν ἀποστελεῖς οὐ δωρεάς· κατασχὼν αὐτήν·
μᾶλλον δὲ ἀποδώσεις. οὐ δώροις οὐδὲ [illegible].
καὶ τοῦτο ποιήσεις ἀντιμιμούμενος τὸν σὸν θεο-
[illegible] πατρί. τίς γὰρ δυνήσεται [illegible] καὶ σὲ
[illegible] τὸν [illegible] διάθεσιν καὶ αὐθαίρετον ἔχοντα
πόλεμον. καὶ τὴν ἀντι[illegible] γνωσόμενον κα-
κοῖς. ἔχεις τὴν [illegible] καὶ [illegible] τοιαῦτα
ἔρρωσο :– Συμεὼν ἄρχων Βουλγαρίας Λέοντι μαγίστρῳ

[illegible] οὐδόλως τὸν μέλλοντα
γνῶσιν [illegible] γράφεις· οἶδεν
ἐξ ἀπορρήτων [illegible] ἡμῖν [illegible]

ἀπολυθείημαι· ἀπολυθείτω δή· ἐχθὲς γὰρ τὸ δίκαιον μετὰ
τοῦ φίλου· ὑπὲρ πάντων σαφῶς μαρτυρούμενον. ἐς δὲ
τὸ ὅλον ἐμὲ ὑποκριτικοῖς ὑποσημαίοις διερμηνεύμι κουλεύ
σοι τότε. τίς ὁ τῆς ἐπιφολίας τὸν νοῦν. ὁ κακίων μετὸν εὐ
ρεῖν καὶ οὕτως τὴν προσκατάνοσιν ἐπὶ χάρισιν :—

Λέων μάγιστρος Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας :—

1. Δεξάμενος τὰς ὑμετέρας διττὰς αἰτίας ἀμφοτέρας. τὰς ἀπαι
τούσας τὴν ἀπαξ σου καὶ μετὰ ἀμφιβολίας ἀνέγ
σιν. ἔχου καὶ τρίτην τῶν ἄλλων ἀνομοίαν· τὸ γὰρ οὐχ ἱσ
χόμενον· μετὰ σαρκὸς ἐμοῦ διεθλίβον. τὸ δὲ περισσὸν χ
λάττον μέχρι τοῦ σοι ἐλαφρῶσαι· μετὰ καρτερίας ἀν
γνοῦς. τὸ λανθανόμενον, τί οὐκ ἐξαπατῶν ἐλέγχω. μᾶλλον πα
τρὸς ἐρωτηματικῶς· ὡς ἀποβαλοῦμεν ἀποστελ
λομεν καὶ οὕτως τὴν ἀφιλάνθρωπον τοῖς ἀν
θρώπων ἐπιφολίαν. φιλανθρωποτάτην μολύνομεν· ὅ
αν ἀλλ' οἰκ ἀνομοίαν οὖσαν. τίς ὁ τῆς καὶ γνώμης
καὶ φύσεως ἔρρωσο :—

Τοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας :—

Οἱ δὲ μὲν ὧ ἀρχόντων θαυμασιώτατε οἶδεν, ὅσα προσ
τάττομεν τίς τὴν γλῶσσαν παραφθεγγόμενοι τίς αἰκίαν
προκείμενον τὸ ψεῦδος κωλύομεν θαι. τὴν φιλανθρω
τὸ ἀφιλάνθρωπον. καὶ τοῦτο κεκλοφότες. καὶ
ὁ γνωρίζει πολλάκις πράγμασι· μικοῦ δὲ οὐ γνώσκον
κόμενον οὐδὲ τὴν προ ταύτης διανοίαν ἀλλ' ἀκα
ρεγγράφουσαν τὰ μηδὲ καινὰ ὡς ἑτέραν γραφὴν ἀπο
μετεβάζατο. ἐπεὶ γὰρ καὶ γράφειν ἀναμφιβόλως. καὶ
τις κωλύσει τὸ ταγγραμμένον ἀμετακόλλητον προσέτερον
μουν. τὸ δὲ δύναμιν ζῶν ἄν τιμιωτέρως τελειοῦς. ἀνα
αἰνέμαι. τὴν προτέραν συγκαταβαίνουσας. ἐπειδὴ

близки до първоначалната гръцка или латинска форма на името на прочутия град, седалище на Илирик. Очевидно по-късни славянски форми са формите с метатеза и с ѣ, изразено в гръцките написи чрез ια или пък чрез α. В самата хроника на Скилица — Кедрин чрез израза „управител на Сирмиум" (ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν) била предадена една от формите на името на града в гръцкия език и може би не най-популярната за времето.

Може да се предполага с голямо основание, че някой от преписвачите — ако не и самият Йоан Скилица или неговият приемник Георги Кедрин — е добавил като схолия към тази форма на полето Σιρμίου. Тази схолия по-късно е била вмъкната в текста на хрониката, както това се случва твърде често. Написана вероятно с някакъв византийски тахиграфически знак, тази по-широко разпространена през XI—XII в. форма на името е била разчетена и изтълкувана неправилно от някой преписвач. Вместо да я изтълкува като втора пояснителна форма към вече споменатото име Сирмиум, преписвачът е схванал това като лично име на управителя на крепостта в напис Σέρμ(ων).

Ако се допусне, че в основата на повествованието на Скилица — Кедрин лежат писмени или устни сведения, черпени в последна сметка от български извор, може да се предположи, че византийският израз ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν отговарял на предполагаем български израз оуправитєль Сѣрьма или нещо подобно. Не е трудно да се обясни как от славянската генитивна форма на името на града е могло да възникне у византийците форма Σέρμ(ων), която да бъде изтълкувана като лично име. По-късно, при ново преписване на текста на хрониката, тази схолия е била вмъкната — както вече се каза — в самия текст, и то не на евентуално правилното ѝ място, напр. ὁ τοῦ Σιρμίου (Σέρμου) κρατῶν, както би могло да се очаква, а неточно, като име на личност — управител на града. Не е възможно, разбира се, без да се прегледат самите ръкописи с текста на хрониката, да се установи, дали на това място е стояло името на управителя на Сремската крепост. По-малко вероятно ми се струва, че тук би трябвало да се предполага някаква връзка между името Нестонг и Серм(он), сиреч нещо като „Нестонг Сремски". Невероятно е също да се предполага на това място име като Симеон, предадено погрешно в напис Симон, и т. н. Всичко това би ни отдалечило още повече от най-простото и най-правдоподобно тълкование на въпросния пасаж, като все пак не изменя съществено нещата: както и да бъде, невъзможно е да се чете тук името Сермон като лично име.

Заслужава внимание фактът, че управителят на важната крайдунавска крепост е споменат като „брат на Нестонг", както обикновено бива транскрибирано това второ име от нашия извор. Докато в никакъв византийски или славянски исторически извор, доколкото ми е известно, име Сермон като евентуално лично име не е засвидетелствувано — изключвайки, разбира се, споменатите по-горе нумизматически паметници, — то случаят с името „Нестонг" е напълно различен. Това име е привлякло вниманието още на

цар Сел(е)вкия или Симеклит: и тъи създа .є. град(о)въ по земли блгаръстѣи: .а. пло(в)дівь, .в. срѣмь, .г. врѣзникь, .д. срѣдьць, .є. нишь. . . Срв. също Ст. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века. Глас САН, LXXVI (46), (1908), 45. Б. Прокић, Постанак једне словенске царевине у Македонији у X веку. Глас САН, пак там, 287, бел. 1 (текст по cod. Vindob., 35, f. 136).

К. Иречек,[39] който в своите „добавки“ към „История на българите“ е отбелязал към споменаването на Скилица — Кедрин, че името се среща „и по-късно у византийците“, и вероятно е възнамерявал да събере тези византийски посочвания, обаче не е успял да стори това.

Действително у византийските автори от XIII—XIV в. името се среща многократно, а тези свидетелства се подкрепят и от някои официални документи. Без да се изчерпват всички такива посочвания,[40] тук биха могли да се посочат поне по-важните. Изобщо родът на Нестонговци е познат във Византийската империя през първата половина на XIII в., а през втората половина на същия век вече е влизал, по признанието на Георги Пахимер,[41] в редовете на висшата византийска аристокрация. Този род е бил сроден със семейството на император Йоан III Ватаци (1222—1254) неизвестно по каква линия. Против този император било устроено съзаклятие, начело на което стоял императорският братовчед Андроник Нестонг. След разкриването на заговора Андроник бил затворен в тъмницата на малоазийския град Магнезия.[42] В заговора взел участие и друг първи братовчед на императора — именно Исак Нестонг, който бил осъден на ослепяване и отсичане на ръцете.[43] Родът на Нестонговци обаче с това не загубил влиянието си във Византийската империя. Малко по-късно, при приемника на Йоан III Ватаци — Тодор II Ласкарис (1254—1258), — за управител на завладяната от византийците българска крепост Мелник бил назначен Теодор Нестонг,[44] за когото трябва да се предполага, че е бил сродник на споменатите братя Андроник и Исак, ако не и техен трети брат. Отроден напълно от своя български народ, Теодор Нестонг през 1255 г. водил борбата против храбрия войвода българин Драгота.[45] Приблизително по същото време като императорски трапезник (столник) се споменава друг Исак Нестонг, който през 1256 г. бил назначен за управител на крепостта Албанон, а по-късно бил поставен за управител на Охрид.[46] През 1267 г. се споменава като императорски „виночерпец“, или чашник, Алексий Дука Нестонг, който бил братовчед на император Михаил VIII Палеолог (1259—1282) — следователно родът на Нестонговци сега влязъл в родствени връзки с династията на Палеолозите, — и бил назначен за управител (кефалия) на града Солун.[47] През втората половина на XIII в. действувал и друг потомък на същия род — Георги Нестонг, — който носел званието придворен чашник.[48] Към същото време живял и дукът и паракимумен Нестонг, споменат в официални документи.[49] От едно посочване на Георги Пахимер[50] узнаваме, че през царуването на Михаил VIII Палеолог една потомка на рода на Нестонговци, която била сродена с рода на Комнините, се омъжила за великия доместик Никифор Тарханиот. От този брак се родила дъщеря, позната под името Нестонгониса, която по-късно приела монашество.[51] През 1291 г. носели важни придворни титли двамата представители на рода на Нестонговци — Константин и Йоан Дука Нестонг.[52] Георги Пахимер съобщава[53] към същото време за Дука Нестонг. Известно е едно решение на Цариградския църковен синод от май 1316 г., което се отнася до брачните връзки и имуществените отношения между дъщерята на някой си Евстатий Кинам и един неточно определен потомък на рода Нестонговци във Византия.[54] В пратеничеството, което изпратил през юни 1354 г. сръбският цар Стефан Душан до авиньонския папски двор, взел участие кефалията на Сяр Нестонг (Nestegus cephalia Serenus).[55] Добре познат е великият папиас на цариградския дворец Дука Нестонг към 1360 г., прочут със своята ученост. Той съставил една изгубена днес световна хроника.[56]

---

[39] Срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, 121: „Nota bene. Nestongos се среща и по-късно у византийците. Collige!“

[40] Някои посочвания са дадени у Moravcsik, op. cit., II, 210.

[41] G. Pachymeres, De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. Bonn. I, 65, 9.

[42] G. Acropolita, Historia. Ed. A. Heisenberg, 36, 19; 37, 17—18.

[43] Ibidem, 37, 10—11; 36, 23.

[44] G. Acropolita, Historia, Ed. A. Heisenberg, 115, 5 sqq.

[45] За събитията изобщо вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, III, София, 1940, 452 и сл. Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, СбБАН, XLI, 1 (1945), 111—114: XV. Походът на имп. Теодор II Ласкарис против Мелник в 1255 г. Fr. Dölger, Zwei byzantinische Reiterheroen erobern die Festung Melnik. Сборник Гаврил Кацаров, I, София, 1950, ИАИ, XVI (1950), 275—279.

[46] G. Acropolita, op. cit., 142, 9—11; 143, 2 sqq.; 151, 9 sqq.

[47] W. Regel, E. Kurtz et V. Korablev, Actes de Zographou, SPb, 1907, VII, 125; VII, 177—179. E. Kurilas, ΕΕΒΣ, VIII (1931), 68. А. В. Соловьев, Греческие архонты в сербском царстве XIV века. Byzantinoslavica, II (1930), 282, n. 36. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Hl. Berges. Textband. Münchner Verlag (1948), 95.

Тези сведения са достатъчни, за да дадат известна представа за рода Нестонговци във Византийската империя през XIII и XIV в. Вестите на византийските извори позволяват, на първо място, да се уточни написът на името и да се направи опит за установяване на неговата етимология.

Прочее като първоначален и правилен напис на името трябва да се смята формата Νεστόγγος, докато по-редките и сравнително по-късни написи Νοστόγγος или Νεστώγκων се отдалечават от първоначалния напис. Несъмнено е, че името едва ли може да се смята за византийско или първобългарско.[57]

---

[48] Theodorus Scutariota. Additamenta ad G. Acropolitam. Ed. A. Heisenberg, 293, 11—12. Срв. Pachymeres, op. cit., I, 65, 12—13.

[49] F. Miklosich — I. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. IV. Vindobonae, 1871, nr. CLXIII, p. 257—258; nr. CLXIV, p. 258—260. Moravcsik, op. cit., II, 210, го нарича общо с името Нестонг, като сочи и титлите му „дука и паракимумен". От текста на документите се вижда, че той се е наричал Йоан Дука Нестонг. От тези документи научаваме, от друга страна, за насилия, извършени от Йоан Дука Нестонг и негови люде, за което било необходимо да се назначи нарочно разследване; всичко обаче завършило безрезултатно поради голямото влияние на Нестонг. Документите са без точна дата, но се отнасят преди 1282 г.

[50] Pachymeres, op. cit., II, 353, 11—12.

[51] Op. cit., I, 292, 10; 292, 16; 294, 7—8; 296, 8; II, 354, 11.

[52] Соловьев, пос. съч., 282, бел. 36, с посочванията.

[53] Pachymeres, op. cit., II, 428, 14—15; 429, 15—16; 431, 5; 432, 5; 433, 6—7.

[54] Miklosich — Müller, op. cit., I, Vindobonae, 1860, nr. XXX, p. 56—57.

[55] Соловьев, пос. съч., 282, с посочвания на извори и литература.

[56] L. Petit — B. Korablev, Actes de Chilendar, I, Actes grecs., SPb, 1911, nr. CXLVI, 307. N. A. Bees, BBp., XX (1914), 309. Du Cange, Glossarium gr., s. v. παπίας. Соловьев, пос. съч., 282, с посочванията.

[57] Никакви обяснения за етимологията не дават H. Moritz, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten. I. Programm d. k. Gymnasiums in Landshut für das Schuljahr 1896/97, 48. Moravcsik, op. cit., II, 210. Като успоредица към формата Нестонг не може да бъде посочено никакво общо тюркско или частно първобългарско име. Познатото име Невул (посочвания за изворите, гдето е поменато, вж. у Moravcsik, op. cit., II, 210) събужда съмнения: не може да се установи с пълна положителност, дали е славянско, или първобългарско. В случай че е първобългарско вместо началното НЕ би

Както загатнах вече доста отдавна,[58] името Нестонг би трябвало да се тълкува по-скоро като славянско. Много убедително преди около три десетилетия А. В. Соловьов посочи,[59] че знатният род на Нестонговци трябва да се смята от славянски произход и че в името Νεστόγγος е отразена формата Нєстѫгъ, докато, напротив, предадената с латиница форма Nestegus отразява появилата се вследствие на среднобългарското смешение на двете носовки форма Нєстѧгъ или Нєстєгъ. В допълнение на това напълно правилно обяснение може да се каже само, че в случая при написа Νεστόγγος се явява същото предаване на гръцки и чрез гръцката азбука на старобългарското ѫ чрез -ογγ-, като напр. в излишно многоспорната форма Ѫглъ или Ὄγγλος.[60] Що се отнася по-нататък до етимологията на самото име Нєсътѫгъ, то много вероятно трябва да се свърже с глагола Нєсътѫжати,[61] а това ще рече, че самото име Нєстѫгъ представя само точен превод на византийското име Ἀλύπιος (Алипий), сиреч едно от широко познатите във Византия имена на светец, почитан сред ромеите и другите християни.[62]

Въз основа на всичко казано могат да се направят някои изводи и предположения. Несъмнено е прочее, че споменатият от Скилица — Кедрин Нестонг-Нестъг е бил известен български войвода или болярин от края на X и началото на XI в., за когото не са запазени никакви други вести в домашните и чуждите исторически извори. Докато през 1018 г. неговият брат като управител на важната крепост Срем не пожелал да се покори на византийците и дори след поражението на последния български цар Иван-Владислав, но продължил ожесточено борбата против завоевателите на българските земи, Нестонг-Нестъг, подобно на някои други слаби и предателски настроени боляри, твърде бързо потърсил помирение с византийците. Преклонил глава — заедно с другите изменници — пред Василий II Българоубиеца, боляринът Нестонг-Нестъг ще да е минал на страната на победителите в дългата борба, ще да е бил отведен във византийската столица и там вероятно е получил почетно звание и може би видна длъжност в империята. Във всеки случай неговото име ще да е станало твърде известно всред ромеите. Това обстоятелство достатъчно добре ни обяснява защо, когато говорят за управителя на града Срем през 1018 г., византийските хронисти, у които е дадено въпросното известие, не споменават изрично неговото име, но просто го определят като „брат на Нестонг", или Нестъг. Преселен във Византия, болярият-отстъпник станал родоначалник на една от знатните фамилии, която се сродила с византийския императорски двор на Йоан III Ватаци, с Михаил VIII Палеолог и с потомците на Комниновата династия, и нейните представи-

---

могло да се предполага, че в същност началният напис е бил Ἡσβοῦλος (срв. в първобългарски надписи покрай Ἰσβοῦλος и формата Ἡσβοῦλος: посочвания у Moravcsik, op. cit., II, 141), но при преписването на текстовете на Теофан и Никифор погрешно е бил разчетен и предаден в напис Νεβοῦλος.

[58] Дуйчев, Проучвания, 112, бел. 1

[59] Соловьев, пос. съч., 282, бел. 36.

[60] За подробности вж. у Ив. Дуйчев, Славяни и първобългари, ИИБИ, I—II (1951), 205—207. Moravcsik, op. cit., II, 213.

[61] Срв. Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslov. gr. - lat., s. v. сътѫжати.

[62] Срв. H. Delehaye, Les saints stylites, Bruxelles — Paris, 1923, 148 sqq., 170 sqq., 188 sqq.; LXXVI—LXXXV.

тели играли твърде важна роля в политическия и военния живот на Византийската империя през XIII—XIV в.

* * *

Историята на отродения български род на Нестонговци повтаря до голяма степен историята на византийските Асеневци — потомци на Иван Асен II. В течение на непродължително време едните и другите напълно се отчуждили от своите еднородци и неведнъж заставали като открити, заклети техни врагове в борбите между Византия и България. Но както византинизираният род на българските Асеневци води началото си от видни личности в българската история — организаторите и водителите на българското освободително движение през 1185 г., — така и в началната съдба на рода на Нестонговци стои незнайното име на последния борец против византийското завоевание — защитника на крепостта Срем през 1018 година.

Въстанието в 1185 г. и неговата хронология

През втората половина на XII в. във Византийската империя и частно в нейните балкански владения настъпили множество дълбоки промени, които довели до възобнова на българската държава. Това обновление намерило израз в голямото народно-селско въстание, ръководено от братята Асеневци. За голямо съжаление въпреки всички досегашни проучвания върху зараждането и хода на това въстание остават незадоволително изяснени цяла редица проблеми. Неизяснена е преди всичко хронологията на въстанието, и то що се отнася частно до неговото начало. Необходимо е, на първо място, да се подредят в истинската им хронологическа последователност всички събития, които са свързани с началния период на въстанието. Уточняването на хронологията може да ни разкрие заедно с това движещите сили на въстанието. Въз основа на сравнително богатите изворни податки ние можем да установим, че въстанието се заражда като спонтанно народно селско движение всред българското население от староплaнинските области. Анализът на запазените изворни вести очертава в същото време ролята на братята Асеневци в развоя на въстанието. Отхвърлени претенденти за византийска служба, Асеневци — представители на едрите поземлени собственици в българските земи — застават в един сравнително по-късен момент на страната на самозародилото се народно движение и твърде бързо се издигат като негови водачи. Без да се впускаме тук в цялостно проучване на въпросите, свързани със зараждането и развоя на освободителното движение всред българите в края на XII в. (което ще съставя предмет на друго, нарочно изследване), налага се следователно едно предварително изследване от по-тесен обсег, което да спомогне именно за установяване хронологическата последовност на събитията.

* * *

Прочее въстанието, ръководено от братята Асеневци, не избухнало случайно, а представяло резултат от редица обстоятелства и завършък на продължително историческо развитие.

В края на царуването на Мануил I Комнин (1143—1180) вече се долавяли несъмнените прояви на упадъка, който настъпил в империята.[1] Политичес-

---

[1] Общо за положението на Византийската империя през този период вж.: Ф. И. Успенский, Образование второго болгарского царства. Одесса, 1879, стр. 74 сл.; История византийской империи. III, М.—Л., 1948, стр. 292 сл., 315 сл.; Императоры Алексей II и Андроник Комнены, ЖМНПр, CCXII, 1880, стр. 95—130; CCXIV, 1881, стр. 52—85; Последние Комнены. Начало реакции. ВизВрем., XXV, 1927, стр. 1—23. — A. A. Vasiliev, His-

кото наследие, което този владетел оставил след себе си, било твърде тежко
и носело зародишите на неизбежна криза във вътрешния и външния полити-
чески живот. Когато през септември 1180 г. починал Мануил, престолът оста-
нал на неговия дванадесетгодишен син Алексий II (1180—1183), вместо ко-
гото управлявала майка му, императрица Мария, по произход француза.
Непопулярната поради своя западен произход и лекомислена красавица из-
брала за свой главен помощник в управлението нищожния свой любимец
Алексий Комнин, племенник на починалия император. Начело на засилилата
се реакция застанал — отначало тайно и прикрито, а после явно — един
братовчед на Мануил, Андроник Комнин, познат със своя авантюристичен,
скиталчески живот. Андроник изстъпил като борец против „латинското“,
сиреч западното влияние в империята, защитник на „легитимизма“ — за
правата на малолетния император пред посегателствата на чужденката им-
ператрица и нейния любимец. През май 1182 г. озлобението срещу „лати-
ните“ се разразило в кървава сеч, извършена от цариградското население над
всички представители на западните народи във византийската столица. Сега
Андроник бил тържествено приет в столицата. Отначало той отстранил ре-
гентката Мария от управлението, а наскоро я погубил. Същата участ по-
стигнала и Алексий II и през септември 1183 г. 63-годишният Андроник се
коронясал за самодържец.

Новият император опитал отначало да извърши преобразования в дър-
жавата. В тази своя дейност той прибягнал до крайни мерки, които предиз-
викали остро противодействие. Тогава Андроник се превърнал — по думите
на Теодор Успенски[2] — в „истински злодей на царския престол“ и започнал
безпощаден терор и жестокости, изтребления, конфискации и прогонвания.
Недоволството нараснало още повече. Тук и там избухнали вълнения. Упра-
вителят на остров Кипър Исак Комнин отказал да признава властта на Ан-
дроник и опитът да бъде смазан този негов бунт пропаднал.[3] Йоан Комнин
Ватаци повдигнал бунт във Филаделфия, но неочаквано умрял.[4] Друго съ-
заклятие, в което участвувал самият началник на византийската флота, било
открито и участниците били подложени на страшни наказания.[5] Всичко това

---

toire de l'Empire byzantin, II, Paris, 1932, p. 3 sqq. — G. Ostrogorsky, Geschichte des
byzantinischen Staates, München, 1940, p. 279 sqq.; Возвышение рода Ангелов. Юбилейний
сборник... Русского археол. общества в корол. Югославии, Београд, 1936, стр. 121 сл. —
М. В. Левченко, История Византии, М. — Л., 1940, стр. 215 сл. — L. Bréhier,
Vie et mort de Byzance, Paris, 1948, p. 342 sqq. — Срв. също специалните проучвания: N.
Radojčić, Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju, Zagreb, 1907. — M. Pau-
lová, Účast Srbů při třetí výpravě křížové, Byzantinoslavica, V. 1933—1934, pp. 240 sqq.,
256 sqq. — M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. An-
gelos (1185—1195) (Text und Kommentar) nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus
zeitgenössischen rhetorischen Quellen, Dissertation München, 1935, p. 43 sqq. — Вж. също из-
ложението у В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове,
II, София, 1934, стр. 410 сл.

Необходимо е да изтъкна, че едно кратко обобщение от настоящата статия е дадено
от мен в статията: La date de la révolte des Asénides, Byzantinoslavica, XIII, 2, 1952—1953,
pp. 227—232.

[2] Успенский, Последние Комнены, стр. 15; История, стр. 304. Срв. също казаното
от Левченко, пос. съч., стр. 215 сл., 218 сл.

[3] Nic. Choniates, Historia, ed. Bonn, p. 376, 10 sqq.

[4] Nic. Choniates, ib., p. 340, 10 sqq.

[5] Nic. Choniates, ib., p. 343, 8 sqq.

обаче не донесло успокоение, защото държавата наистина се намирала „в състояние на латентна гражданска война“.[6]

Положението се влошило още повече, когато се почувствували последиците от външната политика на узурпатора. Първи се възползували от настъпилата външна слабост на империята нейните северозападни съседи — именно маджарският крал Бела III (1173—1196) и сръбският велик жупан Стефан Неман (1196). Още през 1181 г. Бела III завзел Далмация, част от Хърватско и областта на Срем. Маджарският крал бил женен за сестрата на регентката Мария — Анна. Когато узнал за извършеното от Андроник посегателство, той — който и без това хвърлял алчни погледи към някои близки византийски владения — се обявил против узурпатора и изстъпил като защитник на пострадалата своя сродница. Наистина през 1182 г. той нападнал Белград и Браничево, а на следната година, след убийството на Мария, предприел в съюз със Стефан Неманя ново нападение.[7] Този път войските на маджари и сърби навлезли в Белград, Браничево, Равно, Ниш и Средец.[8] Нашествениците не срещнали по пътя си съпротива. Сръбският жупан можал не само да утвърди своята независимост по отношение на Византийската империя, но и да разшири значително своите владения в области, подвластни на Византия и обитавани от българско население.

Но не това било най-страшната заплаха. Двамата врагове на Византийската империя — германският император Фридрих I Барбароса (1152—1190) и сицилийският крал Вилхелм II (1166—1189) — сключили помежду си съюз, който бил скрепен с брака на Фридриховия син и наследник Хенрих с дъщерята на Вилхелм — Констанца. Вестта за избиването на „латинците“ във византийската столица през май 1182 г. разпалила недоволството всред италианските търговски градове-републики и ги направила съюзници на двамата владетели. Вилхелм II започнал приготовления за голям поход против Византия. Андроник I се сепнал твърде късно и опитал да заздрави разклатеното и застрашено положение на империята. В края на 1184 г. той сключил договор с Венецианската република,[9] после опитал да спечели симпатиите на папата и дори уговорил спогодба с египетския султан Саладин. Тази спогодба била насочена против заплахите на иконийския султан Килидж-Арслан, победителя на византийските войски в битката при Мириокефалон (17 септември 1176 г.), гдето била унищожена последната надежда на ромеите да прогонят турците от Мала Азия и завинаги била решена съдбата на целия Изток.[10]

Всичко това обаче представяло закъснели и безуспешни опити да се измени ходът на събитията и да се спре заплахата, която се надвесвала все по-застрашително. Двама видни бегълци от терора на Андроник I подбуждали между другото норманския владетел да започне незабавен поход против Византийската империя.[11] През юни 1185 г. норманската флота наистина се явила в пристанището на Драч. Византийските войски, предвождани от Алексий Врана, не могли да окажат отпор и градът бързо бил превзет с пристъп от страна на норманите (24 юни 1185 г.).[12]

---

[6] Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. 282.

[7] За събитията вж. К. Јиречек — Јов. Радонић, Историја Срба, I, Београд, 1922, стр. 194 сл. — Златарски, пос. съч., стр. 422 сл. — Radojčić, op. cit., p. 25 sqq. — Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XII-e siècle). Byzantion, VIII, 1933, pp. 555—568.—Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. 283, n. 2. — Vasiliev, op. cit., p. 79.

[8] Златарски, пос. съч., стр. 423 сл.

[9] Срв. Vasiliev, op. cit., pp. 67, 70, 81. Ostrogorsky, op. cit., p. 284 n. 2.— Bréhier, op. cit., p. 348.

[10] Fr. Dölger. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453, II, München—Berlin, 1925, p. 91, nr. 1563. — Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. 284.

Наскоро след това норманската войска потеглила по сухо, по старата Via Egnatia, към втория град на империята — Солун. След като преминали част от южномакедонските земи, норманите се озовали пред стените на града на 6 август. По море пристигнала и флотата. Градът бил подложен на обсада, която продължила не много време. На 24 август Солун паднал във властта на норманите. Сега западните войски си отмъстили напълно за „кървавата баня" от май 1182 г. Градът бил жестоко опустошен, мнозина жители били безпощадно избити и богатствата — разграбени. Това било незапомнена беда за този „богохраним град", който в дългото си съществуване бил издържал успешно толкова обсади и нападения. Завоевателите по думите на съвременници не пощадили дори и самите храмове и осквернили храма на покровителя на града — великомъченик Димитрий Солунски.[13] След кратковременен престой норманската войска се разделила на три части. Една част от нея останала в града. Втори отред се отправил към областта на Сяр, завладял я и извършил нови опустошения. Най-сетне един трети отред се отправил като „по гладък път", без да срещне никой, който да влезе в сражение с него или да му се противопостави, към Мосинопол (дн. Гюмюрджина), разположил се там на стан и подчинил под властта си околната област.[14] Завоевателите бързо завзели и Тесалия. В техни ръце паднал и градът Амфипол. Част от норманската флота стигнала до островите, разположени близо до византийската столица.[15]

Положението на империята станало критично. Андроник I се оказал безпомощен да се справи с надвисващата опасност. Вниманието му било насочено, както изглежда, повече към уреждане на вътрешните затруднения, отколкото към борба против външните врагове. А при това положението вътре в държавата ставало също извънредно тежко. Стопанската криза се задълбочавала. Населението обеднявало все повече и повече. Владичеството на стария Андроник I било сериозно разклатено както поради голямата външна опасност, така и поради общото вътрешно недоволство. През началните дни на септември 1185 г. кризата достигнала своята връхна точка. Нужна била една искра, та накипялото недоволство да избухне в открит бунт против императора.

---

[11] Nic. Choniates, op. cit., p. 384. 10 sqq. — Срв. Vasiliev, op. cit., p. 79 sqq. — Успенский, История, стр. 318 сл. — Левченко, пос. съч., стр. 218. — Radojčič, op. cit., p. 84 sqq. — Bréhier, op. cit., p. 348.

[12] Nic. Choniates, op. cit., p. 385, 21—22. — Срв. Vasiliev, op. cit., p. 82. — Ostrogorsky, op. cit., p. 284. — Bréhier, op. cit., p. 348.

[13] Nic. Choniates, op. cit., p. 388, 1 sqq., p. 389, 18 sqq. — Срв. Eustathii Thessalonicensis, De Thessalonica a Latinis capta narratio, ed. Bonn, pp. 363—512. — Radojčič, op. cit., p. 88 sqq. — Успенский, История, стр. 319 сл.

[14] Nic. Choniates, op. cit., p. 411, 3 sqq.

[15] Ibidem, p. 413, 9 sqq.; p. 465, 14 sqq. Изобщо за връзката между норманския поход във византийските земи и зараждането на българското въстаническо движение вж. някои разсъждения на Успенский, Образование, стр. 126 сл.

Онова, което ставало вътре в пределите на самата византийска империя и по нейните граници, не можело да не окаже въздействие върху живота на българския народ, който повече от век и половина се намирал под византийско владичество. Въпреки дълголетното робство, българските земи, общо взето, запазили почти непроменен своя народностен облик. Попаднали под владичеството на ромеите, българите били третирани като „варвари“ и облагани с тежки данъци, но никога не били подлагани на съзнателна и системна денационализация. Византийската власт изисквала от тях след разгрома на българската държава да бъдат покорни поданици на империята: да плащат данъци, да вършат тегоби и да се покоряват. Системна и съзнателна ромеизация никога не се прокарвала, защото за това се изисквало развито национално самосъзнание, а ромеите по това време не са имали такова самосъзнание. Наистина, езикът на българите понякога бил преследван или хулен, а българската книжнина била подлагана на унищожение, но това се вършело, защото и езикът, и книжнината на българския народ били смятани за „варварски“. Освен това многоезичната византийска държава никога, а най-малко през тази епоха, не е представлявала някаква държава с ясно обособена народностна общност.[16] В това отношение тя спомагала за запазването на българската народност. Но северните и североизточните български земи запазили своята народностна самобитност и поради една друга причина. Тези области били сравнително по-отдалечени от средището на византийския държавен живот — Цариград. В същото време те били твърде близо до отвъддунавските земи, откъдето в течение на почти два века нахлували разни варварски племена — печенези, узи и кумани, и където в случай на нужда можело да се намери сигурно прибежище. Най-сетне, планините, които откъм юг заграждали тези области, ги закриляли и създавали у техните обитатели известно чувство на обезпеченост. По този начин тези области сега се чувствували свързани все повече с отвъддунавските земи, отколкото с южните балкански покрайнини, където византийската власт била по-здраво установена. Злото се криело в това, че през XI и XII в. тези области били изложени на нашествията на отвъддунавските варвари. Нашествениците опустошавали тукашните земи, но заедно с това нанасяли удари и върху византийското владичество в тях. Когато сновели безнаказано по всички посоки, варварите показвали по най-очевиден начин пред местното население колко слаба е в действителност византийската власт. Така те естествено създавали всред местното население изкушението само или с тяхна помощ да извоюва своята независимост. По този начин, може да се каже, варварите поддържали всред тукашното българско население дух на свободолюбие и независимост.[17]

Византийското владичество в крайдунавските земи още през XI в. за твърде продължителни периоди от време било фактически почти унищожено и оставало да съществува повече или по-малко номинално. В действителност тук владеели местните българи и пришълците варвари. Неведнъж такива варвари самоволно или пък със съгласието на византийското правителство се настанявали в тези области и византийците ги използували като гранично население. Този влив от чужденци изменил донякъде народностния състав на тукашните земи, за които някои византийски автори презрително съобщават, че били населени с μιξοβάρβαροι.[18] В тези области обаче се намирали главните средища на старобългарския държавен и културен живот. Пришълците варвари били несъмнено на много по-ниско културно равнище в сравнение с местното българско население и естествено попадали бързо под неговото културно влияние. Така тези варвари се претопявали народностно и културно всред това население, като му вливали нови сили, но временно понижили неговото жизнено равнище. След упадъка обаче трябвало да настъпи възраждане. Оставени повече или по-малко независими от византийското правителство, предоставени повече на себе си, местните българи заживели с известно местно самоуправление. Когато трябвало да се борят с отвъддунавските варвари, те организирали своята самоотбрана. Понякога обаче местното население се споразумявало с нашествениците и действувало в съюз с тях. И в единия, и в другия случай всичко това засилвало у него чувството на самостойност.

---

[16] По този въпрос срв. разсъжденията на П. Ников, Второ българско царство 1186—1396, С., 1937, стр. 12 сл. — против Златарски, пос. съч., стр. 265 сл. Срв. също Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, С., 1947, стр. 58 сл.

[17] За подробностите вж. Златарски, пос. съч., стр. 88 сл. Обстоятелството, отбелязано от Златарски, пос. съч., с. 443, а именно, че византийските извори не дават никакви сведения относно някаква съпротива при завземането на севернобългарските земи от страна на въстаниците — с изключение на онова, що знаем за Преслав, — трябва да се обясни точно с това, че в цялата тази област византийската власт е била повече или по-малко напълно номинална, а не реална.

Този начин на живот дал и някои по-далечни отражения. Връщането към началата на местното самоуправление дало отново власт и влияние на някои местни първенци-боляри. Така се подготвял онзи обществен елемент, който по-късно трябвало да играе важна роля за освобождението на страната от чуждото господство.[19] Продължителното византийско робство едва ли е унищожило всички български болярски родове. От друга страна, с течение на времето постепенно, даже след избиването на болярите и воеводите в борбите за покорението на страната,[20] тук се издигнали нови родове, които със своите обширни поземлени владения бързо завзели мястото на някогашната служебна и родова аристокрация от времето на Първото българско царство. Когато Византийската империя поради вътрешни затруднения или поради външни заплахи изоставяла все повече тези земи, тя ги предавала, без да ще, именно във властта на подобни местни първенци, за които не била далечна мисълта да отхвърлят и самата номинална зависимост. Колкото по-страшни били ударите, които се стоварвали отвън върху Византийската империя, колкото по-тежки били размириците на неспокойни феодали, които я раздирали вътрешно, толкова по-голямо ставало изкушението за българите да се отърсят от игото.

През годините, които настъпили след смъртта на император Мануил Комнин империята изпаднала в такава външна и вътрешна криза, каквато не се помнела от два века насам. Сръбските земи успели да извоюват своята независимост и това не можело да остане без въздействие върху българите.[21] Византия, залисана във вътрешните си борби и притисната тежко от външната опасност, не била в състояние да се справи с непокорния сръбски жупан — обновител на сръбската държава. Това естествено могло да укрепи у българите вярата в начинанието, което трябвало да донесе собственото им освобождение. За духовното състояние на българския народ през втората половина на XII в. ние не притежаваме почти никакви достоверни сведения. Съществуват обаче няколко книжовни паметника, които с голяма вероятност трябва да бъдат отнесени именно към това време. Тези книжовни произведения са пропити с белезите на едно духовно, патриотично и религиозно възраждане. Към това време ще да е била съставена т. нар. Солунска легенда — едно легендарно житие на Кирил Солунски.[22] Там в духа на неясно и смътно месианство се говори за това, че българският народ бил богопредопределен и че той щял „да предаде на бога православната вяра" (Тѣ во рєчє гь православноу вѣроу христіанскоу богꙋ прѣдадꙋт).[23] В легендата се съобщава за български князе и за това, че те три години воювали против града Солун, за да получат създателя на славянското писмо — Константин Философ, „човека, когото бог ни е изпратил". Към същото това време принадлежи вероятно и народното житие на основателя на Рилската обител,[24] в което фактическите податки за неговия живот са сравнително оскъдни, но затова пък неизмерими са преклонението и възторгът пред паметта на един български светител. Тогава и не по-рано ще да е възникнал т. нар. Апокрифен летопис, в който са дадени твърде богати, но не съвсем ясни вести за далечната история на българския народ — пак като богоизбран народ.[25] Посочено е всичко, което може да възвеличи българите, и повествованието спира там, гдето започват неговите злочестини поради нашествието на отвъддунавските варвари.

---

[18] Срв. M. Attaleiates, Historia, ed. Bonn, p. 204, 18 sqq. — P. Mutafčiev, Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia, 1932, p. 235. — Златарски, пос. съч., стр. 155, 425, 438.

[19] Срв. по това разсъжденията на Златарски, пос. съч., стр. 408 сл., 419 сл. — Ников, пос. съч., стр. 11 сл.

[20] Срв. В. Н. Златарски, История, I. 2 (1927), стр. 614; II, стр. 420. — П. Мутафчиев, История на българския народ, I, второ издание, София, 1943, стр. 276.

Всички тези произведения са пропити с духа на възродено патриотично съзнание. Съобразно с духа на времето това намерило израз в известен духовен подем всред българския народ по времето на голямата византийска криза. Несъмнено е, че вестта за превземането на Солун — този втори град във Византийската империя — е оказала потресаващо въздействие не само върху византийците, но и върху поробеното българско население. Никита Хониат, нашият главен извор за тези събития, описва със злъчна ирония неточна хронология и неубедителни тълкувания избухването на несдържан възторг всред българите във връзка с това събитие.[26] При завладяването на Солун от норманите местни жители българи успели да спасят от града никаква чудотворна икона на светеца — покровител на града — и да я пренесат в северноб'лгарските земи.[27] Самото обстоятелство, че градът — защищаван от своя светец в продължение на толкова векове — сега паднал под чуждо владичество и същевременно случаят с чудотворната икона били достатъчни, за да се разнесе нашироко по българските земи слух, че прославеният покровител на Солун напуснал покровителствувания от него град и се преселил в българските покрайнини. Когато малко по-късно всред българите пламнала с всички сили борбата за освобождение, този слух, който така дълбоко засегнал съзнанието на средновековния човек, бил съзнателно и предумишлено използуван и разпространяван от водителите на българското въстание. Неговото зараждане обаче, както и избухването на цялото въодушевление, с което се съпровождало българското освободително движение в края на XII в., представляли нещо напълно самоволно. Те се явили още по времето, когато империята преживявала най-тежката си загуба със завладяването на Солун от норманите през август 1185 г.[28]

---

[21] Срв. Paulová, op. cit., p. 240 sqq. — Златарски, пос. съч., стр. 422 сл.

[22] За текста на това житие вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 281—283. — Превод и бележки вж. у Дуйчев, Из старата българска книжнина, I, София, 1943, стр. XVI, 142—143, 232—234. Срв. също St. Gečev, La légende dite de Thessalonique. Studia historico-philologica Serdicensia, I, 1938, pp. 142—164.

[23] За края на Солунската легенда вж. „Написанието на правата вяра" на Константин-Кирил: Ю. Трифонов, Съчинението на Константина-Философа (Св. Кирила) написаниѥ ѡ правѣи вѣрѣ, СпБАН, LII, 1935, стр. 22: и в страшныи днь сѫдныи пакы прѣдадѧть ѫ нама истиннѫ, ниизмѣннѫ съвръшенѫ. . .; стр. 45, 47, 50.

[24] Текстът на това житие е даден у Йорд. Иванов, Жития на св. Ивана Рилски, ГодСУиф, XXXII, 13, 1936, стр. 28—37; срв. стр. 4—8. — Други посочвания за него вж. у Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, стр. 49—54, 386—387.

[25] Вж. изданието на Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 273—287. Превод и бележки вж. у Дуйчев, Из старата българска книжнина, I, стр. XVI, 154—161, 237—240.

Именно по това време, когато Византийската империя преживявала така съдбоносни събития, всред българите избухнало бунтовническо движение. Никита Хониат, като говори за първите прояви на въстаническото движение в българските земи, пише, че българите, уповавайки се на непристъпността на страната си и на своите многобройни крепости, издигнати по отвесни и отсечени скали, вече и други път били проявявали „надменност“, сиреч непокорство по отношение на ромеите.[29] За каквото и време да се отнасят тези думи на византийския писател — за по-близка или по-далечна епоха, — те съставят едно ясно признание за запазеното свободолюбие всред старопланинското българско население. Може да се предполага прочее, че именно когато във Византийската империя настъпила острата вътрешна и външна криза, по-точно след неуспехите във войната с норманите през август 1185 г., всред българите от планинските покрайнини избухнали първите бунтовни движения. Това са били, както изглежда, все още единични и неорганизирани народни селски вълнения, които не се намирали под единно ръководство и общо водачество и не били насочени към строго определена цел. А между това събитията в империята продължавали своя ход. Те трябвало да дадат нов тласък на бунтовното движение всред българския народ.

---

[26] Подробности вж. у Дуйчев, Проучвания, стр. 46 сл.

[27] Важни посочвания за това са дадени в една стихотворба на Теодор Валсамон, издадена от K. Horna, Die Epigramme des Theodoros Balsamon, SAbdr. aus den Wiener Studien, XXV, 2, 1903, pp. 28—29 nr. XXIX. — Срв. Дуйчев, Проучвания, стр. 44—51.

[28] Срв. Успенский, Образование, стр. 126—127: „Бежавшие из южной Македонии славяне были первыми вестниками той молвы, которая облетела Болгарию и которою воспользовались предводители болгарского движения, что великомученик Димитрий покинул Солун и переселился к болгарам, дабы, по повелению божию, быть им помощником и сотрудником в борьбе с ромеями, оставленными божеством.“ Срв. също в Златарски, пос. съч., стр. 431 сл., който говори за „слуха, донесен и пръснат от избягалото от завзетите от норманите южнобългарски земи население за грозното падане на Солун в ръцете на страшните завоеватели, защото великомъченик Димитрий напуснал той град“. Покойният наш учен е използувал сведенията на Никита Хониат за възникналото всред българите религиозно въодушевление, като ги е изтълкувал твърде буквално, без да обърне внимание на презрително-подигравателния тон на цялото изложение на византийския писател. В противовес на казаното от Никита Хониат трябва да се приеме, че това религиозно движение възникнало не под влиянието на водачите на въстанието Петър и Асен, нито по тяхна подбуда, но дълго време преди това и самоволно, а едва по-късно то било използувано умело от тях. Срв. у Дуйчев, пос. съч., стр. 46 сл.

[29] Nic. Choniates, op. cit., p. 482, 5—8. — Synopsis Sathas, BGME, p. 370, 19—22. — Срв. G. Acropolita, Historia, ed. Heisenberg, p. 18, 15—20. — Интересно е да се отбележат разсъжденията на някои автори във връзка с тези събития относно проявлението на центробежни сили в империята и сепаратистични тежнения всред подчинените народи и области: срв. Успенский, Образование, стр. 123 сл., същия, История, стр. 315, сл., 322 сл. = Bréhier, op. cit., p. 342: „il s'y dessinait, surtout dans les populations allogènes, un mouvement centrifuge des plus inquiétants“; срв. p. 350: „les mouvements séparatistes“.

В началните дни на септември 1185 г. кризата в империята достигнала най-големите си размери. Претърпените във войната против норманите неуспехи — доколкото изобщо можело да се говори за организирана византийска съпротива — разклатили окончателно властта на Андроник I. От нашите извори изобщо не се вижда този император да е взел някакви мерки за отбрана на страната от нашествието на норманите. Неговото внимание сякаш е било насочено повечето към вътрешните недоволства и той чрез терор се мъчил да закрепи властта си вътре в държавата. Обаче тъкмо оттук дошъл ударът, който го повалил от властта. На 11 септември 1185 г. бил погубен един от най-ревностните привърженици на Андроник I и неговият убиец, именно Исак Ангел, член на един от най-големите византийски земевладелски родове, в борбата за самозащита бил провъзгласен за император. Това станало на 12 септември.[30] Тираничният Андроник бил низложен, без да окаже каквато и да било съпротива. Цариградското население, което само няколко години преди това го посрещнало с възторг, сега с ярост се нахвърлило върху него и го погубило в страшни мъчения.[31]

Малко по-късни свидетелства рисуват новоиздигнатия император като разлуснат и безволев човек.[32] В началото обаче той успял да спечели симпатиите на множеството.[33] Неговата дързостна саморазправа с Андрониковия привърженик Агиохристофоритис[34] му създала значителна слава. Първите му разпоредби допринесли за утвърждаването на известно обаяние. Така той отзовал от заточение онези, които били изпратени от низложения император, и щедро възнаградил всички, които били ощетени от Андроник.[35] Като представител на едрата земевладелска аристокрация той, разбира се, незабавно отменил всички разпоредби на своя предшественик, които я засягали, и така задоволил нейните интереси и спечелил подкрепата ѝ.[36] Заедно с това Исак Ангел насочил вниманието си към войната против норманите. Освободен от тираничното управление на Андроник, народът приветствувал новия император и с готовност се отзовал на неговия зов за борба против нашествениците. Според думите на съвременния византийски писател[37] народът посрещнал възцаряването на Исак като „преход от зима към пролет и от буря към трайно затишие". От всички покрайнини на империята се стекли не само такива люде, които по-рано били участвували във войската, но и някои, които никога не били се сражавали, и то младежи. Според думите на нашия исторически извор едни от тях просто искали да видят „освободителя Мойсея" или „Зоробабел, който възвръщал пленниците от Сион" — както мнозина назовавали Исак, — докато други желаели да получат обичайната за войниците заплата, а някои — да се запишат във войската, та да се сражават против норманите.[38] Според сведенията на казания наш писател, стекъл се и народът от източните градове.[39] Изглежда при това, че събирането на византийската войска се извършило сравнително бързо. Норманите още не били узнали за смъртта на Андроник и „дързостно" (εὐθαρσῶς) вървели напред, като смятали, че ще могат да си „отпочинат" в самата византийска столица. Тъй като по думите на Никита Хониат постоянно побеждавали, без никой да им се противопостави, те напредвали непредпазливо. Войската им, както личи, се разпуснала и се пръснала на малки части.[40] Тъкмо тази деморализация се оказала съдбоносна за тях.

---

[30] Nic. Choniates, op. cit., pp. 444, 9 sqq., 452, 22 sqq. — Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. 285. — Левченко, пос. съч., стр. 219, погрешно дава датата 12 януари 1185 г., повторена безкритично от Д. Ангелов, История на Византия, I, София, 1950, стр. 475.

[31] Nic. Choniates, op. cit., p. 453, 1 sqq. — Срв. Ch. Diehl, Figures byzantines, II, Paris, 1908, p. 126 sqq.

[32] Срв. Nic. Choniates, op. cit., p. 444, 4—8. — Срв. Diehl, op. cit., p. 128: „c'était un homme d'esprit médiocre, de caractère mou, de volonté nulle. . .". За характеристиката на Исаак II срв. Успенский, История, стр. 316 сл.; Јиречек-Радонић, пос. съч., стр. 198; Radojčič, op. cit., p. 92; Vasiliev, op. cit., p. 84; Bréhier, op. cit., p. 350; малко по-различна е преценката на Ostrogorsky, op. cit., p. 288.

[33] Именно поради тази причина един опит за узурпация на императорската власт, извършен от пълководеца Алексий Врана (вж. тук по-нататък), не успял.

[34] Срв. Nic. Choniates, op. cit., pp. 444, 9—446, 13. Никита Хониат (p. 381, 7—8) съобщава, че народът поради голямата си омраза наричал всесилния царедворец с името Антихристофоритис вместо Агиохристофоритис. За подобни прояви на византийското население като израз на политическа опозиция вж. моите бележки в Byzantinische Zeitschrift, XLI, 2, 1941, p. 486.

След като поел властта, и то твърде наскоро, както изглежда, новият император се обърнал към вождовете на норманската войска с едно дръзко пратеничество: вместо да им изпрати някакви дарове или да се преструва на благосклонен към тях, той направо ги обвинявал и ги заплашвал с гибел, ако не се завърнат в земята, отгдето били дошли.[41] Норманските вождове, както трябвало да се очаква, отговорили високомерно и презрително на пратеничеството на Исак II Ангел. Те дори се подиграли с него, изтъквайки неговата неопитност като военачалник, тъй като в миналото се бил занимавал с книжовна дейност.[42] Трябвало прочее да се воюва. Новият император имал щастието, че можал да повери борбата против нашествениците на един способен и опитен пълководец, какъвто бил Алексий Врана. Набързо събраните войски били изпратени под предводителството на Врана срещу нападателите. Алексий Врана внимателно следял действията на норманската войска и бързо схванал настъпилата всред нея деморализация. Все пак ромейската войска не се решавала да влезе в сражение с враговете. Както признава сам Никита Хониат, пълководецът едва успял да откъсне своята войска малко от планината и да я накара да навлезе в равнината.[43] Първото нападение, извършено от ромеите над дезорганизираната норманска войска, излязло успешно. Ромеите могли да обърнат в бягство норманския отред. Това преобразило духа на ромейската войска.[44] След това византийците могли да сразят и онези нормански войски, които се намирали в Мосинопол.[45] Облечени във въоръжението на норманите и възседнали техните коне, те сега нападнали онези нормани, които се намирали при Амфипол. Решителното сражение станало при Димитрица, при Долна Струма. Отначало норманите поискали да водят преговори, но византийците след известно колебание ги нападнали и сражението почнало. Отначало норманите се отбранявали „твърдо и мъжествено", но после отстъпили и ударили на бяг. Прочее войската на норманите тук претърпяла пълно поражение. Двамата нейни вождове паднали в ръцете на византийците. Това сражение решило изобщо съдбата на цялата норманска войска, която се намирала във византийските области. Пострадала също и норманската флота и само малка част от нея успяла да се върне назад.[46] Накратко казано, тази победа създала известно обаяние на новия властодържец. Той изстъпвал като победител и като освободител на империята от една страшна опасност.

---

[35] Nic. Choniates, op. cit., p. 465, 8 sqq.

[36] Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. 285: „Der tragische Untergang des Andronikos besiegelte das Scheitern seines Reaktionsversuches. Der Feudaladel hatte gesiegt und konnte unter der Dynastie der Angeloi seine Macht nicht nur behaupten, sondern auch mehren. Nach den Jahren verzweifelten Kampfes gegen den intransigenten Absolutismus des letzten Komnenen haben sich die auseinanderstrebenden Kräfte um so hemmungsloser ausgewirkt."

[37] Nic. Choniates, op. cit., pp. 465, 20—466, 2 = Synopsis Sathas, ib., p. 364, 12—21.

[38] Nic. Choniates, op. cit., p. 466, 2—8.

[39] Nic. Choniates, op. cit., p. 466, 20 sqq.; срв. ibidem, p. 481, 6—9.

[40] Nic. Choniates, op. cit., p. 468, 2—5.

[41] Nic. Choniates, op. cit., p. 477, 10—21. — Срв. Dölger, op. cit., p. 91, nr. 1567.

[42] Nic. Choniates, op. cit., p. 478, 3—12.

Опрян на това лесно спечелено обаяние, Исак Ангел се заел да възстанови вътрешната сигурност на държавата. Според сведенията на нашия главен извор за събитията[47] след победата и след срещата с пленените нормански вождове императорът разгласил пълна забрана на членовредителните наказания дори за престъпления против самия него. Това решение било посрещнато с радост от населението.[48] Положението на новия самодържец прочее се утвърждавало още повече. Но заедно с това изникнали някои нови външни заплахи.

Иконийският султан Килидж-Арслан, когато узнал за смъртта на Андроник и за възцаряването на Исак II Ангел, и, както съобщава Никита, като се догаждал много добре за онова, що става при промяна на владетел и още повече поради заплахата от страхотната война откъм запад,[49] извършил на-

---

[43] Ibidem, p. 468, 7—10.

[44] Ibidem, p. 468, 10—13.

[45] Ibidem, p. 468, 17—18.

[46] Ibidem, pp. 465, 14—479, 17. — Synopsis Sathas, ib., p. 364, 13 sqq. Във връзка с успешната борба против норманите би трябвало да се припомни писаното от Успенский, Образование, стр. 130, който изтъква, че „Исак Ангел, счастливо устранив опасность, угрожавщую Византии со стороны сицилийцев, должен был понять однако, что своими успехами он обязан больше случайным обстоятельствам, чем действительному превосходству военных сил империи и целесообразности принятых против иноземного нашествия мер". — Срв. същия, История, стр. 320 сл., където се изтъква, че нанесените поражения на норманите се отнасят към първите месеци от управлението на Исак II и по никакъв начин не могат да се припишат на някакви разпоредби на новия император.

[47] Nic. Choniates, op. cit., p. 479, 17—22.

[48] Ibidem, pp. 479, 22—480, 17.

[49] Ibidem, p. 481, 1—4. Срв. Bachmann, op. cit., p. 55 sqq.

καὶ ἱερέων· εἴ σε ἐλέγχομεν τοὺς σοὺς καὶ αὐτὴν τὴν χάριν ὑπὲρ αὐτοῦ παροξυνθείη κηρύσσειν αὐτὸν ἄλλων ἀλλὰ διαφέρει· πολλάς κατὰ σοῦ μᾶλλον δὲ ὑπὲρ σοῦ πᾶσι γράφεις ἔρρωσο:

τοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας :—

1. Ἔγνων τὴν ἐπιστολήν, ὦ ἄρχων τῶν μεγάλων, τὸ ἀπόρρητον· ἣ καὶ κατὰ σὲ τὴν ἀγάπην ποιούμεθα· φιλῶ σε ὡς ἀγαπητὸν καὶ ζῶν ἀρετῇ· τὸ πάντως ὑποπάντων πιστεύεσθαι· καὶ δοκιμάζῃς προσὸν καὶ γράφῃς· καὶ ἡ μὲν πιστοῖς τῆς ταμείας φιλανθρώπως γραφόμενα· ὅτι μὲν οὐκ ἔχει· καὶ ὅτι μὲν χρηζόμενος ὑπάλλαξε· δι καί ὡς ἀποσχόμενος ὡς ἱερᾷ πολυμόμενος· οὐδὲ ὑπακούῃς· ἡ διὰ πιστικῆς τὰ οὕτως γραφόμενα ὅτι μὲν οὐκ ἔχων ἐστὶ καὶ ὅτι χρῄζομεν ἡμᾶς πιστεύειν· ὡς τιμώμενος, φιλίας θελγόμενος, ὑπακούειν ἐπείσθης· εἰ πιστεύσας ἡμῖν οἰκειούμενος εἶναι· καὶ διὰ τοῦτο φιλικώτεροι ἐσόμεθα· φιλούμενοι δέ· τὰ ἡμῶν φίλα ἔροιμεν· φίλον δεῖ κηρύττειν τὸ τὴν αἰχμαλωσίαν ἀπολυθῆναι· ἔρρωσο :—

τοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας :—

2. Διπλοῦς ὁ ἀνὴρ, ὦ ἄρχων τῶν μεγάλων, ἐκ σώματος φημὶ καὶ ψυχῆς· διπλοῦς δὲ καὶ ὁ λόγος· ὁ μὲν προφορικὸς καὶ ἐγγράμματος· ὁ δὲ ἐνδιάθετος καὶ ἐν διανοίᾳ ὤν· ἐν τούτοις ἐστὶν ὁ προφορικὸς καὶ ἐγγράμματος ἀκόλουθος τοῦ ἐνδιαθέτου καὶ ψυχικοῦ· ἀγαπητὸς ἂν πιστευοίμεθα καὶ πιστὸν ἐργαζοίμεθα· ὅπου δὲ μὴ ἀκολουθεῖ, ἀπιστοῦμεν καὶ ἀποστρεφόμεθα· τοίνυν μὴ ἀκολουθοῦντι τῷ ἐνδιαθέτῳ καὶ νοερῷ τὸν προφορικὸν καὶ ἐγγράμματον ἐπιγνόντες μὴ θαυμάζοντες ἀπαρνούμεθα· ἀλλ' ἢ ποιεῖτε τὸ ἴσον γνώμῃ [illegible]

[illegible] ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας. κατὰ τὴν ἀρχὴν τὸ μέγα
ρικὸν τύπον ἐνυβρίζουσαν συμβάσεως. καὶ θαυμά
ζω τὴν σὴν ἀμέλειαν τὸ μέγα ~~[illegible]~~ ὑβριζόμενον. πῶς
τὸ ἀμφίβολον ὅτι τὴν μὲν ἱερὰν ὁ θεῖος ἔγραψε γραφήν. καὶ τὸ
μὲν προχειρισθέν τι κατὰ τὴν ἀρχὴν τύπῳ. τὸ μὲν ὅλη
τῇ αὐτῆς λέξει [illegible] ἐπεδήλωσας. πείθομαι
οἶμαι τοῖς προγεγραμμένοις. ὅτι μὲν οὖν μόνον φιλανθρω
πότατα καὶ ἀναμφίβολα καὶ πρὸς πρᾷα καὶ κατη
λεῖα. ἀλλ' ὅτι καὶ τὸ καταρχὴν ὡς θεὸς ἐσταυρώμε
μαι. ἀποφήσομεν δὲ ταύτην σου τὴν ἐπιφολὴν μᾶλ
λον δὲ τὴν κατασπασθεῖσαν μεγάλην ἀναμονήν. ὅτι
πᾶσαν τιμὰν τὴν σὴν προτέραν κεκινημένην καὶ μέγαν.

Λέων μάγιστρος ἀνθύπατος καὶ πατρίκιος. Λέοντι
αὐτοκράτορι ἀπὸ ἐξορίας :~

Ἐπρόσθες οἱ κατασοφιζόμενοι κρύσταλλοι. ἀλλ' ἐκεῖθεν
δοὺς καὶ μακρὰν ἀδίκως ~~[illegible]~~ γραφήν· ὡς χριστὸς τοῦ χριστοῦ μα
θητὴν καὶ κεχωρισμένος παρὰ χριστοῦ μὲν ἐπιδικάζομαι κατα
φθείρω. καὶ οἶδα καταφρονηθήσομαι. καὶ ὅτι τοῦτο πο
θέσω συνθήσομαι. καὶ φθοῖκον τὴν σὴν κατακλάσας.
ὡς ἄτερ θυμοῦ ἀποβλεύσομαι. καὶ τὸ μόνον τὸ ἀ
μέτρον μου γένος ἀκλινὲς ὡς ἐνδόθυμον ἀπαγγελῶ
τόν. ἔξωθεν κατακλᾶσαν. ἔνδοθεν δὲ δημίων καὶ
ποινῶν ἐπιστῶμαι :~

Λέων μάγιστρος ἀνθύπατος καὶ πατρίκιος. Λέοντι
αὐτοκράτορι ῥωμαίων :~

Λύει μοι τὸ δέος μετὰ τοῦ σοῦ δικαίου. καὶ τὰ παρρησί
ας ὧν φθάσει δέσποτα. καὶ ἂν φθάσει. καταπεσοῦσα
σμόμενον καὶ μεμφθέν. ὡς φθονερὰ ἡ ἀνάγνωσις. τί τῆ
ρας τοῦτο μακρόν. Τί μοι καλῶς ταῦτα οἱ ἱερα
κόσμοι τοῖς κεφαλῇ. Ἐπιθυμοῦμεν τὸν ἄρ

падение в тракезийската тема в Мала Азия.[50] Той намерил тази област незащитена, пленил мнозина, заграбил стада от всякакви животни и друга плячка. За щастие на ромеите нападението се свършило с това: победителят при Мириокефалон не пожелал да се възползува повече от тежките затруднения на империята по това време. Неговото нападение било извършено в края на септември или в началото на октомври 1185 г.[51] С другите източни народи съществували мирни отношения, и то, както пояснява Никита Хониат, благодарение на дарове и годишни данъци.[52] Но въпреки разгромяването на норманската войска империята не можела да се смята напълно освободена от опасността откъм Запад. Даже и след поражението на норманите опасността продължавала да съществува. Походът на норманите към Солун и Цариград разкривал за западните държави достъпа към сърцето на Византийската империя. Походът през лятото на 1185 г. прочее подготвял онова нападение на участниците в четвъртия кръстоносен поход, което — след по-малко от две десетилетия — завършило с разгрома на империята. В същност през октомври 1185 г. съюзът на германския император и сицилианския крал продължавал да представя заплаха за империята. Подобна заплаха бил и съюзът между маджарския крал и сръбския велик жупан. Исак II решил да отстрани поне една от тези заплахи — именно заплахата откъм унгарския крал. Дали това било решено, защото чрез неутрализирането на маджарите Исак II щял да си създаде не само препятствие срещу германо-норманския съюз, но и възможен съюзник? Или пък византийският император смятал германо-норманската заплаха за отстранена или за по-далечна, а заплахата от страна на маджарите за по-близка и непосредствена? Сведенията на нашите извори са така оскъдни, че напълно задоволителен отговор не може да се даде и са позволени различни тълкувания.

Исак II обаче не се ограничил само са сключи обикновен политически съюз с маджарите. Тъй като бил овдовял, той взел за жена дъщерята на унгарския крал Бела III Маргерита, която още не била навършила 10-годишна възраст.[53] Това било очевидно един чисто политически брак. Чрез него Исак II превръщал маджарския владетел от свой неприятел в свой съюзник. По този начин той обезпечавал северозападните граници на държавата си, тъй като и самият сръбски велик жупан, губейки подкрепа, трябвало да прекрати своите враждебности против империята. Освен тази изгода византийският император получил като зестра от жена си онези северозападни погранични български области, които маджарите две години преди това били завладели.[54] Отнася се несъмнено до Белградската, Браничевската и Моравската област.[55] Най-сетне посредством този брак Исак II получавал за жена една близка сродница на рода на Комнините. По такъв начин, ако и по женска линия, той си установявал известна легитимност като наследник на изгасналата династия.[56] Изобщо Исак II постигал няколко изгоди и затова побързал да уреди отношенията си с маджарите, ако не в течение на самата борба против норманите, то непосредствено след нея. Във всеки случай установяването на брачния съюз ще да е станало не по-късно от края на 1185 г., ако не и още през ноември 1185 г.[57]

---

[50] Темата Тракезион е лежала в западната част на Мала Азия.

[51] Nic. Choniates, ib., pp. 480, 17—481, 11.

[52] Ibidem, p. 481, 12—16.

[53] Nic. Choniates, op. cit., p. 481, 17—21. Възрастта на маджарската принцеса при този политически брак очевидно не е играла никаква роля. Заслужава да се припомни, че 65-годишният Андроник I се оженил за 13-годишната вдовица на погубения от него Алексий II, именно Агнес-Анна, дъщеря на френския крал Лудвиг VII. Вж. за това Vasiliev, op. cit., II, p. 76; Ostrogorsky, op. cit., p. 281.

[54] През 1204 г. папа Инокентий III писал на маджарския крал Емерих: Quod autem scripsisti, quoniam prefatus Ioannitius terram, quam pater tuus. . . sorori tue imperatrici Graecorum dedit in dotem, detinet occupatam. . . Вж. Ив. Дуйчев, Преписката на папа Инокентия III с българите. Увод, текст и коментар, ГодСУиф, XXXVIII, 3, 1942, стр. 60: писмо XXVIII, 45—48; срв. стр. 103.

Прочее през първите два месеца от управлението на Исак II Ангел външното и вътрешното положение на империята се утвърдило и чрез това в непродължително време тежката криза, която заплашвала империята, била отстранена. Това естествено се отразило и върху съдбата на зародилото се в българските земи народоосвободително движение. Може да се предполага дори, че всред българите от старопланинските области сега настъпило известно съмнение и колебание.[58] Императорът все още не бил проявил никоя от своите слабости и не бил извършил никаква особена грешка, които така много подровили положението му малко по-късно и които са послужили като основа за неговата отрицателна характеристика. Колкото повече той се очертавал като опасен противник, толкова повече охлаждали пламналите така буйно всред българите надежди да използуват слабостта на империята и да се освободят. Това разколебание се изразило, както изглежда, именно най-ярко в постъпката на двама български първенци — вероятно земевладелци от старопланинските области—братята Теодор, или Петър, и Асен, наречен още Белгун, в чиито жили течала като че ли по майчина линия и куманска кръв.[59] Изглежда, че непосредствено след първите поражения, които византийската войска нанесла на норманите, двамата братя — сякаш за да изкажат своята покорност пред императора — се явили в императорския стан, намиращ се в крепостта Кипсела (дн. Ипсала) на Мраморно море.[60] Според думите на византийския историк[61] те поискали от императора да бъдат приети във византийската войска (συστρατολογηθῆναι) и като бъдат причислени в броя на византийските прониари, чрез императорска грамота да им бъде отстъпена някаква „малодоходна" област (χωρίον), разположена в Стара планина. Изглежда обаче, че императорът, който малко преди това, по време на норманските победи, така усилено събирал войски от разните краища на империята, сега се чувствувал уверен в силите си и в мощта на своята войска. Той не само не зачел предложението на двамата братя, не само не задоволил тяхното искане, но им нанесъл и обида.[62] Никита Хониат съобщава, че братята „измърморили, че били пренебрегнати". После като издигнали дръзко (εἰκαίως) своята молба, те „избълвали" някакво по-разпалено слово, загатвайки за въстание и за това, което щели да сторят, когато се завърнат по домовете си. Според византийския автор тук се проявил Асен, който, пише той, бил по-дързък и по-суров. По повеля на севастократор Йоан той бил бил ударен в лицето и обруган за проявената дързост.[63] „И така — пише Никита[64] — без да постигнат нищо, обидени те се завърнали назад."

---

[55] Срв. Златарски, пос. съч., стр. 433. Това предположение е напълно правдоподобно, тъй като е известно, че по времето на Калоян, па и по-късно, в пределите на българската държава са влизали Белградската и Браничевската област. Вж. за това у Дуйчев пос. съч., стр. 83 сл. Јиречек — Радонић, пос. съч., I, стр. 198: по това време Исак II „доби као мираз изгубљене градове у моравској долини“.

[56] Може да се предполага, че именно с оглед на този свой брак Исак II приел като израз на легитимност името Комнин. Трябва да се припомни при това, че дядото на новия император, Константин Ангел, бил женен за най-младата дъщеря на имп. Алексий I — Теодора (вж. N. Choniates, op. cit., p. 126, 3–10; срв. Ostrogorsky, Geschichte, p. 285; Возвышение рода Ангелов, стр. 112 сл.), та вече поради тази причина той е могъл да носи името на Комнините.

[57] За подробностите вж. у Успенский, Образование, стр. 111 сл., 115 сл., 130; приложение VI, стр. 39—40; същия, История, стр. 323—324. — Златарски, пос. съч., стр. 433 сл., 444 сл., 522—523. — Вж. също посочванията у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest, 1942, p. 271. — Bachmann, op. cit., pp. 105—106. — Bréhier, op. cit., p. 352.

[58] Срв. Nic. Choniates, op. cit., p. 485, 6 sqq.

[59] Въпросът за произхода на Асеневци не е напълно разяснен в научната книжнина. Вж. П. Мутафчиев, Произходът на Асеневци, МакПр, IV, 4, 1928, стр. 1—42. — Златарски, История, стр. 416 сл.; Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието в 1185 год., СпБАН, XIV, 1933, стр. 8—48. Срв. Ostrogorsky, Geschichte, p. 287 n. 3.

[60] Nic. Choniates, op. cit., p. 482, 11—15.

От думите на византийския писател се вижда колко гордо и самостойно се държали пред византийците двамата старопланински първенци. Наистина те се явили пред императора с искане да бъдат приети във византийската войска, за да се сражават против норманите, но заедно с това представили и друго искане: да получат като прония някаква област,[65] разположена в Стара планина и свързана с малък доход. Ако Асен наистина бил бит с плесници по заповед на чичото на императора, това показва, че двамата първенци, възмутени от пренебрежителното отношение, действително ще да са отправили известни закани и ще да са загатнали за бунт (τὴν ἀποστασίαν). Мъчно е да се каже дали те загатвали за вече съществуващото народно бунтовно движение или пък за движение, което тепърва щяло да избухне. Ако обаче това е била тяхната първа проява, ясно е колко назряла е билавсред българите идеята за въстание: тази идея вече се носела широко във въздуха. Във всеки случай отказът на императора и нанасянето на обида на двамата първенци представяло съдбоносна грешка на византийското правителство. Сам Никита Хониат изтъква това[66] и веднага добавя: „А онова, що извършиха против ромеите тези нечестивци и престъпници, кое слово би могло да го изрази или какво повествование би могло да обгърне толкова Илиади от злини?“ Несъмнено моментът, в който двамата братя се явили пред императора, бил зле избран. Сега Исак II бил изпълнен с гордост и самоупование поради победите си над норманите и никак не бил склонен да проявява отстъпка спрямо „варварите“, още повече, че в самата Византия вече съществувало известно недоволство срещу даването на пронии на чужденци — на „варвари“, както това било правено особено по времето на Мануил I.[67] Ако появата на двамата братя пред императора издавала известно преклонение и примирение, то грубият отказ и жестоката обида ги превърнали в заклети врагове. Те се завърнали в своите планини, изпълнени с дълбоко озлобение срещу императора. Докато до това време в страната вече съществувало едно широко, но спонтанно и неорганизирано народно недоволство, сега то намерило в тяхно лице своите водачи и вдъхновители. Под тяхно въздействие то се превърнало в осъзнато, организирано и целенасочено движение. Безразсъдната постъпка на Исак II превърнала Теодор-Петър и Асен във водачи на въстанието и чрез това се допринесло за неговото оформяване и засилване. Народното селско движение сега намерило това, което му липсвало: водачи. Така брожението се превръщало във въстание и това съставяло нов и извънредно важен момент в развоя на българското освободително движение.[68]

---

[61] Ibidem, p. 482, 15 sqq. Онова, което пише Никита Хониат във връзка с тази постъпка на двамата братя, е неубедително. Невероятно е преди всичко, че двама души са могли да подбудят към въстание цял народ. Неприемливо е също, че още преди да се явят при Исак, Петър и Асен вече били решили да вдигнат въстание и само търсели предлог за това. Това Хониатово обяснение е плод на исторически ретроспективизъм. Странното е, че то е било възприето почти буквално от такива наши учени като Златарски (пос. съч., стр. 412, 435), Ников (пос. съч., стр. 24) и Мутафчиев (История, II, стр. 42 сл.); вж. обратното у Дуйчев, Проучвания, стр. 45, бел. 1. Думата συστρατολογηθῆναι трябва да се тълкува не общо, като посочване изобщо за постъпване на византийска военна служба, но като се изхожда от сведението на Никита Хониат (op. cit., p. 466 sqq.) за стичането на люде от разните краища на страната за борба против норманите (вж. особено ibidem, p. 466, 7—8), трябва да се предположи по-скоро, че двамата български първенци пожелали да постъпят във византийската войска именно с оглед на борбата срещу норманите. Ако двамата братя се били явили пред императора със своето предложение не след първите успехи, а точно в началото на борбата, вероятно тяхното искане е щяло да бъде уважено. Може би отказът на императора се е дължал главно на нежеланието му да задоволи второто тяхно искане — във връзка с отстъпката на някаква прония.

[62] Nic. Choniates, op. cit., p. 482, 17 sqq.

[63] Ibidem, pp. 482, 18—483, 1. — Synopsis Sathas, ib., p. 370, 27—30.

[64] Nic. Choniates, op. cit., p. 483, 1—2. — Synopsis Sathas, ib., p. 370, 30—31.

[65] Срв. Златарски, пос. съч., стр. 435 сл. — Ostrogorsky, Geschichte, p. 287, n. 1.

Но това било само първата погрешна стъпка на императора, която била последвана от няколко други негови действия, които влошили още повече положението. Порочността в държавното управление започнала бързо да се разпростира и да взима най-лоши насоки.[69] За населението на империята особено тежки били данъчното бреме и извънмерните налози — и тъкмо това засегнало сега поради една необмислена постъпка на императора българските земи. Тук се проявил стремежът за изсмукване на жизнените сокове от империята, а, от друга страна, произволът и личното скъперничество на императора. Нашите извори съобщават, че за тържественото отпразнуване на царската сватба населението било обложено с нов налог. Никита Хониат направо съобщава,[70] че императорът поради дребнави сметки се скъпял да отпразнува сватбата на държавни разноски и затова се постарал да събере разноските от подвластните земи. Поради „дребнавост“ (διὰ μικροπρέπειαν) той доограбил (καλαμησάμενος) също и градовете, които се намирали близо до Анхиало. Главното било по думите на византийския автор, че той опълчил против себе си и против ромеите „варварите по планината Хемус, които по-рано се наричали мизи, а по това време се зовели власи“[71]. Тази мярка на императора сама по себе си била незаконна, обаче може да се предполага, че нейните изпълнители още повече я влошили, като увеличили произвола. Наистина това била една повсеместна мярка, но тя засегнала особено много старопланинското население.[72] От признанието на Никита Хониат се вижда, че в тези области още и преди това съществувало силно недоволство и едва сдържано вълнение. „Но сега — добавя византийският автор,[73] — като намериха предлог, както се казва, Патрокла[74] — откарването на собствените им домашни животни и своето бедствие, те се хвърлиха в решително въстание.“ Когато прочее старопланинското население и обитателите на някои крепости край източните подножия на Стара планина били засегнати така чувствително от този нов налог, едва подтисканото недоволство избухнало с двойна сила: засегнати били жизнените, икономическите интереси на населението.

---

[66] Nic. Choniates, op. cit., p. 483. 2 sqq. — Synopsis Sathas, ib., pp. 370, 30—371. 2. За израза срв. Nic. Choniates, ib., p. 388, 1—2. — Относно предявените от страна на двамата български боляри искания срв. също казаното от Златарски, пос. съч., стр. 438 сл., и Успенский, Образование, стр. 106, 109, 120, които дават малко по-различно тълкуване на сведенията у византийските извори. Може да се каже изобщо, че разсъжденията на Златарски, пос. съч., стр. 421 сл., 434 сл., за зараждане на мисълта за въстание, за избор на водачи, за тяхната роля и за обявяването на самото въстание са твърде неубедителни и до голяма степен изкуствени. От друга страна, заслужава да се подчертае мисълта на Успенский, Образование, стр. 132, за въстанието като едно народно движение.

[67] Срв. Nic. Choniates, op. cit., pp. 272, 3—274, 7; особено ib., p. 273, 13—19. — Срв. Златарски, История, стр. 436—437.

[68] Срв. Ostrogorsky, Geschichte, pp. 286—287: „Das Auftreten der Brüder Peter und Asen bedeutete zunächst nichts anderes, als dass sich auch im bulgarischen Gebiet die Bande der Reichsunmittelbarkeit gelockert hatten; es machte sich auch hier geltend, was sich damals in den verschiedensten Teilen des Reiches äusserte und in Territorialgelüsten der lokalen Grossen auswirkte. Zunächst beanspruchten Peter und Asen gewisse Länder als Pronoia. Die Überheblichkeit der byzantinischen Regierung, die den allerdings in wenig ehrerbietiger Weise vorgetragenen Anspruch barsch zurückwies, brachte die Ereignisse ins Rollen. . .“

[69] Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. 285 sqq.

Точната дата на облагането с този нов налог не е посочена в нашите извори. Несъмнено е обаче, че повелята за това е била издадена доста време преди сватбата, за да могат иззетите от разните части на империята животни да бъдат докарани навреме в столицата. Може да се предполага прочее, че това е станало към месец ноември 1185 г. Избухналото недоволство сега било много по-заплашително, защото в страната вече съществували двама водачи — двама местни първенци, които търсели всякакъв повод и възможност да разпалват недоволството на народа и да го подбуждат към въстание против ромеите. Може да се каже, че братята Асеневци действително най-умело използували недоволството на народа. Те твърде разсъдливо обърнали внимание на съществуващото религиозно настроение. Според собствените думи на Никита Хониат българите първоначално се въздържали и се стъписвали от въстанието, към което ги подтиквали Петър и Асен, тъй като се страхували от тежестта на това начинание.[75] Но във времето на онази религиозност, която отличавала средновековието, всяко политическо и социално движение неизбежно приемало религиозна окраска. Така сега станало и с недоволството всред българското население. Петър и Асен използували широко разпространените вярвания за солунския светец-покровител. Никита Хониат разказва,[76] че двамата Асеневци с цел да освободят сънародниците си от първоначалния страх и опасения построили молитвен дом на името на солунския мъченик. В него според презрителното определение на византийския автор те събрали мнозина, обзети от бяс от двата пола,[77] с кръвясали очи и с извърнати зеници, с разпуснати коси — проявяващи именно тези неща, които вършат обладаните от бесове. На тези люде, така настроени, те внушили — по думите на византийския автор — да викат, че бог бил проявил благоволение за свободата на българския народ. Той бил благосклонен към това българите да отхвърлят дългото иго и поради това мъченикът Димитри Солунски бил изоставил града Солун, тамошния храм и пребиването си всред ромеите и пристигнал всред българите, за да им бъде помощник и сътрудник в делото за тяхното освобождение.[78]

---

[70] Nic. Choniates, op. cit., pp. 481, 21—482, 5. — Synopsis Sathas, ib., p. 370, 10—19.

[71] Към това посочване на Никита Хониат вж. у Дуйчев, Проучвания, стр. 45 и бел. 3.

[72] В разказа на Никита Хониат не е посочено ясно за какъв налог става дума. Недоволството на старопланинските жители е обяснено с това, че поради тази мярка крепостите около Анхиало били „доограбени“ — сиреч към предишните грабежи на тези области се прибавили нови. Във вулгарно-гръцката преработка на този текст на Никита е казано, че императорът събрал от подвластните на империята земи „целите разходи за сватбата, без да заплати“. Въз основа на съобщението на Никита много по-ясно е дал своето посочване G. Acropolita, Historia, ed. Heisenberg. p. 18, 10—15, който казва, че по нареждане на императора от цялата ромейска държава събрали овце, свине и волове и „тъй като България отглеждала такива (животни) повече от другите, то и от нея били изискани в по-голям брой“. Срв. Vasiliev, op. cit., p. 87: „Un écrivain contemporain (Nicétas Acominate) voit naïvement la cause de la révolte dans le mécontentement des Valaques, irrités de l'enlèvement de leur bétail pour les fêtes du mariage de l'empereur Isaac Ange avec la fille du roi de Hongrie.“

[73] Nic. Choniates, op. cit., p. 482, 8—11.

[74] За подумката срв. Златарски, пос. съч., стр. 412, бел. 1.

Тези слухове, вестта за пренасянето на чудотворна икона и построяването на нарочен храм на името на солунския мъченик оказали силно въздействие върху настроението на българското население. „Тези безумци — пише Никита Хониат,[79] — като се спрели за малко, изведнаж поели по-силно дъх, обладани от бесове, отново се раздвижили и обзети от божествена ярост, пронизително се развикали, че занапред няма повече време за колебание, но трябва да грабнат оръжие в ръце и да започнат борба против ромеите. Онези, които щели да бъдат заловени във войната, не трябвало да бъдат щадени, но безпощадно избивани и погубвани. Те не трябвало да бъдат отпущани срещу откуп, нито пък (българите) трябвало да се умилостивяват чрез умоления, нито да се скланят пред молбите, но да бъдат неумолими — подобно на някакъв диамант — пред всякакво увещение и да погубват без изключение всички, които бъдат залавяни.“ Това настроение на българите следователно се превърнало в основа за безпощадна борба против ромеите. Хониат изтъква, че под въздействието на тези проповеди с патриотично-религиозен характер въстанието пламнало с още по-голяма сила, като увлякло целия народ. „Прочее, като спечелили чрез такива вещатели целия народ, всеки грабнал оръжие“, пише Никита Хониат.[80] В думите на византийския автор трябва да се подчертае не толкова неговото твърдение, че цялото това народностно-религиозно възбуждение се дължало на усилията на двамата братя, колкото признанието, че сега избухнало всенародно въстание за решителна борба против ромеите. Трябва да се предполага прочее, че към края на месец ноември 1185 г. византийското правителство имало да се бори с едно широко селско въстаническо движение в българските земи, организирано и ръководено от енергични и предвидливи водачи.[81]

---

[75] Nic. Choniates, op. cit., p. 485, 6—8.

[76] Ibidem, p. 485, 8—20. — Synopsis Sathas, ib., pp. 372, 2—17. Срв. също Дуйчев, Проучвания, стр. 45 сл.

[77] Тълкуването на това място, в смисъл на „народ“ (лица от български и влашки произход), предложено от покойния Златарски, пос. съч., стр. 413 и бел. 3, е неубедително.

[78] Срв. това известие у Златарски, пос. съч., стр. 413 сл. — Дуйчев, пос. съч., стр. 46 сл.

[79] Nic. Choniates, op. cit., p. 486, 1—10.

[80] Nic. Choniates, op. cit., p. 486, 10—12. — Synopsis Sathas, ib., p. 372, 15—17.

В началото на въстанието българските въстаници, както изглежда, не срещнали почти никаква съпротива от страна на византийците. До края на ноември византийското правителство не можело дори да мисли да им окаже каквато и да било съпротива, тъй като борбата против норманите все още заемала всичките му сили. От друга страна, самото българско освободително движение не привличало както трябва вниманието на византийците, които не били в състояние да преценят неговата важност, нито да предвидят неговите по-далечни последици. Това, разбира се, допринесло за успеха на въстанието. Естествено обстоятелството, че въстаниците още в самото начало на въстанието постигнали известни успехи, изиграло решителна роля за по-нататъшния развой на освободителното движение. По този начин тяхната самоувереност се утвърдила още повече и към движението се присъединили много повече люде. „И тъй като въстаническите действия — пише Никита — веднага тръгнали добре за тях, те още повече повярвали, че бог е благосклонен към тяхната свобода."[82]

От пръснатите и оскъдни вести за непосредственото по-нататъшно развитие на освободителното движение се вижда, че въстаниците не ограничили своите действия в областта на Стара планина и на север от нея. Те започнали нападателни действия и на юг от планината. „Като не се задоволявали със своята свобода и независимост — пише Никита,[83] — те се разпрострели и по отдалечените от Стара планина градчета и владения." Необходимо е да се изтъкне, че в тези думи на византийския писател се съдържа преди всичко едно важно признание за самия начален характер на народното освободително движение. Това движение се зародило несъмнено именно всред селското планинско население от Старопланинската област. Несъмнено движението е намерило отглас и всред градското население из българските земи. В градовете обаче имало византийски гарнизони и затова там била много по-трудна всякаква бунтовническа проява. От презрителните думи на византийския автор трябва да заключим, че въстанието се разпростряло из градовете едва по-късно, когато въстаниците се засилили и могли да покорят под своя власт някои „градчета". Заедно с това Никита изтъква, че благодарение на постигнатите успехи въстаниците твърде бързо могли да извоюват своята свобода и независимост. Те обаче не се задоволили с освобождението на старопланинските области, но прехвърлили въстанието и в южните части, в земите на юг от Стара планина. Въстаниците проявили сега едно ново тежнение: да възобновят старата българска държава. Несъмнено споменът за някогашната българска държава заемал важно място в съзнанието на въстаниците и народа. Това желание за продължаване живота на някогашната българска държава, с други думи, стремежът за континюитет наспроти Първото българско царство, се долавя много ясно в редица подробности. Така според сведенията на нашите извори първата проява на водачите на въстанието се изразила в това, че по-големият от братята приел царска титла и ново, царствено име. Никита Хониат насмешливо отбелязва,[84] че по-възрастният брат поставил на главата си „златно венче", а на краката си поставил червенобагрени обувки — един от знаците на византийския самодържец.[85] Така той той приел най-важните отличителни знаци на царската власт, като си прикачил и прозвището „цар".[86] В чест на Петър I той приел и царственото име Петър, вместо кръстното си, християнско име Теодор.[87] Освен това първото определено военно действие, за което имаме сведения, бил походът срещу старата българска столица Преслав — „този старинен град, изграден целият от печена тухла и заобиколен в по-голямата си част от Стара планина"[88]. Това начинание наистина не им се удало, защото въстаниците видели, че обсадата на Преславската крепост не представя безопасно дело, и поради това се отказали от намеренията си. Съществено обаче било това, че те се насочили именно към Преслав — очевидно със съзнанието, че завземането на някогашната българска столица можело да придаде повече обаяние на тяхното дело и да ги изтъкне пред населението точно като възстановители на старата българска държава.

---

[81] Още Успенский, Образование, стр. 114 сл., бе изказал мнение, че българското въстание започнало „по всем вероятиям с прекращением династии Комнинов", добавяйки, че това е станало с низложението на Андроник I на 12 септември 1185 г. От своя страна Златарски, пос. съч., стр. 432 сл., 440, предполагайки, че въстанието е било провъзгласено през ноември 1185 г.

[82] Nic. Choniates, op. cit., p. 486, 12—14.

[83] Ibidem, p. 486, 14—16. — Synopsis Sathas, ib., p. 372, 17—18.

След като изоставили обсадата на Преслав, въстаниците постепенно се спуснали от Стара планина и неочаквано нападнали други градчета, подвластни на ромеите.[89] Тук те заловили роби множество ромеи, заграбили много волове, впрегатен добитък и изобщо домашни животни. Явно е, че претърпеният неуспех с превземането на Преслав не оказал никакво въздействие върху хода на въстанието. Може да се каже дори, че този начален неуспех оказал известно положително отражение върху избора на столицата за обновената българска държава. Безпомощни да освободят още в самото начало старата българска столица, въстаниците установили своето средище и изобщо средището на държавата в неизвестното до това време, но здраво укрепено от самата природа селище Търново, което ще да се е намирало всред родовите владения на Асеневци. Така това селище, въпреки че не било свързано с никаква държавна или църковна традиция, се превърнало в средище и столица на новата българска държава. Именно там била построена църквата Св. Димитрий, което показва, че в тази област се намирало още от самото начало средището на въстанието.

---

[84] Nic. Choniates, op. cit., p. 486, 16 sqq.

[85] Срв. O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena, 1938, pp. 7 sqq., 26 sqq., 113, 203 sqq., 25 n. 74 etc.

[86] Synopsis Sathas, ib., p. 372, 20—22.

[87] Срв. повече у Дуйчев, Проучвания, стр. 52 сл., 52 бел. 2.

[88] Nic. Choniates, op. cit., p. 486, 18—21. — Synopsis Sathas, ib., p. 372, 22—24. Срв. Златарски, пос. съч., стр. 441 сл.

[89] Nic. Choniates, op. cit., p. 486, 21 sqq. — Synopsis Sathas, ib., p. 372, 24 sqq.

Както може да се заключи от известията на нашите исторически извори, до средата на ноември 1185 г. Исак II не е могъл да окаже никаква съпротива на българското въстаническо движение, тъй като цялото му внимание е било насочено към норманската опасност. Императорът се засл с борба против българите, когато въстанието вече взело значителни размери, заплахата от него станала очевидна, а и сам Исак II бил в състояние да му отдели сили и внимание, тъй като норманската опасност била отстранена.[90] При това българското въстание далеч не съставяло единствената голяма грижа за новия император. На о-в Кипър властвувал като узурпатор Исак Комнин.[91] Владението на този остров е било наложително за императора, обаче по времето, когато се водела борбата против норманите, Исак II Ангел не можел нито най-малко да се занимава с война срещу узурпатора. Едва що била отстранена норманската заплаха, новият император се насочил срещу Исак Комнин в Кипър.[92] Той повел, както изглежда, някакви преговори с него, но те завършили неуспешно.[93] Изпратената против узурпатора флота от 70 кораба претърпяла поражение. Недалеч от острова флотата, предвождана от Йоан Контостефан и Алексий Комнин, била връхлетяна от страхотна буря. Онези част от войската, която оцеляла, попаднала под ударите на кипърския узурпатор, а морският пират Мегаритис завладял изоставените кораби.[94] Това било първото поражение, което Исак II Ангел претърпял в своята външна политика. Частно за развоя на българското освободително движение то имало това значение, че за известно време отклонило силите и действията на императора в противоположна насока и забавило борбата му против тях.

Какъвто и да бил изходът на борбата срещу кипърския узурпатор, Исак II трябвало сега да се насочи против въстаниците от старопланинските области. Но в тази борба императорът още от самото начало извършил съдбоносна грешка, за която Никита Хониат го вини: вместо сам да се отправи на поход срещу въстаниците, той изпратил срещу тях други лица, които не само не постигнали нищо, но и със своите действия му причинили още по-големи щети и грижи. Така той назначил за военачалник на войската, която трябвало да бъде пратена против българите, своя чичо севастократор Йоан,[95] същия този, който при посещението на Петър и Асен в Кипсела заповядал да нанесат побой на Асен заради дръзкото му държание. Той повел действията срещу въстаниците по думите на Никита Хониат, без да се излага на голяма опасност, обаче в същото време по начин, който заслужавал похвала.[96] Той нападнал въстаниците, които били съсредоточени на едно място и се били спуснали от височините в удобни за езда равнини.[97] От думите на византийския писател се вижда, че ромейският пълководец можел да влезе в стълкновение с въстаниците едва тогава, когато те с организирана вкупом войска се спускали от старопланинските височини в равнините на юг от планината. Въпреки похвалата за дейността на севастократор Йоан Никита Хониат се изразява извънредно сдържано относно успеха на неговото нападение, като заявява, че той им нанесъл вреди или го обезпокоил „немалко".[98] Вероятно е — нека приемем най-доброто в полза на византийския пълководец, — че той можел да спечели известен успех в борбата срещу въстаниците, обаче се оказал неспособен да им нанесе решително поражение и да ги разгроми. Това все пак било известно добро начало за ромейското правителство. Наскоро обаче (μετὰ μικρὸν) той бил лишен от военачалството си, тъй като бил заподозрян, че проявява въжделения за императорската власт.[99] Така завършил първият етап в борбата против въстаниците.

---

[90] Решителното сражение с норманите при Димитрица е станало на 7 ноември 1185 г., обаче византийското правителство и след тази дата е имало да се разправя известно време с остатъците от разгромената норманска войска.

[91] Nic. Choniates, op. cit., p. 377, 7 sqq.

[92] Ibidem, pp. 483, 7—485, 2.

[93] Ibidem, p. 483, 7—11.

[94] Ibidem, p. 483, 11 sqq. — Срв. Bréhier, op. cit., p. 349, 352

[95] Nic. Choniates, op. cit., p. 489, 6 sqq.; срв. p. 482, 21 sqq.

[96] Ibidem, p. 489, 9—10.

[97] Ibidem, p. 489, 10—12.

На мястото на уволнения военачалник бил назначен кесар Йоан Кантакузин, зет на императора по сестра.[100] Никита разказва,[101] че той бил човек забележителен по външност и добре запознат с военната тактика, обаче по това време повел войната против българите недобре. В простонародната обработка на Хониатовото съчинение се добавя,[102] че по време на Андроник I той бил ослепен. Въпреки това той бил човек дързък и самомнителен. Когато пристигнал при войската, кесарят узнал, че „варварите" се били оттеглили — изглежда след нападенията на севастократор Йоан — в планините и не слизали в равнината. Според съставителя на простонародната гръцка преработка той не съобразил, че въстаниците пребивавали по планините, за да си почиват и заради своята безопасност, но сметнал това като тяхна слабост. Поради това той разположил своя стан посред равнината, без да постави внимателна стража или да се укрепи. Българите — които несъмнено зорко наблюдавали от своите височини за всички действия на ромеите — извършили нощно нападение над византийския стан. Изненадата от това нападение била така голяма, щото те заварили ромеите напълно неподготвени. Сам пълководецът едва се спасил от плен. Войската му претърпяла най-различни злини. Едни от войниците били заловени, както лежали в шатрите си, и били избити, а други побягнали безоръжни и били пленени. Някои побягнали при шатрата на кесаря, обаче той по думите на византийския автор ги посрещнал по-сурово, отколкото самите неприятели, като ги ругаел и обвинявал в предателство. Изпълнен от желание да се прослави с някаква победа, слепият кесар се въоръжил, възседнал своя арабски кон, грабнал копие в ръце и се хвърлил всред неприятелите, „без да вижда и без да знае къде отива или що става във войската". Ромеите претърпели поражение в сражението и били обърнати в бягство. Българите завладели всички техни шатри, тържествените кесарски одежди и самите ромейски знамена. Византийският историк добавя,[103] че Петър и Асен навлекли тези тържествени одежди и натруфени с тях, минали пред своята войска. Новата победа, спечелена от българските въстаници, ръководени лично от Петър и Асен, засилила тяхната самоувереност. Според изричното посочване на съставителя на една добавка към текста на Никита[104] въстаниците оттогава (ἔκτοτε) слезли в равнината, разпънали там своите шатри и се разположили на стан.

---

[98] Ibidem, p. 489, 10—11.

[99] Ibidem, p. 489, 12—13; срв. p. 502, 1 sqq.

[100] Ibidem, p. 489, 13—15.

[101] Ibidem, pp. 489, 15—490, 2.

[102] Ibidem, pp. 489—490 nota ad l. 15 sqq.

[103] Ibidem, p. 490 nota.

След това поражение кесарят Йоан Кантакузин също бил сменен от военачалството. На негово място бил назначен победителят във войната против норманите Алексий Врана.[105] Наистина срещу него съществували известни подозрения. Знаело се, че Врана твърде отдавна насочвал поглед към императорската корона,[106] още по времето, когато ръководел действията против норманите. Разказва се,[107] че той тогава потърсил една нощ прибежище в храма, вероятно в Света София, и опитал да вдигне народа на бунт. Намеренията му обаче не се осъществили и Врана се принудил да се помири с императора и да прикрива замислите си. Назначението му за началник на войските, изпратени да воюват срещу въстаниците, му давала пълна възможност по думите на Никита Хониат[108] да постигне онова, към което вече отдавна се стремял. Благодарение на доста обстойните вести, които са ни запазили византийските извори във връзка с тези събития, ние сме сравнително добре осведомени за поведението на Алексий Врана във войната му против българите. Изглежда, на първо място, че времето, когато бил назначен за пълководец и изпратен да се бори срещу въстаниците, не било напълно благоприятно за военни действия. Назначението на севастократор Йоан, поражението на кесаря Йоан Кантакузин и самото изпращане на Алексий Врана срещу въстаниците-българи се отнасят, както може да се заключи от целия ход на събитията, към времето между края на ноември 1185 г. и февруари 1186 г.[109]

Като дава описание на неговата външност и неговите умствени способности, съставителят на простонародната преработка на Хониатовата творба изтъква,[110] че този нисък на ръст, умен и хитър човек бил най-добрият пълководец на времето. Назначен за началник на войската, изпратена против въстаниците, той не проявил никаква дързост, а, напротив, разпънал предпазливо и зорко стана си, напредвал с ред, като се стараел да поставя на тясно враговете и същевременно се грижел цялата му войска да се движи безопасно. Изобщо Алексий Врана, както показват тези вести на нашия извор, се очертавал като опасен противник на въстаниците в българските земи.

След като преминал през множество мъчнопроходими места, той достигнал мястото, наречено Черен хълм или Черна могила (Μέλανα Βουνόν),[111] чието местоположение може само приблизително да се определи.[112] Там той се установил на стан и вече открито проявил скритото си намерение да завземе императорската власт.[113] Похвалното слово на атинския митрополит Михаил Хониат към император Исак II Ангел[114] съдържа някои вести за тези действия на Алексий Врана. Там се казва, че Алексий Врана, „удостоен с голяма слава от страна на императора и обичан от него като любимо чедо, като някакъв нов Авесалом,[115] въоръжава мощна войска и се навдига против нашия Давид", именно против Исак II Ангел. Атинският митрополит сравнява по-нататък Алексий Врана с митичния Иксион, цар на лапитите, очистен от Зевс от обвинение в убийство, но проявил по-късно неблагодарност към бащата на боговете.[116] Непосредствено след това сравнение атинският митрополит, запознат с древната митология, привежда ново. Той споменава, че Алексий наподобявал някакъв друг Салмоневс, който от земята изпращал гръмотевици против Зевс — загатвайки за сина на Еол, брата на Сизиф, който желаел да съперничи на Зевс.[117] Митрополитът съобщава, че императорът, като проявил спрямо него сърдечна простота и прямота, го натоварил с войната „против въстаналия лукав роб Петър", докато този прикривал своите истински намерения. Той представял, че въстаникът, който се сражавал от високите и надоблачни планини, бил мъчнопобедим. Поради това Врана искал все повече и повече войска, за да се бори против въстаника, когато в действителност той възнамерявал да обяви въстание против императора и с тази цел привличал към себе си всички войски.[118] Наистина, когато сметнал, че има около себе си достатъчно войска, той открил намеренията си. По съветите на свои сродници, които били твърде многобройни и знатни люде в Одринско, Алексий Врана се провъзгласил за император.[119]

---

[104] Ibidem, p. 490 nota.

[105] Ibidem, p. 490 nota; p. 491, 1 sqq. Относно името Βρανᾶς вж. H. Moritz, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten. I. Programm des K. Humanistischen Gymnasiums in Landshut für das Schuljahr 1896/97, p. 46; II 1897/98, p. 42. — Името вероятно е славянско (от корен вран; към това вж. някои посочвания у Дуйчев Проучвания, стр. 163 бел. 1). Относно славянския произход на Врана срв. Успенский, История, стр. 322; същия, Образование, стр. 127 сл. други посочвания.

[106] Nic. Choniates, op. cit., p. 491, 1 sqq.; 490 nota.

[107] Ibidem, p. 491, 3—8; 489, nota.

[108] Ibidem, p. 491, 8—10; срв. p. 489, nota in fine.

[109] Bachmann, op. cit., p. 62, който разделя действията на Врана на две „фази" и отнася първата фаза на неговия бунт към есента 1185 г., а втората към първата половина на 1187 г.

[110] Nic. Choniates, op. cit., p. 490 nota.

[111] Ibidem.

[112] Златарски, цит. съч., стр. 445 и бел. 2, като предполага, че действията са ставали в

Когато пълководецът, натоварен с войната против българите, се обявил за император, борбата против въстаниците отново била отложена. Никита Хониат съобщава,[120] че Алексий Врана изоставил военните действия срещу тях и се завърнал в своето родно място Одрин. Там цялата войска го прогласила за самодържец, той поел пътя към византийската столица и пристигнал недалече от нейните стени. Като се разположил при т. нар. Филопатион,[121] Врана още вечерта след пристигането си се явил, придружен от войски, при стените на града, отправил увещания и заплахи към защитниците и се завърнал в своя стан.[122] На следния ден рано сутринта той отново се явил пред

долината на Горна Тунджа, между Ямбол и Сливен, заключава, че Врана се е движил по пътя от Одрин право на север покрай Тунджа и е минал покрай Манастирските върхове, едни от които може би е носел име Черен хълм или Черна могила.

[113] Nic. Choniates, op. cit., p. 491, 10 sqq.

[114] Вж. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα. Ἐκδιδ. Σ. Π. Λάμβρου. Ἐν Ἀθήναις, 1879, pp. 246, 22—247, 19. — Срв. Успенский, Образование, стр. 118—119. — Златарски, пос. съч., стр. 445—446.

[115] Срв. II Regum, XIII—XIX.

[116] Срв. Waser: PWRE, X (1919), coll. 1373—1383.

[117] Срв. Nawrath: PWRE, 2 R., I (1920), coll. 1989—1990.

[118] Lambros, op. cit., p. 247, 3—11.

[119] Nic. Choniates, op. cit., pp. 491, 10—492, 3.

[120] Ibidem, p. 492, 3—7. — Synopsis Sathas, ib., p. 374, 11—16.

[121] Срв. за него Златарски, пос. съч., стр. 447.

[122] Nic. Choniates, op. cit., p. 492, 7—23. — Synopsis Sathas, ib., г. 374, 16—27.

града и наредил войската си пред т. нар. Харсийска врата.[123] От града излязла някаква войскова част и се завързало сражение, което траело до пладне. Във войската на Врана, изпратена против българите, се намирали отреди от пленените нормани, които сега успели да обърнат в бягство императорските войски. С това борбата през този ден завършила.[124] След тези незначителни стълкновения узурпаторът дал на войската си пет дни почивка,[125] очевидно за да може да се подготви по-добре за борбата. След пет дни той отново започнал действията си срещу столицата. Предприетите по море действия завършили с поражението на войските на Врана.[126] Никита Хониат разказва,[127] че Алексий Врана се убедил, че не ще може да се вмъкне тайно в града, нито пък ще постигне целта си посредством война или убеждаване, и затова решил да превземе столицата по друг начин. Тъй като към него се били присъединили източните и западните части на империята, той бил в състояние да не допусне никакъв кораб до Цариград. Той смятал прочее да превземе столицата или чрез глад, или пък да я нападне с по-голяма и по-мощна флота. Изобщо положението на обсадения император станало доста критично, тъй като той трябвало да се бори срещу войската на Алексий Врана, в която участвували, както изглежда, кумани и част от българското население.[128]

От сведенията на Никита Хониат обаче се вижда, че новият император все още се ползувал с известно обаяние всред населението на столицата.[129] Жителите на Цариград не само давали израз на някаква преданост към него, но и проявявали враждебност спрямо узурпатора, като го обсипвали с проклятия. При това настроение Исак II започнал да се готви за противодействие, подтикван главно от италианския рицар — кесаря Конрад Монфератски.[130] С известна ирония Никита Хониат отбелязва, че императорът възлагал надеждите си на разни инока и отшелници и търсел тяхната помощ. Конрад, напротив, го увещавал да се заеме с военни приготовления, без да щади пари, тъй като на страната на бунтовника били минали всички с изключение на столичното население и на императорските сродници, поради което било невъзможно да се набере войска отвън.[131] Действително Исак II се заел да събира съюзници (συμμαχικόν) за борбата против узурпатора, обаче положението на държавната хазна било толкова окаяно, щото той се принудил да заложи сребърните съдини от съкровището, за да намери средства. Никита съобщава,[132] че кесарят Конрад в кратко време (ἐν βραχεῖ καιρῷ) можал да събере от намиращите се във византийската столица „латинци" около 250 конници и 500 пешаци. Във войската постъпили също и немалък брой „исмаилтяни" и „източни иберийци", сиреч селджушки турци и грузинци, които се намирали в столицата за търговия. Значителна част от придворните, на брой около хиляда души, влезли във войската. Кесарят Конрад не само проявявал извънредно голямо усърдие в това дело, но дори си позволявал да упреква императора за неговата нерадивност.[133]

---

[123] Nic. Choniates, op. cit., p. 492, 22—24. — Synopsis Sathas, ib. p. 374, 28.

[124] Nic. Choniates, op. cit., pp. 493, 4—494, 4. — Synopsis Sathas, ib., p. 375, 11—18.

[125] Nic. Choniates, op. cit., p. 494, 4—5. — Synopsis Sathas, ib., p. 375, 18—20.

[126] Nic. Choniates, op. cit., pp. 494, 6—496, 8.

[127] Ibidem, p. 496, 9—18.

[128] Срв. Успенский, Образование, стр. 129 сл.; История, стр. 323; Златарски, пос. съч., стр. 445 сл., 447 бел. 2.

[129] Срв. Nic. Choniates, op. cit., p. 496, 18—21; срв. p. 509, 9—19.

[130] Nic. Choniates, op. cit., pp. 497, 7—498, 11. — Synopsis Sathas, ib., p. 377, 3—18. За него вж. Th. Ilgen, Konrad Markgraf von Montferrat, Marburg, 1880. Срв. Bachmann, op. cit., pp. 61, 81 sqq., 106.

[131] Nic. Choniates, op. cit., p. 498, 11 sqq. — Synopsis Sathas, ib., pp. 377, 21—378, 3.

Като говори за тези приготовления, Никита Хониат добавя,[134] че точно по това време станало пълно слънчево затъмнение. Той съобщава, че през деня се явили звезди — явление, което се наблюдава при пълно слънчево затъмнение. Във въздуха настъпило смущение, а по слънчевия кръг се явили някакви тъмни петна — онова, което се нарича „гумно" (ἅλωνας), така щото слънцето загубило своята яснота и излъчвало по-бледа светлина.

След като събрал войска, императорът решил да започне борбата против бунтовниците. Исак II Ангел се явил пред своите войници и държал слово, което издава ясно настроенията всред столичното население и опасенията на самия император.[135] Настъпил денят на сражението. Лявото крило на императорската войска се предвождало от Мануил Камица, който се намирал в лична вражда с узурпатора и затова предложил на императора немалки суми от собствените си богатства за набиране на войска.[136] В средата на вражеската войска се намирал сам Врана, а от двете му страни били други вождове, между които и куманският първенец Елбумис.[137] Сражението започнало още преди средата на деня, обаче главната битка се разразила към пладне. Войската на бунтовника не могла да издържи дори първия удар и се обърнала в бягство. Всред нея настъпило страшно смущение. Сам Врана опитал да възспре бягащите свои войници, като ги увещавал, че те водят сражение с по-малочислен неприятел.[138] После той се хвърлил в сражение и завързал бой с кесаря Конрад. Италианският рицар обаче успял да му нанесе такъв удар, който го повалил на земята, и Врана бил погубен.[139] Това решило изхода на сражението. Никита Хониат разказва,[140] че в сражението загинал заедно с другите и Константин Ститатос, който управлявал областта на Анхиало и се бил присъединил недоброволно към войската на узурпатора. След сражението войската на Врана се пръснала. Простите войници, според сведенията на нашите извори, се завърнали направо по домовете си, а онези, които се отличавали по род или някаква длъжност, отправили до императора молба за помилване. В своето изложение те между другото заявявали, че ако молбата им не бъде приета благосклонно, те щели да минат на страната на народи, които били враждебни на ромеите.[141] С това те загатвали очевидно за българските въстаници. Хониат съобщава,[142] че императорът бил дал амнистия на всички, обаче от друго известие[143] узнаваме, че някои от привържениците на Врана забягнали при Петър и Асен и чак подир известно време се завърнали в империята. Предвожданата от кесар Конрад войска от западни жители („латинци") се чувствувала така горда поради своята победа над узурпатора, че между нея и цариградското население в продължение на един или два дни се завързала борба.[144] Най-сетне, след като всичко това било уредено, Исак II Ангел решил, че е време да се отправи сам на поход против българските въстаници. Походът бил предприет, както изрично загатва Михаил Хониат в своето слово,[145] непосредствено след потушаването на бунта на Алексий Врана. Това бил прочее първият поход на Исак II Ангел против българите.[146]

---

[132] Nic. Choniates, op. cit., p. 499, 15—18.

[133] Ibidem, pp. 499, 22—500, 10.

[134] Ibidem, p. 500, 10—14: ἐγένοντο δὲ καὶ διοσημεῖα τηνικαῦτα. ἡμέρας γὰρ ἀστέρες ἐφάνησαν καὶ ὁ ἀὴρ ταραχώδης ὤφθη, καὶ περὶ τὸν ἥλιον πάθη τινὰ συμβεβήκασιν, ἅ φασιν ἅλωνας, ὡς μηδὲ το τον καθαρὸν καὶ ἀθόλωτον, ἀλλ' ὠχρότερον ἀποδισκεύειν τὸ φῶς. Срв. Synopsis Sathas, ib., p. 378, 21—24.

[135] Nic. Choniates, op. cit., pp. 500, 17—501, 24.

[136] Ibidem. pp. 502, 18—503, 6. За него вж. повече у Дуйчев, Проучвания, стр. 92 сл.

[137] Nic. Choniates, op. cit., p. 503, 14—15 — Synopsis Sathas, ib., p. 380, 4—5. Срв. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Budapest, 1943, p. 116.

[138] Nic. Choniates, op. cit., p. 504, 12—18.

[139] Ibidem, pp. 504, 16—505, 17.

[140] Ibidem, pp. 505, 17—506, 17.

* * *

Така се развили събитията, свързани с началния период на българското въстание, ръководено от братята Петър и Асен. Както се вижда, ние разполагаме за тези събития с твърде обстойни и доста подробни сведения. За голямо съжаление обаче хронологическите податки в нашите извори съвсем не са достатъчни, за да се установи лесно ясна и безспорна хронологическа последователност на отделните събития в тази съдбоносна борба. Риторическите произведения, които произхождат от това време, са твърде бедни от хронологически посочвания.[147] Хронологическите посочвания на нашия главен извор за епохата, именно Никита Хониат, са твърде неясни, безполезно заплетени и понякога очевидно погрешни.[148] Този основен недостатък на

[141] Ibidem, pp. 508, 10—509, 8.

[142] Ibidem, p. 509, 9—10.

[143] Ibidem, p. 510, 2—4. Срв. Dölger, op. cit., p. 92, nr. 1575: a. 1187.

[144] Ibidem p. 511, 8, sqq.

[145] Lambros, op. cit. p. 248, 14 sqq. Срв. Paulová, op. cit., pp. 263, 265. — Златарски, пос. съч., стр. 448. — Дуйчев, Проучвания, стр. 53 и бел. 2.

[146] Общо за първия поход вж. посочванията у Дуйчев, пос. съч., стр. 53 сл.

[147] Именно на това се дължи до голяма степен неясното в изложението на събитията в съчиненията на съвременните изследвачи. По повод на това трябва да се изтъкне, че са прави думите на покойния Успенский, Образование, стр. 109, който пише: „Как началось движение, то-есть кем и когда брошены первыя семена недовольства, об этом сохранившиеся известия не позволяют сделать несомненных заключений. Те факты, на которые указывают писатели, по нашему крайнему разумению, не могут считаться первостепенными. . ."

[148] Срв. F. Chalandon, Les Comnènes. Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris, 1912, p. XXXII: „La chronologie des événements racontés par Nicétas est parfois difficile à établir". Срв. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, p. 272: „In der Darstellung der Ereignisse hält er die Zeitfolge ein, doch sind seine Zeitangaben unbestimmt"; срв. pp. 270—275. — Златарски, пос. съч., стр. 410 бел. 1. — Дуйчев, Проучвания, стр. 53, бел. 2. В случая за нас е важно, кога именно е бил предприет първият поход на византийския император против българите: дали веднага след техните нападения в областта на юг от Стара планина, или първоначално той изпращал други лица, а най-сетне сам се отправил на поход срещу тях? Повърхностното изучаване на изложението на Никита сякаш оправдава първото предположение и този ред на събитията е възприет например от К. Иречек, История болгар, Одесса, 1878, стр. 301 сл. Обаче внимателното проучване на известията на византийския автор води към противоположни изводи. Така Никита Хониат из-

Никита Хониат се отразява по-нататък върху другите извори, които черпят от него своите сведения.[149] Именно поради всичко това мненията на учените относно хронологията на събитията са разногласни, а понякога и напълно противоречиви. Трябва да се изтъкне прочее, че хронологията на събитията, свързани[150] с българското освободително движение, може да се установи само

лага събитията в следния хронологически ред: разказва за брачния съюз на Исак II с дъщерята на Бела III (op. cit., p. 481, 12—21), за наложения извънреден налог (pp. 481, 21—482, 5), за бунтовните вълнения всред българите и за посещението на Петър и Асен в Кипсела (pp. 482, 5—483, 2), за лошите сетнини от това (p. 483, 2—4). Тук той изведнъж се спира, уплашен да не наруши хода на събитията, и прави една уговорка: „Но нека още (не говорим) за тези неща, а разказът ми да следва поред" (p. 483, 4—6). Тук той разказва за борбата на Исак Ангел с Исак Комнин в Кипър (pp. 483, 7—485, 2), което показва, че това събитие е станало между началото на въстанието и походите срещу българите. След това Никита с две думи загатва за първия поход на императора против българите (p. 485, 3—5), като препраща към казаното малко по-горе (pp. 482, 11—483, 2). Вместо да продължи обаче да разказва за първия поход, както би трябвало да се очаква, Никита прави още една нова уговорка, заявявайки, че е необходимо да не бъдат оставени, без да бъдат изложени, също и тези събития (p. 485, 5—6), сиреч въстанието. Подир това той прави отстъпление и вмъква разказа за началото на въстанието, именно религиозната пропаганда (pp. 485, 6—486, 14), нападенията на юг от Стара планина (p. 486, 14—16), коронясването на Петър за български владетел (p. 486, 16—18), неуспешното нападение над Преслав (p. 486, 18—22), нападенията на юг от Стара планина (повторно!) (pp. 486, 22—487, 4). След това значително отстъпление (pp. 485, 5—487, 4) авторът, както и преди това (p. 485, 4—5), с почти същите думи подема прекъснатия разказ за първия поход на Исак II против българите: „И тъй, Исак излезе против тях. . ." (p. 487, 4). След това разказва за безуспешния поход (p. 487, 5—24), за отправените спрямо императора ласкателства (p. 488, 1—13), за завръщането на бунтовниците и за засилване на въстаническото движение (pp. 488, 13—489, 5). На това място (p. 489, 5—7) Никита заявява, че „добрините са щели да бъдат двойни, сиреч щели да бъдат избегнати неуспехите в борбата против българите и да им се нанесе удар, ако императорът бил постъпил по обратен начин, като сам се отправи против въстаниците. . ." С тези думи Никита желае да даде едно оправдание за неуспеха на борбата на Исак II срещу въстаниците. Византийският автор изтъква, че вместо императорът да постъпи така, той отложил собственото си нападение за друго време и изпратил един след друг трима пълководци да водят борба срещу българите. След тази уговорка Никита повторно се връща назад (pp. 489, 8—514, 13), за да излага хода на борбите на ромеите против въстаниците чрез севастократора Исак, кесаря Йоан Кантакузин и Алексий Врана и бунта на последния. Едва след всичко това (p. 515, 3) той отново се връща към похода на императора. За отбелязване е, че в началото и в края на това отстъпление намираме почти една и съща дума (p. 489, 5 и p. 515, 3). Правилният ход на събитията въпреки този разбъркан ред в изложението е възстановен, по моя преценка, от В. Г. Васильевский в ЖМНПр. CCIV, 1879, II, стр. 144—217, 318—348, точно стр. 187 сл., и от Златарски, пос. съч., стр. 443 сл., стр. 442, бел. 1. Мисля, че в изложението на Никита имаме не толкова хронологическа непоследователност, колкото нестройност. Напротив, ако и в твърде общи черти, редът на събитията е очертан много по-ясно и правилно в похвалното слово на брата на нашия историк, именно атинския митрополит Михаил Хониат към Исак II Ангел; вж. за този текст тук, стр. 50 сл. и бел. 114.

[149] Sinopsis Sathas: K. Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, VII, Parisiis, 1894, p. 370, 6 sqq.

[150] Срв. например: Bachmann, op. cit., pp. 22 sqq. 59 sqq., 72 sqq. Ostrogorsky, op. cit., p. 286: „Schon Ende 1185 oder Anfang 1186 ein Aufstand in Bulgarien ausbrach"; ibidem, p. 288, n. 1 препраща просто към труда на Bachmann. — Vasiliev, op. cit., p. 87: „l'insurrection de 1186"; „il s'était fondé en 1186 un second Empire bulgare". — Мутафчиев, История, II, стр. 33, пише, че обявяването на въстанието станало през пролетта на 1186 г. Д. Ангелов, История на Византия, I, София, 1950, стр. 479, съобщава, че „въстанието избухнало през пролетта на 1185 г.". Другаде (вж. Българска академия на науките, История на България, I, София, 1953, стр. 149 сл.) той пише, че Петър и Асен се явили при Исак Ангел през 1185 г., а „въстанието срещу византийската власт избухнало през пролетта на 1185 г." — Bréhier, op. cit., p. 351: 1186 година.

в най-тясна връзка с хронологическата последователност на събитията, които се развили по това време в самата Византийска империя. Основна опорна точка в това отношение може да бъде именно бунтът на Алексий Врана. Внимателното изучаване на сведенията за узурпацията на Врана показва убедително, че целият бунт на този претендент за византийския престол е траял сравнително кратко време — общо взето, не повече от два месеца.[161] Никита Хониат ясно посочва, че цялото пребиваване на узурпатора и неговата войска покрай стените на столицата е било не повече от десетина дни, или най-много две седмици. Освен това приготовленията на византийското правителство също са били извършени бързо и в непродължително време. Изобщо трябва да предположим, че пристигането на Врана пред Цариград, опитите му да завземе града и приготовленията на императора за отбрана — до самото сражение — са изпълвали един период само от две до три седмици.

Ако въпросът за продължителността на самото бунтовническо движение на Алексий Врана може да бъде решен сравнително лесно, то много по-трудно е да се установят точните дати на въстаническите действия. Вместо да се изказват разни необосновани предположения,[162] като положителна опорна точка за датирането е необходимо да се вземе сведението за станалото по това време слънчево затъмнение, на което досега за съжаление не е обърнато никакво внимание. Може би сведението на Никита Хониат[163] за слънчевото затъмнение не е напълно ясно и съдържа известно преувеличение. Все пак това сведение представя извънредно ценна опорна точка за установяването на хронологията на събитията. Известни са прочее няколко затъмнения, които са били наблюдавани през 1185 и 1186 г. Преди всичко едва ли Никита Хониат в своя разказ загатва за пълното слънчево затъмнение, което е било наблюдавано на 1 май 1185 г.[164] и е споменато в руското „Слово о полку Игореве".[165] Знае се обаче, че през 1186 г. са били отбелязани четири пълни слънчеви затъмнения, а именно на 22 март, 21 април, 14 септември и 14 октомври.[156] Затъмненията на 14 септември и 14 октомври трябва да бъдат изоставени, защото първият поход на Исак II против българите е бил предприет много по-рано от есента на 1186 г.[157] Както показват нашите извори, императорът предприел похода си непосредствено след разгромяването на войските на узурпатора[158] и заварил в българските земи „купчините плодове" (τὰς θημωνίας τῶν καρπῶν) и ги предал на огъня.[159] Това ще да се отнася очевидно за кръстците по нивите.[160] Ясно е следователно, че съобщението на Никита ще да се отнася именно до затъмненията на 22 март или 21 април. Промеждутъкът между тези две затъмнения обаче е толкова малък, че, което и да приемем от тях, в датировката на събитията ще се яви една разлика само от един месец.

---

[161] За някои неточни хронологически тълкувания върху въстанието на Врана вж. посочванията тук, бел. 158.

[162] Вж. Јиречек—Радонић, Историја срба, I, стр. 199: „Успехе Бугара олакшио је покрет победноца над Норманима. Алексија Вранаса који се прогласи за цара, али га стиже смрт пред зидинама цариградским (1187)". Поради печатна грешка у К. И. Иречек, История на българите. Поправки и добавки. София, 1939, стр. 141, е посочена годината 1182 г. Напротив, правилна е хронологията, предложена от Успенский, Образование, стр. 120: „Неудачная попытка византийского генерала вырвать власть из рук Исаака падает на первые месяцы 1186 года"; срв. стр. 127—129; същият, История, стр. 328. — Срв. М. С. Дринов, Съчинения, III, София, 1915, стр. 263. — Bréhier, op. cit., p. 351: „en 1187".

[163] Вж. тук бел. 135.

[164] Вж. сведението във: ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку, Л. 1927, стр. 396—397: в лѣт(о) з. х. чд. мц а маia. въ а. днь на памят стаг(о) проф(о)ка Iеремиia в серед' на веч(е)рни бые знамение въ слнци. И морочно бые велми, iако и звѣзды видѣти члвкмь въ очью iако зелено бяше. И въ слнци оучинися iако м цъ. Из рогъ iего iако угль жаровъ исхождаше, страшно бѣ видѣти чловкомъ знамение бжье. - - За това затъмнение вж. също посочването у Th. Oppolzer, Canon der Finsternisse. Denkschriften d. k. Akademie d. Wiss. Wien, math.-naturwissen. Classe, LI. 1887, pp. 228—229 nr. 5694.

[165] Вж. А. С. Орлов, Слово о полку Игореве, М. — Л., 1946, стр. 17 сл.; стр. 18, бел. 1. — Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, стр. 10, 380—381.

Необходимо е да се заключи следователно, че бунтът на Алексий Врана ще да е бил в своя разгар в периода между 22 март и 21 април. По това време бунтовните войски се намирали пред стените на византийската столица и цариградското правителство усилено се готвело за самозащита. Тъй като сразяването на узурпатора е станало, както се вижда от известията на нашите извори, наскоро след слънчевото затъмнение, то самото поражение на войската на Врана ще трябва да бъде отнесено към края на март или съответно към края на април 1186 г. Установяването на тези опорни точки в хронологията дава възможност да се направят известни предположения относно другите събития, които предшествуват разгрома на Врана. Така назначението на Алексий Врана за пълководец на войската, отправена против българите, ще трябва вероятно да се отнесе към края на 1185 или към началото на 1186 г., във всеки случай не по-късно от началото на февруари 1186 г. Действията на неговите предшественици в борбата против Асен и Петър ще трябва да се датират във времето от края на ноември до назначението на Врана в края на 1185 или началото на 1186 г. Сам Врана ще да е водил своите действия против въстаниците в Стара планина през февруари, а след това се обявил за претендент за императорския престол и се отправил към столицата. Севастократор Йоан и кесар Йоан Кантакузин ще да са действували против българите не през зимните месеци — декември и януари, а по-скоро през ноември или най-късно през декември 1185 г. А по това време българското освободително движение се е било вече доста разраснало и укрепнало. След като се справил с узурпатора Врана, Исак II Ангел през май се е приготвил за поход против българите. През последните дни на май или по-вероятно през юни той потеглил на първия си поход в българските земи и в настъплението си там заварил още неприбрани по нивите кръстците с жито.

---

[156] Вж. посочванията у Oppolzer, op. c., pp. 228—229, № 5696—5699. Затъмнението на 25 октомври 1185 г. (op. c., № 5695) не може да бъде взето пред вид, защото по това време войната против норманите още не е била завършена. Трябва да бъдат изключени очевидно и затъмненията на 12 март 1187 г. (op. c., № 5700) и на 4 септември 1187 г. (op. c., pp. 230—231, № 5701).

[157] За този поход вж. посочванията у Златарски, История, стр. 452 и бел. 2; стр. 455 и бел. 1. — Дуйчев, Проучвания, стр. 54.

[158] За това вж. сведенията в панегирика на архиепископ Михаил Хониат. у Lambros, op. c., p. 248, 8 sqq. — Срв. Златарски, пос. съч., стр. 448. — Paulová, op. c., pp. 263, 265. — Дуйчев, пос. съч., стр. 53 и бел. 2. — Неприемливо е предположението, че бунтът на Алексий Врана е бил сразен чак към края на 1186 г.; вж. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138—ca. 1222), Roma, 1934, p. 247 (125): „Niederwerfung des Rebellen Branas zu Ende des J. 1186..." Bachmann, op. c., pp. 62, 74, напълно неубедително датира първата фаза на бунта към есента на 1185 г., а втората — през първата половина на 1187 г.

[159] Nic. Choniates, ib., p. 487, 20—21: πυρὶ δὲ τὰς θημωνίας τῶν καρπῶν παραδούς...

[160] За тълкуването на това място вж. Златарски, пос. съч., стр. 452, бел. 2; 455, бел. 1.

Идеята за приемствеността в средновековната българска държава

До преди около четвърт век, когато се говореше за Търново през средновековието, разглеждаше се изключително историята на града като столица на Второто българско царство, ще рече през периода от 1185 до 1393 г. Направените през последните две десетилетия археологически открития обогатиха значително знанията ни за миналото на този важен наш град. Приносът на нови исторически извори, главно от археологическо естество, разкри пред погледа на изследвачите хронологическите граници на историята на Търново, като ни позволи да проникнем поне отчасти в една много по-отдалечена епоха. Днес вече може да се говори не само за съществуването на града през двувековния период от края на XII до края на XIV в., но с голяма вероятност и през много по-ранни векове, сиреч през късната древност и Първото българско царство. Така изследвачът на миналото на селището се изправя пред нови проблеми и, от друга страна, може да направи нови наблюдения и изводи. Това ни позволява преди всичко да внесем едно тънко разграничение в разглеждането на проблемите, свързани с миналото на Търново. Това минало прочее може да бъде проучвано като история на едно наше селище, просъществувало през много векове, и, на второ място — като история на столица на българската държава от средновековието през последните два века от нейното съществуване. Историята на Търново през дългия период, преди тук да бъде установена столицата на обновената в 1185 г. българска държава, е сравнително все още малко позната: свидетелства за нея могат да се очакват вероятно не толкова от писмени извори, колкото от археологическите издирвания. През всички векове, от древността чак до края на византийското господство над българските земи, селището Търново играе несъмнено второстепенна роля насреща тогавашните средища на нашия държавен и културен живот, преди всичко по отношение на първите столици Плиска и Преслав. Ако и разположено на един важен път, който свързва крайдунавските области, сиреч Долна Мизия, с южните, тракийските земи, все пак тукашното селище е представлявало само една от многобройните вътрешни крепости на българската държава, поради което не се споменава нито в чуждите, нито в домашните исторически извори от тази епоха. Византийските исторически извори споменават наистина понякога и някои немного значителни български селища от онези времена, обаче когато тези селища са били разположени на границата между империята и българската държава или по някаква друга причина са изиграли известна роля във войните или мирните сношения между двете държави. Този ранен период от миналото на града представя голям интерес: когато в края на XII в. селището бива издигнато в столица на българската държава, то вече има свое минало, върху което се гради неговата роля при новите исторически обстоятелства и което обяснява превръщането му от средище с местно значение в средище на целия държавен и културен живот в страната. Когато насочваме погледа си към изучаване на Търново не вече толкова като столица на държавата, а главно като едно от нашите градски средища, това нито в най-малка степен не намалява значението му. Проучването на местната история — историята на големи и малки селища в българската земя — представя един от най-добрите подстъпи към проучването и изясняването на общата национална история. Някъде, при някои селища и области, „местната" и националната история се преливат, другаде, напротив, разграничението е ясно и въпреки това „местната" история запазва своята изключителна важност. Миналото на Търново може да бъде разглеждано като историческо явление, еднакво интересно и важно както от гледище на „местната" история, така и от гледище на общата история на българския народ през средновековието.

Едно щастливо обстоятелство — именно изобилието на исторически извори от различно естество — благоприятствува особено много за проучването на миналото на Търново. Докато за най-ранния период от историята на града не притежаваме никакво писмено свидетелство и сме принудени да гадаем въз основа единствено на археологическите находки и на някои данни на топонимията, за двата последни века от средновековната история на селището ние сме осведомени благодарение на значителен брой писмени исторически извори от домашен и чужд произход. С основание може да се каже, че за никой наш средновековен град не притежаваме изобщо толкова богати и разнообразни посочвания на писмени исторически извори. При това очевидно е, че не всички писмени исторически извори за средновековно Търново са издирени и оползотворени. Един пълен свод на тези исторически писмени извори — критично издадени и грижливо разтълкувани, — което изпъква като една належаща задача за изследвачите на родната ни история, несъмнено ще ни представи една по-пълна и богата с подробности картина на средновековно Търново. Историята на събитията, главно от политическо естество, които са се разиграли тук в течение на периода от края на XII до края на XIV в., вече е сравнително добре известна[1] и едва ли е потребно да бъде повтаряна сега. Понякога историята на града се смесва с общата история на страната през този период, неразлъчно се слива и сякаш се загубва. Колкото и оправдан, този метод на изследване има свои отрицателни страни. Развоят на града през XIII—XIV в. се обуславя, разбира се, до голяма степен от обстоятелството, че той през тези векове е именно столица на българската държава. Независимо от това историята на Търново е също и история на най-значителния наш град за онези времена и тъкмо като такава заслужава особено внимание. Разграничението на тези две страни на единния исторически процес не винаги е възможно, нито пък е лесно осъществимо. Това разграничение обаче би било необходимо, за да се изясни съдбата изобщо на средновековния наш град, като се направят евентуално съпоставки с развоя на града във Византийската империя, в другите славянски страни и най-сетне в европейския Запад.

---

[1] За политическите събития, свързани с Търново, вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, II, София, 1934, стр. 410 сл.; III, София, 1940, стр. 1 сл., с посочване на историческите извори и съответна библиография.

Като основна отлика в историческото развитие на Търново през средновековието трябва да се изтъкне приемствеността в живота му като селище и като средище на целия държавен и културен бит на българския народ. Приемствеността в историята на селището Търново съответствува на приемствеността на историята на обновената в 1185 г. и освободена от дългото византийско владичество българска държава. Казано с две думи, нито градът Търново, за който се заговорва така настойчиво в историческите писмени извори едва в края на XII в., е някакво нововъзникнало селище, нито държавата на първите Асеневци представя някакво ново държавно образование, а е само продължение на Първата българска държава, паднала под ударите на византийските войски при императорите Йоан I Цимисхи (969—976) и Василий II Българоубиец (976—1025) в края на X и началото на XI в. Когато се разглежда историята на Търново като градско селище в нашите земи и като столица на Второто българско царство, това обстоятелство не бива никога да бъде пренебрегвано. Направените досега археологически разкрития — а работата в тази насока несъмнено трябва да продължи и ще донесе може би нови изненади! — свидетелствуват, че тук, в самото Търново и в непосредните негови околности, исторически живот е съществувал през всички времена. Онова, което можеше да се предполага с голяма правдоподобност, сега повече или по-малко бива потвърждавано от разкритията на археолозите.[2] При строежа на търновските дворци по времето на Иван Асен II и Иван Александър са използувани градивни материали, донесени от развалините на древния римски град Никополис ад Иструм, разположен на двадесетина километра северно от днешно Търново. Изхождайки от това обстоятелство — отбелязано между другото още от Петър Богдан Бакшев при посещението му в Търново през 1640 г.[3], — може да се говори за средновековно Търново като приемник в известен смисъл на споменатия важен укрепен градски център в тукашната покрайнина. Разбира се, градивни материали от древния Никополис ще да са били взимани за изграждане на новото градско или поне укрепено селище не само през XIII или XIV в., но вероятно и по-рано. Позволено е по този повод да се постави един въпрос, който има и по-широко, принципно значение, следователно се отнася изобщо до нашите средновековни селища, в чието изграждане са използувани материали от намиращите се на същото място или в непосредна близост древни средища. „Заимствуването“ от старинните селища ограничавало ли се е в извличането от тях или техните развалини единствено на градиво или заедно с това са били заимствувани строителни форми и принципи? Обаянието, на което римската древност се е радвала през всички времена всред населението на балканските земи, па и изобщо по света, е било толкова внушително, щото едва ли примерът на древните строители е оставал без въздействие върху майсторите от средновековието. В каква степен и по какъв начин древното строителство е оказвало въздействие върху работата на средновековните майстори изобщо и частно при съграждането на Търново, остава въпрос, по който трябва да се направят внимателни наблюдения и съответни изводи.

---

[2] За археологическите разкопки и проучвания, вж. главно: З. Драгомиров, Средновековна българска аркада на Царевец, Археология III, кн. 1 (1961), стр. 27—32; Б. Игнатов, Сто години от първото проучване на църквата Св. Четиридесет мъченици в Търново, пак там, IV, кн. 2 (1962), стр. 56—63; Н. Ангелов, Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г., пак там, IV, кн. 4 (1962), стр. 20—29; Я. Николова — Н. Ангелов, Средновековен квартал на хълма Момина крепост във Велико Търново, пак там, V, кн. 1 (1963), стр. 34—41; същите, Южна напречна крепостна стена на Царевец, Известия на Окръжния музей в Търново, II (1964), стр. 35—43; същите, Средновековна църква в западния склон на Момина крепост в Търново, пак там, стр. 19—28; Н. Ангелов, Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки, пак там, стр. 1—17; Я. Николова, Нови данни за плана на средновековния град Велико Търново, Археология, VI, кн. 1 (1964), стр. 10—15; K. Mijatev, Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tărnovo, Acta archeologica Acad. scient. Hung., XVII (1965), p. 77—81; Н. Ангелов, Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г., Известия на Окръж. музей в Търново, III (1966), стр. 1—20; С. Георгиева, Нови данни за църквата Св. Петка и за джамията на Царевец във В. Търново, Археология, IX, кн. 2 (1967), стр. 27—31; Б. Кузупов, Западната пристройка към църквата Св. 40 мъченици във В. Търново. Музеи и паметници на културата, VI, кн. 4 (1966), стр. 1—9; Л. Прашков, Техника и материали за стенната живопис в църквата Св. Четиридесет мъченици в гр. В. Търново, пак там, кн. 2 (1966), стр. 6—13; Миятев, Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново, Археология, IX, кн. 3 (1967), стр. 6—9.

[3] Релацията е обнародвана от Eus. Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799. Zagrabiae, 1887 (= MSHSM, XVIII), pp. 68—106; за Търново, стр. 77 сл.; български превод у Ив. Дуйчев, Описанието на България от 1640 г. на архиепис-

Ако се приеме известна приемственост между един римски градски център, какъвто например е бил древният Никополис ад Иструм, и средновековното Търново, възниква въпрос за причините, които са наложили преместването на това укрепено градско средище от равнинната местност в самата дълбина на близката планина. Не подлежи на съмнение, че това преместване се е наложило поради настъпилите големи изменения в политическия живот на цялата крайдунавска покрайнина. Няколкото века заплахи и разрушения през епохата на така наречените „варварски нашествия“, когато Дунавът престанал да бъде здраво отбранявана граница на източния дял на старата Римска империя и по-късно изобщо на Източната Римска империя, принудили населението и съответно властите да се оттеглят по-навътре, към юг, към по-лесно укрепими и добре защитими места. Нападателите можели леко да заобикалят укреплението на стария Никополис и да проникват към юг. Отбраната на прохода, който води от север към Тракия и минава през землището на Търново, е била възможна не толкова в равнината, колкото в тесниците на планинския проход по Янтра. Тук именно се налагало да бъде изградено укрепено средище с предназначение не да брани крайдунавските земи, а да препречва достъпа към южните области. Възникването на укрепено селище по северните склонове на старопланинската верига отговаряло на изискванията на онази стратегия, която Източната Римска империя прилагала през епохата на „варварските нашествия“, особено през първата половина на VI в.[4] Когато стратезите и строителите на император Юстиниан I (527—565) решили да засилят отбраната на балканските територии на империята чрез застрояването на няколко пояса отбранителни съоръжения, предназначени да възпрат нахлуванията главно на славяните, проходът по

хора Петър Богдан. По случай 300-годишнината. Архив за поселищни проучвания, II, кн. 2 (1940), стр. 174—210, специално стр. 188 сл.

[4] За събитията подробно вж. Ив. Дуйчев, Балканският Югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. Беломорски преглед, I (1942), стр. 229—270.

Янтра не е могъл да бъде изоставен. Наистина всред споменатите от Прокопий Кесарийски многочислени крепости, построени или подновени по повеля на император Юстиниан към средата на VI в.,[5] мъчно можем да отъждествим с положителност някое име, което да бъде свързано с днешно Търново. Окончателен отговор на този въпрос може да се получи от бъдещи проучвания и главно от щастливи археологически открития или нови епиграфски материали. Засега за нас остава твърде вероятното предположение, че тук през първата половина на VI в. ще да е била съградена или възстановена крепост, която трябвало да брани достъпа от север към юг и следователно влизала в отбранителните пояси, замислени и осъществени от Юстиниан I.

Създадено като препятствие срещу славянските нашествия, това укрепено средище обаче наскоро било овладяно от новите поселници. Ако се съди по облика на селищното име Търново, което влиза в броя на твърде разпространените в североизточните български земи поселищни имена, свързани с растителното царство, славяни се заселили тук още много рано, през VI—VII в., като положили основата на средновековното селище. През периода на Първото българско царство, ще рече между втората половина на VII до началото на XI в., селището съставяло част от „вътрешните", доста отдалечени от границата средища. През времето от VIII до последните десетилетия на X в. за тукашната покрайнина настъпва период на безпечност: външни заплахи не застрашават тази част от българските владения. Поради тези причини Търново като укрепено селище няма особено голямо стратегическо значение, не играе някаква особена роля във войните и стълкновенията например между България и Византия и поради това не бива упоменавано от византийски хронисти и историци. Завладяването на българските земи, завършено от император Василий II Българоубиец през 1018 г.,[6] внася коренна промяна в живота на селището. Номинално северната граница на Византийската империя върви по дунавския бряг, обаче фактическото положение е много поплачевно. Нахлуващите от север племена и народи — печенеги, кумани, узи и други — бързо сриват византийската отбрана по Дунава и много често безпрепятствено се разпореждат като пълновластни господари по всички крайдунавски земи. Както по времето на началните славянски нападения, същинската отбранителна линия, гдето имперските пълководци се стараят да задържат нападателите, върви не по брега на Дунава, а на първо място по северните склонове на старопланинската верига. Тъкмо тази византийска стратегия наложила укрепяването на прохода край Янтра, по който нашествениците от север, понякога съюзени с местното българско население, проникнали в Тракия. Византийски гарнизон, чието предназначение било да брани прохода и поради това се състоял от така назованите трапезити, подобни на по-късните персийско-турски дервенджии, бил настанен на стан по един от търновските хълмове. При освобождението на българските земи от византийско владичество през 1185 г.[7] търновското възвишение, гдето бил разположен византийският гарнизон от трепезити, променило отново облика си: останало името, видоизменено във форма Трапезица, за да напомня за наличието на тези византийски пазачи на прохода по Янтра.[8] Така във вечния поток на историческия живот тук селището се издигало ту като укрепено средище по важен стратегически път от север към юг, ту като спокойно и затова почти неизвестно поселение, когато пределите на държавата лежали далече на север или пък над българските земи владеела по-голяма безпечност.

---

[5] Procopius, De aedificiis, ed., J. Haury, p. 145, 14 sqq. — Български превод и обяснителни бележки на проф. Д. Дечев, Гръцки извори за българската история, II, София, 1958, стр. 176 сл.

[6] В. Н. Златарски, пос. съч., I, ч. 2 (София, 1927), стр. 754 сл.

[7] За събитията и тяхната хронология вж. Ив. Дуйчев, Въстанието в 1185 г. и неговата хронология, Известия на Института за българска история, VI (1956), стр. 327—358;

Водачите на противовизантийското въстание в 1185 г. и обновители на българската държава, братята Асеневци, са имали по всяка вероятност своите родови владения в търновската покрайнина.[9] Доколкото може да се отгатне, тяхното първоначално намерение далеч не е било да въздигнат това природно укрепено селище като столица на обновената българска държава. Първите Асеневци обаче много добре съзнавали, че държавата, която те изграждали, била само продължение на разгромената преди повече от век и половина от византийските войски българска държава. Това съзнание за приемственост намерило израз в някои твърде показателни проявления. Начело на новата държава за известно време[10] застанал по-големият от братята—Теодор, който бил провъзгласен за български цар и тогава приел царственото име Петър.[11] Не се ли таело в тази промяна на името желание да се установи поне фиктивна приемственост с владетелската династия от края на Първото българско царство, например със Симеоновия син цар Петър? Не така лесно осъществима се оказала обаче приемствеността в друго отношение. Според достоверни, съвременни на събитията известия[12] едно от първите деяния на Асеневци след обявяването на въстанието и началния му успех било да се насочат към старата българска столица Преслав, за да я завладеят. Очевидно е, че не някакви особено важни стратегически съображения са налагали това. Преслав, здраво укрепен по това време и защищаван вероятно от многочислен византийски гарнизон, не представял някаква голяма пречка за разширението и утвърждаването на въстаническото движение. Когато обаче въстанието се провъзгласявало като стремеж за обновяване на съществувалата преди повече от век и половина българска държава, тъкмо освобождаването на старата столица и овладяването ѝ от страна на водачите на въстанието можело да изиграе най-решителна роля, за да засвидетелствува приемствеността на историческия живот. Този опит да се завземе Преслав и вероятно той да се установи столица на възобновената държава бил вдъхновяван от подбуди, които, строго погледнато, били в разрез с непосредните стратегически планове на въстаниците: за тях Преслав бил по-леко уязвим пред очакваните удари на ромеите,

---

La date de la révolte des Asénides. Byzantinoslavica, XIII (1952—1953), p. 227—232; Medioevo bizantino-slavo. I. Saggi di storia politica e culturale. Roma, 1965, p. 341—348.

[8] Ив. Дуйчев, Търново като политически и духовен център през късното средновековие. Археология, XIII, кн. 3 (1966), стр. 2 и стр. 9, бел. 3.

[9] В. Н. Златарски, пос. съч., II, стр. 434 сл.; Дуйчев, Въстанието, стр. 346.

[10] За подробности вж. Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие. Сб. БАН, XII. 1 (1955), стр. 52 сл; Въстанието, стр. 345 сл.

[11] Ив. Дуйчев. Проучвания, стр. 52, бел. 2, с посочване на извори и литература.

[12] Nicetas Choniates, Historia, ed. Bonn, p. 486, 18—21. — Synopsis Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, VII. Venetiis, 1894, p. 372, 22—24. Срв. В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 441 сл., Дуйчев, Въстанието, стр. 345 сл.

отколкото природно защитеното тяхно родово владение Търново. Както можело да се очаква и както действително показали последвалите наскоро походи на византийския император Исак II Ангел (1185—1195) и на брат му Алексий III Ангел (1195—1203), средището на българското освободително движение няколко пъти било подлагано на обсада от страна на ромейските войски.[13] Несъмнено било, че именно укрепеното от самата природа и от човешката ръка Търново можело при тези обсади да представя по-яко и сигурно убежище, а не Преслав. Насочването на въстаническите войски към Преслав още в началния период на военните действия прочее било налагано от съображения за установяване на държавна приемственост, а не с оглед на стратегически планове. Опитът да се завземе старата столица Преслав не успял: намиращият се там византийски гарнизон, както изглежда, оказал съпротива и едва по-късно, неизвестно по кое време, се предал в ръцете на въстаниците. Може би това било едно по-благоприятно разрешение — Търново като столица се оказало много по-яко укрепено и наистина непревземаемо през всички времена на средновековието.[14]

Приемствеността на обновената държава спрямо държавата на българите от Първото царство обаче намерила красноречив израз в цяла редица други прояви на държавния и културния живот. Изразяването на тази историческа приемственост съставя една от основните, ръководни идеи в живота на Търновска България — една от главните духовни сили, които оправдавали съществуването ѝ и ръководели нейния политически живот. Обновата на държавата ставала в името на някогашната българска държава. Византийското владичество от близо 170 години представяло наистина някакъв застой, но не и прекъсване на държавната идея: към края на X в. съществувала вече здраво оформена народност,[15] нейните представители понастоящем възстановявали държавния организъм. Твърде малко значение имало обстоятелството, че в жилите на водачите на въстанието, братята Асен и Петър, се сливала кръвта на български и кумански първенци.[16] В разгара на ожесточената борба против византийските войски българската народностна стихия бързо и неотменимо претопила всичко в едно единство, свързано с идеята за българска държава и за българска земя. За известен брой години водачите на въстанието търсели убежище в отвъддунавските области: те набирали съюзни отреди всред обитаващите там кумански множества, там те търсели прибежище при заплахи откъм Византия.

Идеята за приемственост на българския държавен живот и на българската народност е намерила особено красноречиво отражение в някои писания от времето на третия потомък на първите Асеневци — цар Калоян (1197—1207). В преписката между него и папа Инокентий III (1198—1216) откриваме няколко извънредно ценни посочвания за това съзнание на владетеля за приемственост с някогашната българска държава на цар Симеон и неговите наследници. Така в писмото до папата от 1202 г.[17] цар Калоян моли първосвещеника на Римската църква да признае царското му достойнство, като привежда преди всичко довод от историческо естество — за приемственост на неговата власт наспроти някогашните български владетели. „Първо молим от Римската църква, наша майка — пише цар Калоян, — корона и достойнство като възлюбен син, според както имаха нашите стари царе. Един бе Петър, друг бе Самуил, и другите, които ги предшествуваха на царството, както намерихме писано в нашите книги: „In primis petimus ab Ecclesia Romana matre nostra coronam et honorem tamquam dilectus filius, secundum quod imperatores nostri veteres habuerunt. Unus fuit Petrus, alius fuit Samuel et alii, qui eos imperio precesserunt, sicut in libris nostris invenimus esse scriptum." Доводът за обосноваване на обновената царска власт е извлечен прочее от съществуващи тогава български летописни книги, по-късно изчезнали.[18] Самото позоваване на доводи от чисто историческо естество е твърде показателно: знанието на родната история е подсилвало народностното съзнание както в периода на византийското владичество, когато вече се оформили известни месианистични настроения,[19] така и дори още повече при първите владетели на възобновената българска държава. Когато през 1203 г. цар Калоян минава под върховенството на Римската църква, той издава златопечатник с тържествена клетва, която утвърждава това негово решение.[20] Тук той отново изтъква своята власт като приемник на предишните български владетели: „Тъй като бе угодно на Господа наш Исуса Христа — пише цар Калоян — да ме въздигне господар и цар на цяла България и Влашко, издирих писанията и книгите на нашите предци и законите на блаженопочившите царе наши предшественици (inquisivi antiquorum nostrorum scripturas et libros et beatae memoriae imperatorum nostrorum praedecessorum leges), отгдето те са получили българското царство (regnum Bulgarorum) и царско утвърждение, корона на главите си и патриаршеско благословение. И като изследвахме грижливо, намерихме в техните писания, че тези блаженопочивши царе на българите и власите и наши предшественици Симеон, Петър и Самуил (Et diligenter perscrutantes, in eorum invenimus scripturis, quod beatae memoriae illi imperatores Bulgarorum et Blachorum, Symeon, Petrus et Samuel et nostri predecessores) са получили корона за своето царство и патриаршеско благословение от пресветата божия Римска църква и от апостолическия престол, от княза на апостолите Петра." Без да се засягат тук въпросите за достоверността на сведението относно съществувалите някога връзки между споменатите български владетели и Римската курия[21] и, на второ място, за появата в текста на Калояновия златопечатник на името на „власите“,[22] особено внимание заслужава това повторно и тържествено упоменание на съзнанието за приемственост спрямо предишните български владетели: imperatores Bulgarorum. Определяйки тези владетели и като обладатели на широки отвъддунавски области, населявани по онова време от влашко и куманско население, поради което наричани в някои исторически извори от епохата с обозначението „Кумания“[23], българският цар повтаря малко по-нататък в текста на своята грамота твърдението си за „закона, обичая и последованието, което са държали блаженопочившите царе на цяла България и Влашко, някогашните наши предшественици, и ние, които следваме по същия начин техните стъпки“ (prisci illi nostri predecessores, et nos eodem modo vestigia eorum imitantes). Когато търновският архиепископ Василий през 1203 г. прави неуспешен опит да достигне Рим и да се представи лично с писма на владетеля пред Инокентий III, цар Калоян пише ново писмо на папата, в което повтаря твърдението си за приемственост: „. . .съгласно обичая на моите предшественици, царете на българите и власите — Симеон, Петър и Самуил, прародители мои, и на всички останали царе на българите“ (secundum consuetudinem predecessorum meorum imperatorum Bulgarorum et Blachorum, Symeonis, Petri et Samuelis progenitorum meorum et ceterorum omnium imperatorum Bulgarorum).[24] Изразът „мои прародители“, употребен в посланието на българския владетел, показва, че в стремежа за установяване на приемственост спрямо предишните български владетели цар Калоян сега е направил още една стъпка напред. Дали по силата на установено действително родство с тях, както това се предполага,[25] или чрез практиката, широко разпространена през средновековието всред византийско-славянския свят на фиктивно родство като средство за легитимиране на властта,[26] цар Калоян обявява царете Симеон, Петър и Самуил не само за свои предшественици, но за свои и на рода си прародители. Може да се предполага, че тази промяна се дължи до известна степен поне на едно внушение на самия папа Инокентий III. Така, като отговаря с була от 27 ноември 1202 г. на първото послание на цар Калоян, папата пише: „Ти обаче смирено поиска Римската църква да ти даде корона, както се чете в твоите книги, че е дала на Петър, Самуил и на другите твои приснопаметни пародители“ (progenitoribus tuis).[27] Продължението на папското писмо заслужава внимание: от това писмо явствува, че цар Калоян, настоявайки на схващането за приемственост на обновената българска държава наспроти държавата на Първото българско царство, действително наложил на представителя на Римската църква да бъде възприето това схващане. Преди да даде обещания, че ще задоволи искането на Калоян да признае неговата царска власт, папа Инокентий III потърсил да се осведоми за миналите връзки и извлякъл от архивите на Римската църква именно документите за връзките на папския престол с българския княз Борис Михаил през втората половина на IX в.: „Ние прочее, за да уверим в това по-добре, наредихме да бъдат прочетени внимателно нашите регистри (regesta), от които ясно узнахме, че в подчинената ти земя са били коронувани много царе" (in terra tibi subiecta multi reges fuerant coronati). В допълнение на това папата припомня някои подробности за връзките на Римската църква с българския княз Борис Михаил, именно по времето на папите Николай I (858—867) и Адриан II (867—872).[28] Заедно с това Инокентий III съобщава, че бил наредил да се направят грижливи проучвания относно признаването на царското достойнство на някогашните български владетели: „Също така ние възложихме (на папския пратеник в България Йоан Каземарински[29]) да издири по-грижливо както по старите книги, така и по други документи истината относно короната, дадена от Римската църква на твоите предци (progenitoribus tuis)." Ясно е прочее, че всред най-висшите и отговорни духовни, а оттам и политически сили в Западна Европа от онова време се наложило схващането за новата държава в земите на Балканския полуостров именно като продължител на някогашната българска държава. Това схващане е намерило отражение в цялата по-нататъшна преписка на Папската курия с Търново не само по време на папа Инокентий III, но и на неговите приемници.[30] Когато възникнал спор с маджарския крал относно законността на обновената държава и специално на правото на нейния владетел, папа Инокентий III дал на своя легат кардинал Лъв с писмо от средата на септември 1204 г. изрични наставления в това отношение и използувал именно довода за приемствеността на Калояновата власт. Във връзка с оплакването на маджарския крал, че цар Калоян бил завзел негови и други чужди земи, Инокентий III отговарял с доводи за приемственост на българската държава и дори на властта на Асеневци: „Наистина от старо време в България последователно мнозина царе са били коронясани чрез апостолическата власт, като Петър и Самуил и някои други след тях. Наистина и поради проповедта на свещенопаметния наш предшественик папа Николай царят на българите

---

[13] За подробности вж. Дуйчев, Търново, стр. 2 сл.

[14] Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 3.

[15] За подробности вж. I. Dujčev, La formation de l'Etat bulgare et de la nation bulgare. L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux, Varsovie, 1968, pp. 215—224.

[16] По въпроса вж. главно П. Мутафчиев, Произходът на Асеневци, Македонски преглед, IV, кн. 4 (1928), стр. 1—42; В. Н. Златарски, Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието в 1185 г., Списание на БАН, XLV (1933), стр. 8—48; История, пак там, стр. 416 сл.

---

[17] Текстът вж. у Ив. Дуйчев, Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и коментар. Годишник на Софийския университет Св. Климент Охридски, XXXVIII, 3 (1942), стр. 23, 31—23, 35; Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944, стр. 1 сл.

[18] Срв. Ив. Дуйчев, Преглед на българската историография, Jugoslovenski istor. časopis, IV. 1—2 (1938), p. 47.

[19] Ив. Дуйчев, Въстанието, стр. 333 сл.

[20] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 9 сл.; Преписката, стр. 43—44.

[21] Повече по въпроса у I. Dujčev, Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux Xe—XIe siècles. Cahiers de civilisation médiévale, IX, nr. 4 (1966), p. 545 sqq.; Il patriarcato bulgaro del secolo X. Orientalia Christiana analecta, nr. 181 (1968), p. 201 sqq.

---

[22] По въпроса вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Преписката стр. 85 сл.

[23] Някои посочвания за това у В. Н. Златарски, История, III, стр. 97, 370, 372, 396.

[24] Ив. Дуйчев, Из старата книжнина, стр. 16 сл.; Преписката, стр. 47, 20—23.

[25] В. Н. Златарски, Потеклото, стр. 8 сл.; История, стр. 426 сл., с по-умерено становище.

[26] Ив. Дуйчев, Държава и църква в средновековна България, Родина, III, кн. 2 (1940), стр. 82 сл.

[27] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 24, 34—36.

---

[28] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 24, 34—25, 51: „Petisti vero humiliter, ut coronam tibi ecclesia Romana concederet, sicut illustri memorie Petro, Samueli et aliis progenitoribus tuis in libris tuis legitur concessisse. Nos ergo, ut super hoc maiorem certitudinem haberemus, regesta nostra perlegi fecimus diligenter, ex quibus evidenter comperimus, quod in terra tibi subiecta multi reges fuerant coronati. Preterea continebatur in eis, quod tempore bone memorie Nicolai pape predecessoris nostri rex Bulgarorum, ad quorum consulta sepissime respondebat, cum toto regno sibi commisso ad predicationem eius fuerat baptizatus, et rex ab eo archiepiscopum postularat. Legatus quoque Michaelis regis bulgarici cum donis regalibus Adriano pape predecessori nostro regias litteras presentarat et postularat ab eo, ut aliquem ex cardinalibus in archiepiscopum eligendum dirigeret, quem post approbationem eorum ad sedem apostolicam remeantem ipse postmodum consecraret. Cumque idem Adrianus illuc cum duobus episcopis quendam subdiaconum direxisset, Bulgari corrupti donis Grecorum et promissionibus circumventi, Romanis eiectis, Grecos presbyteros receperunt. . ."

[29] За него повече вж. Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 84 сл., 88 сл., 101, с други посочвания.

[30] Така всички папи, които през по-късни времена пишат на български владетели, ги сочат неизменно като владетели именно над българския народ и на българска земя: вж. текстовете у Ив. Дуйчев, Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александра, Известия на Историческото дружество, XIV—XV (1937), с. 205—210; За документите из Ватиканския архив, отнасящи се до българската история (IX—XIV в.), пак там, XIII (1933), стр. 113—141; Medioevo bizantino-slavo, I, p. 395 sqq.

(rex Bulgarorum), на чиито допитвания [31] той твърде често отговарял, заслужи да бъде покръстен с цялото поверено нему царство. Но най-сетне, понеже гърците излязоха по-силни, българите загубиха царското достойнство, дори бяха принудени да робуват под тежко цариградско робство, докато напоследък двама братя, сиреч Петър и Йоаниций [Калоян], произхождащи от рода на предишните царе (de priorum regum prosapia descendentes), започнаха не толкова да завземат, колкото да възвръщат земята на своите бащи, така щото един ден спечелиха чудна победа над големи владетели и безбройни народи" (terram patrum suorum non tam occupare, quam recuperare ceperunt, ita quod una die de magnis principibus et innumeris populis mirabilem sunt victoriam consecuti).[32] Отхвърляйки прочее възраженията на маджарския владетел относно законността на властта на българския цар, Инокентий III заявява: „Затова ние възнамеряваме по подобие на нашите предшественици да го коронясаме за цар не върху чужда, а върху собствена земя, желаейки и той да възвърне несправедливо задържаната (от него) земя, а и несправедливо задържана (от други) земя да му се възвърне. . ." За онова време едва ли можело да се очаква по-голяма защита и международна подкрепа пред тогавашните държави в полза на едва възобновената българска държава на Асеневци. Все в името на това схващане за приемственост самият цар Калоян в разни свои писания говори за „цяла България", като чрез това загатва за земи, влизащи някога в пределите на българската държава, а по онова време откъснати от нея и завзети от други, например от маджарите.[33] Схващането за приемственост в политическия и държавния живот е било за цар Калоян не само една отвлечена идея, а, както се вижда, основна движеща сила на неговата целокупна дейност. Българският владетел налагал тази „идея-сила" както в дипломатически преговори, така и чрез силата на своето воинство. Византийският историк от XIII в. Георги Акрополит разказва по повод военните действия на цар Калоян срещу ромейското население при избухналото антибългарско въстание през 1206 г., че българският владетел наричал себе си „ромеоубиец" и заявявал, че мъстел за злините, които някого император Василий II Българоубиец бил нанесъл на българския народ.[34]

Идеята за приемствеността на създадената през 1185 г. българска държава като пряко продължение на Първото българско царство намерила отражение и в културния живот. Застъпвана още отначало с особено въодушевление, тази идея се превръща в една основна насока на целия културен живот през съществуването на Второто царство. Нейните прояви се долавят в разните области на културното развитие, на първо място — в църковно-религиозния живот, после в литературата и изкуството. Доколкото се знае, Търново до времето, когато било избрано за столица на обновената държава, не заемало никакво значително място в църковната история на тукашните земи: не е известно нищо за него като седалище на предстоятел на църковната йерархия през цялото ранно средновековие. Въздигането на града като седалище на главата на българската църква, архиепископ Василий[35], и, от друга страна, провъзгласяването му като столица на държавата нямало да бъдат общопризнати действия съобразно господствуващия тогава религиозен дух, ако Търново не получело по някакъв начин необходимата „божествена благодат" (χάρις, gratia) преди всичко чрез натрупване в неговите храмове на светителски мощи. Не било забравено прочее как в столицата Преслав в края на IX и през X в. били събрани мощи или части от мощите на разни светци[36] или как цар Самуил, за да „освети" своята резиденция в Преспа, занесъл там взетите от града Лариса мощи на свети Акил.[37] Обновителите на българската държава насочили вниманието си към най-видния от всички български светци — отшелника от Рилската пустиня и основател на Рилската обител, свети Иван Рилски, вече признат като покровител на българския народ.[38] Неговите мощи до 1183 г. се намирали в Средец, отгдето били задигнати от маджарите и отнесени в Стригом (Гран), по Средния Дунав.[39] Не много след обявяването на Асеневското въстание мощите били върнати в Средец по искане на самия византийски император Исак II Ангел: чрез това императорът желаел очевидно да привлече местното българско население.[40] Десет години след обявяването на въстанието, именно в 1195 г., войските, предвождани от цар Асен I (1187—1196), се спуснали по течението на р. Струма и проникнали чак в „българските области около града Сяр".[41] Тогава мощите на рилския отшелник били вдигнати от град Средец и пренесени в новоизбраната българска столица.[42] Пренасянето на тези светителски мощи означавало за тогавашните люде не само „натрупване на благодат" в новата столица, но и символизирали приемствеността в духовния живот на Второто и Първото българско царство. Едновременно с това отдаването на почит към един светец от български произход означавало известна изява на противовизантийските настроения. По времето на Иван Асен II (1218—1241) за живота и деянията на светеца в Търново било съставено кратко проложно житие,[43] а през последните десетилетия на XIV в. патриарх Евтимий Търновски съставил ново, пространно житие — най-реторичното и най-пълното от всички познати днес средновековни жития на светеца, като използувал наличните тогава писмени извори и предания.[44] В Търново било съставено и второ проложно житие, което било включено в службата на светеца.[45] Образът на отшелника се явил на няколко места в живописта от XIII—XIV в.[46]

---

[31] Става дума за прочутите Отговори на папа Николай I по допитванията на българите; за подробности вж. Dujčev, Medioevo bizantino-slavo, I, p. 125 sqq., където са дадени и други посочвания.

[32] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 59—64, № XXVIII.

[33] Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 66, 21—33; В. Н. Златарски, История, III, стр. 149 сл.

[34] Georgius Acropolita, Historia, ed. A. Heisenberg, p. 23, 9—13. Срв. В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 242.

---

[35] За него вж. В. Н. Златарски, История, II, стр. 473 сл., стр. 530; III, стр. 83 сл., 158 сл., 182 сл., 203 сл. и пр.

[36] Ив. Дуйчев, Проблеми по средновековната история на Преслав. В: Преслав, сборник, I, София, 1968, стр. 34—35.

[37] В. Н. Златарски, История, I, ч. 2, стр. 664.

[38] В. Н. Златарски, История, II, стр. 465, 469, 479; Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, София, 1947, стр. 226 сл.

[39] Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 222 сл.

[40] В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 465.

[41] Пак там, стр. 82 сл.

[42] Пак там, стр. 83 сл.; Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 231 сл.

[43] Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 63 сл.

[44] Пак там, стр. 68 сл.

[45] Пак там, стр. 67 сл.

[46] Образът му се намира например в Боянската църква (от 1259 г.), Земенския мана-

Съзнанието за приемственост е намерило особено красноречив израз в книжнината от онези времена. Проява на тази приемственост е, на първо място, преписването и разпространението на произведения, създадени през епохата на Първото царство, главно през епохата на „златния век“ на българската книжнина.[47] Редом с това съзнанието за приемственост на държавния и културния живот е засвидетелствувано в съдържанието на множество книжовни произведения. Така в Синодика на българската църква дейността на цар Иван Асен II е преценена в съпоставка със стореното от предишните владетели, очевидно от Първото и Второто царство. Неизвестният автор го възхвалява за това, че „прославил и просветил българското царство повече от всички български царе, които били преди него“.[48] Нему се отдава заслугата, че в 1235 г. възобновил (обновити) „патриаршията на българското царство“,[49] следователно не е забравено съществуването на патриаршия през X и началото на XI в. Съставителят на приписките и добавките към среднобългарския превод на Манасиевия летопис е засвидетелствувал особено ясно това съзнание. Завършвайки своите добавки с времето на император Василий II Българоубиец, той пише: „От този (император) Василий българското царство бе под гръцка (византийска) власт даже и до Асеня първи, цар на българите.“[50] В светлината на общата духовна приемственост се упоменава дори богомилската ерес, когато православни писатели говорят за нея.[51] Във всички запазени „поменици на българските царе и царици“[52] поредицата започва от първите християнски български владетели. Патриарх Евтимий говори за събитията през 1185 г. и непосредно след това само като обновление на българската държава: „Когато бог благоизволи да обнови българската държава и да въздигне, да кажем според Писанието [Псалми, LXXXVIII, 18] падналата сенница, овехтяла поради гръцко насилие. . .“, пише той.

Когато прочее говорим за Търново като столица на „Втората българска държава“ или на „Второто българско царство“, това ни най-малко не бива да се тълкува като признание за настъпване на някаква дълбока „качествена“ промяна в историческия живот на нашия народ. Напротив, издигането на Тър-

---

стир (средата на XIV в.), Погановския манастир (самия край на XIV в.) и другаде: вж. Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 260 сл.

[47] Това проучване на сборниците със смесено съдържание, преписвани от български книжовници в течение на XIII—XV в., представя специален проблем, който заслужава внимание не само от чисто книжовно-историческо гледище, но и от гледище на въпроса за приемствеността в културното развитие на нашия народ. Достатъчно е тук да се припомни, че най-големият брой книжовни произведения на писатели от старобългарската епоха са запазени единствено по късни преписи от XIII—XIV в. Любопитен пример за „съжителство“ на писмени паметници от Първото и Второто българско царство намираме между другото в търновската църква Св. Четиридесет мъченици, строена в 1230 г. по повеля на цар Иван Асен II: в нея редом с каменния стълб с надписа на този владетел намираме един стълб, върху който се чете прочутият Търновски надпис на хан Омуртаг.

[48] Текстът у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 44.

[49] Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 44 сл.

[50] Пак там, стр. 102. Вж. също фотовъзпроизвод на тази приписка: Ив. Дуйчев, Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод, София, 1963, стр. 369.

[51] Текстовете на Бориловия Синодик в новобългарски превод: Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 155 сл.

[52] Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 167 сл., 198 сл.

ново и изобщо обновата на българската държава представят само един нов етап във вековното историческо битие на българския народ. Подемайки през последните десетилетия на XII в. борбата против Византийската империя, българите — както впрочем и техните западни съседи сърбите — се борят за освобождение от чуждото владичество като вече отдавна оформени народности и с ясно определената цел да обновят съществуващата някога свободна държава. Съществуването на българска държава в течение на периода от 1185 до 1393/96 г. утвърждава още повече това народностно съзнание, изразено така красноречиво именно чрез идеята за приемственост на историческото битие. Настъпилото през XIII и особено през XIV в. феодално раздробление не засяга ни най-малко, нито отслабва това съзнание: раздроблението подравя политическото единство на държавата и народа, но не и неговото културно единство. Културата — предимно в книжнина, изкуство, нрави и обичаи — запазва неизменно своето единство, ако и с известни местни различия, които ѝ придават по-голямо богатство и разнообразие. Борбите против турските завоеватели през втората половина на XIV в. се водят в името на едно вече здраво оформено народностно и верско съзнание. Борбата наистина бива загубена. Когато обаче народът ни навлиза в ерата на дългото чуждо владичество, той носи своето вече здраво оформено народностно самосъзнание — и именно това представя един от незиблемите залози за неговото оцеляване и самозапазване в течение на полухилядолетното чуждо господство. Историята на Търново е най-здравото звено между ранната българска история и новото време: това е жива, вечно жива история, която ни облъхва така свежо и днес.

По някои проблеми на старославянската и старобългарската литература

В обнародваната напоследък статия на видния съветски изследвач, отличен познавач на староруската и изобщо старославянската литература проф. Д. С. Лихачов[1] са поставени на разглеждане цяла редица общи и частни въпроси из областта на средновековната славянска литература, които заслужават най-голямо внимание. Авторът, на първо място, прави опит да внесе в литературознанието някои нови понятия и определения, каквото е преди всичко понятието „система на литературата“, ще рече „определено съотношение на нейните части помежду им: видовете на литературата (преводна и оригинална, църковна, историческа, естественонаучна, публицистична и др.), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения“. Заедно с това той изтъква, че системата или структурата на дадена литература подлежи на непрекъснато изменение, като в нея се долавят различия съобразно с отделните исторически периоди. Проф. Д. Лихачов си поставя за задача да разгледа най-древния период от това развитие, именно времето от IX до XIII в., и то що се отнася до зараждането и началния развой на литературата у южните и източните (ще рече руските) славяни. Неговото внимание е насочено предимно към староруската литература: според него тя представя „пример за онези явления, които са свойствени и на другите старославянски литератури“. Тези общи разсъждения представят за съветския специалист по старославянска литература само въведение към разглеждането на няколко частични въпроса от особено голям интерес. На първо място, това е въпросът за влиянията в средновековните литератури на източните и южните славяни.

Трябва да се съгласим с автора, че „влиянията на една литература върху друга могат да бъдат от различен тип“, а заедно с това, че влиянията в областта на литературата съставят само част от влиянията на културите помежду им. Общо взето, по негови думи, „типовете влияния в литературите повтарят типовете общокултурни влияния“.

Не тези твърдения на бележития съветски учен обаче представят най-голям интерес, а неговият опит да внесе в литературоведението и изобщо в културната история някои нови понятия и нови термини. За него терминът влияние се оказва недостатъчен и незадоволителен и затова той прави опит да наложи един нов термин: трансплантация. Основание за това му дават явления общо от културния живот и частно от литературата. Преди да се правят каквито и да било възражения на тези нововъведения, нека да видим точно каква е мисълта на автора и да се помъчим да я доловим във всички нейни оттенъци. На първо място, съображенията му по отношение на незадоволителността на термина „влияние", що се отнася до общокултурните явления. „Можем ли да твърдим — поставя въпрос проф. Лихачов,[21] — че византийската религия е „повлияла" на руската, че византийското православие е оказало „влияние" на руското езичество? Разбира се, не! Византийското християнство не просто е „повлияло" на религиозния живот на русите — то е пренесено в Русия. То не е изменило, не е преобразувало езичеството — то го е заменило... В много случаи е по-правилно да говорим не за „влияние" на отделни културни явления от Византия, а за пренасянето на тези явления. Това пренасяне обаче е съвсем своеобразно. То не е само механическо и с него животът на явлението не е свършвал. На новата почва пренесеното явление продължава да живее, да се развива, придобива местни черти... Да отделим една категория явления от културното въздействие на Византия, в които трябва да виждаме не проява на „влияние", а проява на трансплантация на византийската култура на славянска почва. Явленията се присаждат, трансплантират на нова почва и тук продължават самостоятелен живот при нови условия и понякога в нови форми... Явлението трансплантация е било възможно поради това, че повечето културни явления и произведения на руското средновековие не са имали окончателен вид. Паметникът живее във всяка епоха, приема нови форми и се изпълва с ново съдържание. Той е подобен на растение, изменящо се под влияние на климатическите и новите природни условия."

---

[1] Д. С. Лихачов, Старославянските литератури като система. Литературна мисъл, XIII, кн. 1 (1969), стр. 3—38; срв. още неговата статия във: Славянские литературы. VI международный съезд славистов. Доклады советской делегации, Москва, 1968, стр. 5—48. По повод на тези статии се изказаха: К. М. Куев, По някои въпроси на старобългарската литература. Литературна мисъл, XIII, кн. 2 (1969), стр. 48—61; Б. Ст. Ангелов, За някои общи черти в развитието на старославянските литература. Пак там, XIII, кн. 3 (1969), стр. 51—61; Л. Грашева, Славянските литератури в ново осветление. Пак там, стр. 62—71. В моята статия съм се старал да избягна повторения на вече казаното от споменатите автори.

Терминът трансплантация (фр. transplantation) тук е употребен в неговото широко значение: зает от царството на ботаниката, гдето първоначално означава чисто и просто „пресвждане" (не присаждане!), той се употребява по-късно фигуративно в смисъл на „пренасяне, преместване". Подходящ ли е обаче този термин за обозначаване на определени културни явления? По мое мнение неговата употреба било в първоначалното му значение на „пресаждане", било във фигуративното му значение на „пренасяне" в областта на културния живот не би била оправдана. И в единия, и в другия случай се налага идеята за механическо действие, при което преносимото — частно пресажданото растение — не е подложено на никаква или пък на много малка промяна: то просто се пресажда от една почва на друга. Не в такъв смисъл могат да бъдат схващани чисто културните явления: при тях това „пренасяне" е свързано най-често с големи промени във форма и съдържание. Когато се твърди, че Византийската империя е допринесла за християнизиране на древна Русия или за пренасяне на християнството там, в това няма никакво противоречие с твърдението за оказване на културно влияние от Византия върху Русия. Ние тук боравим повече или по-малко с фигуративни изрази, които изразяват едно и също явление: въздействие на една културна общност върху друга, в случая в определена сфера на историческия живот. Терминът „пренасяне“ на християнството, строго погледнато, също се явява неподходящ. Едва ли наистина можем да твърдим, че християнството не е „преобразувало езичеството“, а го е „заменило“, следователно за влияние не би могло да се говори. Въпросът е донякъде до степента, не до същината на явлението. Навсякъде с християнизирането става „заместване“ на старата езическа вяра, но заедно с това тази стара езическа вяра в някои свои прояви се „преобразува“ и продължава да съществува. Много добре е познато, че при началната мисионерска дейност съзнателно или несъзнателно се запазват множество черти от чисто езическите вярвания и обреди. Без да се отива много далече, нека припомним поне най-общите явления: християнските мисионери са разрушавали стари капища и оброчни места, като на тяхното място съграждали църкви, запазвайки понякога старата архитектурна форма, строителните материали, па дори и деня на честването на съответното езическо божество. Под не един от християнските светци, почитани при християнството, се таят езически божества. На най-високия атонски връх, гдето днес се издига храм на името на свети Илия, някога е имало светилище на бога на слънцето — Хелиос. Почитаните от езичниците славяни свещени извори с целебни води много често са се запазили и по-късно: те станали онези „аязма“, които християнското духовенство търпяло и допускало да бъдат почитани и след изоставянето на езическата вяра. В народната вяра — у всички славяни, у българи и руси, — са запазени множество черти на старите езически вярвания. Наистина християнството в голяма степен е „преобразувало езичеството“, но не го е напълно „заменило“. Ограничавайки се с този единствен пример от живота на културата, можем да поставим въпроса за целесъобразността на един нов термин като „трансплантация“ или „пренасяне“ за обозначение на явления, които общоупотребимото наименование „влияние“ или „въздействие“, взето в неговия широк смисъл, може напълно сполучливо да предаде и изрази.

---

[21] Д. С. Лихачов, Славянските литератури, стр. 8—9.

Изразът „трансплантация“ ми се струва неподходен и за изразяване на явленията от книжовния живот. „Пренасянето на литературното произведение — пише проф. Лихачов — в средните векове е свързано с продължаване на неговата литературна история, с появата на нови редакции, понякога с неговото приспособяване към местните, национални условия. Византийското произведение в резултат на това се оказва в известна степен творба на местната национална литература. Разбира се, не всички преводни произведения се изменят в еднаква степен. . . . Не можем механически да делим старорусната литература (а заедно с нея и други старославянски литератури) на оригинална и преводна. Това деление би било подходящо за литературите на новото време с техните устойчиви текстове. При старославянските литератури работата е много по-сложна. Така наречената преводна литература е органична част от националните литератури: тя няма точни граници, които да я отделят от оригиналната литература. Преводачите и преписвачите в по-голямата си част са съавтори и съредактори на текста. Текстът на преводните произведения живее също така, както и текстът на оригиналните. Наред с това той има сложно отношение към оригинала, от който е направен преводът. . .“

Необходимо е да се уточнят някои подробности в тези съждения. Процесът на превеждането и „животът“ на преведеното произведение при новите културно-литературни, условия трябва да бъдат разграничени по възможност по-строго. Преди всичко, превеждането не може да бъде смятано в никой случай като дейност на трансплантация или пренасяне в обичайния смисъл на думата. Традиционното деление на старославянските литератури на оригинална и преводна би трябвало да се запази, но като се уточни понятието преводна литература, а освен това се добави онзи вид литература, която заема междинно място и която се зове компилативна книжнина (книжнина на сглоби). Това деление не е механическо, а засяга произхода и съдържанието на дадено произведение. Преводаческата дейност далеч не бива да се смята като дейност на „трансплантиране" или „пренасяне" в обикновен смисъл на тези слова. Първите византийски мисионери, които са действували всред южните и източните славяни, са вършели наистина дейност, която донякъде би могла да бъде означавана като „пренасяне": те са чели гръцките богослужебни книги пред славянското множество, проповядвали са така, както са знаели. Така „пренесеното" християнско слово е попадало наистина на камък, без да даде никакъв плод. Старославянските книжовници употребяват за означаване на преводаческата дейност израза прєложєніє книгъ, което ще рече „промяна на книгите" (а може би и на буквите). Действително превеждането е налагало промяна, а не просто пренасяне, от един език на друг, от едно писмо на друго. За обозначаване на това сложно явление терминът трансплантация се явява неподходен. Използувайки едно съвършено изразно средство, каквото е била създадената от Константин-Кирил Философ славянска азбука, ранните славянски преводачи са извършвали една наистина огромна работа на творци. Превеждайки книгите на Писанието, богослужебните книги или творенията на патристическите автори, те е трябвало да коват думи и изрази, за да предадат понякога твърде сложни мисли на един довчера некнижен език. Тази творческа дейност на преводачите ги прави наистина творци на език, но те остават все преводачи: те предават на нов, славянски език, онова, що са писали чужди писатели. А тази тяхна преводаческа работа дори когато я вземем от едната ѝ страна, именно езиковото претворяване, не може по никакъв начин да бъде определена като „пренасяне" или като „трансплантация", както този термин обичайно би се тълкувал и както се употребява в неговото етимологическо значение. Нека прочее продължаваме да употребяваме общоприетите термини „влияния" или за двустранно въздействие „взаимовлияния": употребявани в тяхния широк смисъл, те са достатъчни да изразят, и то по-добре, същите тези явления, за които термини, като „трансплантация" или съответно „пренасяне", могат да внесат известна неяснота. Самата преводаческа работа представя една от проявите на културните влияния и в никакъв случай не бива да бъде смятана като механичен процес на просто „пренасяне", а твърде сложен процес на подбор и на езиково претворяване, за да се предадат колкото може по-точно идеите на първообраза. Общо казано, преводачът „пренася" в същност съдържание, като го влива в нова форма — при неразвит още книжовно език, изграждайки тази форма при вече развит, прибягвайки до съществуващите форми на израз. Това езиково претворяване може да бъде съпроводено и с промени в съдържанието, достигащи по-големи или по-малки размери. А с това процесът се усложнява още повече.

Голяма част от старославянската литература, главно от началния период на нейното развитие, се състои наистина от преводни произведения. Признавайки това, ние нито най-малко не накърняваме нейното значение. Нима в съвременните литератури, дори на големи народи, покрай самобитните творби не съществуват огромен брой произведения преводни, взети от по-развити, а понякога и малоразвити литератури? Наличието на преводни произведения нито най-малко не може да бъде смятано като отрицателно явление: то е една от ярките прояви на все повече утвърждаваща се културна общност между народите независимо от степента на тяхното културно развитие. Нещо повече, някогашните преводачи при все още неразвити литературно езици са извършвали една наистина огромна дейност. Те не само са обогатявали с нови творби своите национални литератури, но и са изковавали литературния език. Старобългарският писател Йоан Екзарх заслужава да бъде упоменат като велик творец в полето на книжнината не само заради своите слова и проповеди, но и — в не по-малка степен — за своите преводи. Неговото произведение „Небеса“ има чисто изборно-преводен характер, но затова пък в него книжовникът е дал доказателство за своята рядка способност да изкове многочислени нови слова и обрати на речта, за да положи основи за по-нататъшното развитие на старобългарския и старославянските езици. Неговото преводачество не е механично „пренасяне“ на византийско книжовно произведение: то е истинско претворяване!

Вместо да боравим с общи и затова понякога неубедителни разсъждения, би било необходимо да се обърнем към конкретни примери от преводната литература, за да се установят пределите на преводаческото творчество, сиреч да се види доколко преводачът и самостойният книжовен творец се покриват в своята работа. Общо взето, съществува тежнение да се спазва колкото е възможно по-пълно и точно първообразният текст. Тази акрибия, за която става дума, се спазва съзнателно или несъзнателно в различна степен. Най-строго се спазва тя при превеждане на текстовете с литургично и църковно-религиозно съдържание: там всяко отклоняване от смисъла на първообраза може да доведе до еретически или хетеродоксни извращения. Именно затова и Константин Философ заявява пред император Михаил III и патриарха през 862/63 г., че той може да се наеме да върши своята мисионерско-просветителна работа всред великоморавските славяни само при условие, че съществува писменост на славянски език: без това „скрепяване“ на словото чрез писмо съществувала опасност от най-големи извращения на вярата. Чрез употребения израз „писане на вода“ се изразява именно идеята за неточност и нетрайност, а това е представяло особена заплаха за православното учение.[3] Ако това изискване спрямо религиозно-църковните текстове се предявявало във връзка с наличието на азбука като изразно средство на славянската реч, то е важало в не по-малка степен и при предаване на смисъла на текста. Неспазването на това правило обаче се налага по различни причини. Преди всичко, като изключим богослужебните текстове и книгите на Писанието, спрямо другите произведения понякога се проявява известна свобода, що се отнася до авторството. Общо взето, за средновековния писател почти не съществува понятието „авторска собственост“, както това се схваща в ново време. „Плагиатството“ е широко разпространено явление: по-незначителни автори си присвояват чужди творби, а понякога, за да придадат по-голяма стойност на своите писания, ги приписват на много известни писатели. Така на един такъв виден патристически писател като Йоан Златоуст са приписани десетки произведения, които в действителност не му принадлежат.[4] Незачитането на авторството и плагиатството понякога оправдават по-свободното отношение към даден преводен или просто преписван текст: той просто бива претворяван не само по форма и по език, но и по съдържание. От този вид произведения ние трябва да отделим същинските компилации: те са наистина на границата между истинския превод и самостойното творчество. Най-сетне, отклоняването в превода понякога се дължи чисто и просто на незнание или неумение на преводача да предаде точно първообраза.

---

[3] За подробности вж. моята статия: Към тълкуването на пространните жития на Кирила и Методия. В: Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963. Сборник в чест на Кирил и Методий, София, 1963, стр. 112 сл. Няколко посочвания за тази народна подумка „пиши на вода“ бяха дадени напоследък от Н. И. Икономов, Балканска народна мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. София, 1968, стр. 93 (разновидности: „запиши го на леда“ или „запиши го на снега“ и т. н.); за съжаление на автора е останало непознато вече писаното по въпроса.

Всичко това показва колко сложно е съотношението между първообраз и превод. За редица преводни произведения ние можем да установим по-определено степента на точност и пълнота, с които първообразният текст е бил предаден. Така например много полезни са в това отношение направените наблюдения относно преводите на историографските произведения.[5] Съвършено незначителни са отклоненията и съкращенията, които са били направени от преводача на „Световния летопис“ на Константин Манаси, преведен през първата половина от управлението на цар Иван Александър (1331—1371): това са само няколко места, като главно на едно място се долавя съзнателно изменяне на оригиналния текст, като името на Цариград е заменено с името на българската столица Търново, а името на византийския император Мануил I Комнин (1143—1180) с името на българския цар.[6] Промяната е извършена напълно съзнателно с оглед на оформилото се тогава схващане за Търново като „Нови Рим“. Така назованите „Историкии“ на Константин Преславски представят в същност просто превод на Хронографа на цариградския патриарх Никифор (806—815), като са внесени съвършено малки изменения в текста.[7] Излишно е да се добавя, че някои от преводите са били правени с толкова голяма точност, щото те могат днес да ни помогнат за проверка и уточняване на първообраза, а поради това при загубени оригинални текстове — за тяхното възстановяване.[8]

---

[4] Става дума за така назованите spuria.

[5] По въпроса вж.: M. Weingart, Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské.
Přehled a rozbor filologický, I—II, Bratislava, 1922—1923; Ю. Трифонов. Византийските
хроники в църковно-славянската книжнина. Известия на Историческото дружество, VI (1924),
стр. 163—181; Ив. Дуйчев, Преглед на българската историография. Jugoslovenski is-
toriski časopis, IV, nr. 1—2 (1938). стр. 40 сл.; Übersicht über die bulgarische Geschichtsschrei-
bung. In: V. Beševliev—Joh. Irmscher, Antike und Mittelalter in Bulgarien,
Berlin, 1960, p. 51 sqq.

[6] Weingart, op. cit., I, pp. 160—219.

[7] За това произведение вж.: В. Н. Златарски, Най-старият исторически труд в
старобългарската книжнина. Списание на БАН, Иф. клон 15, (1923). стр. 132—182; Дуй-
чев, Преглед на българската историография, стр. 42—43; Из старата българска книжнина.
I. Книжовни и исторически паметници от първото българско царство, София, 1943, стр.
45—50, 199—200.

[8] За подробности по въпроса вж.: I. Dujčev, Medioevo bizantino-slavo. II. Saggi di storia letteraria, Roma, 1968, p. 3 sqq.

Преводното произведение намира разпространение чрез ръката на преписвачи. Както знаем от различни свидетелства, преписваческата работа е била строго проверявана, към нея се предявявали особено строго изисквания. И все пак многократното преписване, особено от неуки и неумели преписвачи, внасяло множество изменения — най-често в отрицателен смисъл. Това е именно животът на книжовното произведение от преводен характер при новите условия: то наистина се променя подобно на „растение, изменящо се под влияние на климатичните и новите природни условия“. Това обаче съставя един нов момент, след като дадено произведение е било включено в книжнината на един народ и започва да се преписва и разпространява. Извършената от големия български книжовник на XIV и началото на XV в. патриарх Евтимий Търновски проверка на книгите е била наложена именно поради съзнанието за вмъкналите се чрез преписвачи нежелателни изменения и извращения, преди всичко в църковно-богослужебните текстове.[9] Така нареченото „исправление книг“, което се върши преди всичко и най-рано в България, можело да бъде оправдано доколкото се отнасяло до отстранение на измененията и извращенията в смисъла: то е означавало възвръщане към правилността и точността на първоначалния текст. Когато обаче то се е насочвало към езика и дори към правописанието, то можело да означава и напълно назадничаво явление, което е ограничавало развитието и изразявало осъдителен консерватизъм. С оглед на всичко това, едва ли можем да се съгласим с някои твърдения на видния съветски литературен историк, когато той пише: „Показател на новото време е появата на други тенденции в живота на старите произведения. В ново време старото произведение се пази от промени. То се консервира, а понякога и „реставрира“, като все пак се подлага на някакви изменения. Работата на ренесансовите филолози, които се стремят да възстановят първоначалния вид на паметника, е показател за появата на историческото съзнание на новото време. В Русия на това съответствува до известна степен появата на „исправление книг“ през XVI и XVII век.“[10] Може би това явление може да се схване и обясни най-правилно, поне що се отнася до южните славяни, като се анализира именно дейността на търновския голям книжовник, патриарх Евтимий, а също и неговите непосредни следовници като Константин Костенецки[11]. Накратко казано, уподобяването на едно книжовно произведение от преводен характер на „растение“, което живее и се развива при нова културна почва, е оправдано само до известна степен, не толкова при създаването на самия превод, а едва в един последващ момент, когато то започва да се преписва и разпространява: колкото повече се преписва, толкова повече промени могат да бъдат извършени в него, понякога съзнателно, а често и несъзнателно. Положителни или отрицателни, тези промени не са обаче истинският „живот" на дадено книжовно произведение: те могат да го доведат до извращения и да изменят напълно неговото съдържание и неговия изразен облик.

---

[9] Някои интересни наблюдения във връзка с ревизията на литургични български текстове обнародва покойният Ив. Гошев, Божествената литургия на Златоуста. Критически бележки и изяснения с четири приложения на стари текстове. Годишник на Богословския факултет, XXII (1942—1943), стр. 112 сл. За патриарх Евтимий и неговото „изправление“ на литургичните книги: Хр. Ив. Попов, Евтимий последен търновски и трапезицки патриарх (1375—1394 г.), Пловдив, 1901, стр. 62 сл.; В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, София, 1938, стр. 189 сл. Основно изследване: П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. I. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновскаго. — I. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновскаго, СПб., 1898—1901.

[10] Лихачов, пос. съч., стр. 9.

[11] Подробности вж. у K. M. Kujew, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Kraków, 1950, p. 20 sqq.

Твърде много неща могат да се кажат във връзка с поставения за разглеждане проблем за „старославянската литература-посредница и славянската рецензия (редакция) на византийската култура"[12]. Струва ми се, че този проблем може да бъде разрешен само когато бъде поставен на правилна основа, сиреч когато си изясним добре какво представя Византийската империя и съответно нейната култура. Нека бъде позволено да обобщя тук накратко изказани другаде съображения.[13] Така през всички начални векове на своето съществуване до епохата на големите турски завоевания Византийската империя представя една пъстра по народностен състав държавна общност. Само в последните времена на нейния живот като държава Византия заема територии, които са населени предимно или дори изключително от гръцко по народност население. Широко употребимото наименование „ромеи" няма национално значение: то означава просто поданици на обширната и разнородна по състав империя, в чиито предели живеят редом със сравнително малобройното гръцко население народности от най-различен произход, като се започне от обитаващите в Сицилия и Южна Италия сицилианци и калабрийци, обитателите на северноафриканските земи, през Сирия — чак до днешните южноруски области и Прикавказието. Като основни отлики на Византийската империя трябва да се смятат два елемента: християнската вяра в нейния православен облик и, на второ място, гръцкият език като общ език на държавата при толериране на другите национални езици на населението. Римската държавна традиция господствува в империята докъм началото на VII в.; тогава в Източната Римска империя се извършват някои дълбоки преобразования, които я превръщат в същинска Византийска империя, откъсната от Запада, обособяваща се все повече и повече и отдалечаваща се от териториите, някога средище на държавния и културния живот.

Излишно е да се повтаря, че векове наред, почти до втората половина на XI столетие, начело на империята стоят личности от различен народностен произход: императори, излезли от средата на тракo-илирийското население, от Сирия, Армения и прочее. Византийската империя дава достъп по този начин и на множество потомци на многочисленото славянско население, които обитават в южните балкански земи, в древна Гърция, по някои острови и на няколко места из Мала Азия. Някои потомци на това славянско население, разбира се, възприели православието и гръцкия език, достигат най-висши длъжности в държавната и църковната йерархия. За да се крепи едно хилядолетие след падането на западния дял на древната Римска империя, Византийската империя е преживяла наистина едно „възраждане", което означава обнова на нейното население, а това ѝ влива нови сили, за да продължи живота си за още десет века. Западният дял от Римската империя пада под ударите на омразните „варвари“, които там създават свои държави. Източната Римска империя се задържа и продължава непрекъснато своето съществуване: навремени тя сякаш се люшка под техните удари и заплахи както по границите, така и вътре в нейните предели, но все пак намира сили да устои на тези сътресения. Цариградското правителство проявява наистина по-голяма гъвкавост пред заплахата на „варварите“, от които то толкова много се страхува: то успява да се справи с тях или поне търси да постигне това, прилагайки най-разнообразни средства. Най-силното оръжие на византийското правителство за борба против „варварите“ е умело провежданата политика на асимилация: толерантността към разните етнически групи, които живеят в пределите на империята, става основа на тази асимилация. Никой днес не е в състояние да установи колцина са онези потомци на негръцко население, предимно славяни, които империята е погълнала и крие зад доброволно приетите или наложени силом вследствие на християнизацията имена от библейско-християнски произход. Изпълненият с гордо самосъзнание като потомък или приемственик на древните римляни ромей се отнасял наистина с презрение към тези „варвари“. На тези „варвари“ обаче империята дължала до много голяма степен своето чисто „биологическо възраждане“, а след това и обновата в държавния, политически и културния си живот.

---

[12] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 10 сл.

[13] Ив. Дуйчев, Извращаване на византийско-славянските културни отношения, Истор. преглед, XX, кн. I (1964), стр. 105 сл.; Byzance et les peuples de l'Europe du sud-est. La synthèse byzantine. In: Actes du premier Congrès international des études balkaniques e sud-est européennes, III, Histoire, Sofia, 1969, pp. 184—194.

Цариградската православна патриаршия държала под своето върховенство огромно по численост население, което било още по-разнородно по състав, отколкото поданиците на империята. Чрез щедро поддържаната мисионерска дейност Цариград обръщал към православието различни чужди народности, всред които действувала една здраво организирана църковна йерархия, подчинена на Цариградската патриаршия и прокарваща нейната политика в пълно съгласие с политиката на имперската власт. Византийските василевси почти винаги, с много редки изключения, са намирали цялостна подкрепа на своята външна политика в дейността на православната патриаршия. Някога дори обсегът на действие и влияние на Цариградската патриаршия е бил много по-обширен, отколкото сферата на политическо въздействие на цариградското правителство. През пролетта на 1453 г. Цариград паднал под властта на завоевателите турци, Византийската империя престанала да съществува. Надживяла я обаче Цариградската патриаршия. Може дори да се каже, че в известен смисъл Цариградската патриаршия успяла не само да устои на ударите на завоевателя, но и разширила сферата на своята власт. Нека приведем единствен пример. Така след падането на българските земи под турско владичество в края на XIV в. не се ли възползувала патриаршията от Цариград, за да премахне с един удар извоюваната от българския народ с много усилия църковна независимост — символ и изявление на държавната независимост — и да разпростре своята власт над всички български земи и да организира тук непосредствено подчинена своя църковна йерархия? Именно покръстването на огромните славянски множества на Балканския полуостров и в руските земи подчинило под Цариградската патриаршия и поставило в по-голяма или по-слаба зависимост от нея многомилионно православно християнско население от негръцки произход. С оглед на това някои изследвачи са поставили дори питането, доколко тази патриаршия е свързана чрез народностния състав на своето „паство“ със славянството от православния свят и доколко тя принадлежи само на Византийската империя. Накратко казано, немислимо е да се говори за вътрешната и външната история на Византийската империя, без да се вземе под внимание участието на православното славянство, огромно по численост. Така нареченият „славянски проблем" е стоял пред империята почти хилядолетие: откъм VI до XV в. Трябва да имаме смелостта да погледнем нещата в тяхната същност: трябва да признаем участието и приноса на славянството в държавния, политическия, икономическия и културния живот на Византийската империя. Не сторим ли това, ние ще разглеждаме един дълъг и сложен исторически процес съвсем едностранчиво и непълно.

Въпросът за така наречената византийска култура най-често бива разглеждан също така едностранчиво. Според едно общоприето мнение тази култура има много широка сфера на влияние, но средището на нейното създаване и изграждане са единствено столицата Цариград, вторият имперски град Солун и някои други градове и места в пределите на империята. Наистина главното средище на византийската култура е столицата Цариград, но тя се създава и оформява в земите на целия източноправославен свят, с други думи казано, тя е култура на средиземноморския свят, доколкото той е бил свързан предимно по вяра със средището на православието — Цариград. Византийската култура се изгражда в области, далеч по-обширни от пределите на империята дори в периодите на нейната най-голяма политическа мощ. Империята никога не е владяла политически безбрежните руски земи, населени с православно славянство. И все пак там се създават паметници на книжнината и на изкуството, които носят много елементи на чисто византийската култура. След възникването на балканските славянски държави империята губи политическата си власт над най-голямата част от тези области от Балканския полуостров. И все пак много паметници на книжнината и изкуството, особености в държавната организация, бита и общо културата на средновековна България могат да бъдат преценени като „повлияни" от Византия. Оправдано ли е прочее да окачествяваме тази култура на южното и източното православно славянство като чисто византийска? Не, това е една своеобразна славяно-византийска култура. Земите на православното славянство не са области, които просто попадат в една сфера — огромна по пространство, — в която се разпространява култура, създадена в средището на империята и разнасяна оттам нашир и надлъж по света. Правилно е да говорим не толкова за сфера на влияние на култура, която се изгражда във Византия като политическо цяло, главно в Цариград и някои големи средища на империята, и оттам се излъчва всред православното славянство, колкото за сфера на създаване на тази култура, която повече или по-малко условно наричаме византийска, а би следвало в много случаи да назоваваме и определяме като византийско-славянска култура. Старая Ладога се намира, струва ми се, на няколко хиляди километра далеч от столицата Цариград. Създадената там през втората половина на XII в. църква, посветена на името на Св. Георги Победоносец, е украсена със стенописи от чисто „византийски стил"[14]. Твърде смело е да мислим, че дори в периода на политическа мощ и културен разцвет на империята там, край Ладожкото езеро, са могли да действуват само майстори от Византия, гърци по потекло, за да сътворят този така интересен паметник на изобразителното изкуство. Това изкуство не е „византийско", нито „гръкофилско", то е едно византийско-славянско изкуство.

---

[14] В. Н. Лазарев, Фрески Старой Ладоги, Москва, 1960; срв. моята бележка в Byzantinische Zeitschrift, LIV (1961), p. 473.

Когато говорим прочее за културата на православното славянство от средновековието, ние трябва да я окачествяваме именно като „византийско-славянска култура", в чието създаване са участвували, следвайки внушения и образци от Византия, творци от славянско потекло, а не само като „византийска култура", пренесена от Византия, намерила тук разпространение и подражавана с по-голямо или по-малко умение. Православното славянство продължава да живее с тази „византийско-славянска култура" векове наред, след като империята на василевсите изчезва като политическо тяло под ударите на османските завоеватели. Разбира се, в изграждането на така назованата византийска култура са взели участие не само славяни: тя се оформява в някои свои значителни постижения също в земите на арменци, грузинци, сирийци, копти, южноиталийското население и прочее. Доколкото обаче намираме творби на тази култура в областите на източното и част от южното славянство: руси, българи и сърби, ние имаме основание да говорим именно за „византийско-славянска", а не общо за „византийска" култура. Проучвайки прочее историята на Византийската империя и проявите на високата, през векове ненадмината по богатство и разнообразие култура, означавана обичайно като „византийска култура", българи, сърби и руси проучват не чуждо минало, а в много голям дял миналото и културата на своите предци от средновековието, проучват своята национална история и култура. Отделен е въпросът за местните своеобразия на тази култура, за така оформените „национални" художествени и книжовни школи и т. н. Тук се извършва сложен исторически процес на отношения и съотношения между културна „метрополия" и „периферни средища": както това се наблюдава другаде, „метрополията" съдейства за възникването и оформяването на „периферните средища", които по-късно заживяват свой живот, обособяват се, откъсват се от „метрополията" и много често ѝ се противопоставят. Но това са въпроси, които не бива да се разглеждат тъй, пътем, а заслужават нарочно и задълбочено проучване.

В светлината на всички тези разсъждения настояванията за въвеждане на едно ново определение като „славянска рецензия (редакция) на византийската култура" ми се струват неуместни. Не е въпрос естествено само за терминологичните определения: те могат да бъдат тълкувани по-буквално или по-свободно. Когато се говори за „редакция" или „рецензия", ние имаме пред очи известна даденост от областта на културното или книжовното творчество и тази даденост претърпява по-големи или по-малки изменения в нова среда и при нови условия. Новото тук се състои в измененията, същината обаче остава: тя е донесена от другаде. Обявявайки се против определенията „трансплантация" или „пренасяне", естествено не може да се говори и за „редакции" или „рецензии" по същина, не само поради това, че самите тези два термина са твърде неподходящи, що се отнася до културни явления. Ако ние възприемем схващането за „византийско-славянска култура", създадена — ако и под византийско въздействие — на славянска почва и от творци славяни по потекло, не можем да говорим за „рецензии“ или „редакции“ на тези културни паметници, които съставят тази култура: те просто са създадени „на място“, те не са „пренесени“. Употребявайки термините „редакция“ или „рецензия“ на византийската култура, ние логически преставаме да мислим за „създаване“, самостойно и самобитно, а мислим за „претворяване“. По такъв начин ние лишаваме средновековната култура на православното славянство от нейната самобитност и въобще я поставяме в пълна зависимост от Византия. Нима славяните от нашия културен кръг само „претворяват“ заета от Византия култура, а не я създават, па дори и под известно чуждо, специално византийско въздействие? Бележитият ленинградски литературовед наистина съзнава опасността от подобни изводи, но все пак при неговата постановка на въпроса те неизбежно се налагат. Много по-правилно е било да се говори за своеобразна византийско-славянска култура, дори за славянско своеобразие на византийската култура, но подразбирайки в това един творчески процес, не толкова пасивно възприемане на създадена във Византия култура.

Видният познавач на старата славянска култура и литература говори за „литература-посредница. . . част от редакция или рецензия на византийската култура“[15]. Той приема правилното становище за многонационалния произход на византийската култура: „Самата византийска култура и в своята родина се отличава с многонационален характер, като при изграждането ѝ са изиграли значителна роля и славяните.“[16] Не намирам обаче признание за изграждане на тази култура и извън пределите на Византийската империя при участие на славяните, което не може да бъде отречено при една нова постановка на проблема. Когато се проучват средищата на византийско-славянско общение и сътрудничество,[17] стига се до несъмнения извод за създаването чрез тяхно посредство на една византийско-славянска култура, а не на някаква „славянска рецензия“ на културата на Византия. В същото време твърде предпазливо трябва да се борави и с термина „експанзия на византийската култура“[18]: неговата употреба също не включва загатване за активен процес, а просто се отнася за разпространение и сякаш пасивно възприемане на нещо вече създадено. Западноевропейският Ренесанс е обусловен до голяма степен от появата на Запад през XIV—XV в. на бегълци от Византийската империя, които се спасяват от османските нашествия и пренасят в земите на западните народи паметници на изкуството и книжнината, а и сами се включват в творческата дейност на съответните народи. В застрашената от участниците в четвъртия кръстоносен поход Византийска империя през 1204/1205 г., а после след нейното разгромяване и установяването на Цариградската латинска империя започва процес на диаспора, сиреч на разсейване на творци от областта на изкуството и книжовността. Подобна диаспора докарва художници и писатели в южните славянски земи и при русите също и през XIV и началото на XV в.

[15] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 14.

[16] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 14 сл.

[17] Ив. Дуйчев, Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. ТОДРЛ XIX (1963), стр. 107—129.

[18] Срв. В. Н. Лазарев, Константинополь и национальные школы в свете новых открытий. Византийский временник, XVII (1960), стр. 93 сл.; срв. Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 15 сл.

Такъв процес се наблюдава и в културния живот на българския народ в отношенията му с руските земи, главно в два периода: през края на X и началото на XI в., при византийското завоевание на българските земи, а по-късно — през XIV в., през време на турското завоевание. Проводници на „южнославянското“, и частно българското влияние в Русия от XIV—XV в. са именно такива бегълци, които носят със себе си паметници на книжнината и изкуството. На твърденията на големия познавач на древноруското и византийското изкуство проф. В. Н. Лазарев следователно могат да се направят по моя преценка възражения не до ролята на тези „бегълци“ и пренасянето на културни ценности[19] като фактор в културното развитие, а по-скоро относно тълкуването на схващането „експанзия“ на културата като пасивен или активен процес. Разбира се, „пътуванията и пренасянията“ (на културни ценности) не бива да бъдат смятани, както добре сочи проф. Д. С. Лихачов,[20] като „единствена основа на византийското влияние“ и въпреки това тяхната огромна роля в този процес на културни въздействия не бива никак да бъде подценявана. Когато се говори за „изпращане на местни майстори“ да се учат във византийските средища на културата[21] или за „местни майстори, но възпитани в традициите на византийското изкуство“[22], с това вече се загатва за активно участие в изграждането на тази култура на православното славянство — и иначе не може да се говори за тези явления. Въпросите обаче не се изясняват, когато вмъкваме едно ново понятие — понятието за „култура-посредница“. Така според проф. Лихачов[23] „съществува . . . онaя култура-посредница, която определя формите за възприемане на византийската култура. . . В страните на южните и източните славяни се създават не национални школи на византийското изкуство, а единна славянска рецензия на византийската култура и в пределите на тази славянска култура-посредница — местни, национални школи.“ По-нататък, като признава ролята на влиянията на отделните славянски народи помежду им, той изтъква влиянието на българската култура върху руската: „въздействието от страна на България върху другите славянски страни е въздействие само на онaя част от нейната култура, която е била подложена на византинизация. . . Българската култура влияе и се „трансплантира“ в Русия само в оная своя част, която представяла от себе си християнската култура-посредница.“ Трябва да призная, че тези разсъждения се нуждаят от значителни уточнявания.

---

[19] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 15 сл.

[20] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 16: „Но, като отхвърляме примитивните представи за пътуванията и пренасянията като единствена основа на византийското влияние, ние не трябва да си затваряме очите пред типичната за средновековието подвижност на интелектуалния слой на феодалната класа. Тази подвижност има зад себе си общи причини поради единната за всички южни и източни славяни църковна ориентация, наличието на многобройни центрове за общуване на славянството — манастирите на Атон, Цариград, Ерусалим и други, съществуването на общ език и в крайна сметка на обща култура-посредница.“ Въпросът за тези средища на славяно-византийско общение е разгледан подробно от мене (Центры, стр. 107 сл.), като са използувани достъпните свидетелства по писмените извори.

[21] В. Н. Лазарев, пос. съч., стр. 94: Посылка в Константинополь, на Афон и в другие крупные церковные центры местных мастеров для повышения квалификации с последующим их возвращением на родину.

[22] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 16.

[23] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 16 сл.

Преди всичко от Византия проникват всред българите, па и всред другите християнски народи влияния от различен характер. На първо място, това е едно „официално влияние", провеждано от страна на „официалните" власти — цариградското правителство и патриаршията — и следващо линията на византийското православие в разните области на живота: религия, литература и изкуство. Не бива обаче да се забравя, че редом с това „каноническо" и „официално влияние" с не по-малка сила проникват еретически и хетеродоксни течения, противни на официалното православие и понякога в най-остра съпротива срещу него. Ако за първия род влияния бихме употребили обозначението „официални влияния", втория вид би трябвало да определим като „народни влияния", които в някои моменти от историческия живот и в известни области са не по-малко силни от предначертано и упорито прокарваната политика на държавни и църковни власти тук и там. Още преди доста години аз настоях на това необходимо разграничаване на влиянията от Византия в областта на книжнината: от една страна, „каноническата", поддържана или просто „търпяна" от властите книжнина и, от друга страна, „неканоническата", сиреч апокрифната или хетеродоксната книжнина.[24] Наистина една голяма част от нашата и общо славянската апокрифна книжнина прониква от Византия, като се разпространява било в преводи или в преработки на българска или славянска почва. В това отношение Византия се явява посредница между славяните и литературите на някои източни народи и езици. Когато се говори за проникване на съчинения например от староеврейската или сирийската литература,[25] па и от други литератури, не бива да изпускаме от пред вид, че най-често това става чрез посредството на Византия и византийската литература. Достатъчно е да се посочи един пример: в старобългарската литература от X в., а по-късно — чрез българската литература, се разпространяват откъси от съчинението на сирийския писател Бардезан Едески (154—222) „Книга за законите и страните",[26] но единствено благодарение на византийско посредничество — сиреч чрез византийски превод и преправка. Твърде смело е да се мисли за непосредно общение на славяните с тези източни литератури независимо дали това се отнася до южните или източните славяни. Затова твърдението, че „при превеждането на паметници от тези езици не е имало гръцко (ще рече византийско!) посредничество", не е приемливо. По-важно е обаче друго обстоятелство, а именно: от средновековна България значителна част от апокрифната книжнина бива пренесена в древна Русия, именно като една „неофициална" и „неканонична", забранена от светските и църковните власти „нелегална" книжнина. Излишно е да се излагат тук подробности: те са достатъчно добре известни. Ако това е така, може ли тогава да се поддържа мисълта, че „българската култура влияе. . . в Русия само в оная своя част, която представлява от себе си християнската култура-посредница"? Без да се влиза в подробности по въпроса за влиянието на българското богомилско движение върху подобни движения в древна Русия, трябва да се запитаме, дали пренасянето на богомилска книжнина от тук там и частно на апокрифи с богомилски тежнения съставя наистина дял от „християнската култура-посредница"? Богомилската доктрина се гради върху новозаветни елементи, но това е една антицърковна доктрина и съставя съвършено различна струя в културното и литературното общение между нашите народи. Несъмнено е, накратко казано, че в тези твърдения има много неща за оправяне, за изясняване и уточняване, преди да бъдат възприети като едно убедително тълкуване на проявите в областта на културата и специално на литературата.

---

[24] Доклад на XII международен конгрес на византолозите в Охрид, 10—16 септември 1961; издаден съкратено и в пълен текст: Les rapports littéraires byzantino-slaves, Sofia, 1961. — XIIe Congrès international des études byzantines. Ochride, 1961. Rapports complémentaires Résumés, Belgrade — Ochride, 1961, pp. 83—100. — Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines. Ochride, 10—16 Septembre 1961. I. Beograd, 1963, pp. 411—429 = Medioevo bizantino-slavo. II. Saggi di storia letteraria, Roma, 1968, pp 3—27.

[25] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 14.

[26] За подробности вж.: Ив. Дуйчев: Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори, София, 1954, стр. 258 сл.; I. Dujčev, Medioevo bizantino-slavo. I. Saggi di storia politica e culturale, Roma, 1965, p. 31 sqq.; II, pp. 9, 193, 604 sqq.

Предложението да се въведе понятие „старославянска литература-посредница" заслужава да бъде най-внимателно проучено. Според видния съветски автор, „наднационална единна литература-посредница съществува и у южните и източните славяни. Тя притежава свой наднационален църковнославянски език, общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници и единна литературна съдба, единно литературно развитие."[27] Във връзка със създаването на тази т. нар. „старославянска литература-посредница" трябва да бъде разгледан, на първо място, проблемът за съдържанието на преводната литература от гръцки език. В мое изследване на византийско-славянските отношения през средновековието, обнародвано преди около тринадесет години,[28] бе направен анализ на преведените от гръцки език съчинения и проникнали по този начин първом в старобългарската литература, а после — главно чрез нейно посредство — и в литературите на другите православни славянски народи. Изтъкнато бе, че най-голямата част от тези преводи от гръцки език представят не произведения на същинската византийска литература, ще рече литературата след VI—VII в., а преди всичко съчинения на автори, писали на гръцки през патристическия период—сиреч времето, когато са живели и писали големите „църковни отци", от първите векове на християнската епоха. Подобни схващания бяха изказани независимо от тези мои наблюдения от съветския литературовед И. П. Ерьомин.[29] Ако и да изхождаше от едно незадоволително познаване на византийската литература и не бе взел под внимание писаното през ново време по тези въпроси, И. П. Ерьомин стигна до някои правилни наблюдения. Вярно е, на първо място, неговото наблюдение за това, че старобългарските и старorуските книжовници са се насочвали „предимно към автори от IV—VI в., към класиците на гръцката църковна литература"[30]. Това е в същност епохата на патристическата гръцка литература, главно от периода от IV до към средата на VIII в.; един много превеждан и особено ценен автор като Йоан Дамаскин (около 675—740) принадлежи към късната гръцка патристика. Произведенията на патристическите писатели едва ли могат да бъдат определени като „по-прости и по-приспособими за възприемане": някои от тях са творби на първостепенни писатели, които пишат на изискан псевдокласически език и разглеждат най-отвлечени проблеми на християнското богословие. Не поради това те са били превеждани на старобългарски и на старославянски. Писателите от патристическия период са творили във времето, когато се е оформявала християнската догматика в защита срещу първите християнски ереси, срещу езическото и някои хетеродоксни учения. Техните съчинения са били смятани основа на цялото християнско и църковно учение на православието. Преминаването на един народ към новата вяра не се е изразявало единствено чрез покръстването, а и чрез възприемането на тази обстойно и тънко разработена църковна догматика. А това е можело да стане само чрез запознаването с писанията на строителите на християнската идеология, на догмите и на обредите. Отличително за патристическата книжнина е тъкмо нейният общохристиянски, наднационален характер: въпреки че за голяма част от най-видните църковни отци е отличително това, че те са писали на гръцки език, техните творби са до голяма степен „предвизантийски" — на прехода от древността към византийската епоха в развитието на културата.

---

[27] Д. С. Лихачов, цит. съч., стр. 11.

[28] Вж. специално казаното от мен: Medioevo bizantino-slavo, II, pp. 4—5: „En parlant de la dépendance de la littérature slave médiévale de Byzance, il faut préciser les faits. Destinée à contribuer à l'affermissement de la foi chrétienne et à sa défense devant les assauts des doctrines hérétiques, la littérature des peuples nouvellement convertis se proposait des buts bien définis. Ce n'est que dans la littérature patristique en langue grecque les écrivains slaves de cette époque pouvaient trouver des oeuvres à traduire si bien adaptées à la réalisation de ces buts. En effet, la majeure partie des oeuvres en langue grecque, traduite par les Slaves au Moyen âge, appartient à la littérature patristique. . ."

[29] И. П. Еремин, О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературах IX—XII вв. Във: Славянские литературы. Доклады советской делегации. V международный съезд славистов, София, сентябрь 1963, Москва, 1963, стр. 5—13. Статията би следвало да се разгледа обстойно във връзка с някои непълноти и неточности относно тълкуването на старата българска литература.

Когато първите славянски преводачи са се насочвали към творбите на патристическите автори, те са вършели това, на първо място, поради съзнанието, че именно там, в тези писания, един новопокръстен народ можел да намери най-доброто обосноване на новата вяра, формулировка и тълкувание на нейните догми и сложна църковна обредност, заедно със защита пред съмненията и колебанията, пред критиките и нападките на еретици и отклоняващи се повече или по-малко от провославието мислители. Превеждането на тази книжнина е целяло да задоволи за новопокръстените славяни същите потреби, на които е трябвало да отговорят самите патристически писатели — за тяхното време. Тази патристическа книжнина от преводен характер била обогатена и през по-късния период от развоя на старата славянска литература: патристически автори биват превеждани не само в началния период, но и много по-късно. Ако трябва да говорим наистина за някакъв „общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници", то този литературен фонд се състои точно от писанията на патристическата литература. Преведени в огромното множество преди всичко и най-рано в старобългарската — значи на старобългарски, — произведенията на патристическите автори биват пренесени всред другите православни славянски народи. Като си послужим с известна уговорка с терминологията на проф. Д. С. Лихачов, трябва да кажем, че „основа на тая велика литература-посредница създава старобългарската литература". Пренесени в другите православни славянски страни, тези преводи там заживяват „свой живот": преписват се, волно или несъзнателно се променят, разпространяват се, обогатяват се чрез нови преводи на непреведени още съчинения или пък повторни преводи и съкращения или преработки. Ролята на средновековните български книжовници обаче не спира тук, в началния период. Вярно е, че „тази старобългарска литература става основа на литературата-посредница", ако тълкуваме по думите на ленинградския литературовед явленията. Заслугата на българските книжовници се състои обаче не само в това, че полагат „основа" на „общия литературен фонд": България и през целия по-късен период от средновековието продължава да бъде средище на оживена книжовна дейност. Отделно трябва да се говори за самостойното книжовно творчество: то представя отделен клон от литературното развитие на българския народ и заслужава специално разглеждане. В дейността на преводачите сред българските книжовници от средновековието се правят приноси, несравнимо важни, през всички векове — от втората половина на IX столетие до XIV и XV век.

---

[30] Еремин, пос. съч., стр. 8.

Дори и като преводачи и компилатори старите български книжовници вършат твърде важно историческо дело: те заимствуват от най-богатата на времето литература и правят достъпни на своите събратя и по-късно на другите славяни от православния свят основни съчинения в различни области не само от верския и църковния кръг. Действително не бива „да се страхуваме да признаем огромната роля на Византия в изграждането на славянската литература-посредница и на отделните национални славянски литератури"[31]. Вярно е, че „самата византийска литература не е тясно национална, а в значителна степен многонационална", но е вярно, доколкото е „многонационална" Византийската империя и съградената от нея култура. Творенията на множество автори от византийската епоха — да спомена тук само историописците: Прокопий Кесарийски, Агатий Миринейски, Ана Комнина, Никита Хониат, Георги Акрополит, Йоан Кантакузин и други — те са „византийски", в духа на „византийския национализъм и патриотизъм". И може би тъкмо затова никое от техните произведения не е било преведено на старобългарски и общо на старославянски. Заслугата на българските преводачи се дължи между другото и на това: те най-добре са познавали поради непосреден допир с империята средногръцки език и са имали най-широк достъп до творбите на книжнината на Византия. Знанието на гръцки език всред другите православни славяни е било много по-ограничено — възможностите да се изучи този език там са били много по-малки. Говорейки за общ литературен фонд, за чието създаване и обогатяване старите български писатели от IX до XV в. са дали най-богат принос, който по никакъв начин не бива да се подценява, твърде рисковано е да се говори и за неговия „наднационален характер". Термини като „наднационална единна литература-посредница" и „наднационален църковнославянски език" или нещо подобно могат да предизвикат различни тълкувания и крият в себе си неясноти, поради което предизвикват възражения.

Проф. Д. С. Лихачов има наистина изключителна заслуга за това, че в своята статия поставя на разглеждане и — нека добавя — на критическа преценка редица, цяло множество твърде важни проблеми из областта на старата славянска литература. Би могло много да се говори например по въпроса за църковното или светското съдържание на старата българска и старата славянска литература, за отношението между литература и изобразителни изкуства, за връзките между литература и фолклор и т. н. Може човек да не се съгласи с предложените от големия познавач на старата славянска литература, какъвто е несъмнено Д. С. Лихачов, разрешения на тези и всички други поставени на разглеждане проблеми. Това обаче нито най-малко не би следвало да се тълкува като отричане на неговата заслуга да постави проблемите на разглеждане и да направи опит за тяхното разрешение. Нека и изложените по-горе разсъждения бъдат тълкувани именно в тази светлина: като израз на желание да се допринесе за разрешението, колкото може по-пълно и по-убедително, на основни въпроси от нашата, славянска литературна история от средновековието. Старателното и грижливо проучване и обмисляне на всички тези проблеми, както те са набелязани и разтълкувани от заслужилия учен-специалист от Ленинград, представят тъкмо израз на особеното внимание и интерес, с които са посрещани неговите новаторски схващания в полето на литературната история на славянското средновековие.

---

[31] Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 18.

Приноси към проучването на старославянската и старобългарската литература

1. Една от големите и належащи задачи, които стоят пред изследвачите на старата славянска литература, се състои в това — да се установи, проучи и обяви ръкописното книжовно наследие, а, на второ място, необнародваните паметници, скрити в ръкописите, да бъдат издадени. В това отношение досега наистина е сторено твърде много, обаче не всичко. В научната литература са обнародвани голям брой описи на славянски ръкописи, пръснати из славянските страни, а понякога и далеч извън техните предели. Една от най-близките задачи е да се направи общ опис на всички описи на славянски ръкописи. В това отношение примерът, даден от изследвачите на средновековните гръцки ръкописи чрез съставянето на няколко такива описа на каталозите на гръцките ръкописи,[1] може да бъде извънредно поучителен и полезен. Колко назряла е вече нуждата от съставянето на подобен опис и на каталозите на славянските ръкописи, показа между другото предложението, което бе направено на Четвъртия международен конгрес на славистите в Москва (септември 1958 г.) от страна на една отлична познавачка на славянските и гръцките ръкописи в СССР, именно Е. Е. Гранстрем.[2] След някои общи и твърде полезни разсъждения по въпроса съветската изследвачка дава в своя доклад като приложение примерна библиография на описите на някои сбирки от славянски ръкописи. Като второ приложение авторката даде списък на славянски ръкописи от XI и началото на XII в.[3] Двете приложения поставят на разглеждане съответни образци за сводния каталог и за начина на описване на ръкописите, както авторката загатна почти едновременно и в една своя статия.[4] Разбира се, по необходимост дадени са съвършено кратки посочвания, но и те са достатъчни за обсъждането на предложените методи на работа. Така библиографските посочвания за отделните описи са подредени в азбучен ред на селищата, в които се намират съответно хранилищата на ръкописите, без оглед на държавите.

Този начин на подреждане има свои очевидни предимства, но заедно с това и известни неудобства. Въпреки всичко несъмнено е, че подреждането по страни и вътре във всеки такъв дял по азбучен ред на селицата би било по-препоръчително: чрез него веднага се добива представа за наличието на ръкописи в дадена страна, а заедно с това справките са полеки. С извънредно малки изключения почти всички изследвачи на славянските ръкописи работят, така да се рече, в „национален мащаб", използването на ръкописи от чужди хранилища е по-рядко явление и затова практическа полза може да се получи главно от подреждането на данните по страни. Този метод е приложен в обнародвания почти едновременно с проекта на Е. Е. Гранстрем каталог на славянските описи от Давид Джапаридзе.[5] Така този автор е дал на първо място няколко библиографски посочвания за общи наръчници по библиография на описи на славянски ръкописи, съчинения по славянска палеография, дипломатика и хронология, по библиотекознание и пр. Най-съществената част от книгата съставят разпределените по страни и подредени вътре по реда на селищата посочвания за обнародваните описи. На първо място, по богатство на хранилища и обилие на славянски ръкописи е поставен СССР. Авторът при изреждането на отделните селища, в които има хранилища на ръкописи, следва определено начало: започва от най-големите средища и посочва хранилищата по важност и богатство на пазените в тях ръкописи. Така всред хранилищата на СССР на първо място са посочени ръкописните сбирки в Москва, после Ленинград, подир което следват провинциалните средища в азбучен ред (латиница, английско произношение). Отделно са дадени сведения за хранилищата в разните републики: Белоруска ССР, Карелофинска ССР, Украинска ССР и др. Авторът е обобщил огромен брой библиографски данни в този отдел на книгата и сведенията му за хранилищата на СССР в същност заемат най-голяма част (стр. 22—96) от цялото изложение. Сведенията за всички други страни запълват приблизително една трета от книгата (стр. 97—125). В този втори дял посочванията за отделните страни са дадени по азбучен ред на страните. Указанията вътре във всеки дял са поставени в същия ред, който е приложен при излагане на посочванията за СССР, сиреч, на първо място, сведения за главните или средищни селища, после изреждане на провинциалните хранилища по азбучен ред на селищата. Във втория дял са дадени библиографски посочвания за следните страни: Австрия, България (стр. 98—100), християнският Изток (сиреч Света гора, Ерусалим, манастирите на планината Синай), после Чехословакия, Дания, Франция, Германия, Англия, Унгария, Италия, Полша, Румъния, Швеция, Югославия. Отделните библиографски посочвания често са придружени от добри и полезни анотации било за ръкописните сбирки, било за разните описи. В книгата на Джапаридзе, който е събрал огромен брой библиографски посочвания, най-добре се виждат значителните трудности, които трябва да се преодолеят при извършването на това дело. Преди всичко трябва да се изтъкне, че при работенето предимно по библиографски път, сиреч въз основа на описите, без непосредствена връзка и осведоменост за отделните ръкописни сбирки не винаги могат да се добият точни сведения относно настоящото местонахождение на една или друга сбирка от славянски ръкописи. Това означава, че някои от библиографските посочвания губят своята практическа стойност, тъй като с течение на времето са станали размествания на сбирките и само въз основа на съществуващите описи понякога тези сбирки не могат лесно да бъдат локализирани. От друга страна, докато за описите на цялостни сбирки библиографските посочвания са много обилни и, може да се каже, не е пропуснато нищо важно, за описанията на отделни ръкописи това — както е напълно разбираемо — не е сторено. Така или иначе, в посочванията има доста много празнини.

---

[1] Вж. специално: O. Schissel, Kataloge griechischen Handschriften, Graz, 1924. — M. Richard, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris, 1948. Книгата излезе през 1958 г. във второ издание, след което се яви и трето издание.

[2] Е. Э. Гранстрем, О подготовке сводного каталога славянских рукописей, IV. Международный съезд славистов. Доклады, Ленинград, 1958.

[3] Във връзка с това вж. книгата на Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Под ред. Д. С. Лихачева, Ленинград, 1953 (Гос. Публичная библ. им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Труды отдела рукописей).

[4] Срв. също Е. Э. Гранстрем, О подготовке сводного каталога славянских рукописей. В порядке обсуждения, Slavia, XXVII (1958), стр. 120—121.

---

[5] D. Djaparidzé, Mediaeval Slavic Manuscripts. A Bibliography of Printed Catalogues. Foreword by P. Pascal, Cambridge, Mass. 1957 (= The Mediaeval Academy of America, Publication No. 64), XVI, 134 p. Към изложението са добавени девет факсимилета от руски ръкописи от XII—XIII до XVII в. заедно с един автограф на протопоп Авакум (1621—1682).

Без да се сочат примери относно другите страни и чуждите ръкописни сбирки, достатъчно би било да се изтъкне онова, което е дадено за нашите ръкописни сбирки. Относно българските сбирки на славянски ръкописи авторът е посочил всичко 15 съчинения. Както може да се види от дадените напоследък библиографски справки,[6] списъкът на цялостни описи или описанието на отделни ръкописи, частно що се отнася до българските ръкописи, трябва да бъде разширен и обогатен с доста много нови заглавия. Най-сетне поради повишения днес интерес на изследвачите към ръкописното наследие като основа за проучване на старите славянски литератури непрекъснато биват обнародвани все нови и нови описи на сбирки от славянски ръкописи или отделни ръкописи, а това мъчно може да се следи дори и в една най-добре снабдявана библиотека, особено в неславянска страна. Колкото и полезен да е приносът на Д. Джапаридзе, все пак поставя се настойчиво въпросът за установяване на широко международно сътрудничество, преди всичко от славянските страни, за изработването на пълен сводел каталог на описите на славянските ръкописи, както това предложи Е. Е. Гранстрем. Следователно на един славистичен конгрес би трябвало да се обменят мисли и предложения за такова важно и належащо дело.

В своето предложение до IV международен конгрес на славистите Е. Е. Гранстрем даде, както се каза, също и примерна схема за описване на най-старите славянски ръкописи. Така по нейно мнение[7] конкретното описание на всеки отделен ръкопис трябва да съдържа следните данни: 1) наименование на ръкописа (обичайното и установено в литературата обозначение на ръкописа, евентуално с допълнително пояснение); 2) дата; 3) посочване за местонаписването на ръкописа, ако може да се установи по преки или косвени данни; 4) определение на типа на писмото; 5) сведения за украсата на ръкописа; 6) посочване за наличието на приписки; 7) сведения за подвързията на ръкописа; 8) посочване за броя на листовете и размерите им; 9) библиография за писаното върху ръкописа; 10) посочване за местохранението на ръкописа и сигнатура.

Към това, тъй да се каже, външно описание на ръкописа трябва, разбира се, да се добавят още две съществени неща: посочване за езика и правописа на текста и най-важното—колкото може по-пълно и по-точно сведение за съдържанието на ръкописа. Очевидно при множество ръкописи простото посочване на познатото „название на ръкописа“ или пък на някакво ново определение за него не е достатъчно и не дава ясна и задоволителна представа за неговото съдържание. Накратко казано, необходимо е да се изработи колкото може по-пълно и по-точно правило за описване на ръкописите по външност и по съдържание.

---

[6] Вж. Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958, стр. 236—238: Български описи на старославянски ръкописи с 44 библиографски посочвания. — Ив. Дуйчев, Български описи на славянски ръкописи. Годишник на ББИ, V (1959), стр. 43—65, специално стр. 63, бел. 1, гдето са дадени и други, допълнителни библиографски посочвания.

[7] Е. Э. Гранстрем, О подготовке..., Ленинград, 1958, стр. 22.

Не може да се каже, че съществуващите досега частно български описи на ръкописи дават напълно задоволителни норми в това отношение. Критичното разглеждане на тези описи най-добре разкрива и техните недостатъци, и предимствата им.[8] Въпросът има не само отвлечено теоретично значение, но и практическа важност, особено като се има пред вид, че у нас предстои описването на новопостъпили след обнародването на познатите наши описи славянски ръкописи из нашите хранилища. Критичният преглед на някои нови описи на сбирки от славянски ръкописи, като например „Опис на старославянските ръкописи в Народния музей в Прага“ от чешките слависти проф. Йосиф Вашица и Йосиф Вайс,[9] първия дял от описа на „славянските ръкописи в библиотеката на Академията на НР Румъния“ от проф. П. П. Панаитеско[10] и описа на „кирилските ръкописи на Югославската академия“ (Загреб) от проф. Владимир Мошин,[11] може да ни разкрие нови и интересни подробности, които трябва да бъдат взети под внимание.

Каталогът, съставен от проф. Й. Вашица и проф. Й. Вайс, дава описание на ръкописи и фрагменти на кирилица и глаголица, съхранявани в Националния музей в Прага. Основният ръкописен фонд съставят притежаваните от големия чешки славист Павел Йосиф Шафарик (1795—1861) ръкописи, завещани от него самия на Националния музей. Това са 38 ръкописа, от които 30 са сръбски, а останалите български, всички придобити от него по време на пребиваването му в Нови Сад през периода от 1819 до 1833 г. Изобщо в каталога са включени 217 ръкописни единици, които хронологически произхождат от XI до XIX в. Отделните части на описанието са ясно и подробно разграничени. В каталога ръкописите са подредени във възходящ ред на бройките, като въпреки това е запазена и посочена на първо място обичайната и позната сигнатура на всеки отделен ръкопис. След сигнатурата се дават няколко общи данни за ръкописа: дата, определение за писмовната материя, броят на листовете, определение на вида на писмото, размери на листовете в сантиметри, бележка относно външността, подвързията и прочее. При описанието са дадени вести както за пълните, така и за празните страници. При излагане на съдържанието на първо място стои общото наименование на ръкописа обикновено — що се отнася до по-голямата част от ръкописите — вече поставено от притежателите или от други лица. Когато е било възможно, както е например случаят с ръкописите на Шафарик, отъждествява се ръката на онзи, който е поставил това определение на ръкописа. Това е, общо взето, една преценка за съдържанието на ръкописа, най-често дадена от компетентни лица и станала широко позната в литературата. Посочвайки разните дялове на ръкописа, винаги се дава определение за ръката, която е писала една или друга част (ръка на притежателя, на преписвача, на втори преписвач и т. н.). Всеки дял на съдържанието е описан отделно и по възможност най-пълно. Дадени са сведения за намиращите се по ръкописа приписки. Накрай е добавена литература върху ръкописа. Заслужава да се отбележи и това, че старославянските текстове винаги са предадени със съответния славянски шрифт. За всеки ръкопис е спомената редакцията на езика. Там, гдето това е било възможно, е посочено нещо за произхода на ръкописа и историята му. Често са дадени сведения за общото състояние на ръкописа, разбира се, когато има нужда това да се изтъкне.

---

[8] Вж. за подробности у Дуйчев, пос. съч., стр. 43 и сл.

[9] J. Vašica — J. Vajs, Soupis staroslovanskych rukopisů Národniho Musea v Praze, Praha, 1957.

[10] P. P. Panaitescu, Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR, Vol. I (București), 1959.

[11] V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske academije. I. Opis rukopisa (Zagreb), 1955; II. Reprodukcije (Zagreb), 1952.

Трябва да бъдат упоменати две основни отлики на този каталог. Когато се сочат широко познати текстове от съдържанието на ръкописите, не се дават сведения за изданията им или на сродни текстове по други ръкописи. Когато обаче става дума за по-редки и особено важни текстове, дават се точни библиографски посочвания за изданията или съответно в някои случаи за неиздадеността на текстовете. Така например такива посочвания са дадени почти за всеки отделен текст в т. нар. Тереблянски пролог от XVI в., чието съдържание е извънредно интересно. Там, гдето се отнася за неиздаден в тази негова редакция текст, описвачите са препратили към издадени сродни текстове. При някои текстове са посочени всички издания или отнасящата се към тях литература. Издирването на тези библиографски посочвания е било несъмнено извънредно трудна работа, но затова пък именно те придават голяма стойност на каталога и улесняват използуването и изучаването на отделните текстове. За съжаление този метод на описване не е приложен към всички ръкописи. За единство той би трябвало да бъде общ начин на описване на съдържанието. При описване на отделните текстове освен общото определение се дава извадка от началото и края на текста, което улеснява отъждествяването. Непълните в началото или края текстове се посочват отделно, с изрично указание за това.

Фрагментарните ръкописи са описани отделно, на края на каталога, пак така подробно и пълно. Някои от тях представят действително изключителен интерес и това описание е твърде полезно. Трябва дори да се изтъкне, че именно фрагментарните ръкописи, които в някои случаи крият известни загатки за учения, са описани почти всички много грижливо и с извънредно големи подробности.

При описанието чешките учени никъде не дават извадки от текстовете като образци за езика, както това например е направено в почти всички описи на нашия проф. Б. Цонев. Напротив, в каталога на Вашица—Вайс като началa и завършъци на паметниците се привеждат цели изрази, което може да послужи и за проучване на езика и редакцията.

Трябва да се каже още и това, че накрая са дадени факсимилета от най-характерните и старинни ръкописи, после азбучен показалец на началата на отделните текстове (в латинска транскрипция!), показалец на имената и вещен показалец, най-сетне кратък преглед на ръкописите по съдържание, език и хронология. Без да се спирам на съдържанието на разните ръкописи — а по това би имало да се каже много нещо, — необходимо е да се признае, че съставеният от двамата чешки учени-слависти каталог представя много добър образец за описване на славянските ръкописи и може в много отношения да бъде следван като меродавен за други описвачи.

Намиращите се в Румъния славянски ръкописи бяха описани, както е известно, от покойния руски учен А. И. Яцимирски (Славянские и русские рукописи румынских библиотек. Сборник Отделения русского языка и словесности, LXXIX, 1905). Сега познатият румънски славист и историк проф. П. П. Панаитеску е предприел ново, пълно описание на тези ръкописи, които се съхраняват в библиотеката на Румънската академия на науките и които на брой са 730. Описанието е разпределено в три тома, от които засега е обнародван само първият том, посветен на кръгло триста ръкописа.

В описанието на проф. Панаитеску се съдържат някои особености, които трябва да бъдат изтъкнати. Така цялото описание се предхожда (стр. V—XX) от едно интересно и важно въведение върху ръкописите. Авторът дава сведения относно формирането на ръкописния фонд при Румънската академия на науките, датировката на отделните ръкописи, пренасянето на славянски ръкописи от съседните славянски земи, езика и палеографията на съдържащите се текстове, съдържанието им (религиозна литература, исторически съчинения, юридически, повести и други художествени произведения), засяга се въпросът за румъно-руските отношения, отразени в ръкописите, за намиращите се по ръкописите приписки и накрая се дават някои пояснения относно метода на описване. Не може да се отрече, че подобно въведение е твърде полезно: то обобщава най-важните данни върху ръкописите, с които се работи.

В самото описание авторът следва приблизително същия метод, както при описването на пражките ръкописи от Вашица и Вайс, с някои различия и отстъпления. За отбелязване е, че заглавията на текстовете се дават на румънски (в превод) или на славянски и румънски превод. Относно текста се дава само началото, като се превежда на румънски. Поставените от описвача наслови се добавят в ъглести скоби. В бележка накрая се дават сведения, между другото за украсата на ръкописа, вида на писмото, подвързията, мястото на писане на ръкописа, ако то е възможно да се установи, редакцията на текста и нещо за историята на ръкописа. Приписките също биват превеждани на румънски, за да бъдат направени достъпни на румънския читател. При описването на съдържанието се дава сведение за всеки лист — независимо дали е изписан или празен. Всички славянски текстове са дадени развити, без надредни знаци и букви, при което обаче някъде са допуснати явни грешки (напр. стр. 7: третоє іѵаггеліи очевидно вместо тетроіѵаггеліи; стр. 23: тритовангеліа вм. тетровангеліа и др.), което показва, че ако се следва този метод на развиване на съкращенията, необходимо е извънредно голямо внимание. Славянските текстове са напечатани със славянски шрифт, с някои грешки. Дават се сведения също и за тайно писаните приписки, обаче за съжаление някъде без разчитане (напр. стр. 77). Като непълнота в описа на румънските ръкописи трябва да се отбележи това, че само в твърде редки случаи, и то за най-познати текстове, са дадени посочвания за съответните издания. Обикновено липсват всякакви посочвания както за изданията на текстове, така и за литературата, посветена на отделните ръкописи.

В каталога на загребските славянски ръкописи са описани общо 219 ръкописа. Трябва да се припомни, че в нашата литература ние познаваме тези ръкописи по онова описание, понякога твърде бегло и непълно, което даде за тях покойният проф. Б. Цонев (Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб, СбБАН, I, 1912, стр 1—47). Към своя опис проф. Мошин дава едно доста обстойно въведение (стр. 5—19), в което разглежда между другото основните фондове от ръкописи, досегашните описи на тези ръкописи, после говори по някои въпроси из своята работа над тези ръкописи: уточняване на редакциите, датиране, език на текстовете, украса, подвързия и пр. Извънредно интересни са сведенията, които се дават относно подредбата на ръкописите в описа. Противно на обичайното подреждане той предлага своя разпредялба, а именно: т. нар. ръкописи с научно съдържание („словници“: речници и буквари, после текстове с географско съдържание, природонаучни текстове, лекарственици, гадателни книги и др.); правни текстове; литературни текстове; текстове с религиозно-повествователно съдържание (Писанието, пролози и отделни жития), литургични текстове, най-после някои отделни документи и др. Трябва да се признае, че с оглед на днешните изисквания и интереси към съдържанието на ръкописите тази разпредялба се явява много по-целесъобразна и по-препоръчителна, разбира се, с някои малки изменения и уточнявания в сравнение с досегашните традиционни начини на подреждане на ръкописите в каталози и описи. Още в самото начало на описа са дадени три добавки: преглед на ръкописите по съдържание, хронологическо подреждане и подреждане по сигнатури.

В описанието на отделните ръкописи можем да отбележим някои особености, които заслужават внимание. Библиографията за всеки ръкопис е дадена още в самото начало на описанието. На външното описание на ръкописите е отделено по-голямо внимание, като например са отбелязани и редовете писмо на страница, нàписът на отделни характерни букви и пр. За похвала е, че в библиографските посочвания авторът на описа е дал някъде твърде богата литература — всичко писано за един или друг ръкопис. Що се отнася до текстовете, някои по-кратки особено интересни текстове са обнародвани изцяло. Изобщо текстовете са посочени с доста големи начални извадки и пълно заглавие. При някои ръкописи са дадени пълни сведения за водните знаци по хартията. При отделни ръкописи (напр. т. нар. Иловачка кормчия, стр. 48 и сл.) описанието се предхожда от обстойно проучване върху паметника. Всички стари текстове са печатани с граждански кирилски шрифт. За отделните текстове не са дадени посочвания за съответни издания. За илюстриране на украсата в някои ръкописи към описанията са добавени снимки с най-характерните орнаменти. Като едно добро допълнение към описа можем да отбележим албума, който съставя втора част и съдържа 173 репродукции. Това, което например в описите на покойния Б. Цонев бе добавено като приложение в края на неговите книги, тук е обособено като палеографски албум.

Този преглед на трите последни описа на славянски ръкописи, излезли изпод ръцете на добри специалисти, показва, че все още липсва единство и все още е необходимо да се дири най-подходящ начин на работа. Именно това налага въпросът да бъде поставен евентуално на предстоящия V международен конгрес на славистите, за да се изработят чрез съвместни усилия най-разумните и най-правилни норми за описване на славянските ръкописи. Не е необходимо да се настоява върху важността на тази задача, която ще сложи добра основа за работата на историците на литературата.

2. В книгата на М. В. Щепкина и Т. Н. Протасиева, Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея, М., 1958, стр. 21, всред най-ценните ръкописи от сбирката на т. нар. Успенски събор, се посочва пергаментният ръкопис под сигнатурата „Усп. № 4/1063", сиреч познатият „Успенски сборник". След като дават някои общи посочвания за този ръкопис, именно че съдържа миней за месец май и че е написан към края на XII в., съветските изследвачки посочват най-главното от неговото съдържание, преди всичко житието на архиепископ Методий. Още през 1899 г. бе издадена първата част от този важен книжовен паметник под наслов: „Сборник XII века Московского Успенского собора. Выпуск первый. Издан под наблюдением А. А. Шахматова и П. А. Лаврова" (Москва, Университетская типография, 1899). Това издание вече отдавна представяше библиографска рядкост. Поради тази причина неотдавна книгата бе издадена чрез фотомеханично възпроизвеждане в серията „Apophoreta Slavica. Edenda curant Dm. Čizevskij et C. H. Van Schooneveld" (Mouton & Co. 1957. S-Gravenhage). Към това преиздание проф. Дм. Чижевски е добавил в началото кратък увод, в който дава някои общи сведения и преценка за съдържанието на Успенския сборник.

Между другото трябва да се отбележи неговата датировка на ръкописа, именно към първата половина на XII в. Изтъкнато е също значението на сборника като опит за създаване на славянски миней чрез съчетаване на жития на славянски светци (на първо място архиепископ Методий, после Константин Философ-Кирил, чиято възхвала е поместена в сборника), руски светци (жития на Борис и Глеб и на Теодосий Печорски), най-сетне на византийски светци. Авторът е подчертал също, че двата писмени паметника, посветени на основоположниците на славянската писменост, както и посочените руски жития са запазени в този сборник в най-древната позната редакция.

По своята старинност и по своето съдържание целият сборник представя особен интерес, защото хвърля светлина по един въпрос, който напоследък бе повдигнат в нашата научна литература и бе изказано съвършено погрешно мнение: това е въпросът за датировката на двете пространни жития. Нашият стар и заслужил за проучването на старата българска книжнина учен В. Сл. Киселков (Славянските просветители Кирил и Методий, София, 1946, стр. 57 и сл.) изказа мнение, че „Кириловото житие трябва да се е появило в първата половина на XV в., а Методиевото — няколко десетилетия по-късно". Едно откритие, извършено през последните години — именно намирането на т. нар. Пражки препис на Италианската легенда, показа — както изтъкнах това на друго място (Известия на Института за българската история, VII, 1957, стр. 260, бел. 1) — напълно убедително, че Пространното Кирилово житие трябва да се датира между 869 и края на 882 г. Що се отнася до Методиевото житие, запазено в Успенския сборник, Киселков (пос. съч., стр. 60) заявява, че е „съмнително. . . дали този препис е от XII—XIII в.: пергаментът и уставното писмо не са убедителни доказателства за дълбоката старинност на преписа". Тези твърдения не почиват на здрава основа. Както изрично е посочено в наслова на изданието на Успенския сборник и както впрочем лесно би могъл да се убеди всеки, който има щастие да вземе в ръка този ценен паметник на старата славянска литература, ръкописът действително произхожда от XII в. и тази епоха е несъмненият terminus ante quem за написването на Методиевото житие.

По своето съдържание Успенският сборник представя изключителен интерес. Освен оригиналните славянски текстове в него се съдържат преводни произведения, които заслужават внимание. Така например първият текст, чието начало липсва, е известното Повествование за превземането на Йерусалим. В своя гръцки първообраз (вж. Bibliotheca Hagiographica graeca, I^3, p. 258, nr. 777b) това произведение на византийската литература е познато по препис от XII в. А това ще рече, че славянският текст даже при обстоятелството, че представя превод, не губи нито най-малко своето значение: по старинност на преписа той произхожда от същата епоха, а очевидно подложката, по която е направен този превод, датира от по-стара епоха. Житието на св. Ирина, което се намира в Успенския сборник (стр. 97—119), също представя превод от гръцки първообраз (вж. BHG, II^3, p. 42, nr. 953a), който обаче е малодостъпен, тъй като остава и досега неиздаден; следователно един издаден славянски превод ни дава възможност да се запознаем със съдържанието на произведение на византийската книжнина. Могат прочее да се намерят сравнително леко гръцките първообрази и на другите преводни текстове, които са дадени в Успенския сборник, и паралелното проучване на първообрази и славянски преводи разкрива някои интересни страни в областта на византийско-славянските литературни отношения.

3. Във връзка с най-ранните паметници на кирило-методиевската книжнина заслужава да се споменат две издания на текстове. Такова е, на първо място, изданието на австрийския учен Йозеф Буйнох от 1958 г., насловено „Между Рим и Византия".[12] Книгата съдържа кратко въведение, немски дословен превод на двете пространни жития — Кириловото и Методиевото, после съставеното от Теофилакт Охридски в края на XI или самото начало на XII в. Климентово житие, една извадка от Лаврентиевия летопис относно кръщението на киевския княз Владимир (т. нар. Корсунска легенда) и накрая обяснителни бележки към дадените текстове. Преди всичко похвален е починът на автора и изобщо на библиотеката, в чиито издания се явява книгата, да се издадат в немски превод тези важни паметници на старата българска и руска литература. Изтъквайки значението на тези паметници като произведения на славянската литература, редакторът на поредицата, проф. Гюнтер Щьокл, е подчертал също и значението на тези произведения за проучването на византийско-славянските културни и частно литературни отношения. Според него те представят най-добрият преход от „византийската" към „славянската" историопис, следователно австрийският учен вижда в тях не толкова агиографския, колкото повествователния елемент. Както научаваме от неговите думи, като цел на библиотеката се поставят не толкова чисто научни задачи—„никой превод не може да замести за изследвача оригиналния извор",—но по-скоро популяризирането на творби на старата славянска литература.

В уводните бележки към пространните жития преводачът по-нататък е обрисувал историческата обстановка, при която те възникват, дава сведения за ръкописите с текстовете на двете жития, изданията им, значението на Италианската легенда за разрешаване на въпросите около Кириловото житие и общо посочване на библиографски помагала върху кирило-методиевската книжнина. Библиографските посочвания са доста многочислени и добре избрани, като между другото са посочени и изследвания на български учени. Говорейки за запазените преписи на Кириловото пространно житие, авторът (стр. 21) съобщава за 35 преписа, а за Методиевото говори само за осем преписа, най-старият от които е, както и той признава, именно споменатият препис в Успенския сборник. Както се вижда обаче от посочванията в извънредно полезната статия на Б. Ст. Ангелов (Славянски извори за Кирил и Методий, Известия на ДБ „Васил Коларов" за 1956 г., София, 1958, стр. 181—186), от Кириловото житие са запазени или изобщо известни 59 преписа, а от Методиевото — 16 преписа.

---

[12] J. Bujnoch, Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken des Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und der Klemensvita. Bericht von der Taufe Russlands nach der Laurentiuschronik übersetzt, eingeleitet und erklärt... Graz, 1958 (= Slavische Geschichtsschreiber. Herausgegeben von G. Stöckl, Bd. I).

Много правилно авторът е изтъкнал, че за написването на Кириловото житие са били използувани извори на гръцки език, обаче то е самостойно произведение на старата славянска книжнина — казано иначе, на старобългарската книжнина. Що се отнася до авторството, той приема мнението за принадлежността на житията на различни автори, при това непременно „славяни", като приписва Кириловото житие на Методий и Климент. Авторът приема също предположението, че Кириловото житие ще да е било съставено най-късно преди края на 882 г. За Методиевото житие той приема, че негов автор би могъл да бъде Горазд. Преводът на двата текста е направен грижливо и, доколкото сравних, точно. Към това са прибавени кратки обяснителни бележки за отъждествяване на цитатите, тълкуване на имена и споменати събития, като е приведена най-необходимата библиография.

Интересно е да се отбележи становището на автора по някои спорни въпроси. Така във връзка с тълкуването на пасажа относно „руски писмена" той приема, че става дума за неславянски език и вероятно за сирийски, следователно присъединява се към хипотезата на А. Вайан. Към израза „пиша на вода" биха могли да се приведат повече съответствия на гръцки език (вж. у мене, Из старата българска книжнина, I, София, 1943, стр. 176). Посочването (стр. 172) за тълкуването на Фр. Реп относно антиподите също трябва да се допълни. В предисловието към Климентовото житие авторът заявява (стр. 101—102), че според него въпросът за авторството на това житие още не е окончателно решен, обаче паметникът може да се смята все пак като творба на архиепископ Теофилакт, който е използувал по-старо българско житие като свой извор. За съжаление авторът не познава или не привежда редица основни съчинения по въпроса за Климентовото житие, нему е останало неизвестно също и изданието на Ал. Милев (Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, София, 1955), гдето е посочена и по-старата литература. Към текста са добавени сравнително малко, бих казал недостатъчни обяснителни бележки. Най-сетне, към извадката от Лаврентиевия летопис е дадено кратко въведение и някои обяснителни бележки. Текстът е твърде важен като исторически извор и литературен паметник и несъмнено появата на немския превод ще го направи още по-широко достъпен на изследвачите. Като обща бележка към това издание би могло да се изкаже пожелание при издаването на подобни текстове да се дава по-пълна библиографска справка и по-обширни обяснителни бележки.

Видният полски славист проф. Т. Лер-Сплавински издаде напоследък текста на двете пространни жития в първообраз и полски превод.[13] Двата паметника са дадени в нормализован текст с най-главните разночетения, отъждествявания на цитатите и кратки обяснения към някои места. Като въведение към паметниците полският славист разглежда доста обстойно историческата обстановка, при която те са възникнали, съдържащите се в тях най-главни исторически податки, после обяснява произхождението на паметниците и тяхното значение като извор за проучване на славянската култура през IX в. Накрая са дадени най-главните библиографски посочвания. Обяснителните бележки на автора обикновено са твърде кратки, по някои спорни въпроси той разглежда разните изказани мнения и привежда съответната литература. За да се види колко далеч сме от едно общоприето и убедително тълкуване на посочването в ЖК, VIII, относно „руски писмена", може да се посочи, че според проф. Лер-Сплавински (стр. 30, бел. 45) на това място става дума за готски превод на Писанието. На края на книгата е даден много полезен и доста богат показалец на лични и местни имена, на по-редки и специални думи, което улеснява използуването на текста за езиковедски цели. Цялото издание на проф. Лер-Сплавински е направено много грижливо и несъмнено ще бъде твърде полезно помагало за по-задълбоченото проучване на тези два важни паметника на старобългарската литература.

4. Животоописанието на сръбския деспот Стефан Лазаревич (1389 — 1427) от Константин Костенецки представя без съмнение най-забележителното творение на българската и изобщо южнославянската литература през XV в. и същевременно един от най-важните исторически извори за времето. Въпреки че досега е проучвано доста често, това съчинение на Константин Костенецки едва ли може да се смята за напълно изяснено по своето съдържание. По език и стил Животоописанието крие множество мъчнотии и затова всеки превод на целия текст или на части от него е истинско тълкуване, не само превеждане на паметника. Немският учен М. Браун е имал добрата идея да даде в немски превод избрани места от Животоописанието, като същевременно прибави и най-необходимите обяснения за езиковите особености и съдържанието.[14] Добър познавач на славянските езици, той е дал точен превод на най-важните места от Животоописанието, които могат да бъдат използувани и като исторически извор за миналото на южните славяни, Византия и турците през XV в.

В началото на превода е прибавена кратка биографична и библиографична бележка върху писателя и неговото произведение. Със съжаление трябва да се каже обаче, че колкото ние можем да бъдем признателни на М. Браун за усилията да разясни текста, толкова трябва да се изтъкнат непълнотата и незадоволителността на тази негова уводна бележка, която е твърде бедна по съдържание и почива на остаряла и оскъдна литература. Така авторът не привежда някои от основните приноси върху живота и книжовното творчество на Константин Костенецки, като например писаното от покойния П. А. Сирку

---

[13] Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne). Przekład polski ze wstępem i objaśnieniami oraz z dodatkiem zrekonstruowanych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich. Sporządził T. Lehr-Spławiński, Poznań, 1959.

[14] M. Braun, Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen im Auszug herausgegeben und übersetzt, Mouton & Co. S-Gravenhage, 1956.

(Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках. СПб., 1901), доброто проучване на Ю. Трифонов (Живот и дейност на Константина Костенецки, СпБАН, LXVI, 1943, стр. 223—292), което в прибавка съдържа един нов и важен извор, после обстойната книга на К. Куев (K. M. Kujew, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Kraków. Срв. I. Dujčev: Byzantinoslavica, XIII, 1952—1953, pp. 323—334) и пр. Даже и основният труд на К. Иречек върху историята на сърбите е използуван по остарялото издание на немски език, вместо да се привежда допълненият превод на Иован Радонич. Заслужава да се припомни, че съществува пълен сръбски превод на Животоописанието на Стефан Лазаревич (Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије. Превео Л. Мирковић с предговором П. Поповића, Београд, 1936, стр. 41—125), който превод би бил много полезен за разтълкуване на оригинала. По въпроса за руската редакция на Животоописанието, засегнат от М. Браун (p. VIII), би трябвало да се използува много доброто изследване на С. П. Розанов (Житие сербского деспота Стефана Лазаревича и русский хронограф. ИзвОРЯСл, XI, 2, 1906, стр. 62—97). Отделни въпроси около живота и творчеството на Константин Костенецки бяха разгледани в някои по-нови приноси.[16]

В подбора на текстовете М. Браун наистина е избрал най-важните места от Животоописанието, без обаче да даде към тях пълен и задоволителен коментар от езиково и историческо гледище. Константин Костенецки е използувал византийски извори, които и до днес не са отъждествени с положителност, поради което някои заимствувани места у Константин не могат да бъдат разтълкувани добре: някъде се налага да бъде реконструиран предполагаемият гръцки оригинал, използуван от нашия писател, за да се долови смисълът на текста.

Така за тълкуването на отделни изрази трябва непременно да се има пред вид византийската традиция. Такъв е случаят с употребата на обозначението „перси“, което се среща в превода на Браун неколкократно (стр. 1, 16 и др.): то отразява византийския обичай да се назовават с псевдокласическо наименование турците, както това се вижда в разни други съчинения от византийската и славянската литература. Едно място от съчинението на Константин (Braun, op. c., p. 3) трябва да бъде съпоставено с разказа на византийския историк от VI в. Прокопий Кесарийски (Procopius, Opera, ed Haury, I, 9, 8 sqq.). При предаване на текста е трябвало да се отъждествят цитатите, които Константин вмъква в изложението си (например казаното в превода на Браун, p. 18: Denn Gott hatte sein Herz verhärtet... отговаря на израза в Изход, VII, 13 сл., и др.). Във връзка с името Каралюк в превода на М. Браун (pp. 30, 64) трябва да се припомни сведението на К. Иречек (Историја срба, IV, Београд, 1923, стр. 158 и бел. 3 за marinarius Petrus Caragluk). Относно името Alias — Jljas (Braun, op. c., p. 35, n. 1) могат да се използуват някои посочвания в книгата на Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin, 1958, p. 62. В разказа на Константин (Braun, op. c., p. 41) се загатва за Бачковския манастир, който старият наш писател е познавал добре, както се предполага с основание, тъй като на младини се учил там като ученик на приемници на патриарх Евтимий. Споменатият от Константин Михал бег, чието име просто е пренебрегнато от Браун (op. c., pp. 44, 54, 58), е твърде добре позната историческа личност от българската и турската история през XV в. и върху него и рода му, запазил се до късно, е писано доста много (вж. посочванията у H. J. Kissling, Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert, Wiesbaden, 1956, p. 35, n. 125; I. Dujčev: SOF, XVII, 1958, p. 321; вж. още Л. Н. Ослеков, Българският цар Мицо — Гаази Михал бей, родоначалник на Михалбеговци, водители на акънджиите, София, 1934, заедно с по-старата литература). Терминът челник, който е от славянски произход, не е, както пише Браун (op. c., pp. 54, 2) „висша придворна титла“ („hoher Hofwürden titel“), обаче военна длъжност (вж. моите посочвания за това в Зборник радова. Визант. институт, V, 1958, стр. 63—64), което напълно се потвърждава от текста на Константин; за споменатия там Радич вж. разни сведения у Иречековата „Историја срба“ (III, стр. 210; II, стр. 117, 220, 223; IV, стр. 41, 112 и др.). Относно епизода с пловдивския митрополит Дамиан, приведен в превода на Браун (op. c., p. 40), много добри разяснения даде покойният Ю. Трифонов (Живот и дейност, стр. 236 и сл.). Въпросният пасаж от Животоописанието представя изключителен интерес, тъй като там се съдържат някои автобиографични сведения за младите години на Константин. Терминът „граничен войвода“ (у Браун, p. 46: Grenzvojevoda) не е обяснен. Той е свързан с длъжността, обозначавана в ранната българска държава като „външен болярин“, а за по-късната българска и турска история също имаме редица важни данни за неговата употреба и значение (вж. I. Dujčev, Acta Orientalia Hung., III, 3, 1954, pp. 167—178; J. Deny: Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, V, 1937, p. 311: uç-eri „hommes des frontières“).

---

[16] Вж. например: Ив. Дуйчев, За книжовното творчество на Константин Костенецки. Известия на Инст. за бълг. литература, II, 1954, стр. 223—251; Естествознанието в средновековна България, София, 1954, стр. 240—257, гдето е посочена и друга, по-нова литература; Константин Философ и „Предсказанията на мъдрите елини“. Зборник радова САН, XLIX, Византолошки институт, IV, 1956, стр. 149—155. Вж. още казаното от В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 266—303.

Изобщо необходимо е да се каже, че при коментирането на подобни важни, но трудни за разбиране паметници трябва да се дава по-обстоен и пълен коментар, защото именно само по този начин може да се разкрие цялото съдържание на текстовете. Така ще бъде постигната и по-добре целта, която М. Браун си поставя — да направи достъпен пред учените, непознаващи славянските езици, един от най-важните паметници на южнославянската литература от XV в.

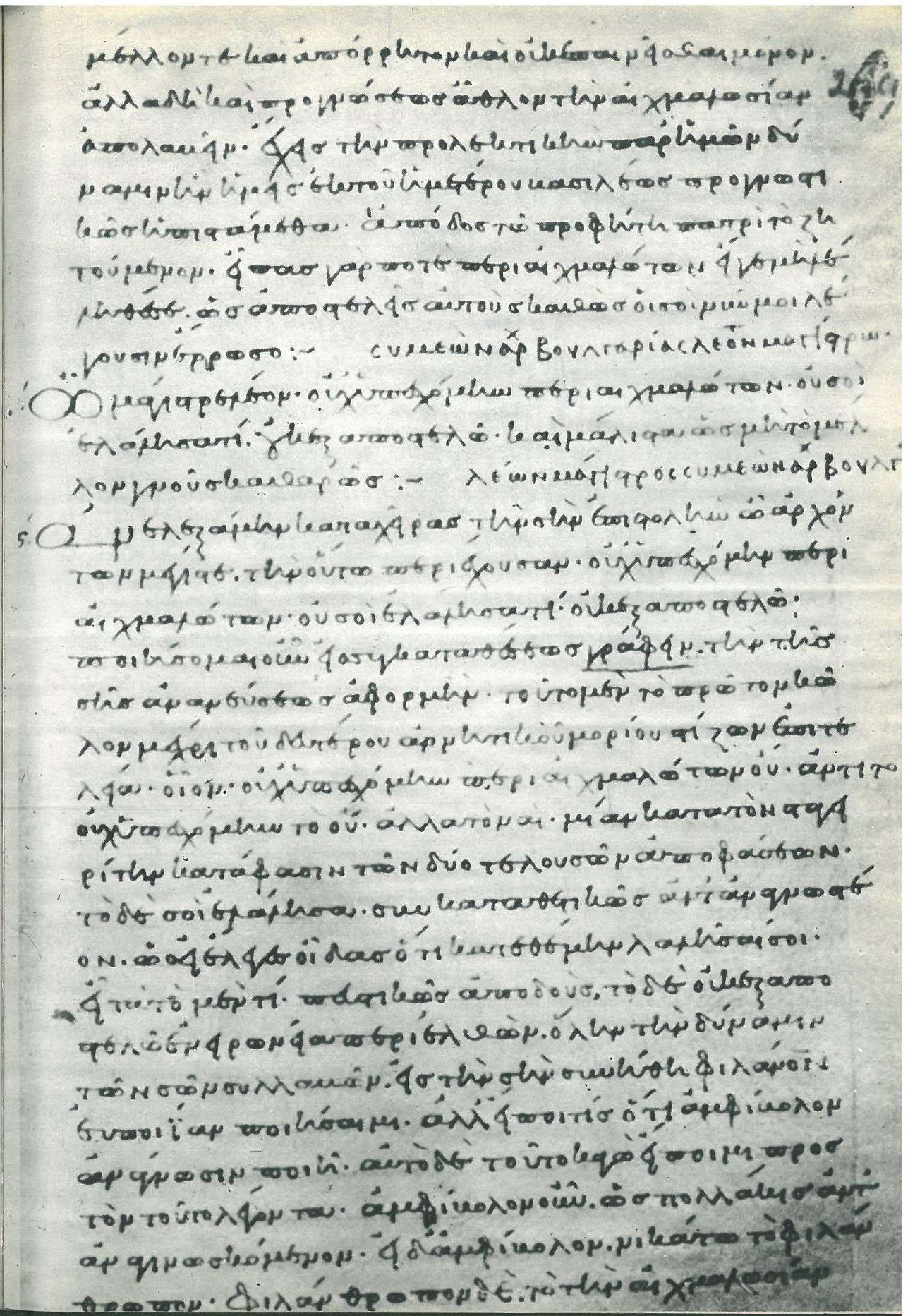

μέλλοντα καὶ ἀπόρρητον καὶ οὐκ ἐδόκει μηδὲ καιρόν.
ἀλλὰ δὴ καὶ προγνώσεως ἆθλον τὴν αἰχμαλωσίαν
ἀπολαύειν· ὅθεν τὴν προλεχθεῖσαν παρ' ἡμῶν δύ-
ναμιν μὴ ὑπερθέσθαι τοῦ ἐμμέτρου βασιλέως προγνῶσιν·
καὶ ὡς εἴπερ ἀρέσθαι· ἀπόδος τῷ προφήτῃ παρὰ τὸ ζη-
τούμενον· ὅπως γάρ ποτε περὶ αἰχμαλώτων ἠγνόηκε(ν)
μαθέτω. ὡς ἀποστείλας αὐτοὺς καθὼς οἱ ποιμένες λέ-
γουσι μὴ ἐρρῶσθαι:~ συμεὼν ἄρ(χων) βουλγαρίας λέοντι μαγίστρω·

5. Ὁ μέγας γέρων· οὐχ ὑποσχόμενος περὶ αἰχμαλώτων· οὐ σοὶ
δηλώσαντι· δείξας ἀποστολῷ· καὶ μάλιστα ὡς μὴ τὸ μέλ-
λον γνοὺς καθαρῶς:~ λέων μάγιστρος συμεὼν ἄρ(χοντι) βουλγ(αρίας)

Ὦ μὴ ἐλέγξας μὲν καὶ παραχαράξας τὴν σὴν ἐπιστολὴν ὦ ἄρχον
τῶν βουλγάρων· τὴν οὕτω περιέχουσαν· οὐχ ὑποσχόμενον περὶ
αἰχμαλώτων· οὐ σοὶ δηλώσαντι· οὐκ ἔδειξα ἀποστολῷ:
τὸ οἰκονομικὸν ὤφθη κατὰ τὸ σὸν γράφημα· τὴν τῆς
σῆς ἀνανεύσεως ἀφορμήν· τοῦτο μὲν τὸ πρῶτον καὶ
λον μέρει τοῦ δευτέρου ἀρνητικοῦ μορίου χωρίζον ἐπὶ τὸ
λας· οἷον· οὐχ ὑποσχόμενος περὶ αἰχμαλώτων οὐ· ἀντὶ τὸ
οὐχ ὑποσχόμενος τὸ οὐ· ἀλλὰ τὸ μὴ· μίαν κατὰ τὸν κα-
ρίτην καταφάσει τῶν δύο τελουσῶν ἀποφάσεων.
τὸ δὲ σοὶ δηλώσαι· συγκαταθετικῶς ἀντὶ ἁρμοσθέ-
ον. ὡς δῆλον· οἷον λέγω ὅτι καὶ ἐπιθέμενον λογίσασθαι σοι·
ἤτοι τὸ μέλλον τι· ποσῶς ἀποδούς, τὸ δὲ οὐκ ἔδειξα ἀπο-
στολῶν ἀφρόνως περιέβαλον· ὅλην τὴν δύναμιν
τῶν σῶν συλλαβῶν. ἧς τὴν σὴν συνήθειαν φιλαντί-
ζουσιν ἂν ποιήσαιμι. ἀλλ' ὅπως εἴπως ὅτι ἀμφίβολον
ἁρμόσειν ποιεῖ. αὐτὸ δὲ τοῦτο καθὼς ὅσοι μὴ πρὸς
τὸν τοῦτο λέγοντα· ἀμφίβολον οἶδεν. ὡς πολλάκις αὐτ-
ἁρμοζόμενον· ὅθεν ἀμφίβολον. μὴ καὶ τὸ φιλαν-
θρωπον· φιλανθρώπου δέ. τὸ τὴν αἰχμαλωσίαν

μέλλοντα καὶ ἀπόρρητα [illegible] μηδὲ [illegible] μόνον.
ἀλλὰ δὴ καὶ προγνώσεως ἆθλον τὴν αἰχμαλωσίαν
ἀπολαύειν ἡμῶν. ἔχεις τὴν προλεχθεῖσαν [illegible]
[illegible] τοῦ [illegible] κατάλειψον πρόγνωσιν.
[illegible] [illegible] ἀπόδος τὴν προφητείαν [illegible]
τοῦ γράμματος. ἕως γὰρ [illegible] περὶ αἰχμαλώτων [illegible] γνώμη
[illegible]. ὡς ἀποστείλῃς αὐτοὺς [illegible] ὅπερ οἶμαι. λέγε
γοῦν μάγιστρε :- Συμεὼν ἄρχ(ων) Βουλγαρίας Λέοντι μαγίστρῳ.

(Υ) [illegible] οὐ γὰρ [illegible] περὶ αἰχμαλώτων. οὔτε
[illegible]. οὔτε ἀποστελῶ. καὶ ἀμφότερα [illegible]
λογισμοῦ [illegible] :- Λέων μάγιστρος πρὸς Συμεὼν ἄρχ(οντα) Βουλ(γαρίας).

(Μ) μὴ θαυμάζειν [illegible] ἀπαγγείλας τὴν ἐπιστολήν σου, ὦ ἄρχων
[illegible]. τὴν οὕτως [illegible] οὐχ ἀποστέλλειν περὶ
αἰχμαλώτων. οὐ σοὶ [illegible] οὐδ᾽ ἐξαποστελῶ·
[illegible] γραφὴν. τὴν [illegible]
[illegible] ἀφορμήν. τοῦτο μὲν τὸ πρόσωπον
[illegible] ἀντιφατικοῦ μορίου [illegible]
λόγου. οἷον. οὐχ ἀποστέλλω [illegible] αἰχμαλώτων. ἀντι-
[illegible] [illegible] μίαν κατὰ τὴν [illegible]
[illegible] κατάφασιν τῶν δύο [illegible] μίαν ἀπόφασιν.
τὸ δὲ σοὶ [illegible] κατάθεσιν [illegible] ἀμφ[illegible]
ον. ὥσπερ [illegible] οἱ λαοὶ [illegible] λαμβάνουσι.
[illegible] ὁ μὲν [illegible] τὸ δὲ οὐκ ἐξαποστελῶ
[illegible] ὅλην τὴν δύναμιν
[illegible] τὴν ὅλην συνθήκην φιλανθρωπίας
[illegible] ἀλλ᾽ ἵνα μή τις ὅτι ἀμφίβολον
[illegible] ποιεῖ. αὐτὸ δὲ τοῦτο [illegible] πρὸς
τὸν τοῦ [illegible] ἀμφιβολουμένων. ὥσπερ πολλάκις [illegible]
[illegible] ὁ δ᾽ ἀμφίβολον. καὶ τὸ [illegible]
[illegible] φιλανθρωπότερον [illegible] τὴν αἰχμ[illegible]

δὲ καὶ ὅσος κασιλευς καὶ μετὰ πόλεμος οὐδαμῶς
τὸ μέλλον λοιπόν· ἢ χρόνου καταμονὴν ἢ χρόνον οἶδεν
κύριος τὸ τὴν αἰχμαλωσίαν ἐξαποστεῖλαι· τοίνυν
γ καὶ ἀπόστειλον· καὶ μὴ τὸ μέλλον ἐπαίρου· μηδὲ ἀπο-
σφαλῇ ἐν ταύτῃ [illegible] ὡς ἐνόησας· μηδὲ ἄθλον προ-
γνώσεως λάμβανε θυμικῶς· ἔρρωσο:–

λέων μάγιστρος συμεὼν ἄρχοντι βουλγαρίας:–

Εἰ τὸ γράμμα τῆς καθαρᾶς ἀναφαινόμενον ταῖς ἡμῶν
ἄρχοντος φιλανθρωπότατε· ἅπερ τοῖς ἡγεμόσι
προσήκουσαν ποιούμενοι σπουδῆς· ἡμεῖς ἀγνῶς.
ἀναλαβόμενοι τὴν ἡμετέραν ἐπιστολήν· ὡς τὸ μέλλον
γνόντες διατείνασθαι τοῦτο καταμηνύσομεν· ἀλλὰ γὰρ οὐδὲ
τὴν αἰχμαλωσίαν ἀποστείλας, οὐδαμῶς κατέχομεν αὐτ.
ἢ τοίνυν οἷς οἱ μαθεῖν τοῦ ἀποστεῖλαι, ἐπιζητεῖς· τὸ δὲ οὐ-
δαμῶς συμβαίνειν πρὸς τὸ κατέχειν αὐτήν· ἢ τὸ ἀπο-
λαύειν μὴ καλῶς· ποιοῦντες ἀλλ' οὐ ἀμεμπτοῦ μο-
ρίου δι' ἧς [illegible] ἀλλὰ τὴν οὐ ἀρνήσῃ τὸ δό-
ροις δὲ ἐν τιμῇ [illegible] ἐπιφέροντες [illegible]· μὴ δὴ καὶ
ἢ τοῦτο [illegible] δύναμιν ἔχειν διαζευκτικόν
μηδὲ [illegible] ὀργὴν ἐφάψαι· [illegible]· ὅσα [illegible]
[illegible] καὶ τιμὴν τιμήσαντες [illegible] αἰτούμενοι τὴν αἰχμαλω-
σίαν ὡς οὐδαμῶς [illegible]· καὶ ἡ μαθήσε-
σι τὰ πράττοντα [illegible] τιμωρούμενος· καὶ τὸ [illegible]
[illegible]· καὶ [illegible]· καὶ τὸ ἐν διαθέσει· καὶ τὸν πό-
λεμον· καὶ τὴν [illegible] γνώμην καὶ οἷς
γὰρ μὲν [illegible] τι τοῦ ἴσου ἀλλὰ μὴ τοῦ ἐναντίου, τὰ δὲ λοι-
πὰ μὴ περιθυμοῦ καὶ πολεμίου κακῶς ὑπενόησας·
ἀλλ' ἀναστρεψάμενος πολεμοῦσι καὶ καταλαλοῦσι
τὸ σκληρὸν τε καὶ ἀφιλάνθρωπον [illegible] πρότερος
[illegible]· ἢ γὰρ [illegible] φρονοῦσι τὸ

Византийско-славянска общност в областта на народното творчество

Когато се говори за византийско-славянските отношения, обикновено се подразбират „официалните“ отношения, поддържани посредством представителите на държавната и църковната власт. Редом с това обаче съществува и една друга твърде широка област, в която се установяват и поддържат връзки между славяните и населението на Византийската империя: това е областта на народното творчество. Въпросът за тези отношения не е проучван задоволително и досега. Ако е твърде лесно да се каже с една дума, че носител на тези отношения е самият народ, то все пак остава трудно да се установят пътищата на самото общение. Несъмнено е преди всичко, че въпросните влияния или, по-правилно, взаимовлияния, се развиват чрез непосредното общение независимо от книжнината. В някои случаи различни елементи, проникнали по книжовен път, намират място в народното творчество и се превръщат в негова съставка. Византийската империя вече отдавна е слязла от попрището на историята и византийската култура принадлежи на миналото. Въпреки това в народното творчество на южните и източните, сиреч руските славяни, са запазени и досега множество следи от византийския живот. Значителен брой употребявани от византийците пословици и поговорки намират точни съответствия във фолклора на южните и източните славяни. В някои случаи византийският произход на тези пословици лежи вън от всяко съмнение, тъй като те се срещат още в периода на класическата древност. Това ще рече: в областта на народния живот Византия е предала на славяните елементи от некнижовен характер, но изхождащи от най-дълбока древност. Тази форма на предаване на класическото наследство представя особен интерес с оглед на ролята на Византия в културното развитие на славяните. В други случаи ние трябва да се ограничим да изтъкнем съществуващата общност, без да сме в състояние да кажем дали византийското население е предало на славяните известна пословица или, напротив, тя има славянски произход. Датирането на пословиците е възможно, разбира се, само в случаите, когато те са засвидетелствувани писмено. Докато за славянските пословици това е твърде рядко явление, множество византийски пословици са запазени в точно или приблизително датирани текстове и ръкописи. Без да изчерпва тук целия наличен материал, настоящата статия има по-скоро за цел да постави на разглеждане този важен и почти напълно непроучен въпрос из историята на византийско-славянските взаимоотношения.

Прочее твърде широко известната пословица „*Клин клин избива*“ намира пълно византийско съответствие.[1] Византийският израз „*Земя, в която тече*

---

[1] Suidas, Lexicon, ed. Ad. Adler, s. v. — Theophanes Continuatus,

мед и масло" има библейски произход[2] и посредством църковната книжнина и църковните проповеди проникнал сред славяните, както показва българският израз „*Върви по мед и масло*" в смисъл, че някое дело върви успешно. Заетият от античността византийски израз γάλα ὀρνίθων[3] може да се съпостави с израза „*от пиле мляко*" като обозначение на нещо твърде рядко. Разпространеният израз „*бял ден*" („*Не ще види бял ден*") като обозначение на добър и щастлив ден намира съответствие в един византийски израз.[4] Когато византийците желаели да изразят противодействие срещу нещо по-силно, те употребявали израз, който отговаря на нашето „*рита срещу ръжен*", познат най-често в пословицата „*Не се рита срещу ръжен*".[5] Към два широко употребими израза, като „*Бои се от сянката си*"[6] и „*Замъчила се планината, та родила мишка*"[7], могат да се приведат точни византийски съответствия. Събирачът на византийски пословици е дал към втората пословица пояснение, че тя се отнася до лице, което се надява да постигне нещо голямо, обаче не сполучва. Византийският писател Йоан Скилица съобщава,[8] че в началото на противовизантийското въстание през 1040—1041 г., когато в Драчката област бил провъзгласен като водач на въстанието Тихомир, главният водител на освободителната борба Петър Делян поискал да бъде премахнато двуначалието, като заявил, че „един красталак не храни два еритака, нито пък една страна, която се управлява от двама началници, може да бъде изведена на добър път". В същност тук имаме една византийска пословица.[9] Трудно е да се каже дали византийският писател е предал свободно мисълта на Петър Делян, като е вложил в устата му тази пословица, или пък тя е била разпространена еднакво всред византийци и българи. Нашата пословица „*Една лястовица не прави пролет*" има буквално византийско съответствие.[10] Към два български израза, а именно „*Ако от всяко дърво става свирка*" или „*Ако от всяко дърво става тояга* (*бастун*)", могат да се приведат византийски съответствия.[11] Не един българин ще се удиви, когато открие, че познатата посло-

---

ed. Bonn, 33, 20: ἐν 'ἥλῳ τέως ἧλος ἐκκρούσθη καὶ κακὸν τῷ κακῷ ἰαθῇ; срв. S. Šestakov: D. Anastasijević — Ph. Granić, Deuxième Congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927; Compte-rendu, Belgrade, 1929, 37. — E. Lud. v. Leutsch, Corpus paroemiographorum graecorum. II, Paroemiographi graeci, Gottingae, 1851, 116, nr. 60: "Ηλ ς τὸν ἧλον, κάιτ λος τὸν πάτταλον ἐξέκρουεν: ἐπὶ τῶν ἰωμένων δι' ἁμαρτημάτων ἁμάρτημα; срв. 171, nr. 47; 335, nr. 19; 445, nr. 52.

[2] Срв. Deuteron, X, 9.

[3] Leutsch, op. c., 20, nr. 15: γάλα ὀρνίθων: ἡ παροιμία παρ 'Αριστοφάνει καὶ Εὐπόλιδι. ἐπὶ τῶν σπανίων καὶ βιαζομένων ἐκ κενῶν ἔχειν τι καὶ ἐξ ἐνδεῶν αἱρεῖν; срв. 194, nr. 49; 376, nr. 48 с.

[4] Leutsch, op. c., 184, nr. 51: λευκὴ ἡμέρα: ἤγουν ἀγαθή.

[5] Leutsch, op. c., 206, nr. 44: Πρὸς κέντρα λακτίζειν: ἐπὶ τῶν μείζοσιν ἀντιτεινόντων; 628, nr. 100.

[6] Leutsch, op. c., 215, nr. 14: τὴν αὑτοῦ σκίαν δέδοικεν.

[7] Leutsch, op. c., 733, nr. 57: "Ωδινεν ὄρος, εἶτα μῦν ἀπέτεκεν: ὅταν ἐλπίσας τις μεγάλα, μικρο ς ἐντύχῃ, ταύτην φάμεν.

[8] J. Scylitzes — G. Cedrenus, Compendiarum hist. I, 528, 3—13, ed. Bonn.

[9] Leutsch, op. c., 38, nr. 15: μία λόχμη οὐ τρέφει δύο ἐριθάκους: ἐπὶ τῶν ἐκ μικροῦ τινος κερδαίνειν σπουδαζόντων. 'Εριθακὸς ἐστι μονῆρες ὄρν εον καὶ μονότροπον; 79, nr. 68; 122, nr. 31; 533, nr. 68. — Suidas, op. c., III, 392, 11—13; 594, 5—7.

[10] Leutsch, op. c., 531, nr. 63; 79, nr. 71: μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ, οὐδὲ μία μέλισσα μέλι; 189, nr. 101: μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ; Suidas, op. c., III, 393, 8—10.

[11] Leutsch, op. c., 110, nr. 100: ἐκ παντὸς ξύλου κύφων ἂν γένοιτο: ἐπὶ τῶν τὸ εἶδος εὐτελῶν, εἰς χρείαν δὲ ἀναγκαίων; 134, nr. 83.

вица „*Бързата кучка слепи ги ражда*" отговаря напълно на една пословица на гръцки език, засвидетелствувана още в античната епоха.[12] Византийските пароимиографи, или събирачи на пословици, са записали също едно дословно византийско-съответствие на българската поговорка „*Виси на косъм*", добавяйки, че с нея се загатва за лице, което се намира в опасност.[13] Една друга византийска пословица[14] по смисъл отговаря напълно на българската „*Кучето нито само гризе кокала, нито го дава другиму*". Българската поговорка „*Не му ща нито жилото, нито меда*" може да бъде съпоставена с гръцката „*ни мед, ни пчела*", която според пароимиографите се употребява за лица, които не желаят покрай доброто да претърпят нещо лошо.[15] Една византийска пословица[16] съвпада с българската „*За вълка говорим — той на вратата*", по повод на която византийският автор посочва, че тя се отнася до нещата, за които човек си помисля и те се явяват. Неизвестният византийски хронист, наричан „Продължител на Теофан" и с голяма правдоподобност отъждествяван с познатия писател от X в. Теодор Дафнопат, употребява на едно място израз,[17] който отговаря на нашето „*Имам зъб на някого*".

Особен интерес представят някои поговорки, които намираме засвидетелствувани в руски и български език със съответствия на гръцки. Така руската поговорка „*Сказано сделано*" и българската „*Речено сторено*" отговарят на един израз в псевдоомировите химни.[18] Българската пословица „*Каквото повикало — такова се отзовало*" напълно съвпада с един омировски израз.[19] Два гръцки израза, именно „*Плюеш си в пазвата*" и „*Не си плюеш в пазвата*",[20] отговарят по форма на българската поговорка „*Плюя си в пазвата*", обаче имат различен смисъл и се отнасят до самохвалството и надменността. Във византийски книжовен паметник[21] е засвидетелствуван израз, който отговаря на българската поговорка „*Бяга като дявол от тамян*". Руската пословица „*Малая собака и до старость щенок*" и българската „*На късоопашата кокошка не се познават годините*" отговарят на една византийска пословица, позната и в новогръцка версия.[22] Подобно нещо трябва да се каже и за две славянски поговорки, именно българската *„На едного майка, на другиго мащеха“* и руската *„Иному счастье мать, иному мачеха“*.[23] По смисъл могат да се съпоставят руската пословица *„Лишняя доброта — дурота“* и българската *„Много (х)арно не е (х)арно“* (според говора на софийското шопско население) с една византийска поговорка, според която голямото щастие представя половин нещастие.[24] Руският израз *„Лживый хоть правду скажет, никто не поверит“* или нашият разказ за *лъжливото овчарче*, което викало за помощ против вълка, когато нямало вълк, а когато вълкът наистина го нападнал и то повикало, никой не повярвал и не му се притекъл на помощ, намират своята успоредица в една византийска поговорка.[25] Византийската фраза *„Дай, отче — и той свие ръка, вземи — и той протяга ръка“*[26] отговаря по смисъл на руската пословица *„Дай — так не слышит, а нà — так услыхал“* и съвпада с българската пословица *„На поп не се казва дай, а нà, дядо попе“*, както и на някои широко известни народни приказки от Македония и за македонците.

---

[12] Leutsch, op. c., 181, пг. 32: Κύων σπεύδουσα τυφλὰ τίκτει: ἐπὶ τῶν διὰ σπουδὴν ἁμαρτανόντων.

[13] Suidas, Lexicon, s. v. ἐπὶ ξυροῦ; Leutsch, op. c., 28, пг. 63: ἐκ τριχὸς κρέμαται: ἐπὶ τῶν σφόδρα κινδυνευόντων. ὡς ἐπὶ ξυροῦ ἵσταται ἀκμῆς; 392, пг. 100.

[14] Leutsch, op. c., 32, пг. 83: Ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ: πρὸς τοὺς μήτε αὐτοὺς χρωμένους, μήτε ἄλλους ἐῶντας. παρόσον ἡ κύων οὔτε αὐτὴ κριθὰς ἐσθίει καὶ τὸν ἵππον κωλύει; 71, пг. 22; 171, пг. 43; 181, пг. 34; 443, пг. 44; Suidas, op. c., III, 216, 1—2.

[15] Leutsch, op. c., 33, пг. 25: μηδὲ μέλι μηδὲ μέλισσα: ἐπὶ τῶν μὴ βουλομένων παθεῖν τι φαῦλον μετὰ ἀγαθῶν; 122, пг. 38; 189, пг. 95.

[16] Leutsch, op. c., 377, пг. 50: Εἰ καὶ λύκου ἐμνήσθης: ἐπὶ τῶν ὧν μνησθῇ τις καὶ εὐθὺς παραγινομένων.

[17] Theophanes Continuatus, ib., 34, 2: ὑπ' ὀδόντα ἔχειν τινα; срв. S. Šestakov: Anastasijević — Granić, op. c., 37.

[18] Ἅμ' ἔπος τε καὶ ἔργον; вж. за това Е. Курц в рецензия върху труда на И. Е. Тимошенко, Литературные первоисточники и прототипы трех-сот русских пословиц и поговорок. Отчет о сорок первом присуждении наград гр. Уварова, Записки имп. Академии наук, VIII с. По историк.-филол. отд. V, 1, СПб., 1901, стр. 249. В рецензията на големия руски учен (обнародвана там, стр. 245—276) са дадени множество ценни посочвания по въпроса.

[19] Homer, Ilias, XX, 250: Ὁπποῖόν κ' εἴπησθα ἔπος, τοῖόν κ' ἐπακούσαις; срв. Курц, пос. съч., стр. 250.

[20] Εἰς κόλπον πτύεις; εἰς κόλπον οὐ πτύεις: вж. посочванията за това у Курц, пос. съч., стр. 258, 268—269.

[21] Вж. у Курц, пос. съч., стр. 260: Φεύγεις ὥσπερ διάβολος ἐκ τοῦ θυμιάματος.

Интересно е, че към българската пословица *„Кръвта вода не става“* или руското *„Кровь не вода“* може да се посочи точно византийско съответствие.[27] Българската пословица *„На чужд гръб и сто тояги са малко“*, която има съответствие в малоруски,[28] отговаря на една византийска пословица.[29] Срещу българския народен израз *„Нямала си баба белица, купила си прасенце“* може да се посочат два сродни византийски израза.[30]

Двама византийски писатели са записали пословица, която съвпада с руската *„Сытый голодного не разумеет“* и с българската *„Сит на гладен вяра не хваща“*.[31] Руската пословица *„Нынче я, завтра ты, всякому своя очередь“* и българската *„Ако мечка е играла пред моя двор, ще играе и пред твоя“* могат да се съпоставят с един израз у Исус Сирах от Библията (XXXVIII, 22) и с поговорка, спомената от византийския писател Михаил Глика.[32] Българският израз *„Чопля стара рана“* или руското *„Растравлять старую рану“* отговарят по форма и смисъл на два византийски израза.[33] Българското *„Не е видял дори на сън“* и руското *„И во сне не видывал“* могат да се съпоставят с византийския израз οὐδ' ὄναρ.[34] Късновизантийският писател Михаил Апостолиос е записал една поговорка, която съвпада изцяло с руската *„Воду толочь в ступе“*, намира съответствие в някои други езици и може да се сравни с българското „*Бие вода в чутура*“.[33] Успоредица намира във византийски също българската поговорка „*Гол като тояга*“ („*Гол като пушка*“), позната и на руските („*Гол как кол*“).[34] У византийските писатели, както се вижда от посочванията у Продължителя на Теофан[37] и от стихотворната хроника на Константин Манаси,[38] споменатата поговорка е намерила голямо разпространение. Твърде популярният израз за определяне на нещо извънредно ценно — „*Като зеницата на окото*“ — има библейско-християнски произход и се споменава в разни библейски текстове.[39] Определението „*рогоносец*“, което се дава на мъж, чиято жена изневерява, отговаря на гръцкото κερατοφόρος.[40] Руската пословица „*Рыба от головы тухнет*“ и българската „*Рибата се вмирисва от главата*“ представят точно съответствие на византийска пословица.[41] Познатата българска пословица „*Кови желязото, докато е горещо*“ (или „*Желязото се кове, докато е горещо*“), която има съответствие също на руски („*Куй железо, пока горячо*“), отговаря по смисъл на една византийска пословица, засвидетелствувана у Никита Хониат[42] и у Никифор Григора[43], а освен това може да бъде съпоставена с пословица на латински.[44] Изучавайки обичайното право на славяните, В. Богишич е обнародвал преди около едно столетие[45] цяла редица пословици с правно съдържание, които се срещат всред славяните и имат аналогии на гръцки, а понякога и на латински. Такава е пословицата „*Где сила владеет, тут закон уступает*“,[46] която съществува и на чешки език с успоредици на гръцки и латински език. Като успоредица към малоруската поговорка „*Внада втора природа*“ може да се приведе буквално съответствие на гръцки и латински език.[47] Гръцка успоредица може да се посочи и към руската и малоруската пословица „*Праведному закон не писан*“ (също „*Закон не пережит беззаконному, а праведному*“) или „*Дурневи закон не писан*“.[48] Като аналогия към българската пословица „*Нуждата закон изменя*“, която има аналогия на руски („*Нужда закон переменяет*“) и на малоруски („*Нужда закон ломит*“), може да се припомни мисълта на езичниците гърци за това, че дори боговете не са в състояние да се борят против силата, обозначавана като ἀνάγκη.[49] Големият познавач на правото бе съпоставил руската поговорка „*Дон, Дон, а лучше дом*“ със сродни изрази на гръцки, латински и италиански език.[50] Една хърватска поговорка, според която „колкото слуги, толкова неприятели“, съвпада напълно с латинска поговорка и повече по смисъл — с една гръцка поговорка.[51] У русите съществува пословица „*Молодица у старика — ни девка, ни баба, ни вдова*“, към която можем да припомним две успоредици в езика на хърватите[52] с близка аналогия на гръцки и латински език.[53] Пословицата на хърватите, според която онзи, който се жени, трябва да търси равна на себе си,[54] намира съответствие също на гръцки и латински език.[55] Заслужава да се изтъкне найсетне, че българската пословица „*Или млад се жени, или млад се калугери*“ има точно съответствие на гръцки.[56] На новогръцки съществува поговорка, която отговаря изцяло на нашето „*Във водата дупка*“.[57] У лексикографа Свидас (Суда) намираме обозначението „сърце“ за стомаха,[58] което напомня твърде близко обичайната фраза на българското население да изразява стомашната болка като болка на сърцето („*Сърце ме боли*“).

---

[22] Курц, пос. съч., стр. 261: Μικρὸς ὄνος ἀεὶ πῶλος; μικρὸ γαδοῦδι πάντα πουλάρι.

[23] Курц, пос. съч., стр. 261: Ἄλλοτε μητρυιὴ πέλει ἡμέρα, ἄλλοτε μήτηρ.

[24] Курц, пос. съч., стр. 261: Ἡ πολλὴ καλοκαγαθία δύμοιρον ἐστι ἐμβροντησίας.

[25] Курц, пос. съч., стр. 262: Τί ἴδιον τῷ ψεύστῃ; ὅτι καὶ ἀληθὲς λέγων οὐ πιστεύεται.

[26] Курц, пос. съч., стр. 262: Δός, ἱερεῦ — καὶ συνέστελλε τὴν χεῖρα. Λάβε — καὶ προέτεινεν.

[27] Курц, пос., съч. стр. 262: τὸ αἷμα ὕδωρ οὐ γίνεται.

[28] Hundert Hiebe schmerzen wenig, wenn man sie einem fremden Rücken diktiert: J. Altmann: Archiv f. wiss. Kunde von Russland, XIII (1853), 210.

[29] Курц, пос. съч., стр. 262: ἑκατὸν πληγαὶ ἐπὶ νῶτα, ἑτέρου οὐδέν εἰσιν.

[30] Курц, пос. съч., стр. 262, който привежда една литературна и една простонародна редакция на поговорката, а именно: ἡ γρηὰ δὲν εἶχε διάβολο, κι' ἀγόρασε γουρούνι; ἄλλος μὴ ἔχων δαίμονα ἠγόρασε γουροῦνιν.

[31] Курц, пос. съч., стр. 262: Ὁποῦ ἔνι χορτασμένος, ποτὲ οὐ πιστεύει νηστικόν.

[32] Курц, пос. съч., стр. 268: ἡ τύχη ἐκείνου σήμερον, αὔριον ἡ ἐδική σου.

[33] Курц, пос. съч., стр. 269: κνίζειν (κινεῖν) ἕλκος: τραύματα ἀναξαίνειν.

[34] Курц, пос. съч., стр. 271.

---

[33] Курц, пос. съч., стр. 272: ὑπέρῳ ὕδωρ πλήττειν.

[34] Курц, пос. съч., стр. 272: ὑπέρου γυμνότερος.

[37] Theophanes Continuatus, 194, 2.

[38] C. Manasses, Chronicon, ed. Bonn, v. 3243.

[39] Срв. Псалми, XVI, 8; Притчи, VII, 2; Второзак., XXXII, 10, и др.; срв. Курц, пос. съч., стр. 273.

[40] Курц, пос. съч., стр. 273.

[41] Курц, пос. съч., стр. 274: ἰχθὺς ἐκ τῆς κεφαλῆς ὄζειν ἄρχεται; срв. Leutsch, op. c., 466, пг. 18.

[42] Niceta Choniates, Hist., ed. Bonn, 159, 3: Ἕως θερμὸς ὁ σίδηρος τῷ ψυχρῷ στομαθήτω.

[43] Nic. Gregoras, Hist., ed. Bonn, I, 233, 10.

[44] Курц, пос. съч., стр. 274, привежда латинската поговорка: Ferrum, dum in igne candet, cudendum est.

[45] V. Bogišić, O važnosti sakupljenija narodnijch pravnijch običaja kod Slovena. Književnik, III, 1 (1866), 1—47; III, 2 (1866), 161—241, 408—476.

[46] Bogišić, op. c., 16: Non prodest ratio ubi vis imperat — Βίας παρούσης οὐδὲν ἰσχύει νόμος — Kde síla vévodí, ku právu se nechodí.

[47] Bogišić, op. c., 17: Consuetudo ist altera natura — ἔθος ἄλλη φύσις.

[48] Bogišić, op. c., 17: ὁ μηδὲν ἀδικῶν οὐδενὸς δεῖται νόμου.

[49] Bogišić, op. c., 18: Ἀνάγκῃ οὐδὲ θεοὶ μάχονται.

В народните приказки на южните славяни съществуват множество отделни мотиви, които откриваме също и в словесното творчество на византийците, доколкото то ни е познато. Твърде интересни са в това отношение някои народни приказки, записани от устата на итало-гръцкото население в Калабрия и датиращи несъмнено от византийската епоха.[59] Такъв е случаят напр. с народната приказка за лисицата и вълка,[60] която представя вариант на разпространената всред българския народ приказка. В друга калабрийска приказка се среща мотивът за хвърляне на гребен или на къс сапун, за да се възпрат преследвачите[61] — който мотив не е чужд на българското народно творчество. Особено интересни са успоредиците, които откриваме в южно калабрийските приказки за „магесника и неговия ученик“[62] и които могат да се свържат с разпространените в българското приказно творчество мотиви, общи на широк кръг народи.[63] Всред итало-гръцкото население в Южна Калабрия са разпространени цяла редица пословици, които отговарят на познати български пословици. Така всред записаните от Южна Калабрия ние намираме аналогии на следните наши пословици и поговорки: „*Куче, което лае много, не хапе*“,[64] „*Сит на гладен вяра не хваща*“,[65] „*Трай, коньо, за зелена трева*“,[66] „*Веднъж стомна за вода, дваж стомна за вода — докато се счупи*“,[67] „*С питане до Цариград се стига*“,[68] „*Не слагай пръст, гдето скърца*“,[69] „*Дъжд вали, слънце грее — мечка се жени*“[70] и др. В една калабрийска народна приказка се говори — както в някои наши приказки — за смачкване на сирене с ръка уж като някакъв камък, представено като проява на голяма сила.[71] В друга калабрийска народна приказка откриваме мотива за хвърляне камъни в знак на проклятие[72] — увековечен така сполучливо от народния поет в поемата „Грамада“. Наказанието на известни лица и специално на жени прелюбодейки, като биват прекарвани по улиците на селището, възседнали гърбом на магаре, е широко разпространен обичай у византийците,[73] познат също и на българското народно право.[74] Подобен обичай е засвидетелствуван също и всред итало-гръцкото население на Южна Калабрия.[75]

---

[50] Bogišić, op. c., 18: Οἶκος φίλος, οἶκος ἄριστος; срв.: Domus propria domus optima.

[51] Bogišić, op. c., 21: Quot servos habemus totidem habemus hostes; φύσει μὲν ἐχθρὸν τὸ δοῦλον τοῖς δεσπόταις.

[52] Bogišić, op. c., 161: Mlada žena u stara muža obdan žena obnoć udovica; U starca mlada žena bijeda gotova.

[53] Bogišić, op. c., 161: Uxor seni sponso regina = Δέσποινα γὰρ γέροντα νυμφίῳ.

[54] Bogišić, op. c., 162: Ko hoće da se ženi, sebi ravnu neka traži.

[55] Bogišić, op. c., 162: Τὴν κατὰ σεαυτὸν ἔλα; срв. Aequalem uxorem quaere; срв. „Abbi donna di te minore, se vuoi esser signore“.

[56] Bogišić, op. c., 172, пт. 9: "Ἢ μικρὸς μικρόσπα νὰ πρέψου, ἢ μικρὸς καλογερέψου.

[57] Архим. Антонин, Из Румелии, СПб., 1886, стр. 577—578: „Не делай диры в воде“; на гръцки: Τρύπα σ'τὸ νερό.

[58] Suidas, Lexicon, III, 31, 30: καρδία: ὅτι οἱ παλαιοὶ τὸν στόμαχον καρδίαν ἐκάλουν. ἔνθεν καὶ καρδιωγμός.

[59] Testi neogreci di Calabria. I. Introduzione, prolegomeni e testi di Rocca forte a cura di Giu. Rossi Taibbi. II. Testi di Rochudi, di Condofuri, di Bova e indici a cura di G. Caracausi, Palermo, 1959.

[60] Rossi Taibbi, op. c., 31—32.

[61] Rossi Taibbi, op. c., 77—81.

[62] Срв. Й. Поливка, Магьосникът и неговият ученик. Сравнителна фолклорна студия, СБНУК, XV (1898), стр. 398—448, гдето е даден богат сравнителен материал.

[63] Rossi Taibbi, op. c., 40—51, 93—98, 129—135.

Всички тези черти на народния бит очевидно едва ли би трябвало да се тълкуват като случайни съвпадения. Те могат, напротив, да се обяснят с общата византийска основа, върху която се изграждат културата и в известна степен битът на народите от кръга на византийската общност. Излишно е и тук да се повтаря мисълта, че византийската култура е в същност култура изобщо на твърде широк кръг народи в средиземноморския свят — както в пределите на Византийската империя, така и извън нея, — и, на второ място, да се изтъква участието и ролята на южните и източните славяни в изграждането и разпространението на тази култура пространствено и хронологически, сиреч далеч извън границите на империята и векове след нейното изчезване като политическа и културна сила. В много случаи онова, което обикновено се определя като „византийско“ у славяните и се преценява като плод на византийско, тясно погледнато, на гръцко влияние върху славяните, е проява на византийско-славянската културна и битова общност. Проучването на тази битова византийско-славянска общност, която прозира не само в областта на словесното народно творчество,[76] представя изключителен интерес преди всичко поради обстоятелството, че тя се създава като „неофициално явление" — извън обсега на официалната светска и църковна власт. Докато всички други страни на византийско-славянските отношения — литературата, изкуството, икономиката и т. н. — са проучени по-вече или по-малко, тази важна област остава почти напълно пренебрегната от изследвачите. За щастие запазени са богати материали, които заслужават да бъдат събрани и проучени всестранно.

---

[64] Rossi Taibbi, op. c., 276, 296, 384: „Il cane che abbaia molto, morde poco“.

[65] Rossi Taibbi, op. c., 296: „Il sazio non crede al digiuno“.

[66] Rossi Taibbi, op. c., 297, 385: „Crepa, asino, oggi che domani ti porto erba“.

[67] Rossi Taibbi, op. c., 298: „Tanto va la bambola all'acqua, finchè si spezza“.

[68] Rossi Taibbi, op. c., 370: „Interrogando interrogando vado per tutto il mondo“.

[69] Rossi Taibbi, op. c., 373: „Tra imposta e stipite non metta nessuno le proprie dita“.

[70] Rossi Taibbi, op. c., 379: „Quando piove con sole, si sposano le volpi“.

[71] Rossi Taibbi, op. c., 167: „La ricotta che fece in minuzzoli con le mani e al drago disse che era pietra bianca...“

[72] Rossi Taibbi, op. c., 56.

[73] Вж. обстойно у Ph. Kukules, Ἡ διαπόμπευσις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, Byzantina-Metabyzantina, I, 2, (1949), 75—101.

[74] Срв. примерите у Г. И. Кацаров, Етнографски успоредици, СпБАН, LXXI (1950), стр. 147 и сл.; срв. Byz. Zeitsch., XLV (1952), 265.

[75] Rossi Taibbi, op. c., 220—228.

[76] Заслужава да се припомни във връзка с народното изкуство мнението, че употребата на украси от скъпоценни камъни или скъпи метали, които блестят в тъмнината, въз-

---

хожда чрез посредството на Византия към класическата древност: вж. подробно у G. Šamšalović, Byzantinische Einflüsse auf die südslavischen und die Volksliteratur des Westens, Živa antika, VII (1957), 108—113. Някои интересни посочвания за фолклорни общности между българи и гърци, произхождащи до голяма степен несъмнено от византийската епоха, са дадени в статията на В. Бешевлиев, Българи и гърци в техните взаимоотношения през вековете, в сб.: През вековете, I, София, 1939, стр. 181—189. В една нова статия възнамерявам да дам допълнителни сравнителни материали.

Образи на българин от XV в. във Флоренция

Завладяването на българските земи от турците през втората половина на XIV в. сложило край на съществуването на независимата средновековна българска държава, обаче не означавало пълен прелом в развоя на културата. Както през тежките години на турските нашествия, така и по времето на покорението на Търновското и Видинското царство в 1393 и 1396 г. различни български книжовници и художествени творци напуснали страната. Отнасяйки със себе си ценни ръкописи и произведения на изкуството, те потърсили спасение в други земи — в отвъддунавските области, в огромната руска земя или сред сърби и хървати. В лицето на тези бегълци пред вълната на турското нашествие и чрез творбите на книжнината и изкуството средновековната българска култура продължила своя живот, като оказала влияние върху културата на южните и източните славяни, както и на нашите отвъддунавски съседи. Озовалите се в руски земи български книжовници и художници се превърнали в един от факторите на така нареченото вторично южнославянско влияние. Заедно с паметниците на средновековната българска култура те разнесли и много ценности на заплашената от близка гибел византийска култура. В своя устрем към балканските земи азиатските нашественици отминали последните оцелели средища на византийския държавен и културен живот: столицата Цариград с някои лежащи непосредствено до нея области, както и малкото византийски владения в Пелопонес. Дните на тези византийски владения били преброени, но все пак никой още не можел да прозре бъдещето и там мнозина живеели с упованието, че бурята ще отмине. Така, когато българските земи паднали под ударите на завоевателите, някои видни българи се насочили да дирят убежище не другаде — а в земите на омаломощената Византийска империя или по светогорските манастири. Заплахата на ислямските завоеватели през XIV в. притъпила много от острите някога етнически борби сред балканските християнски народи и спомогнала за възникването на известна общобалканска културна общност. В навечерието на разгрома на Византийската империя и при поробването на балканските славянски народи от турците се оформили проявите на угасващата византийско-славянска културна общност, по-ясно очертана от всички предишни векове. Именно в тази обстановка неколцина представители на българската народност достигнали до висшите стъпала на византийския политически и културен живот.

Шестте десетилетия, които изминали непосредствено след завладяването на българската столица Търново от турците, съставили една продължителна агония за ослабената Византия, за да доведат — след кратки периоди на успокоение — до превземането на Цариград (май 1453 г.) и унищожението на старата империя. Последните византийски императори са били в тесни родствени връзки с южнославянските владетели и съдбата на българските и сръбските земи не била за тях нито неизвестна, нито безразлична. Император Мануил II Палеолог (1391—1425) се оженил точно в годината, когато завоевателите-турци завладели Търново и се разлели по останалите части на българската земя, за Елена, дъщеря на деспот Константин Деянов, властелин на Кюстендилската област, на която оставил по-късно и името си. В парижки ръкопис е запазен ликът на тази потомка на Деяновци, която само година и половина след провъзгласяването си за византийска императрица научила за гибелта на баща си в битката при Ровине (17 май 1395 г.), после надживяла с цели 25 години мъжа си и починала като инокиня в един цариградски манастир не много преди падането на византийската столица. Една от главните грижи във външната политика на Мануил II била насочена да дири помощ от чужди страни за отстраняване на надвисналата турска опасност. Отначало той се обръща към Москва (1398 г.), после в края на 1399 г. предприема почти двегодишно пътуване на Запад и посещава Венеция, Париж и Лондон, гдето получава само празни обещания. Съществуването на империята за половин век обаче бива обезпечено не от тези обещания, а поради разгрома и пленяването на султан Баязид I в сражението при Анкара с татарския вожд Тимур на 28 юли 1402 г. Ослабването на турската държава и възникналите вътрешни борби за власт били благоприятни за Византия. С поемането на властта от Мурад II (1421—1451) заплахата от турското завоевание отново се засилила. През 1422 г. столицата била обсадена, а в 1430 г. турците превзели втория град на империята Солун. Синът на Мануил II, предпоследният византийски император Йоан VIII Палеолог (1425—1448) поел империята в отчаяно състояние, докато другите трима синове на Елена Драгаш управлявали земите на Пелопонес. Западните държави обещавали да изпратят помощ на застрашената империя, обаче поставяли като предварително условие премахването на църковното разделение и установяване на уния. Всред управниците и населението на сведената до стените на столичния град империя се оформили две остро враждуващи партии за приемане или отхвърляне на тези предложения. Все пак привържениците на сближението със Запада надделели и се започнали дълги преговори със западните държави и Римската курия. Тези преговори завършили със събора в италианските градове Ферара и Флоренция, който траял от началото на април 1438 г. до юли 1439 г. От страна на цариградската империя като представител на събора се явил сам императорът Йоан VIII Палеолог, придружен от доста многочислена делегация, най-видният член на която бил патриархът на Източната църква Йосиф II. Заседанията на Фераро-Флорентинския събор били едно от най-бележитите събития на своето време и многобройни исторически извори ни осведомяват подробно както за работата на събора, така и за личностите на отделните участници. Именно по този повод са запазени няколко извънредно интересни сведения за личността на цариградския патриарх Йосиф II. Тези сведения са твърде откъслечни, но позволяват да открием в негово лице именно една от онези личности, които турското завоевание пръснало далеч извън пределите на българската земя.

Надеждите за помощ от Запада въпреки сключената уния през юни 1439 г. се оказали напразни и било естествено, че Йосиф II като един от изразителите на политиката за уния не спечелил големи симпатии всред съвременниците си и всред по-късните поколения. Поради тази причина някои от сведенията, които историческите извори ни съобщават за него, са не само твърде оскъдни, но и явно пристрастни. В един флорентински гръцки ръкопис се намира анонимен списък на цариградските патриарси, гдето между другите е упоменат патриарх Йосиф II и е дадено едно важно сведение за неговия произход. „Йосиф — четем в този списък[1] — бе ръкоположен за патриарх в дните на господаря император Мануил. Той епископствува 32 години. Той беше красив със своята външност, белите си коси и ръста си, неук в светската мъдрост. Както разказваха, той бил незаконен син на цар Шишман. Той обнови манастира Филантропос в Цариград.“ Последният цариградски патриарх, упоменат в този списък, е Рафаил, който управлявал през 1475—1476 г., а това показва, че документът е бил съставен най-рано през последната четвърт на XV в. Анализът на неговите сведения сочи, че неизвестният автор е черпил от добре осведомени първоизвори, поради което и неговото известие за произхода на патриарх Йосиф II трябва да се приеме с пълно доверие. Според едно друго известие на съвременен писател, по времето на събора във Ферара и Флоренция патриархът е бил около 80-годишен. Това сведение загатва, че той ще да е бил роден приблизително към 1360 г. Тези кратки сведения за произхода и рождената дата на цариградския патриарх поставят пред историка няколко нелеки за разрешение въпроса. Посочването, че патриархът обновил във византийската столица манастира Филантропос, се тълкува като свидетелство, че той е имал някаква връзка с познатия византийски род на Филантропините. Наистина за един от членовете на този род, именно Георги Филантропин, е известно, че е бил негов сродник. По каква линия е вървяло обаче това родство, не би могло да се установи (поне засега) поради липса на достатъчни вести. По-важен е въпросът, чий потомък е бил патриарх Йосиф II? Предположението, че той е бил син на последния български владетел Иван Шишман (1371—1393) не изчерпва всички възможни решения на въпроса, нито пък е най-убедително.

Краткото посочване, че Йосиф II е бил син на българския „цар Шишман“ би могло да се тълкува в смисъл, че той е бил потомък на една от следните три познати личности в българската история от XIV в.: кратковременния цар Иван Стефан Шишман (1330—1331), неговия приемник Иван Александър (1331—1371) и най-сетне Иван Шишман. Един поглед върху хронологията навява съмнения, че той е могъл да бъде син на Иван Шишман, който е бил роден от втория брак на Иван Александър с покръстената еврейка Теодора, сключен към 1345 г. В Лондонското евангелие, писано през 1356 г., Иван Шишман е изобразен като твърде младо момче, а четири години по-късно едва ли е бил женен, за да има син на възрастта на бъдещия патриарх. Не е вероятно също предположението, че Иван Александър е имал някакъв незаконен син, който по-късно се издигнал до патриаршески сан. Твърдението за незаконородеността на Йосиф II е по-скоро слух, разпространяван от неговите противници — а те са били твърде силни и многобройни. Върху миниатюрата от 1356 г. в Лондонското евангелие като по-малък син на Иван Александър е изобразен Иван Асен, наименуван така по името на починал към 1344—1345 г.

---

[1] Текстът е обнародван от V. Laurent, Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (Revue des études byzantines, XIII, 1955, p. 131—134).

по-голям свой брат. За по-късната съдба на този княз не се знае почти нищо освен, че е присъствувал на събора в 1360 г. Не е изключена възможността именно той, като приел по-късно монашеско име — започващо съгласно византийския обичай със същата буква както кръстното му име, да се именувал Йосиф и така постепенно се издигнал по стълбицата на църковната йерархия. В такъв случай би трябвало да се предполага, че патриарх Йосиф II в същност към 1439 г. е бил достигнал вече отдавна своята 80-годишнина. Иван Александър е бил най-видният представител на рода на Шишмановци и следователно един късен византийски паметник е могъл да го назовава, в разрез с общия обичай, с името Шишман. Търсейки да установим произхода на Йосиф II, бихме могли да предположим също, че той е бил пряк потомък на избягалия във Византийската империя Иван Стефан Шишман, сина на Михаил Шишман (1323—1330) и сръбската княгиня Ана Неда. Към 1341 г. там се явил и вторият син на Михаил Шишман, наричан Шишман. Малко вероятно е обаче, че в края на XV в. някой сред ромеите би могъл да си спомни за тези личности, които играли твърде малка роля в живота на българите и в новото си отечество Византия.

За ранните години от живота на Йосиф II не се знае нищо. Може да се предположи, че той напуснал Търново и подобно на толкова други българи от епохата се озовал в Света гора и оттам в Цариград. Живял ли е обаче известно време като светско лице и така се сродил с рода на византийските Филантропини? На този въпрос засега не може да се даде отговор. Едно неясно сведение, както и наличието на някои документи, излезли изпод ръката на патриарха, го свързват със светогорския манастир Алипиу и дават основание да се допусне, че той прекарал там известно време като инок. Изглежда през втората половина на 1393 г. той бил ръкоположен за митрополит на малоазийския град Ефес, който от 1391 г. вече се намирал под владичеството на турците. През 1416 г. той бива избран за цариградски патриарх и остава на този сан цели 23 — не 32 години, както предава флорентинският списък — до 1439 г. Появата му на Фераро-Флорентинския събор и сравнително продължителният му престой в Италия са станали причина неколцина съвременници да ни оставят доста подробни вести и описания на неговата външност и характера му.

Особено ценно е свидетелството[3] на един от видните участници в събора, именно доминиканеца Йоан Рагузки (сиреч от далматинския град Дубровник), който имал възможност да се среща доста пъти с Йосиф II, да разговаря с него и да го наблюдава. В писмо до кардинал Чезарини от 9 февруари 1436 г. той пише изрично, че патриархът бил „българин по народност“ (Bulgarus est natione) и говорел подобно на самия него славянски език (de lingua mea). Друг съвременник на Фераро-Флорентинския събор, италианецът Амброзий Траверсари, в писмо от Венеция, с дата 20 февруари 1438 г., съобщил на папа Евгений IV (1431—1439) впечатленията си от патриарха българин: „По мое мнение той несъмнено е човек много благоразумен, твърде жив и въпреки че е достигнал много напреднала възраст — смята се, че той е приблизително осемдесетгодишен, — е надарен с проницателен ум и остра възприемчивост." Доминиканецът от Дубровник ни е оставил по-пълна характеристика за Йосиф II: „Патриахът е стар човек — пише той — и както подобава на възрастта му, неговата бяла коса, дълга брада и ликът му го представят пред всекиго, който го види, като една достойна за почитание фигура. Неговият здрав смисъл, опитност в работите и сериозността на обноските му също така пораждат възхищение у всички онези, които имат случай да влязат в тесен допир с него, така че — нека кажа истината — аз никога не бих повярвал, че такъв човек би могъл да се намери в Гърция през наши дни. Той бе готов да се откаже от патриаршеството поради лошото си здравословно състояние. Аз бях в общение с него и още съм, доколкото ми е възможно, било лично, било тайно — посредством други", допълва Йоан от Дубровник своите впечатления. Траверсари от своя страна също изразява възхищението си от него: „Аз срещнах патриарха, пише той, разговарях надълго с него и бях много възхитен от външността му и разговора с него, тъй като неговата бяла коса, обноските и държането му пораждат почитание към него, а в разговор той е извънредно приятен." По повод тази характеристика на двамата съвременници, които имали възможност да опознаят достатъчно добре предстоятеля на цариградската църква, трябва да се отбележи, че обвинението към него в липса на светска образованост не бива да се тълкува буквално. В Италия той донесъл със себе си ръкопис със съчинения на Василий Велики. Късновизантийският писател Марк Ефески — нека отбележим, един от най-ярките противници на унията — написал по случай смъртта на патриарха епиграма, в която го възхвалява за силата на неговото слово и за неговите поучения. Въпреки че разговарял с Йоан Рагузки отчасти чрез преводач, признанието на дубровничанина-доминиканец показва, че Йосиф II до края на живота си не бил забравил своя майчин език. Неотречимо е, че ако той е могъл да остане начело на цариградската църква в продължение на повече от две десетилетия, и то именно през епоха на разцвет на книжнината и културата, това се дължало на известни негови положителни качества. Разбира се, участието му в унията със Запада, на която той — при спомена за завоеването на собствената си родина от турците — възлагал надежди за спасение на Византийската империя от малоазиатските нашественици, а вероятно и съзнанието за неговия негръцки произход станали причина личността му да бъде донякъде очернена от някои съвременници или пък да се замъглят вестите за живота и дейността му. Други известия, напротив, говорят, че той оставил силно въздействие върху онези, които го заобикаляли, и изобщо представлявал забележителна личност на своето време. От онова, което се знае за отношенията му с император Йоан VIII Палеолог, се вижда ясно, че влиянието му в известни области на византийската политика е било наистина значително. Според едно известие той дори направил опит „да освободи църквата от робството, което ѝ наложил императорът", което известие говори най-малкото за проява на самостойност като черта на неговия характер. Дори съвременници, които не са били твърде благоприятно настроени към него, е трябвало обаче да признаят, че той е бил „човек с далновиден ум, който вдъхвал голямо почитание и благоговение". Друг съвременник-византиец го характеризира като „човек горд и неутолим". Името му не забравил да спомене и руският цар Иван IV Василиевич-Грозний в своето послание от

---

[3] Добри сведения за него са събрани в приносите на J. Gill, The Council of Florence. Cambridge, 1959; Joseph II, Patriarch of Constantinople. Orientalia Christiana Periodica, XXI, 1—2 (1955), pp. 79—101; Personalities of the Council of Florence. III. Joseph II, Patriarch of Constantinople. Unitas, X. 4 (1958), pp. 1—11.

1581 г. до полския крал Стефан Батори. Очевидно не за всички съвременници или люде от близките поколения било ясно, че търсенето на съглашение със Запада представлявало една от възможностите за борба против турското нашествие.

Сведенията на писмените извори за личността на патриарх Йосиф II се допълват щастливо от няколко изображения, които произхождат от приблизително същото време.[3] Така познатият флорентински художник Беноцо Гоцоли (или Беноцо ди Лезе: 1420—1497) в своята прочута фреска „Поклонението на влъхвите", рисувана в Капелата на Медичите в двореца Рикарди във Флоренция, е изобразил няколко исторически личности, между които са византийският император Йоан VIII Палеолог и патриарх Йосиф II. Фреската е рисувана през 1459 г., т. е. двадесет години след завършването на Фераро-Флорентинския събор, и трябва да се предполага, че художникът се е постарал да се осведоми добре за външността и характера на патриарха-българин. Наистина образът на Йосиф II в творението на флорентинския художник отговаря напълно на ония описания, които са ни оставили другите съвременници. Патриархът е изобразен на кон — както се знае, че е пропътувал от Ферара до Флоренция, снажен, с голяма бяла брада и гъста коса, с изразително лице и живи очи. Въпреки възрастта си той запазва и в този образ своята живост и силата на волята. През време на целия си престой в Италия Йосиф II почти непрестанно боледувал, което му попречило да вземе дейно участие в работите на събора. След пътуването от Ферара до Флоренция у него се явила и водянка. На 10 юни 1439 г., преди завършването на събора, той починал и бил тържествено погребан във флорентинската църква „Санта Мария Новела". Над неговия гроб била поставена плоча с витиеват надпис на латински език, а отгоре изрисуван образът му в цял ръст. Този образ, сега малко повреден, се отличава само в някои подробности от идеализираното изображение на Беноцо Гоцоли, обаче все пак предава и множество сродни черти. Главата на Йосиф II тук е оплешивяла, но затова пък той все още носи своята дълга и заострена отдолу брада. Под широкото чело личат две проницателни очи. За пълнота най-сетне заслужава да се спомене, че в един парижки гръцки ръкопис (Cod. Paris. gr. 1783, f. 92) се намира друго изображение на Йосиф II, но то е твърде схематично и едва ли предава истинските му черти. Не може с положителност да се установи, доколко всички тези изображения би трябвало да се смятат за автентични, обаче съответствието им с описанието в нашите писмени исторически извори дава основание да се приеме, че в основата поне на първите две лежи действителната представа за един българин от XIV—XV в.

---

[3] На тези изображения обърна внимание още преди повече от половин век гръцкият византолог Спиридон Ламброс: Neos Hellenomnemon, IV. 4 (1907), pp. 385—408.

2

Изследвания из областта на историческото изворознание

Към тълкуването на пространните жития на Кирил и Методий

Въпреки огромната литература из областта на кирило-методиевските проучвания, която от десетилетия насам се е натрупала и продължава неспирно да се умножава, не всички проблеми могат да се смятат задоволително разрешени. Това горчиво признание се отнася не толкова до второстепенни въпроси, а в някои случаи дори до изучаването на най-важните паметници и на някои основни въпроси. С малки изключения в научната литература се признава например първостепенната важност на двете пространни жития на Константин Философ-Кирил и Методий, било като литературни произведения, или като исторически извори. Можем ли да кажем обаче, че всички проблеми около тези две жития са разяснени и е постигнато единодушното тяхно разрешение? Не е излишно да се повтори и тук, а може би ще трябва да се повтаря още кой знае колко дълго, че ние дори и днес не притежаваме научно, критично издание на текста на двата старобългарски паметника, почиващо върху цялата или поне най-главната наша ръкописна традиция. Неотдавна в едно полезно библиографско обобщение беше посочено, че от пространното Кирилово житие са запазени 59 преписа в ръкописи от XV до XIX в.[1] Никое от съществуващите понастоящем издания на първообразния текст на житието не почива на четенията дори на половината от тези ръкописи, да не говорим за привличане в работа на всички преписи. Не е въпрос тук за излишна филологическа или издателска взискателност, а до установяване „родословието“ на тези преписи, свеждането им до „семейства“ и използуването на техните разночетения за възстановяване на текста. Преди около две десетилетия бе направен опит за възстановяване чрез все пак непълно използуване на ръкописната традиция поне на началната част на житието.[2] Този опит обаче като че ли не намери последователи, а от някои изследвачи напоследък дори бе оспорен и поставен под съмнение.[3] Наличието на около 60 преписа, пълни и непълни, на житието представя за нас красноречиво свидетелство за рядката популярност на това произведение на старобългарската книжнина сред южните и източните, руските славяни. Наистина за съжаление е фактът, че не притежаваме препис от по-древни времена, близък до епохата, когато паметникът е бил написан. Най-старинните преписи са от XV в., от години, които отстоят по-малко от един век от времето на турското завоевание на българските и част от сръбските земи. Тези най-ранни познати преписи говорят за това, че старите книжовници на южните славяни, едва съвзели се от зашеметението на страшната злочестина, която постигнала техните народи, опитват да хвърлят мост към миналото и оттам да черпят сили, за да устояват на завоевателя от малоазийските страни. Тези първи познати преписвачи, дори и когато са притежавали рядка за своето време начетеност — като Владислав Граматик, комуто дължим преписите от 1469 и 1479 г., — не са били „филолози" в днешния смисъл на думата и при цялото си старание за пълна точност при предаване на преписваните текстове[4] едва ли винаги са могли да се справят сполучливо с разчитането на по-старите ръкописи, които са им служели за подложка. При други случаи може да се предполага, че родолюбиви настроения и размисли са могли да подтикнат преписвача да измени малко текста или да прибави нещо. Руските преписи, които познаваме, са били направени именно въз основа на южнославянски подложки от този род. Както при всички книжовни паметници, така и тук възстановяването на текста може да бъде извършено само чрез сравнително проучване на запазената ръкописна традиция и използването на всички разночетения. Докато не разполагаме с така възстановен текст, не би могло да се очаква убедително разрешение не само на отделни въпроси, свързани с тълкуването на съдържанието на двете жития, но и на някои от основните проблеми, които се отнасят до тях.

---

[1] За подробности вж. Б. Ангелов, Славянски извори за Кирил и Методий. Известия на ДБ „Васил Коларов“ за 1956 г., София, 1958, стр. 181—185.

[2] За този опит вж. N. van Wijk, Zur Rekonstruktion des Urtextes der altkirchenslav. Vita Constantini. Zf. f. slav. Philologie. XVII (1941), pp. 268—284. — Fr. Dvornik, Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. VIII, съобщава за решението на Пражкия славянски институт да издаде критично и пълно „главните текстове“, отнасящи се до Константин и Методий, натоварвайки с това „окончателно издание“ на славянските текстове покойния славист М. Вайнгарт.

[3] R. Picchio, Compilazione e trama nelle „Vite“ di Costantino e Metodio. Ricerche slavistiche, VIII (1960), pp. 61—95.

Към тези неразрешени или спорни въпроси спада, на първо място, питането за датата, когато житията са били съставени. Опитите да се отнесат двата наши паметника към една по-късна дата обуславя неизбежно приписването им на автори, които излизат далеч извън хронологическите граници на старобългарската епоха. Особено жалко е, че именно в нашата научна и научно-популярна литература от последните години бяха застъпени последователно няколко противоречиви, но еднакво необосновани схващания относно датата и авторите на двете пространни жития. Така един от нашите иначе предани изследвачи на въпроси из областта на старата ни книжнина преди години направи пръв опит да отмести датата на съставянето на двете жития няколко века по-късно, като заедно с това им отрече почти всякаква цена като исторически извори. По негови думи[5] „те не са никакви стари и автентични документи, писани през IX или X в. от преки ученици или близки по време последователи и почитатели на Кирил и Методий, а са дело на книжовници, които живели не десетилетия, а цели векове след бележитата епоха на мъдрия княз Борис и на просветения и войнолюбив син цар Симеон". Така според същия автор „Кириловото житие трябва да се е появило в първата половина на XV в., а Методиевото — няколко десетилетия по-късно". Поради всичко това естествено „тези паметници не заслужават онази голяма научна цена, що им се отдава от учения свят, защото те не са оригинални, самобитни творби, а обикновени средновековни компилативни жития, донякъде майсторски стъкмени въз основа на по-стари известни и неизвестни на науката книжовни паметници". Без да може да посочи изрично имена на български книжовници от XV в. като евентуални съставители на житията, нашият изследвач се ограничава да заяви, че по негово мнение това ще да са били „любознателни и образовани люде", които използували „и старобългарски книжовни извори, и творби от руска редакция, па и гръцки и латински текстове". Обръщайки наопаки всички досегашни наблюдения за взаимното отношение между текста на пространните жития и редица други средновековни паметници от чужд произход, с които те издават известна общност, споменатият автор твърди, че непознатите съставители на ЖК и ЖМ са били използували като свои извори „познатите тям стари кратки жития на светците, Италианската легенда, новия и допълнен или преработен текст на Несторовия летопис, предполагаемия загубен текст на Кириловото изложение за мисията му в земята на хазарите, както и други извори". Странното е, че без сам да съзнава, авторът на тази преценка попада в истински омагьосан кръг: въпреки напълно отрицателната преценка за двете жития като исторически извор цялото негово изложение върху живота и дейността на основоположниците на славянската писменост се изгражда главно, да не кажа изключително, върху податки, черпени именно от тези исторически извори. След десет години това схващане за късния произход на ЖК и ЖМ се яви в нова редакция. Авторът, както призна неотдавна, бе „поотстъпил" от първоначалните си схващания и направи нови предположения, обаче все така странни и неубедителни. Както е известно, докато ЖК е познато само в преписи от XV—XVIII в., Методиевото житие е запазено в много по-старинни преписи. Най-важен от тях е преписът в един пергаментов ръкопис, пазен някога в т. нар. „Успенский събор" в Кремъл под №175,[6] а понастоящем в сбирката ръкописи на Държавния исторически музей в Москва. Проучван и издаван частично досега няколко пъти,[7] този ръкопис — на чиито страници (л. 102—109) се намира пространното Методиево житие — се да̀тира от най-добрите познавачи към XII в.[8] Без да е видял лично паметника и без да притежава — venia sit verbo — достатъчно познания и опитност на палеограф, нашият автор бе изказал съмнения относно датирането на ръкописа, тъй като тази ранна датировка противоречеше напълно на изказаните от него предположения за времето на написването на двете жития и по въпроса за тяхното авторство. С лекота авторът заяви,[9] че е „съмнително. . . дали този препис е от XII—XIII в.: пергаментът и уставното писмо не са убедителни доказателства за дълбоката старинност на преписа".

---

[4] Общо вж. полезната статия на Ст. Станојевић, Акрибија код наших старих писаца. Jugosl. istor. časopis, III (1937), стр. 107—118.

[5] В. Сл. Киселков, Славянските просветители Кирил и Методий, София (1946), стр. 57 сл. Приблизително по същото време Киселков, Кирил и Методий в Рим и папа Адриан II, ИПр., II, 1 (1946—1947), стр. 98—105, повтори твърдението си за недостоверността на двете жития като исторически извори.

---

[6] За този ръкопис вж. също у Б. Ангелов, пос. съч., стр. 185, който датира към XII—XIII в.

[7] А. А. Шахматов — П. А. Лавров, Житие св. Мефодия и похвальное слово св. Кириллу и Мефодию по списку XII в. Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских, CLXXXIX. 1889, стр. 148—167; вж. още: Сборник XII века Московского Успенского собора. I. Издан под наблюдением А. А. Шахматова и П. А. Лаврова. Photomechanischer Nachdruck. 'S-Gravenhage, 1957. — М. Попов, Паннонское житие св. Мефодия по древнейшему из дошедших списков со стороны языка. Русский филологический вестник. LXIX (1913), стр. 39—47, 395—403; LXX (1913), стр. 364—372; LXXI (1914), стр. 114—132.

[8] Вж. последното определение на датата у М. В. Щепкина — Т. Н. Протасьева Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея. Москва, 1958, стр. 21: „Усп. № 4/1063 — так называемый Успенский сборник — минея-четья за май, конца XII в., написанная русским уставом, в большой лист. Содержит: житие первоучителя Мефодия, епископа Моравского, житие св. Вита. Из русских житий: жития Бориса и Глеба и Феодосия Печерского. Рукопись эта возможно, восходит к библиотеке Кирилла, архиепископа Ростовского, конца XII— начала XIII в." (с препратка към: А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, СПб., 1910, стр. 205—207, № XII: Остатки библиотеки XIII в.). Срв. също казаното от Д. Чижевский, в увода към преизданието на материалите от сборника: Сборник XII века,

В статия от 1956 г.[10] същият автор повтори с общи думи схващането си за късния произход на двете пространни жития. Той заяви, че бил живеел „с убеждението, че Панонските легенди, колкото и да изглеждат старинни книжовни паметници, не бива да бъдат считани за творби на писател нито от IX, нито от X в., а още по-малко — за дело на Климент Охридски". По негова преценка тези жития съдържали „вести, които или взаимно си противоречат, или са противни на историческата правда". Така по негово мнение „Панонските легенди са от много по-късна епоха и са дело на автор или на двама автори, които не са били добре запознати нито с живота на братята, нито с условията, при които са живели и работили." От една съвсем неотдавна обнародвана статия[11] узнаваме за настъпил нов прелом в разбиранията на българския книжовник по въпроса за времето на написване и авторството на двете „Панонски жития", както той продължава погрешно да ги назовава. Както се вижда, под влияние на някои стари руски изследвачи, като големия славист И. И. Срезневски, авторът се е видял принуден да промени разбирането си за датировката на пергаментовия сборник от Успенския събор. С оглед на датировката, поддържана от Срезневски — именно към XII—XIII в., — той заявява, че е трябвало да отстъпи от първоначалното си гледище, че ЖК и ЖМ са били съставени през XV в. Измежду двете дати, предложени от покойния руски славист като време на написването на московския пергаментов ръкопис — което ще рече, по мое мнение, на границата между XII и XIII в., — вместо посочената днес от последните изследвачи на ръкописа датировка към XII в., е възприета датировката към XIII в. Въз основа на тази датировка е изградено ново схващане за авторството на житията, не по-малко неубедително, отколкото предишните. Оспорвайки достоверността на двете жития, казаният наш автор се е помъчил да припише тяхното съставяне на такава личност от българската история в края на XII и началото на XIII в., за която никой досега не предполагаше, че се е занимавала с някаква книжовна дейност: търновския архиепископ Василий, един от най-ранните сподвижници

стр. V: „Die sog. Sammelschrift der Moskauer Mariahimmelfahrtkathedrale ('Uspenskij Sbornik'), z. Zt. im 'Historischen Museum' Moskau, gehört zu den in vieler Hinsicht interessantesten Denkmälern der altrussischen Literatur. Sie entstand wohl in der ersten Hälfte des 12. Jhts. . ." Вж. също и писаното като предговор на първото издание на материалите (пак там, стр. IX): „. . . известнаго сборника Московскаго Успенскаго собора № 175/18, относящагося к XII веку".

[9] В. Сл. Киселков, Славянските просветители, стр. 60.

[10] В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 43—44.

[11] В. Сл. Киселков, За авторството на пространните жития на Кирил и Методий. Известия на Института за литература, XI (1961), стр. 31—53. Според бележка на редакцията (стр. 31, бел. 1) статията е била напечатана „като дискусионно изследване" и се отправя подкана „и други учени да вземат отношение по поставения въпрос".

на Асеневци в борбата им за освобождение на българските земи от византийското господство и организиране на възобновената българска държава.[12] Приписвайки напълно произволно на споменатия търновски архиепископ определянето на 11 май като ден за чествуване на паметта на двамата солунски братя, авторът свързва съставянето на ЖК и ЖМ с установената по онова време уния между българската църква и Рим: „За ново, по-обширно и достоверно четиво за живота на братята като папски мисионери и за тяхното пребиваване в Рим са жадували особено онези свещеници и монаси в град Търново и в цялата търновска държава, които одобрявали както църковния съюз, сключен в 1204 г. от цар Калоян и папа Инокентий III, така и новия празник 11 май, създаден от търновския архиепископ Василий — пише той.[13] — Именно за да бъдели задоволени желанията и любознателността на всички тези люде, вероятно още в първите десет години от XIII в. били написани в самия град Търново двете пространни жития — на Кирил и на Методий." Двете жития се отдават на един автор — архиепископ Василий Търновски, а „различието и противоречието между двете жития" се обясняват като резултат от работата на „неизвестен по име преписвач". По-странното е обаче и тук твърдението за малката, да не кажа, никаква стойност на двата паметника на старобългарската книжнина като исторически извори: в тяхното съдържание се сочат „само общи, кухи, изкуствени и безсъдържателни фрази, до каквито прибягват всички, които разказват устно или писмено за лица и събития от далечното минало или за предмети и случки, никога невидени от тях". Колкото за поддържаното от мнозина по-стари и днешни учени-специалисти схващане, че житията са били съставени в близка до времето на Кирил и Методий епоха, и то от техни ученици, един или повече, авторът си позволява едно удивително сравнение: „. . . да продължаваме да вярваме, че въпросните две жития били написани от ученик на Кирил и Методий — пише нашият автор, — то значи да считаме, че вселената е създадена, както се тълкува в библейската книга Битие, че едеският цар Авгар получил писмо от Исус Христос, както се разказва в един апокриф, или че на третия ден от погребението си Христос възкръснал"[14].

Ако цялата тази преценка за историческата стойност на двата паметника на нашата стара книжнина е наистина вярна, това би значело да ги заличим напълно от списъка на ценните и достоверни извори за нашето ранносредновековно минало и за миналото на Византия, с което те са неразлъчно свързани. На второ място, съмненията за тяхната достоверност подриват също и значението им като чисто литературни произведения. Докато мнозина превъзходни чужди изследвачи,[15] които с най-голяма ерудиция и любов са проучвали продължително време тези книжовни паметници, единодушно признават тяхната огромна стойност като исторически извори, намери се тъкмо наш книжовник да ги отрече напълно, минавайки през цяла низа от недоказани предпоставки и противоречиви, колебливи отделни твърдения. Необходимо е да се прецени това отрицателно отношение, изградено до голяма степен и върху пълно пренебрежение на най-главните изследвания от последно време, посветени на паметниците. Тази „защита" на едни от най-ценните литературни произведения от миналото на нашия народ е наложителна, защото без изясняването на въпросите не е оправдателно използуването на тези паметници като исторически извори, така както те биват използувани при общата досегашна преценка за достоверността им. Въпросите за времето, когато ЖК и ЖМ са написани, за тяхното авторство и за използуваните в тях първоизвори са най-тясно свързани помежду си: чрез тяхното разрешение се определя достоверността на текстовете и значението им като исторически извори при проучването на голям период от старата българска и общославянска културна история. При преценката на подобни книжовни произведения нито най-малко не става въпрос за „вяра", а за строго научно и критично отношение, на което е способна днешната изследователска мисъл.

---

[12] Сведенията за личността и дейността на архиепископ Василий са събрани у В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, II, София, 1934, стр. 473—475; III, София, 1940, стр. 83—84, 158 сл., 175 сл., 182 сл., 203 сл., 301 сл., 344 сл., 362 сл., 367. За него вж. и статията на R. Jadin, Basile archevêque de Tirnovo. Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, VI (1932), col. 1161.

[13] В. Сл. Киселков, пос. съч., стр. 44.

[14] В. Сл. Киселков, пос. съч., стр. 37.

[15] Като пример ще посоча само следните преценки. Така срв. писаното от Франтишек Дворник като заключение на неговото обстойно изследване на двете жития: F. Dvorník, Les Légendes, p. 348: „Somme toute, il ressort bien de ce rapide examen que les deux Légendes slavonnes dites à tort pannoniennes, sont les plus importants documents relatifs à l'histoire de

Ненужно е да се опровергават отделните твърдения от този род, въз основа на които ЖК и ЖМ се откъсват от старобългарската епоха, пренасят се към много по-късно време и чрез това се отрича изцяло тяхната историческа достоверност, като им се приписват основни тежнения, напълно чужди на замислите на техните съставители. Колебливостта при формулирането на казаните твърдения, поради която се очертава взаимна противоречивост между тях, вече достатъчно говори за това, че на всяка цена се дири да се каже нещо „ново" по въпроса, макар и то да е в пълен разрез не само с общоприетите мнения, но и с редица неоспорими факти. На едно място в своя Шестоднев старобългарският писател Йоан Екзарх изтъква съществуващите противоречия в мненията на някогашните езически философи и мислители и вместо да ги оборва поотделно, заявява: „Светските философи изказват различни мнения и за небето. Едни казват, че... Други пък философи не приемат това обяснение, но казват, че... Поради това — казват те в заключение — това не трябва да бъде така и като отхвърлят мненията на по-ранишните философи и съставят свое предположение, твърдят, че... Друг пък философ, като въстава против това, отхвърля всичко и поддържа нещо съвършено ново. Ние обаче да ги оставим всички тях да се опровергават чрез раз-

---

Constantin et de Méthode." — F. Grivec — F. Tomšič, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Radovi Staroslavenskog Instituta. 4 (1960), p. 13: „Potissimi fontes historiae ss. Cyrilli et Methodii duae eorum Vitae Palaeoslavicae sunt, iam saec. IX. conscriptae, at in codicibus multo iunioribus superstites. Textum utriusque Vitae, non obstantibus codicibus iunioribus, substantialiter incorruptum servatum, fontes Palaeoslavici secundarii, e Vitis illis dependentes, abunde confirmant..."; F. Grivec, Konstantin und Method Lehrer der Slaven, Wiesbaden, 1960, pp. 209—210: „Aus der Blütezeit des altslavischen Schrifttums sind einige Denkmäler von bedeutendem literarischen Wert erhalten, jedoch nur in späteren Handschriften, in denen die Merkmale der altslavischen Schriftsprache mehr oder minder abgestreift und manche stilistischen Feinheiten getrübt sind... Erst nach langjährigen gründlichen philologischen Untersuchungen ist es in neuester Zeit ermöglicht, ihren literarischen Wert zu erkennen. Von diesen Literaturdenkmälern wollen wir nur einige jener erwähnen, die das Werk und die Gestalten der Thessalonikerbrüder beleuchten: Vita Constantini, Vita Methodii...", p. 210; „Vita Constantini — ein würdiges Denkmal".

съжденията си един другиго. . .“[16] Подобно нещо би могло да се каже с пълно право и за нашия изследвач, който в непродължително време, дирейки да каже нещо ново, е построил няколко последователно формулирани хипотези, които после разрушава, за да предложи една може би последна хипотеза.

Двете пространни жития на Константин-Кирил и на Методий са свързани най-тясно помежду си и въпросите за времето на тяхното съставяне и авторството трябва да се разглеждат общо. Към преценката на двата паметника трябва да се приложат всички онези научни критерии, които се прилагат обикновено към всеки писмен паметник от миналото. При установяването на тяхната дата на съставяне би следвало да се вземе пред вид, на първо място, техният език, и то главно в лексикално отношение. По този въпрос вече е писано достатъчно, и то от много добри познавачи,[17] поради което не е нужно да се повтаря казаното. Направените изводи в това отношение могат да се подкрепят от данни във връзка с ръкописната традиция и анализа на съдържанието. Ако е позволено да се търсят аналогии в историята на старата литература на славяните, струва ми се, че подобна аналогия съществува в историята на старата руска книжнина. Известно е, че по отношение на едно от най-забележителните произведения на староруската книжнина — „Слово о полку Игореве“, познато по единствен, изчезнал днес ръкопис от XVIII в., бяха изказани мнения, че то не представя никакъв автентичен староруски книжовен паметник от XII в., но мистификация от XVIII в.[18] Срещу тези твърдения и в защита на прекрасната историческа поема множество слависти от руски и неруски произход се навдигнаха, като потърсиха всякакви доводи в полза на мнението за старинността и автентичността на „Слово"-то.[19] Не е тук мястото да се припомнят изнесените доводи, но все пак приложеният метод на изследване е твърде поучителен и за нас, когато желаем да защитим схващането за старобългарския произход на ЖК и ЖМ и с това да подкрепим доверието към тях като пълноценни исторически извори. Като оставим тук настрана аргументите относно съдържанието или езика на „Слово"-то,[20] заслужава да се припомни, че именно установяването на заимствувания и цитати из текста на „Слово"-то в текста на староруски книжовни произведения от средновековната епоха, като например прочутите произведения „Задонщина" или „Слово за погибелта на руската земя",[21] показаха най-убедително, че оспорваното произведение не може в никакъв случай да бъде мистификация от XVIII в., а е рожба на ранното руско средновековие. За установяване датата на появата на нашите две жития ние имаме подобни доводи, и то за щастие много по-убедителни, защото се основават на книжовни паметници от по-дълбока древност.

---

[16] Вж. текста, даден от мене, в сборника: Естествознанието в средновековна България, София, 1954, стр. 104.

[17] Ограничавам се да цитирам само следното по въпроса. Така по преценката на Фр. Дворник (op. c., p. 339), „La Vie de Constantin nous est parvenue dans de nombreux manuscrits qui datent d'une époque postérieure à celle de la rédaction. . . Ce fait peut, au premier abord, paraître surprenant: il ne doit pourtant pas susciter la méfiance à l'égard de ce document. Le cas n'est pas de tout isolé dans la tradition manuscrite des monuments littéraires vieux slaves; il est au contraire très fréquent et nous avons d'autres ouvrages qui, composés au Xe siècle, nous sont parvenus uniquement dans des manuscrits du XVIe ou de XVIIe. L'ancienneté des deux Vies de Constantin et de Méthode est surtout prouvée par la langue elle-même qui correspond visiblement aux origines de la littérature slavonne“. Според П. А. Лавров, Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві, Київ, 1928, стр. 5, „серед Кирило-методиївських джерел найперше місце належить двом величеньким Житіям відомим під назвою паннонських“. След като анализира двете жития (стр. 7—96), големият руски славист заключава (стр. 96): „Закінчуючи розглядати моравсько-паннонські Житія, ми повинні сказати, що серед инших джерел їм належить видатне місце. Вони перевищують усі инші джерела тим, що подають силу-силенну даних. І документальні джерела ці дані здебільшого стверджують. Та без них, грунтуючися лиш на цих останніх, не можна цілком вичерпливо пояснити кирило-методіївські питання. От чому славісти й поставилися до них з цілковитою довірою. . .“ Заслужава да се припомнят особено изводите в статията на един от големите познавачи на старобългарски и старославянски език, холандския учен N. van Wijk, Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der altkirchenslavischen Vita Constantini. Südost-Forschungen, VI (1941), pp. 74—102: p. 77: „Unter den Texten der altkirchenslavischen Periode nimmt die Vita Constantini einen besonderen Platz ein. Ich kenne keinen zweiten altkirchenslavischen Text, der einen so schönen Stil hätte und auch sonst eine so grosse schriftstellerische Begabung seines Verfassers verriete. . . Es gibt wenige altkirchenslawische Texte, die wir, was ihren Inhalt und Komposition anbetrifft, mit der Vita Constantini vergleichen könnten.“; p. 98: „Die Vita Constantini ist einer der wenigen ursprünglich in altkirchenslavischer Sprache geschriebenen Texte, und sie ist literarisch und stilistisch ein Meisterwerk. . .“

[18] A. Mazon, Le Slovo d'Igor. Paris., 1940.

Твърде отдавна в научната литература бе изтъкнато обстоятелството, че между текста на т. нар. „Италианска легенда", свързана с името на римския книжовник от IX в. Анастасий Библиотекар (ок. 800—880),[22] и текста на ЖК има значителна общност и буквални съвпадения.[23] Докато някои от учените бяха готови да приемат, че тази общност би трябвало да се обясни като заимствувания на автора на ЖК от текста на Италианската легенда, чиято дата на съставяне е повече или по-малко несъмнена, именно към втората половина на IX в., то други, напротив, застъпиха схващането, че авторът на Италианската легенда е заимствувал от ЖК.[24] Може би всички тези твърдения на защитниците на едната и другата теория щяха да останат само в областта на хипотезите, ако напоследък не бе направено едно забележително откритие, което по обща преценка сложи край на споровете и реши въпроса напълно в полза на второто предположение. В един ръкопис от XIV в., пазен в библиотеката на митрополитския капитул в Прага (рък. № XXIII), двама западни учени откриха два напълно непознати текста, а именно един текст, насловен „De beati ac pretiosi martiris Christi Clementis origine atque conversione nec non et mirifica parentum ipsius recognitione", един пролог и един препис на текста на Италианската легенда.[23] Ако и да се дадени в ръкописа под името на епископа на Остия (край Рим) Лъв (починал на 22 май 1115 г.), следователно като писания от втората половина на XII или началото на XIII в., първите два текста принадлежат на епископа на Велетри (недалеч от Рим) Гаудерик и са били присвоени от по-късния преписвач. Прологът също е бил съставен въз основа на данни, заимствувани от писаното от Гаудерик Велетрийски, който е истинският автор — в сътрудничество с Анастасий Библиотекар — на Италианската легенда. Като говори за използуваните първоизвори за съставянето на Италианската легенда, Гаудерик — в същност Анастасий Библиотекар, който по негова поръка събрал, превел и обработил материалите — споменава изрично, и то на първо място, именно едно съчинение на славянски език: „Inde preterea, post mirifica gesta vite seu passionis ac miraculorum ipsius [sancti Clementis martyris], que antiquitus compte ac veraciter scripta habentur et leguntur, qualiter et quo tempore quave occasione sive a quibus personis huius pretiosi martiris sit corpus inventum atque ad sedem suam, id est romanam ecclesiam, sit revectum, ... sicut partim ex Sclavorum litteris, partim vero ex relatione inventoris eiusdem corporis, de grecis fastidioso stilo translata, decerpere potui, ...latiniori atque comptiori aliquantulum stilo composui, et in notitiam universorum Christi fidelium afferre devotissimus porcuravi. . ."[24] Приписвайки си заслугите на своя предшественик Гаудерик, епископа на Велетри, а и на Анастасий Библиотекар, епископът на Остия Лъв заявява, че за написването на Италианската легенда черпил „отчасти" от съчинение на славянски език, а „отчасти" и от повествованието на лицето, което открило мощите на св. Климент Римски, сиреч от онова съчинение, което Константин Философ съставил на гръцки език върху пътуването си в южноруските земи и в Херсон, до земята на хазарите, през 860/861 г.[25] Под обозначението litterae Sclavorum трябва без всякакво съмнение

---

[19] Из богатата литература по този въпрос ще си позволя да приведа тук само материалите, обнародвани напоследък според библиографския обзор на Л. А. Дмитриев, „Слово о полку Игореве", Библиография изданий, переводов и исследований 1938—1954, М.—Л., 1955, стр. 26 сл., както и приносите в излезлия напоследък сборник: Слово о полку Игореве — памятник XII века, М.—Л., 1962.

[20] Вж. специално статията на Н. М. Дылевский, Лексические и грамматические свидетельства подлинности „Слова о полку Игореве" по старым и новым данным. В сборника: Слово о полку Игореве—памятник XII века, стр. 169—254, гдето е посочена и по-старата литература по въпроса.

[21] По този въпрос вж. последните проучвания на В. П. Адрианова-Перетц, „Слово о полку Игореве" и „Задонщина". В сборника: Слово о полку Игореве — памятник XII века, стр. 131—168; В. Л. Виноградова, „Слово о полку Игореве" и „Задонщина" по некоторым данным морфологии. Пак там, стр. 255—275.

[22] За него изобщо вж. излязлата напоследък добра осведомителна статия на G. Arnaldi, Anastasio Bibliotecario. Dizionario biografico. I, Roma, 1962, pp. 25—37.

[23] Преглед на изказаните мнения вж. у: E. Georgiev, Die Italienische Legende, Sofia, 1939, pp. 9—17; pp. 36—45: Die Pannonische Lebensgeschichte Kyrills und die Italienische Legende; pp. 45—54: Ist die Pannonische Legende Quelle der Italienischen oder die Italienische Legende Quelle der Pannonischen? — P. Meyvaert — P. Devos, Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la 'Légende Italique' résolues grâce à un document inédit. Analecta Bollandiana, LXXIII (1955), pp. 389—409.

[24] В своята книга Ем. Георгиев (op. c., pp. 84—86) беше стигнал до някои важни изводи, които заслужават поне отчасти да бъдат припомнени тук. Според него „die Italienische Legende enthält zwei Hauptteile: a) die Erzählung von der Auffindung der Klemens-Reliquien und b) die Erzählung von ihrer Überführung nach Rom. Für den ersten dieser beiden Teile sind Kyrills Vita, das обрѣтеніе von Kyrill und der Brief des Anastasius Bibliothecarius verwendet; für den zweiten Teil konnte der Verfasser nur die Lebensgeschichte Kyrills benützen,

---

da ihm andere Werke nicht zur Verfügung standen, und es anscheinend nicht seine Art war Selbstgesehenes und-gehörtes zu beschreiben oder Tatsachen und Gedanken von sich aus der Darstellung zuzufügen. . . Die Pannonische Vita Kyrills ist zwischen den Jahren 870 und 880 verfasst worden, also noch zu Lebzeiten Methods. Aus dieser Tatsache und im Verein mit den vielen anderen oben gegebenen, können wir mit grösster Wahrscheinlichkeit schliessen, daß diese Vita unter Mitwirkung Methods geschrieben worden ist. . ."

[23] Meyvaert — Devos, Trois énigmes. . . Ibidem, pp. 375—461. Срв. I. Dujčev, La solution de quelques énigmes cyrillo-méthodiennes. Byzantion, XXIV, 1 (1955), pp. 303—307; към p. 306, n. 1, срв. Addenda et corrigenda à Byzantion, t. XXIV, fasc. 1. — H. Grégoire, Le mémoire des PP. Meyvaert et Devos sur la „Légende Italique" des SS. Cyrille et Méthode. Ibidem, pp. 295—301.

[24] Meyvaert — Devos, op. c., pp. 412—413.

[25] По въпроса вж. у I. Dujčev, Costantino Filosofo nella storia della letteratura bi-

да се разбира тъкмо Пространното Кирилово житие. Съставената между 879 и 882 г. Италианска легенда била посветена на папа Йоан VIII (14 декември 872—16 декември 882).[28] Датата 16 декември 882 г., когато споменатият папа починал, трябва да се смята като истински terminus ante quem за съставянето и на Кириловото пространно житие, използувано като извор от съставителя на Италианската легенда. Това свидетелствува, че житието е било написано в течение на периода след смъртта на Константин-Кирил (14 февруари 869 г.) до 882 г. най-късно, с други думи казано, приживе на Методий (починал на 6 април 885 г.). Посочването в пролога решава, както се вижда, веднъж завинаги спора относно датата на съставянето на Пространното Кирилова житие.[29] Фактът, че то било написано приживе на архиепископ Методий, допринася съществено и за разрешението на въпроса за неговото авторство. Създадено в същата среда, в която е действувал и живял Константин Философ-Кирил, житието не е могло да не интересува преди всичко самия Методий и да бъде съставено без негово участие. Най-близкото до ума предположение би било естествено да търсим неговия автор тъкмо в лицето на Методий, който най-добре е познавал живота и дейността на брат си. Донякъде за разрешението на въпроса могат да се използуват някои данни от споменатия втори извор, от който са били черпени сведения за намирането на мощите на св. Климент Римски: Донесението на откривателя (Relatio inventoris), което ще рече съчинението на Константин Философ върху пътуването през 860/861 г., и разказа за откриването на мощите,[30] един текст, съставен на гръцки език и достигнал до нас в старобългарски превод или преработка.[31] В ЖК, гл. XII, се разказва за посещението на Константин-Кирил в земята на фулското племе, унищожението на дървото, на което местните жители отдавали божески почести, и насаждането на християнството. Този разказ започва с думите „бѣше въ фоульсцѣ ıазыцѣ доубъ велии, сърасль сѧ съ чрѣшнию, подъ нимь же трѣбы дѣıахоу, нарицающе и именемь Александръ, женьскоу полоу не дающе пристоупати къ немоу, ни къ трѣбамь его. . .“[32] Както бе изтъкнато в една статия, посветена специално на тълкуването на това място от ЖК,[33] даването на личното име Александър на едно култово дърво поражда големи съмнения. Очевидно въпросното място от житието трябва да се тълкува не в този смисъл. При предположително възстановяване на гръцкия първообразен текст от повествованието (Diegesis) на Константин Философ трябва да се допусне, че думите нарицающе и именемь Александръ отговарят на гръцкото προσαγορεύοντες αὐτὴν ἀλέξαν-

---

zantina. Studi in onore di Ettore Lo Gatto e Giovanni Maver. Firenze, 1962, p. 216—219, с постарата литература.

[28] Meyvaert — Devos, op. c., pp. 433—440.

[29] Meyvaert — Devos, op. c., p. 435: „Voilà par conséquent fixé, pour la première fois, de façon apodictique et non plus seulement probable ou conjecturale, un 'terminus ante quem' à la Vie slavonne de S. Cyrille: celle-ci date d'avant la mort de Jean VIII, donc d'avant le 15 décembre 882". Срв. Grégoire, op. c., p. 301; Dujčev, La solution, pp. 304—305.

[30] Meyvaert — Devos, op. c., pp. 413, 434 sqq.

[31] За подробности вж. Dujčev, Costantino Filosofo, p. 216 sqq.

[32] Вж. текста на житието според изданието на Ал. Теодоров-Балан, Кирил и Методи. I, София, 1920, стр. 55, 21—56, 27.

[33] I. Dujčev, Zur literarischen Tätigkeit Konstantins des Philosophen. Byz. Zeitschr., XLIV (1951), pp. 105—110 (Festschrift Fr. Dölger).

δρον,[34] което ще рече, че тук е била употребена рядката дума ἀλέξανδρος като прилагателно, в смисъл „който покровителствува, закриля мъжете“ (viros. . . defendens).[35] Това тълкуване на думата александръ се потвърждава и от непосредствено по-нататък следващия текст на ЖК, гдето се казва, че жителите на Фул не позволявали на жените да пристъпват към дървото, нито пък да вземат участие в поднасяните му жертвоприношения. Става дума прочее за един култ, запазен само за мъжкото население — както това се знае от други сведения.[36] Както е добре известно,[37] Методий придружавал брата си във време на пътуването до земята на хазарите и очевидно ще да е взел участие в покръстването на населението във фулската земя.[38] Излагайки сведенията за пътуването през 860/861 г. в ЖК, гл. IX—XII, съставителят ни осведомява за използувания от него първоизвор, сиреч повествованието на самия Константин Философ-Кирил: „отъ многа же се мы оукраштьше въ малѣ положихомъ ѥлико памети ради; а иже хощеть съврьшеныихъ сихъ бесѣдъ искати истыихъ, въ книгахъ ѥго обрящеть ѥ, ѥлико прѣложи оучитель нашь архиепискоупъ Мефодиѥ, раздѣль ѥ на осмь словесъ. . .“[39] Дали съставителят на ЖК, който и да бил той, е използувал обаче готовия превод на това Кирилово повествование, направен от архиепископ Методий, или пък е прибягнал до самия гръцки първообраз? Не е допустимо, че Методий, който много добре е бил запознат с епизода във Фул, е могъл да направи тази огромна грешка, като изтълкува в текста на братовото си съчинение думата ἀλέξανδρος, не в смисъл на прилагателното „защищаващ, покровителствуващ мъжете“, съответно като определение към дървото, покровител на мъжкото население, а като едно безсмислено тук лично име Александър. Много по-близко до ума е, че съставителят на житието ще да е използувал направо гръцкия първообраз на повествованието за мисията в земята на хазарите и поради това сам ще да носи вината за неправилното тълкуване на въпросната дума. Изразът „ѥлико прѣложи оучитель нашь архиепископъ Мефоди раздѣль ѥ на осмь словесъ“[40] би могъл да се сметне за по-късна вставка в текста на ЖК, което ще рече, че този превод на повествованието ще да е бил направен по-късно, в последните години от живота на Методий. Във всеки случай наличието на подобна грешка в текста на ЖК подсказва, че сам авторът ще да е направил извадки от повествованието на Константин-Кирил, което е имал под ръка в неговия гръцки първообраз, и, второ, той не ще да е участвувал в пратеничеството при хазарите, защото тогава би бил осведомен подробно върху епизода в земята на фулското племе и не би употребил погрешно името „Александър". Това е могъл да направи прочее само един от учениците на двамата братя, който е влязъл в общение с тях едва в малко по-късно време, най-рано след пратеничеството в 860/861 г., и не е взел участие в него. При наличието на подобна грешка авторството на Методий, струва ми се, е много съмнително. Най-многото, което бихме могли да допуснем, е това, че Методий е бил „вдъхновител" за написването на житието и главен осведомител относно по-ранния период от живота на брата си. Самото Константиново повествование за пътуването до столицата на хазарите е било запазено в гръцкия си първообраз до епохата, когато е било писано ЖК, и дори приблизително до времето на съставянето на Италианската легенда. Когато разказва за откриването на мощите на Климент Римски от Константин Философ, авторът на ЖК, гл. VIII, се позовава като на свой извор — към който препраща своите читатели и слушатели — именно на това съчинение: „ıакоже пишеть вь обрѣтении его".[41] До неотдавна това споменаване и едно свидетелство, което Анастасий Библиотекар дава в писмото си до епископа на Велетри Гаудерик,[42] бяха единствените упоменания в съвременни извори за това Константиново съчинение, което е запазено в славянски превод. В новооткрития пролог намираме още едно, и то твърде ценно сведение, а именно, че съставителят на Италианската легенда е разполагал с текста на това „донесение на откривателя" на Климентовите мощи. Потвърждавайки датата за написване на ЖК наскоро след смъртта на Константин-Кирил, съставителят на пролога тук ни поднася едно косвено потвърждение относно достоверността на съдържащото се в ЖК, гл. VIII, сведение.

---

[34] Dujčev, op. c., p. 109, с възстановката на целия израз.

[35] Срв. H. Stephanus, Thesaurus graecae linguae, I, s. v.; Liddell — Scott, Gr. — English Lexicon, s. v.

[36] За подробности вж. у I. Dujčev, op. c., p. 108, n. 3.

[37] Според ЖМ, гл. IV (Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 87, 11—13): приключьшю же сѧ врѣмени такомоу и посъла цьсарь по философа брата ѥго, въ козары, да поѩть и съ собою на помощь. . . Срв. също последното съчинение по историята на хазарите: М. И. Артамонов, История Хазар, Ленинград, 1962, стр. 331 сл.

[38] Въпросът за локализирането на Фул е все още спорен. Извън изказаните по-стари мнения заслужава да се припомни писаното от В. В. Кропоткин, Из истории средневекового Крыма. Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы. Советская археология, XXVIII (1958), стр. 198—218, според когото Фул (Фуле) се е намирал в източната част на Таврическия полуостров, именно при дн. с. Планерское (Г. Коктебел), гдето има развалини от средновековието. Срещу това познатият съветски археолог А. Л. Якобсон, К вопросу об локализации средневекового города Фуллы. Советская археология, XXIX—XXX (1959), стр. 108—113, приема — следвайки изказаното още през 1920 г. мнение от А. Л. Бертье — Делагард, — че въпросният град трябва да се дири в югозападната част на Кримския полуостров, при Бахчисарай.

[39] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 52, 10—14.

[40] Във връзка с тълкуването на това място Ем. Георгиев, „Книгите“ на славян-

Друго косвено посочване за една по-ранна дата—не началото на XIII в.— като време за съставянето на двете пространни жития намираме в текста на древноруската „Повесть временных лет". Както е известно,[43] в началната

ския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език, Slavistična Revija, X, 1—4 (1957), pp. 119—128 (Rajku Nahtigalu za osemdesetletnico), изказа мнение, че става дума за Кириловите съчинения, написани на гръцки език и преведени от Методий на старобългарски, именно неговите беседи, съчиненията му за св. Климент Римски и „един граматически труд, който Кирил превежда от еврейски на гръцки". Струва ми се обаче, че в текста на ЖК, гл. X, се говори по-скоро само за повествованието на Константин-Кирил за мисията до земята на хазарите, а не изобщо за всички Кирилови съчинения, съставени на гръцки език от него в началния период от дейността му и по-късно преведени от Методий на славянски.

[41] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 42, 20.

[42] J. Friedrich, Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der Vita cum translatione sancti Clementis papae. SB. d. k. Bayerischen Akademie d. Wissenschaften, III. Histor.-philol. Klasse (1892), pp. 393—442. Български превод на писмото вж. в: Извори за българската история, VII, София, 1960, стр. 203—207; Ал. Милев, Жития на св. Климент Охридски, София, 1961, стр. 154—158.

[43] Върху по-старата литература по въпроса за това „Сказание" вж. библиографските

част на „Повесть временных лет" с включено т. нар. „Сказание о преложении книг", което представя кратък разказ за живота и дейността на двамата солунски братя и специално за създаването на славянската азбука и превода на първите славянски книги.[42] Тук не е нужно да се разглежда въпросът, дали действително на това място от „Повесть временных лет" имаме извадка от загубеното днес „Сказание о преложении книг", или пък разказът на руския летописец за изнамирането на славянската азбука и за началото на славянската книжнина съставя негово лично дело. Много по-важно е, че при съпоставката между текста на „Повест"-та и двете пространни жития се установява много тясна взаимна зависимост, сиреч повтарят се — ако и донякъде свободно — множество мисли и отделни изрази. Както е вече посочено,[43] въпросното място от древноруския летопис издава сходства главно с Пространното Методиево житие, а в по-малка степен с Кириловото житие. Приема се,[44] от друга страна, че „Повесть временных лет" е била съставена в своята начална редакция не по-късно от 1110 г. Ако това заключение е вярно, то ЖК и ЖМ — от които са черпени сведенията, дадени от летописеца (под годината 6406 от СМ, или 898 от н. е.) за създаването на славянската азбука — са съществували вече преди това. И независимо от факта где са били написани, тези жития вече са били пренесени в руските земи, били са широко познати на староруските книжовници и са били използувани от тях. От всичко това следва, че преди края на XI в. вече е съществувало не само Пространното Кирилово житие, но и Пространното житие на Методий. Признавайки общността в разказа на „Повесть временных лет" и ЖМ и ЖК, напълно безсмислено е да се твърди обаче, че не старият руски летописец е черпил от тези две жития, а че това сторил авторът или авторите на нашите жития. Само желанието да се „докаже" на всяка цена една предвзета и погрешна теория за късния произход на двете жития би могло да накара някого да поддържа такава зависимост между двата книжовни паметника. Появата на извадки, колкото и преработени да са те, от пространните жития на Кирил и Методий в текста на древноруския летопис в неговата редакция от самото начало на XII в. и наличието на най-древния препис на Методиевото житие от XII в. представят факти, които трябва да се съпоставят един с друг и да се тълкуват във взаимна връзка. Без да се отива много далеч в предположенията за това, кога ръкописи с едното или другото житие са могли да бъдат пренесени от България в руските земи — още през началните десетилетия на X в., или при Светославовите походи в българските земи през годините 967—971, или пък след завоеванието на България от византийците в 971 и 1018 г., когато бегълци от попадналата под чуждо владичество страна потърсили прибежище в една братска страна, все пак може да се направи поне един несъмнен

посочвания у Г. А. Ильинский, Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии, София, 1934, стр. 28—29.

[42] Текста на този разказ вж. в изданието: Повесть временных лет. I. Текст и перевод. Изд. Д. С. Лихачев, М.—Л., 1950, стр. 21—23; превод на съвремени руски език, пак там, стр. 218—219. Срв. също Ал. Теодоров-Балан, Кирил и Методий. II, София, 1934, стр. 150—151.

[43] Вж. обстойно по въпроса у П. А. Лавров, Кирило та Методiй, стр. 129 сл.; Повесть временных лет, II. Приложения, Москва—Ленинград, 1950, стр. 257 сл. (Комментарии).

[44] Повесть временных лет, II, стр. 124 сл.

извод: двете пространни жития са съществували преди края на XI в. В заключение трябва да се каже прочее следното. Ако при разрешението на въпроса за старинността и следователно за автентичността на староруското „Слово о полку Игореве“ аргументи от този род, а именно откриването на цитати и заемки в книжовни произведения от XIII—XIV в. служат за определяне датата на появата на „Слово“-то преди края на XVIII в., от когато произхожда преписът, по който то е познато, защо същите аргументи да нямат стойност по отношение на нашите ЖК и ЖМ? Методологически трите факта: посочването на Пространното Кирилово житие в произведение отпреди 882 г. (Италианската легенда) и заимствуването в това произведение на множеството буквални цитати от ЖК, после заимствуванията от ЖК и ЖМ в староруската „Повесть временных лет“ и най-сетне наличието на препис от ЖМ в ръкопис от XII в. са достатъчни доказателства, за да се оборят всякакви хипотези за възникването на двете жития чак в началото на XIII в. Когато се разглеждат въпросите относно времето на написването на двете жития и тяхното авторство, наложително е да се вземе под внимание също и едно съображение от общ характер. Който познава произведенията на старата българска и изобщо на старата славянска литература и може да съди без предвзета мисъл, ще признае изключителната ценност на двете жития като книжовен паметник. По език, стил и съдържание това са произведения, които рязко се отличават от множеството шаблонно написани творби на старата славянска, а, ако щете, и на голяма част от византийската литература. Може да се спори относно времето, когато са били съставени, или относно името на техните автори. Несъмнено е обаче едно: те са рожба на една епоха, когато старата славянска или частно българската литература е била в своя разцвет. Когато някой се опитва чрез неумело сглобени доводи да ги отнесе към XV или към XIII в., би било потребно да се хвърли поне бегъл поглед върху общото състояние на книжовното творчество у нас през тези епохи. Какво знаем например за състоянието на българската книжнина през XV в., от което време притежаваме едно ценно оригинално произведение — Безименния български летопис, писан наскоро след 1413 г., а не познаваме по име нито един значителен български книжовник, комуто биха могли да се припишат тези забележителни книжовни творби? Нима трябва да свържем тяхната поява с перото на Владислав Граматик или с потомъка на византийските Кантакузиновци Димитрий Кантакузин? Достатъчно е да се сравни онова, което принадлежи наистина на тези двама писатели от XV в., с двете жития, за да се види неубедителността на всякакво подобно предположение. Не по-убедителна е хипотезата, че житията са могли да бъдат написани през началните години на XIII в. За цялото време на Асеневото въстание и първите три десетилетия от съществуването на обновената българска държава ние не познаваме никакво книжовно произведение, датирано с положителност, както не познаваме и никакво име на какъвто и да било, та дори и не така забележителен книжовен български деец. В кипежа на освободителните борби книжовната работа, както изглежда, е заглъхнала почти изцяло. Нищо не знаем в това отношение и за самия търновски архиепископ Василий. Данните, които имаме за неговата личност и за дейността му, са съвършено оскъдни.[47] Знаем, че като свещеник той взел участие през 1185 г. в ръководеното от Асеневци противовизантийско въстание и през 1187 г. бил ръкоположен за търновски архиепископ и глава на българската църква. Известни са отделни моменти от неговата дейност като търновски архиепископ — например участието му в пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Средец в Търново през 1195 г.,[48] както и участието му в пренасянето на мощите на св. Петка от Епиват (в Тракия) в столицата Търново към 1230 г.[49] Ако трябва да се приемат някои предположения,[50] архиепископ Василий останал начело на българската църква чак докъм 1231 г., когато се оттеглил в някой светогорски манастир и там завършил дните си. През времето на своето почти 44-годишно управление на българската църква архиепископ Василий, доколкото е познато, не се е проявил като книжовник. В преписката между папа Инокентий III (1198—1216) и българите са запазени няколко писма от архиепископ Василий до папата: едно писмо от 1202 г.,[51] една кратка добавка към писмото на цар Калоян (1197—1207) откъм средата на 1203 г.,[52] едно сравнително по-дълго писмо до папата от края на същата година,[53] клетвата за подчинение под властта на римската църква — съставена по официален образец през 1203 г.[54] и най-сетне едно писмо от ноември 1204 г.[55] Написани първоначално на български, после преведени на гръцки, а оттам на латински — както впрочем и писмата на цар Калоян, според едно изрично посочване,[56] — тези писания имат напълно официален характер и не дават нито най-малко основание да се открие в лицето на заслужилия иначе за българското освобождение от византийското владичество и за устройството на възстановената българска държава църковник такъв писател, комуто да се припишат двете наши жития. Едни от най-съществените допълнителни доказателства за старинността на двете жития можем да почерпим от внимателния и задълбочен анализ на тяхното съдържание. Този анализ — разкрит както в някои специални изследвания, така и чрез отделни коментарии на много места от текста на двата паметника — показва, че те са възникнали в една епоха и в една книжовна среда, които са били в най-тясна зависимост от византийската култура. Точно преди три десетилетия един от най-добрите познавачи на ранната славянска история и на византийско-славянските отношения, проф. Франтишек Дворник, подложи на обширен и компетентен анализ съдържанието на двете пространни жития с оглед на податките, които се съдържат в тях за византийската политическа и културна история.[57] Като заявява, че двете жития съставят „най-важните извори за живота и дейността на двамата братя", чешкият учен си постави за задача да отговори на въпроса, доколко тези извори заслужават доверие. По неговите думи,[58] „славянското житие на Константин и това на Методий без съмнение спадат към най-интересните документи на епохата, когато са съставени". Ако и предназначени за славяни, те представят според него в същото време и „два важни документа на византийската история" и могат да бъдат съпоставени с византийските книжовни творения от онази епоха. След като проучва най-грижливо богатите сведения, съдържащи се в двете жития, и ги сравнява с онова, което се знае главно от византийските исторически извори, авторът стига до извода, че ЖК и ЖМ могат да бъдат преценени, общо взето, като много добре осведомени и затова напълно достоверни исторически извори както за историята на Византийската империя, така и за историята на славяните. Някои от неговите изводи заслужават да бъдат припомнени тук.[59] Според него необходимо е да се „отдаде почит" към критичния дух, с който са съставени двата паметника. „Двете жития. . . — пише той — спадат към най-ценните славянски и византийски историко-литературни паметници от IX в. Това са текстове, които имат първостепенно значение, като свидетелствуват ясно за развоя на Византия и на Средна Европа през онази епоха. Те твърде дълго време са били пренебрегвани. Време е да им се отдаде почетното място, което така несправедливо им е било отказвано и на което те неоспоримо имат право." Осведомеността на съставителите на двете жития за събитията във Византийската империя е неотречима. Това дава основание на Фр. Дворник да твърди по отношение на автора на ЖК, че „ако не става дума за византиец", то той най-малкото е живял „известно време във Византия и е бил възпитан в традициите на византийската църква". Това твърдение по негови думи е „абсолютно ясно" за ЖК, докато в ЖМ главно въведението издава „подобен произход". Като извод от тези свои наблюдения чешкият учен е склонен да приеме, че двете жития са дело на един и същи автор или са произведение на онази „византийско-славянска школа", която през IX в. възникнала във Великоморавия. Въпреки „съвършено византийската мисловност" (la mentalité parfaitement byzantine) на авторите на двете жития споменатият учен смята за несъмнено, че тези автори са били славяни по произход, а не гърци: des Slaves et non des Grecs. Изказвайки увереност в това, че ЖК е било написано в сътрудничество с Методий, който ще да е дал на съставителя на житието „необходимите материали", и допускайки като възможен, но не напълно доказан автор Климент Охридски, проф. Дворник именно с оглед на „византийския отпечатък" на двете жития изключва като техен автор Горазд поради неговия моравски произход и поради неприобщеността му към византийската култура в онази степен, която ни разкриват житията.

---

[47] Вж. посочването тук, бел. 12.

---

[48] За подробности вж. В. Н. Златарски, История. . ., III, стр. 82 сл.

[49] За подробности вж. В. Н. Златарски, пос. съч., III, стр. 342 сл.

[50] Срв. В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 361 сл.

[51] Вж. изданието на писмата у Ив. Дуйчев, Преписката на папа Инокентия III с българите. Увод, текст и коментар, Год. СУФИФ. XXXVIII, 3, 1942, стр. 25—26; превод и коментар у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. 4—5; 295.

[52] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 31; Из старата българска книжнина, II, стр. 8—9, 296—298.

[53] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 44—46; Из старата българска книжнина, II, стр. 12—14, 300.

[54] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 52—53; Из старата българска книжнина, II, стр. 20—22, 304—305.

[55] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 66—67; Из старата българска книжнина, II, стр. 25—26, 306.

[56] Ив. Дуйчев, Преписката, стр. 22, 82.

Когато научната мисъл е достигнала до такива изводи за стойността на двете наши жития като първостепенни исторически извори за миналото на славяните и за живота на Византийската империя през IX в., да се поставя под съмнение тяхната достоверност, да се прехвърлят към епохи, с векове по-късни, и да им се отрича почти всякаква стойност — това означава безогледно връщане по пътя на научното развитие и неоправдан с нищо скептицизъм. Още преди около четири десетилетия две чешки изследвачи, именно Е. Прохазкова и П. Суха, бяха съпоставили подробно пространните жития на Кирил и Методий със съответните византийски жития от VIII—X в. и бяха стигнали до заключение, че ЖК и ЖМ — независимо от старобългарския език, на който са написани, — следват напълно обичайната за византийската тогавашна агиография схема и поради това могат да се отнесат към византийската агиография.[60] Неотдавна познатият изследвач на кирило-методиевските въпроси Фр. Гривец[61] и един негов ученик — Фр. Гнидовец[62] — оспориха тези изводи и се опитаха да докажат, че ЖК и ЖМ по своята изразна форма не зависят от византийски агиографски първообрази от IX или X в., но по-скоро представят подражание на творения на един патристичен автор като Григорий Назиански от IV в. Някои възражения против тези схващания бяха направени напоследък от Вл. Вавржинек,[63] който все пак призна наличието в нашите жития на следи от влияние на споменатия ранновизантийски църковен писател. Същественото в случая е, че по структура и по изразна форма двете жития спадат към византийската агиографска традиция преди края на X в., и това за онзи, който познава агиографските паметници, е неоспорим извод.

---

[57] Fr. Dvornik, Les Légendes de Constantin et de Méthode, pp. 1—336.
[58] Fr. Dvornik, op. c., p. 1.
[59] Ibidem, op. c., p. 331 sqq.

Византийските елементи в ЖК и ЖМ могат да се обяснят по два начина. Както е известно, тези византийски елементи са доста многобройни, поради което някои от по-старите учени стигнаха до прибързаното заключение, че в същност двете жития ще да са били съставени първоначално на гръцки, а по-късно са били преведени на старославянски или на старобългарски.[64] Тази хипотеза бе отхвърлена от редица учени, които, напротив, изтъкнаха, че наличието на византийски елементи трябва да се обясни, на първо място, с използването като първоизвори на писания, съставени на гръцки език.[65] Достатъчно би било да се припомни, че всички съчинения на Константин Философ до времето на великоморавската мисия са били съставени на гръцки език,[66] поради което той заслужено би трябвало да намери място и в историята на византийската литература от IX в.[67] Именно тези Константинови писания са били използувани от съставителя на ЖК като главен първоизвор, от който той е черпил най-съществените сведения и дори значителни дословни извадки. Поради желанието да се спазва колкото е възможно по-голяма точност при предаването на подобни заети места и поради набожното преклонение пред делото на Константин-Кирил съставителят на житието не ще да е пожелал да се отклони от своите първообрази и това обстоятелство може да ни обясни в голяма степен проникването на византинизми в ЖК или пък в ЖМ. При тълкуването на византийските елементи в ЖК и ЖМ трябва да се вземе под внимание също и обстоятелството, че първите старославянски книжовници — при липсата на всякаква традиция и опит — са се намирали под неотразимото влияние на византийската литуратура и поради това не само са допускали, но и съзнателно са вмъквали в писанията си подобни елементи. Прочее двете наши жития могат да бъдат разтълкувани по своето съдържание и в своята форма само когато се свържат органически с онази културна среда, от която произхождат — средата на ранната византийско-славянска култура и книжнина. Методът за тяхното тълкуване, приложен успешно, но все пак още непълно за всички подробности от Фр. Дворник, се явява единственият правилен път за разкриване на тяхното съдържание. Няколко нови приноса потвърдиха правилността на този метод, при който най-често за правилното разбиране на един или друг пасаж от житията, за който се предполага, че е използуван първоизвор на гръцки език, е наложително да се направи „обратен превод“ — сиреч да се възстанови предположително използуваният първообраз. Такъв е например случаят с тълкуването на онова място от ЖК, гл. XV,[68] където се разказва, че Константин Философ през време на пребиванието си във Великоморавия бил принуден да води прения с лица, които поддържали, че „подъ землю живоутъ чловѣци велеглави“. Един възможен „обратен превод“ на гръцки език показва ясно, че тук в същност става дума не за човешки същества, които живеели „под земята“, значи под земната кора, а за човеци, които живеят ὑποκάτω τῆς γῆς — сиреч на другата страна на земното кълбо, с други думи казано, тук се говори за антиподи.[69] Както

---

[60] E. Prochazková — P. Suchá, Poměr t. zv. pannonských legend k byzantským stoleti 8—10. Časopis Matice Moravské, XXXIX (1915), pp. 28—66.

[61] F. Grivec, Vitae Constantini et Methodii. Versio latina, notis dissertationibusque de fontibus ac de theologia SS. Cyrilli et Methodii illustrata. Acta Academ. Velehradensis, XVII (1941), pp. 168 sqq., 200 sqq.; Grivec — Tomšić, op. c., p 23 sqq.

[62] F. Gnidovec, Vpliv sv. Gregorija Nazianškega na sv. Cirila in Metodija. Diss., Ljubljana, 1942.

[63] Vlad. Vavřinek, Staroslověnské životy Konstantina a Metoděja a panegyriky Řehore z Nazianzu. Listy Filologické. LXXXV. I (1962), pp. 96—122.

[64] Главен застъпник на това мнение бе руският славист А. Воронов, Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия, Киев, 1877, стр. 47—70, с посочване и на по-старата литература. Вж. още: V. Jagić: Archiv f. slav. Philologie, IV (1880), p. 97 sqq., 106; V. Vondrák, Časopis Česk. Musea, LXXI (1897), p. 337 sqq. Други подробности вж. у I. Dujčev, Zur literarischen Tätigkeit, p. 106 sqq.

[65] Възражения срещу схващанията на Воронов бяха направени в този смисъл от: А. Е. Викторов, Кирилло-Мефодьевский сборник, Москва, 1865, стр. 387 сл.; Ив. Малышевский, Труды Киевской Духовной академии, 1877, кн. 4, стр. 791 сл.; П. А. Лавров в увода към: В. М. Ундольский, Климент епископ словенский, Москва, 1895, стр. XXV сл.; В. Погорелов, На каком языке были написанны, так называемыя, паннонския жития. Byzantinoslavica, IV (1932), pp. 13—21; I. Ohijenko, Die sprachliche Zugehörigkeit der Vitae Constantins und Methods. Zf. f. slavische Philologie, XVI (1939), pp. 69—76. F. Grivec (= Grivec — Tomšić, op. c., pp. 15—46) обобщава така своето мнение по въпроса: Multum disputatum est de quaestione, quo lingua haec Vita (Vita Constan-

---

tini) primitus exarata esset. Voronov aliique nonnulli contendebant, textum primigenum graecum fuisse. Hodie haec opinio obsoleta est. Nihilominus concedendum est, auctorem Vitae fontibus scriptisque graecis usum esse. Praeterea auctor quamquam Slavus, graeca eruditione ita imbutus est, ut etiam res slavicas vel libere tractando saepius graecum dicendi genus usurpaverit. Minime tamen neganda est magna probabilitas aliquam Vitam Constantini (Cyrilli) graece scriptam extitisse. Cyrillum Romae praecipue monachi aliique Graeci, ardenter venerabantur. Vita Cyrilli graeco sermone scripta iis fere necessaria vel saltem valde desiderata erat... Auctor VC autem illam graecam Vitam, non comprobatam, minime ad verbum vertit, sed nonnisi libere ea uti potuit. In VC enim mens Slavica ostenditur, e. gr. nostra gens, noster doctor... Tota VC indoles potius Slavicam originem quam versionem e lingua graeca manifestat. Insuper styli elegantia proprietasque originem Slavicam nitide comprobat.

[66] I. Dujčev, Costantino Filosofo, pp. 211—222.

[67] Срв. H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, pp. 529—530, 623.

[68] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 59, 23—25.

[69] За средновековните схващания за антиподите вж. посочвания у G. Boffito, La

се вижда от това място на ЖК, Константин Философ застъпвал чисто византийското схващане за плоскостта на земята срещу проникналото във великоморавските земи откъм немските области схващане за сферичността на земята.[70] Едно проучване въз основа на византийските свидетелства на твърденията на Константин Философ, изразени в ЖК, гл. XVI, за наличието на разни литургични езици също показва неговата добра осведоменост в спора му със защитниците на триезичието.[71] Неотдавна Игор Шевченко приложи същия начин на тълкуване на онова място от ЖК, гл. IV, гдето е дадено Константиновото определение на философията, и успя да посочи първоизворите на това определение.[72] Първото Константиново писание — неговата молитва към Григорий Богослов (ЖК, гл. III) — е било съставено не на славянски, както беше се опитал да я възстанови в нейната метрична форма покойният Н. Трубецкой,[73] а на гръцки. За да бъде тълкувана правилно в нейната форма и по съдържание, тази молитва трябва да бъде възстановена посредством „обратен превод“ в нейния гръцки първообраз.[74] Същото трябва да се каже и за онази кратка молитва, която — по думите на житиеписеца (ЖК, гл. III)— била съставена от Константин, преди да напусне родния си град Солун и да се отправи в Цариград, за да се учи там.[75]

Сравнителното проучване на текста на двете пространни жития не е завършено. Необходимо е да се проучва не само общото съдържание, но дори отделни изрази, като се подирят аналогии, разпространени в тогавашната византийска литература. Ще се ограничa да прибавя тук само няколко отделни примера към онова, което вече е изнесено в научната литература по тези въпроси. Такъв пример имаме в ЖК, гл. XIV, гдето се разказва, че когато император Михаил III (843—867) изслушал пристигналото в Цариград прате-

---

leggenda degli antipodi. Miscellanea di studi critici editi in onore di Arturo Graf, 1903, pp. 583—601. — Ch. V. Langlois, La connaissence de la nature et du monde au moyen âge d'après quelques écrits français à l'usage des laics, Paris, 1911, pp. 78 sqq., 101, 142 sqq. — Kauffmann, Antipodes, PWRE, I (1891), coll. 2531—2533; Antichtones. Ibidem, coll. 2396—2397.— W. Wolska, La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès. Théologie et science au VIe siècle, Paris, 1962, pp. 211—212, 259.

[70] За подробности вж.: I. Dujčev, Un episodio dell'attività di Costantino Filosofo in Moravia. Ricerche slavistiche, III (1954), pp. 90—96; Fr. Repp, Zur Erklärung von Kap XV der Legende von Konstantin. Zf. f. slav. Philologie, XXVI, (1957), pp. 14—118; I. Dujčev, Nochmals zur Erklärung von Kap. XV der Legende über Konstantin. Ibidem, XXVII(1958) pp. 177—178; Byzantinoslavica, XIX (1958), pp. 322—323; I. Vašica, Byzantinoslavica, XX (1959), pp. 95—98; F. Grivec, Konstantin und Method Lehrer der Slaven. Wiesbaden 1960, pp. 67 n. 35; Z. R. Dittrich, Christianity in Great-Moravia. Groningen, 1962, pp. 42, 44, 45, 130.

[71] За подробности вж. I. Dujčev, Il problema delle lingue nazionali nel medio evo e gli Slavi. Ricerche slavistiche, VIII (1960), pp. 39—60; idem: Byzantinoslavica, XXIII (1962), pp. 335—337.

[72] I. Ševčenko, The Definition of Philosophy in the Life of Saint Constantine. For Roman Jakobson. Princeton 1956, pp. 449—457. Срв. Dujčev, Costantino Filosofo, p. 208 sqq.

[73] N. Trubetzkoj, Ein altkirchenslavisches Gedicht. Zf. f. slav. Philologie, XI (1934), pp. 52—54.

[74] I. Dujčev, Costantino Filosofo, pp. 211—214.

[75] I. Dujčev, Note sulla Vita Constantini-Cyrilli, Cyrillo-Methodiana, Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven. 863—1963, Köln—Graz 1964, s. 72 sqq. = Medioevo, II, p. 92 sq.

ничество от Великоморавия и решил да изпрати в тази земя Константин Философ, последният заявил, че необходимо условие за успеха на подобна мисия е наличието на славянска азбука.[76] Без наличието на славянска азбука всяка дейност била обречена на извращение в ерес: „къто можеть на водоу бесѣдоу написати и єрєтичьско имѧ обрѣсти", добавил той.[77] Издавайки текста на ЖК, покойният Ал. Теодоров-Балан бе изтълкувал по свой начин това място на житието. Според него[78] єрєтичьско имѧ би добил Константин, ако речеше да сказва на моравци за вяра не по писмо на езика им, по книга, но по някакви знаци на вода чъртани. У Платона има израз: „ако се отразят во вода образи на писмо, не ще ги познаем, преди да сме ги знали". И гръцка поговорка: „На вода писано, без значение". "Приблизително същото тълкуване на въпросното място от ЖК, гл. XIV, даде няколко години по-късно известният руски славист П. А. Лавров, който изтъкна, че там е даден „переклад грецького речення ἐν ὕδατι γράφειν (або καθ'ὕδατος γράρειν) писати на воді, себ-то робити марні зусилля робити некорисну працю"[79]. Един от най-добрите днешни познавачи на кирило-методиевските текстове, югославянският славист Фр. Гривец, преди повече от двадесетина години бе възприел същото тълкуване на приведената в текста на ЖК гръцка поговорка, но сякаш за него целият израз все още криеше неяснота и затова бе предложил между двете части да се направи известно разграничение, без взаимна вътрешна връзка между тях: „Кой може да напише слово на вода? Или да си придобие еретическо име?"[80] Заедно с това Фр. Гривец отхвърли като неточен предложения от Лавров превод[81] „як можу я писати слова на воді (грецьке прислів'я), що загрожує накликати на мене ім'я еретика?". Същото мнение словенският учен повтори в обнародвания неотдавна свой превод на ЖК[82] и в изследване върху живота и делото на двамата първоучители.[83] В своето издание на ЖК полският славист Т. Лер-Сплавински[84] е превел текста според познатото четене и се е задоволил да препрати към посочването на П. Лавров. Австрийският учен Й. Буйнох изказа мнение,[85] че тук Константин Философ вероятно дава отговор на по-късни отправени срещу него обвинения. В коментар към казаното място от ЖК преди години посочих някои византийски успоредици,[86] които свидетелствуват преди всичко за разпространението на тази поговорка сред византийците. Подобно на друга византийска поговорка „пиша върху пепел“ (εἰς τέφραν γράφειν), отбелязана все у лексикографа Свидас (Суда),[87] споменатата поговорка наистина има значение на „върша нещо безполезно“ и се употребявала за „онези, които се трудят напразно“. Днес е възможно обаче не само да се приведат нови успоредици из византийската литература, които още повече сочат голямото нейно разпространение сред ромеите, но и да се открие в нея малко по-различно съдържание, чрез което споменатото място от ЖК да се изтълкува още по-правилно. Покрай случаите, в които поговорката има значение „трудя се напразно“[88], намират се места, гдето тя се употребява в смисъл „предприемем нещо невъзможно“[89], „скривам нещо полезно, добро“[90], най-сетне като загатване за нещо преходно и несигурно[91], при което византийската, по-правилно древногръцка поговорка „женските клетви трябва да се пишат на вода“ отговаря на наша поговорка („женските клетви пиши ги на леда“).[92] Струва ми се, че това последно значение на византийската поговорка — именно като загатване за нещо нетрайно и изменчиво — трябва да се съзре и в цитираното място от ЖК. Очевидно в отговор на запитването на византийския император Константин Философ желаел да изтъкне невъзможността и безполезността да се извършва истинска мисионерска дейност сред населението на великоморавските земи без помощта на писменост. Без да бъде скрепена чрез писменост, християнската проповед рискувала да бъде зле разбрана, зле тълкувана и разпространявана и поради това можела лесно да се превърне в еретическа, сиреч неортодоксална доктрина. Както се вижда, във възражението на Константин се крие същото онова съображение, което е движело изобщо византийското правителство при поведението по въпроса за употребата на националните езици в богослужението: чрез използуването на националните езици в християнската проповед и в самото богослужение новата вяра се внедрявала по-дълбоко и трайно, но това можело да бъде обезпечено само при наличието на съответни национални азбуки.[93] Само писмено скрепените догми съставяли залог за опазване на православието и пречка, поне до голяма степен, за поява на ереси.

---

[76] За тълкуването на това място от ЖК вж. подробно у мене, Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX в., ИИБИ, VII (1957), стр. 241—267. Едно безосновно възражение е направено от М. Войнов: ИИИ, X (1962), стр. 289, бел. 47. Въпросът е не как „ще се елинизира един покорен народ", а как, „като му се създава собствена писменост", ще бъде подобре и по-трайно християнизиран, което за светските и църковните власти на Византия е било твърде важно като първо условие за приобщение към империята.

[77] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., I, стр. 58, 1—2.

[78] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 58 бел.

[79] П. А. Лавров, Кирило та Методій, стр. 41.

[80] F. Grivec, Vitae Constantini et Methodii, p. 85 n. 8: ἐν ὕδατι (καθ'ὕδατος) γράφειν — opus inutile (cassum) facere, phrasis graeca trita. Ab hac phrasi trita distinguenda separandaque est sententia de haeresi. Sermo in aqua scriptus, opus incassum, minime suspicionem haeresis movere potest. Id aperte patet e cod. A, qui primam sententiam ab altera particula ili (vel) separat... C(onstantinus) optime noverat liturgiam slavicam a multis Byzantinis episcopis et presbyteris tamquam haeresim reici. Ideo ad hanc criminationem praecavendam quasi 'diplomatice' approbationem imperatoris obtinere voluit..."

[81] П. А. Лавров, пос. съч., стр. 274. Към това Гривец (op. c., p. 85 n. 8) бележи: LKM 274 minus exacte vertit: „Quomodo possum orationem in aquam scribere, quod mihi nomen haeretici comparare potest".

[82] Grivec — Tomšić, op. c., p. 200, n. 8.

[83] F. Grivec, Konstantin und Method, p. 57: „Wer kann denn die Rede auf Wasser schreiben oder sich den Namen eines Häretikers zuziehen."

---

[84] T. Lehr-Spławiński, Żywoty Konstantyna i Metodego (Obszerne), Poznań, 1959, p. 66, n. 99.

[85] J. Bujnoch, Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und der Klemensvita, Graz, (1958), p. 171: „Griechische Redensart für' ein nutzloses Werk vollbringen'. Dadurch, daß schon hier das Wort Häretiker fällt, legt der Hagiograph als ein argumentum ex eventu die später tatsächlich erfolgte Art der Reaktion auf die slavische Kirchensprache und Liturgie in Konstantins Antwort hinein.“

[86] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. I, София, 1943, стр. 182—183. Посочени са следните византийски свидетелства: J. Cantacuzenus, Hist., I, ed. Bonn, p. 287, 13—14; Suidas, Lexicon, ed. A. Adler, II, p. 431, 9: p. 543, 11—13; III, p. 11, 24; G. Phrantzes,' Chronicon, I. Ed. Papadopoulos, p. 58, 3.

[87] Suidas, Lex., s. v.

[88] E. L. v. Leutsch, Corpus paroemiographorum graecorum. II. Paroemiographi graeci II Gottingae, 1851, p. 27, § 59: εἰς ὕδωρ σπείρεις. ἐπὶ τῶν μάτην πονούντων. Ἴσον τό. καθ' ὕδατος γράφεις; p. 176, § 95: καθ ὕδατος γράφει: ἐπὶ τῶν ἀνόνητα πονούντων! p. 184, § 50: λέοντα ξυρεῖν: ὁμοία τῇ Αἰθίοπα ῥύπτειν καὶ εἰς ὕδωρ γράφειν; p. 754 § 62: ἐς ὕδωρ γράφειν: ἐπὶ τῶν μάτην πονούντων; p. 387, § 80; p. 690, § 20e; p. 27 nota. — Vita Johannis Damasceni: Migne, P. Gr., XCIV, col. 465 B: ταῦτα ὁ γέρων παρήγγελλε, καὶ οὐκ ἦν καθ'-ὑδά των γράψφων, οὐδὲ κατὰ πετρῶν σπείρων, ἀλλ' εἰς γῆν ἀγαθήν. J. Fr. Boissonade, Anecdota graeca e codicibus regiis. I, Parisiis, 1829, p. 96, цитира в един гномологий един израз, приписан на имп. Василий I Македонец: Χρὴ τὴν μὲν ἔχθραν εἰς ὕδωρ γράφειν, ἵνα ταχέως ἀφανίζηται, τὴν δὲ φιλίαν εἰς χαλκόν, ἵνα διὰ παντὸς μένῃ.

[89] Leutsch, op. c., II, p. 756, § 74: καθ' ὕδατος γράφεις: ἐπὶ τῶν ἀδυνάτοις ἐπιχειρούντων.

[90] Leutsch, op. c., II, p. 379, § 56: εἰς ὕδωρ γράφεις τὸν ἔρωτα: ἐπὶ τῶν ἀφανιζόντων τινὰ χρηστά.

[91] Leutsch, op. c., II, p. 194, § 48: Ὅρκους γυναικὸς εἰς ὕδωρ χρὴ γράφειν: Σοφοκλέος αὕτη ἐστίν. — Photius, Myriobiblion sive Bibliotheca: Migne, P. Gr., CIV, coll 304 D — 305 A: Ὅρκους ἐγὼ γυναικὸς εἰς ὕδωρ γράφω, ἐστιέν μὲν Σοφοκλέους, τοῦτον δὲ παρῳδήσας ὁ Φιλωνίδης ἔφη. Ὅρκους δὲ μοιχῶν εἰς τέφραν ἐγὼ γράφω. Οἱ δὲ τὰς γυναῖκα σκώπτοντές φασιν Ὅρκους ἐγὼ γυναικῶν εἰς οἶκτον γράφω.

[92] Поговорката ми е известна от Македония (Охридско). Подобни изрази се срещат

Без да се изчерпват тук всички онези места от ЖК и ЖМ, които не са напълно ясни и биха могли да се разтълкуват правилно само когато се потърсят аналогии във византийската книжнина, нека бъдат посочени поне още два примера. Така в ЖК, гл. VIII, се разказва за нападение на маджари върху водената от Константин Философ пратеничество до земята на хазарите и се казва: „възврати же се философь въ свои поуть. И въ прьвыи часа молитвоу творещоу ѥмоу, нападоше на нь оугри, ꙗко и вльчьскы выюще, хотеще оубити ѥго“[94]. В този израз, който на пръв поглед не крие нищо необикновено с оглед на славянската реч, намираме в същност отразена една византийска представа за „варварите“. Това е т. нар. „вълчи вой“, или гр. λυκηθμός, което се смята отлика на „варварите“ при техните нападения или дори при взаимно общение. В Диалозите на Псевдокесарий, от около средата на VI в., се разказва, че славяните се викали помежду си чрез подобен вълчи вой.[95]

и в други съвременни езици. Така например освен английския израз to limn the water (to limn on water) заслужава да се припомни епитафията върху гроба на известния английски поет Джон Кийтс (Keats) (1795—1821), съставена от самия поет, где то се казва: „This Grave /contains all that was Mortal/ of a /young english poet, /who/ on his Death Bed/in the Bitterness of his Heart/ at the Malicious Power of his Enemies /desired/ these Words to be engraven on his /Tomb Stone/ 'Here lies One /Whose Name was writ in Water" (J. Beck-Friis, The Protestant Cemetery in Rome, Malmö, 1956, p. 38). Изразът се повтаря и в стиховете, посветени на големия поет от негов приятел:

„Keats! if thy cherished name be 'writ in water'
Each drop has fallen from some mourner's cheek;
Asacred tribute such as heroes seek,
Though oft in vain — for dazzling deeds of slaughter
Sleep on! Not honoured less for Epitaph so meek!".

[93] Подробно у мене, Il problema delle lingue nazionali, p. 39 sqq.

[94] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., I, стр. 42, 25—43, 2.

[95] Caesarii sapientissimi viri fratris Gregorii Theologi Dialogi quatuor: Migne, P. Gr., XXXVIII, col. 985. Срв. I. Dujčev, Les témoignages de Pseudo-Césaire sur les Slaves. Slavia Antiqua, IV (1953), p. 193 sqq. В старобългарския превод изразът е предаден по следния начин вльчьскыи выюще себе взывають... (вж. текста и

Византийският писател от края на X в. Свидас (Суда) разказва въз основа на по-стар извор, че аварите при нападение надавали обичайния вълчи вой, тъй като този вой представял за тях нещо любимо.[86] В ЖМ, гл. XV, се казва, че архиепископ Методий през последните години от живота си се отдал главно на книжовна дейност: „потомь же отвьргъ вьсѧ мълъвы и печаль свою на бога възложь, прѣже же отъ оученикъ своихъ посажь два попы скорописьцѧ зѣло, прѣложи въ бързѣ вьсѧ книгы...“[87] Смисълът на тези думи е напълно ясен, както това се вижда от дадените досега преводи на въпросното място на ЖМ.[88] Интерес представя обаче самата дума скорописьць, която е употребена тук: това е познатата гръцка дума ταχύγραφος. Сведението за работата на архиепископ Методий напомня напълно онова, което е известно за дейността на някои църковни отци от ранната християнска епоха, които са работели книжовно с помощта на подобни „бързописци“ (ταχυγράφοι) и „книгописци“ (βιβλιογράφοι).[89].

В заключение трябва да се каже прочее, че двете пространни жития на Константин-Кирил и Методий могат да бъдат разтълкувани задоволително и пълно само когато се поставят в онази българо-византийска културна обстановка, която е отличителна за IX в. Тяхното съдържание в значителен дял се отнася до събития във Византийската империя и поради това може да бъде изяснено само в светлината на онова, което знаем за политическия и културния живот на Византия. Творения на писател-славянин, тези жития отразяват елементи на силно византийско книжовно влияние и вследствие на това в много подробности те трябва да бъдат тълкувани на основата на византийската книжнина. Ако пространното Кирилово житие е било написано преди края на 882 г., това означава, че то ще е било писано във великоморавските земи. Тежките времена, които са настъпили непосредствено след смъртта на архиепископ Методий, едва ли са могли да създадат за неговите ученици условия за книжовна дейност. Затова написването на Методиевото житие

превода у мене: Естествознанието в Средновековна България, София, 1954, стр. 324—325). Срв. също: Ф. Баришић, М. Рајковић, Б. Крекић и Л. Томић, Византиски извори за историју народа Југославије. I, Београд, 1955, стр. 5. На общността между пасажа от ЖК, гл. VIII, и мястото от Диалозите на Псевдокесарий обърна внимание още покойният Лавров, Кирило та Методій, стр. 85 („у Сильвестра та Антонія запитаннях і відповідях“). Вж. също моите бележки в Byz. Zeitschr., LII (1959), p. 91, със заключение: „ohne sich hier weiter mit solchen Analogien zu beschäftigen, könnte wenigstens gesagt werden, daß wahrscheinlich 'luporum more ululare' für die Byzantiner ein Kennzeichen gewisser Barbaren war“.

[86] Suidas, Lex., III, p. 294, 24—27: Λυκηθμός: ἡ τῶν λυκῶν βοή... καὶ οὖν οἱ Ἄβαροι ἐσβάλλουσιν ἀθρόως χρησάμενοι τῷ συνήθει λυκηθμῷ. φίλη δὲ αὐτοῖς ἡ τοιάδε φρυγή.

[87] Ал. Теодоров-Балан, пос. съч., I, стр. 95, 3—6.

[88] Срв. Dvornik, Les Légendes, p. 391: „deux prêtres, scribes exercés“; Grivec, Vitae, p. 122: „duobus presbyteris constitutis, qui valde velociter scribebant“ = Grivec-Tomšić, op. c., p. 234; Grivec, Konstantin und Method, p. 133: „mit Hilfe zweier Priester, die sehr geschickte Schnellschreiber waren“.

[89] Срв. B. Montfauconius, Palaeographia graeca, Parisiis, 1708, p. 351: ταχυγράφοι, βιβλιογράφοι. — Migne, P. Gr., XCII, col. 1308 n. 106: „De tachygraphis, ἀπὸ τοῦ εἰς τάχος γράφειν, a celeriter scribendo dictis, qui ὀξυγράφοι etiam eodem sensu vocabantur... Hi erant scribae e notariorum numero ad litteras et decreta imperatorum veloci calamo exscribenda destinati“. — V. Gardthausen, Griechische Paläographie, I, Leipzig, 1913, p. 270 sq.

трябва да се отнесе хронологически не непосредствено след април 885 г., а към малко по-късно време — във всеки случай преди края на века — и това ще да е станало през време на пребиването на Методиевите ученици в българската държава. На трудния и много разискван въпрос за авторството на житията може да се даде само приблизителен отговор, и то в смисъл, че като най-вероятен техен автор трябва да се посочи именно Климент Охридски, най-големият книжовник измежду Кирило-Методиевите ученици. Имайки пред вид, че в богатата агиографска литература е рядко брат да пише за брата,[100] той ще е автор и на пространното Кирилово житие.

---

[100] Сред многохилядните агиографски произведения от византийската епоха не могат, доколкото зная, да се посочат примери брат да пише житие за роден брат. Няколко интересни случая имаме обаче в по-старата, патристическата книжнина с агиографски характер. Така запазено е слово (не житие!) за Василий Велики (Кесарийски) (ок. 330—379), съставено от неговия брат Григорий Низски (BHG^3, № 244); Григорий Богослов (ок. 329—ок. 390) държи слово по случай смъртта на брата си Кесарий (BHG^3, № 286); същият патристически автор съставя слово по случай смъртта на сестра си Горгония (BHG^3, № 704); както и за баща си Григорий (BHG^3, № 714); Григорий Низски съставя житие за сестра си Макрина (BHG^3, № 1012). Трябва да се подчертае обаче, че с изключение на последното произведение всички останали представят не същински жития, а слова.

Най-старият славянски списък на забранени книги

Не е пресилено да се каже, че зачатките на днешната българска наука и частно на българската научна терминология трябва да се дирят още в средновековието. Книжовниците от IX и X в. в своите преводни и оригинални съчинения са създали зародишите на българската научна терминология, като употребяват в писанията си цяла редица научни термини напълно правилно и почти в съвременното им значение. В началния период на българската книжнина се зарежда също и терминологията, свързана с библиографията и изобщо с книговедението. Така в житието на Константин Философ-Кирил се употребява терминът „библиотекар“. Според текста на това житие, съставено в края на IX или самото начало на X в., когато младият Константин Философ отказал да приеме предложената му светска служба, византийският логотет Теоктист наредил той да бъде назначен за „библиотекар“ (да боудеть вивлотикарь) в църквата Св. София при Цариградската патриаршия.[1] На друго място в житието (гл. XVII) се споменава името на прочутия римски книжовник от втората половина на IX в. Анастасий Библиотекар, като се посочва същата титла: Вивлотикарь.[2] Наистина във Византия по онова време се употребяват термините „библиотекар“ (βιβλιοθηκάριος) и „библиофилакс“ („книгопазител“, сиреч βιβλιοφύλαξ), обаче много по-вероятно е, че съставителят на Константиновото житие е желаел да изтъкне, че на Константин е била дадена службата хартофилакс (χαρτοφύλαξ).[3] От многобройните вести, които притежаваме във връзка с това звание, знаем, че хартофилаксът е бил не толкова обикновен библиотекар при Цариградската патриаршия, а по-скоро пазител на патриаршеския архив. Но ако дори и днес работата на библиотекаря и архивиста не е строго разграничена, това е било толкова по-отличително за Византия от IX в. Заслужава да се отбележи, че този термин е засвидетелствуван и в един от най-ранните кирилски надписи от Североизточна България. Прочее в един стенен надпис от втората половина на IX или първата половина на X в., открит в Преслав, се чете посочването за някакъв „хартофилакс Павел“ (Паѵломь хартофѵлаѯомь), за когато не притежаваме други сведения.[4] Обаче с българските земи трябва да се свърже и появата на самата славянска библиография в нейния зародишен вид.

---

[1] Вж. текста на житието у Ал. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, I, София, 1920, стр. 34, 20—25, гл. IV.

[2] Вж. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 65, 8.

[3] Вж. доказите за това у Fr. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. 45 sqq.

[4] Вж. изданието на надписа у Кр. Миятев, Симеоновата църква в Прѣслав и нейният епиграфичен материал, Български преглед, I, 1, 1929, стр. 115 сл.

трябва да се отнесе хронологически не непосредствено след април 885 г., а към малко по-късно време — във всеки случай преди края на века — и това ще да е станало през време на пребиването на Методиевите ученици в българската държава. На трудния и много разискван въпрос за авторството на житията може да се даде само приблизителен отговор, и то в смисъл, че като най-вероятен техен автор трябва да се посочи именно Климент Охридски, най-големият книжовник измежду Кирило-Методиевите ученици. Имайки пред вид, че в богатата агиографска литература е рядко брат да пише за брата,[100] той ще е автор и на пространното Кирилово житие.

---

[100] Сред многохилядните агиографски произведения от византийската епоха не могат, доколкото зная, да се посочат примери брат да пише житие за роден брат. Няколко интересни случая имаме обаче в по-старата, патристическата книжнина с агиографски характер. Така запазено е слово (не житие!) за Василий Велики (Кесарийски) (ок. 330—379), съставено от неговия брат Григорий Низски (BHG^3, № 244); Григорий Богослов (ок. 329—ок. 390) държи слово по случай смъртта на брата си Кесарий (BHG^3, № 286); същият патристически автор съставя слово по случай смъртта на сестра си Горгония (BHG^3, № 704); както и за баща си Григорий (BHG^3, № 714); Григорий Низски съставя житие за сестра си Макрина (BHG^3, № 1012). Трябва да се подчертае обаче, че с изключение на последното произведение всички останали представят не същински жития, а слова.

Най-старият славянски списък на забранени книги

Не е пресилено да се каже, че зачатките на днешната българска наука и частно на българската научна терминология трябва да се дирят още в средновековието. Книжовниците от IX и X в. в своите преводи и оригинални съчинения са създали зародишите на българската научна терминология, като употребяват в писанията си цяла редица научни термини напълно правилно и почти в съвременното им значение. В началния период на българската книжнина се заражда също и терминологията, свързана с библиографията и изобщо с книговедението. Така в житието на Константин Философ-Кирил се употребява терминът „библиотекар". Според текста на това житие, съставено в края на IX или самото начало на X в., когато младият Константин Философ отказал да приеме предложената му светска служба, византийският логотет Теоктист наредил той да бъде назначен за „библиотекар" (да боүдєть вивлотикарь) в църквата Св. София при Цариградската патриаршия.[1] На друго място в житието (гл. XVII) се споменава името на прочутия римски книжовник от втората половина на IX в. Анастасий Библиотекар, като се посочва същата титла: Вивлотикарь.[2] Наистина във Византия по онова време се употребяват термините „библиотекар" (βιβλιοθηκάριος) и „библиофилакс" („книгопазител", сиреч βιβλιοφύλαξ), обаче много по-вероятно е, че съставителят на Константиновото житие е желаел да изтъкне, че на Константин е била дадена службата хартофилакс (χαρτοφύλαξ).[3] От многобройните вести, които притежаваме във връзка с това звание, знаем, че хартофилаксът е бил не толкова обикновен библиотекар при Цариградската патриаршия, а по-скоро пазител на патриаршеския архив. Но ако дори и днес работата на библиотекаря и архивиста не е строго разграничена, това е било толкова по-отличително за Византия от IX в. Заслужава да се отбележи, че този термин е засвидетелствуван и в едни от най-ранните кирилски надписи от Североизточна България. Прочее в един стенен надпис от втората половина на IX или първата половина на X в., открит в Преслав, се чете посочването за някакъв „хартофилакс Павел" (Паүломь хартофүлаѯомь), за когато не притежаваме други сведения.[4] Обаче с българските земи трябва да се свърже и появата на самата славянска библиография в нейния зародишен вид.

---

[1] Вж. текста на житието у Ал. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, I, София, 1920, стр. 34, 20—25, гл. IV.

[2] Вж. Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 65, 8.

[3] Вж. доказите за това у Fr. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. 45 sqq.

[4] Вж. изданието на надписа у Кр. Миятев, Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал, Български преглед, I, 1. 1929, стр. 115 сл.

Така, като говори за библиографските паметници на Киевска Русия, починалият неотдавна съветски библиограф Н. В. Здобнов[5] изтъква, че за най-стар от всички запазени паметници от този род би следвало да се смята списъкът на „истинни“ и „лъжливи“ книги, поместен в познатия Светославов изборник от 1073 г. Обаче, както е известно, този „изборник“ само е бил преписан през 1073 г. за черниговския и по-късно киевски велик княз Светослав Ярославич въз основа на сборника, съставен повече от век и половина преди това, значи в края на IX или началото на X в. за българския цар Симеон (893—927).[6] Най-старият славянски библиографски паметник следователно би трябвало да се свърже със „златния век“ на старата българска книжнина. Този списък представя, тъй да се рече, първият опит за съставяне на препоръчителна библиография в славянския свят изобщо. Той поставя начало на цяла литературна традиция в старата славянска книжнина и на дълга поредица подобни „библиографии“, които намират най-широко разпространение всред славянските народи. Със съжаление трябва да се признае, че въпросът за списъците на „позволени“ и „забранени“ книги в старата българска книжнина до неотдавна бе напълно пренебрегнат от страна на българските изследвачи. В научната и научно-популярна книжнина у нас относно тези списъци само тук и там се дават някои сведения, които обаче не винаги са задоволителни и напълно точни.[7] Едва напоследък един млад научен работник, разглеждайки въпроса за класовия характер на нашата стара книжнина, посвети нарочно изследване на българските списъци на забранени книги в старата ни книжнина.[8] Това грижливо и съвестно изучаване запълва една голяма празнина в нашата научна литература и несъмнено ще положи добро начало за разяснението на множеството проблеми, които са свързани с българските списъци на „позволени“ и „забранени“ книги, па и изобщо с тия списъци в славянската книжнина. Голямата заслуга за издирването и проучването на славянските списъци на „истинни" и „лъжливи" книги се пада на неклоцина руски учени от по-старото поколение, които дадоха няколко извънредно ценни и незаменими приноси в това отношение.[9] Благодарение на техните трудове ние днес познаваме сравнително добре историята на славянските списъци на „позволени" и „забранени" книги и притежаваме изданията на значителен брой книжовни паметници от този вид. Наистина самите тези списъци не представят нещо веднъж завинаги установено в старата славянска книжнина: те постоянно се менят, като едни от посочените в тях съчинения се изоставят, а вместо това се добавят нови и нови. По този начин в старата книжнина на южните и източните славяни са се явили няколко редакции на списъка, които произхождат от различни времена и носят по-големи или по-малки отлики помежду си. Като се изхожда от произхода на тези списъци, като се вземат пред вид броят, съставът и редът на дадените в тях заглавия на съчинения, най-сетне като се разграничат самите названия на съчиненията и прибавените към тях допълнителни обяснения, познатите досега славянски списъци на „забранени" книги се разделят на седем големи групи.[10] Към първата група спада именно споменатият български списък от Симеоново време. На второ място трябва да се постави списъкът на „забранени" книги, поместен в т. нар. Тактикон на Никон Черногорец и преведен от гръцки.[11] Този списък е познат в 17 преписа от XV—XVII в., като освен това в някои ръкописи под името на малоизвестния византийски писател са били поставени и такива редакции на списъка, които не му принадлежат. На трето място се поставя списъкът на „забранени" книги, запазен в познатия Погодиновски номоканон от началото на XV в.[12] Този списък се смята за първи чисто славянски паметник от своя род и се свързва по произход с южнославянските области, вероятно с България. Списъкът е познат в 20 преписа, които произхождат от XV—XVII в. Една особена, четвърта, група на списъка на „забранените" книги започва с извадка от правилата на Халкедонския събор (451 г.) и завършва с някои сведения за еретиците в България, за поп Иеремия и поп Богомил.[13] Списъкът е познат по шест преписа, също така от XV—XVII в. Една извънредно богата по преписи редакция представя списъкът, свързан с имената на руските митрополити Киприан (1390—1406) — чичо на Григорий Цамблак, и Зосим (1490—1494).[14] Този списък е познат в 143 преписа, които произхождат все от XV—XVII в. и съдържат понякога доста значителни различия в текста. Като една особено група се обособява своеобразният списък на „забранени" книги, поместен в един дамаскин от 1750 г. в ръкопис на Държавната библиотека „Кирил и Методий" в София.[15] Най-сетне като последна група преписи на списъка на „забранени" книги може да се посочат някои откъслечни статии, вмъкнати в различни ръкописи от XIV—XVII в., често пъти под имената на прочути църковни писатели.[16] Така във всички тези редакции на славянските списъци на „забранени" книги са поместени по-кратки или по-обстойни посочвания за 122 „лъжливи", „отречени" и „еретически" съчинения.[17] Общо взето, в книжнината на южните и източните славяни са познати досега над двеста преписа на седемте групи списъци на „забранени" книги.

---

[5] Вж. Н. В. Здобнов, История русской библиографии до начала XX века. Москва, 1951, стр. 20 сл.

[6] Вж. пълното издание на изборника: Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года, Петербург, 1880, л. 253—253': Богословьца от словесъ; лл. 253'—254: втората част от списъка.

[7] Вж. например: Д. Маринов, История на българската литература. Пловдив, 1887, стр. 113—119. — А. Теодоров-Балан, Българска литература, 1896, стр. 108. — Д. Цухлев, История на българската църква, I, 1, София, 1911, стр. 606 сл. — Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 51 сл., който преиздаде „най-старня славянски индекс“ в т. нар. Погодински номоканон от началото на XV в. заедно с някои дребни бележки. — Л. Ковачев, Стара българска литература, София, 1937, стр. 126, споменува „списъци — наречени индекси — на истинските християнски книги и на апокрифните“. — Приблизително същото е казано у Е. Николов. Стара българска литература, София, 1941, стр. 65, като е добавено, че „най-старият славянски индекс (показател) е запазен в руски препис от XIV в.“. — Б. Пенев, Българска литература, София, 1946, стр. 84, се ограничава да каже, че „списъци на истинските и лъжливите книги“ съществували и в старата българска книжнина. — П. Динеков, Стара българска литература, I, София, 1950, стр. 118—120, изтъква, че „индексите имат ярко очертан класов характер; те посочват също тъй класовата принадлежност на апокрифната книжнина и представят една от най-интересните страници из историята на класовата борба в България през средновековието“.

[8] Вж. Боньо Ангелов, Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. Към въпроса за класовия характер на нашата стара литература, БАН, Известия на Института за българска литература. I, 1952, стр. 107—159.

---

[9] Вж. особено: А. Пыпин, Изследования для объяснения статьи о ложных книгах. Летопись занятий археографической коммиссии 1861 год. Вып. I. СПб, 1862, стр. 1—55, с текстове на различни списъци на „забранени" книги. — Н. Тихонравов. Памятники отреченной русской литературы, I, СПб., 1863, стр. I—XII, дава една сводна редакция на разните списъци, които е имал под ръка, след което прави извода: „Таков был объем апокрифической и отреченной для древних русских читателей литературы. . ." Вж. също Н. С. Тихонравов, Сочинения. I. Древняя русская литература, Москва, 1898, стр. 127—255: „Отреченныя книги древней России", особено стр. 131 сл., въз основа на богат ръкописен материал, с ценни разсъждения по въпроса за списъците на „забранени" книги. — И. Порфирьев, Апокрифическия сказания о ветхозаветных лицах и событиях, Казан, 1872, стр. 142—168, върху произхода на списъка на „забранени" книги, със съпоставка на гръцки, славянски и един латински текст. — Извънредно ценна и богата с материали е статията на V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. Starine, IX, 1877, pp. 91—116: „Slovenski textovi kanona o knjigama staroga i novoga zavjeta podjedno s indeksom lažnih knjiga", гдето са дадени няколко списъка заедно с техните гръцки съответствия. — А. Н. Пыпин — В. Д. Спасович, История славянских литератур, I, СПб., 1879, стр. 72 сл. — А. Пыпин, История русской литературы, I, СПб., 1898, стр. 20 сл. — Полезни общи посочвания са дадени у М. Н. Сперанский, История древней русской литературы, I. Издание третье. Москва, 1920, стр. 244 сл.

[10] Вж. за това извънредно важния труд на А. И. Яцимирский, Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности. Списки памятников. Вып. I. Апокрифы ветхозаветные, Петроград, 1921, стр. 1—75: „Индексы".

[11] Вж. посочванията на Яцимирский, пос. съч., стр. 3—6. — Срв. също: Пыпин, Изследования, стр. 6 сл., стр. 19 сл. — Jagić, op. cit., p. 94 sqq., p. 105 sqq. — Порфирьев, пос. съч., стр. 158 сл. Едно важно сведение във връзка с този византийски книжовник вж. в книгата на R. Devreesse, Bibliothèque Nationale. Département des manuscrits. Catalogue des manuscrits grecs. II. Le Fond Coislin, Paris, 1945, pp. 116—117, cod. 122; срв. pp. 33—34, 108—109, 281—282.

Какво показва това изобилие на списъци на „забранени" книги в старата славянска книжнина? Независимо от обстоятелството дали тези списъци имат частен или официален произход, дали те са били вписвани в разните ръкописи като задължителни норми, налагани от държава и църква, или пък някои от тях са били преписвани просто по традиция, те всички говорят за „огромния успех", както се е изразил преди около един век руският славист А. Пипин,[18] на апокрифите в старата книжнина не само на руси, но и на южните славяни. Тези списъци свидетелствуват за все по-голямото проникване на апокрифи и легенди в полето на старата славянска книжнина и за отчаяните и — нека кажа веднага — безплодни усилия на църква и държава да се борят с тях и да спрат тяхното разпространение. Така списъците на „истинни" и „лъжливи" книги се свързват със съществуването на един огромен дял от старата славянска литература — апокрифната книжнина. Изучаването на списъците на „позволени" и „забранени" книги по начало се съчетава с изучаването на огромната славянска апокрифна книжнина, създадена като резултат на преводаческа дейност или на самостойно книжовно творчество на славянските книжовници. Първите сведения за произведения на тази апокрифна книжнина всред славяните са дадени именно в списъците на забранени книги.[19] С помощта на едно кратко „библиографско посочване" в тези списъци са споменати за първи път някои от най-важните и най-разпространените апокрифи на старата славянска книжнина. Действително представителите на цяла една научна школа в някогашна Русия начело със заслужилия изследвач на „отречената" книжнина Н. Тихонравов (1832—1893) изхождаха именно от списъците на „забранени" книги за установяването на наличието на разни апокрифни съчинения в полето на старата руска и изобщо славянска книжнина. Може ли обаче да се придава такова значение на тези „библиографски помагала" за установяване на апокрифната книжнина? Как трябва да бъдат използувани списъците на „забранени" книги с оглед на изучаванията върху средновековното книжовно наследие на славянските народи изобщо и частно върху старата българска книжнина? Особено показателен в това отношение е именно списъкът на „забранени" книги от времето на цар Симеон. Анализът на „библиографските" посочвания, които той ни дава, може да ни подскаже отговора на поставените тук въпроси.

---

[12] За него вж. посочванията у Яцимирский, пос. съч., стр. 6—9. Срв. още Иванов, пос. съч., стр. 52—53. — Ангелов, пос. съч., стр. 127 сл.

[13] Вж. посочванията у Яцимирский, пос. съч., стр. 9—10.

[14] Вж. Яцимирский, пос. съч., стр. 10—28. — Срв. Ангелов, пос. съч., стр. 137 сл.

[15] Вж. Яцимирский, пос. съч., стр. 28. — Срв. Ангелов, пос. съч., стр. 144 сл., който прибавя тук преписа от т. нар. Свищовски дамаскин от 1753 г. (издаден от Л. Милетич, Свищовски дамаскин, София, 1923, стр. 294—295), както и преписа в соф. ръкопис № 689 от 1755 г. (за този ръкопис вж. у Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, II, София, 1923, стр. 249—269).

[16] Вж. посочванията у Яцимирский, пос. съч., стр. 29—31.

[17] Вж. у Яцимирский, пос. съч., стр. 32—63: „Сравнительная таблица индексов. I. Книги „Ложныя" и „отреченныя"; стр. 64—75: „Книги еретическия".

[18] Пыпин, Изследования, стр. 2. Срв. Яцимирский, пос. съч., стр. 1—2.

В Симеоновия сборник прочее имаме не същински списък на „забранени" книги (index librorum prohibitorum), а по-скоро съчетание на два сродни по съдържание списъка. Първата част носи наслов: Богословца от словесъ, а втората: Нєидора о . ѯ҃. кънигъ и Iєлико жє є(сть) вънъ… и Iєлико жє съкровьнъıихъ… Изказани са известни съмнения, дали в първия наслов трябва да се чете името на Григорий Богослов, или на Йоан Богослов.[20] Достатъчно е обаче да се прелисти Изборникът на Светослав от 1073 г., за да се види, че в него твърде често се дават извадки из съчиненията на „Богословьцъ или „Фєологъ" (лл. 152', 176', 207, 213', 192', 202, 221 и др.), като под това име се означава ранновизантийският писател Григорий Богослов-Назианзин (ок. 329/330—390). Действително, както вече твърде отдавна е посочено,[21] въпросният първи дял от нашия списък представя превод на едно негово съчинение, именно „Какви книги от Стария и Новия завет трябва да се четат".[22] Отличен познавач на античната гръцка поезия, Григорий съставил един стихотворен опит под този наслов по подражение на езика и стила на древните поети. Към тази негова стихотворба, която поради своя изкуствен език е била непонятна на обикновените читатели, неизвестен византийски книжовник, вероятно от по-късно време, прибавил превод на византийски език. В славянската книжнина са били преведени оригиналната стихотворба на Григорий и нейната византийска преработка.[23] По времето на Симеон в България е била преведена тъкмо стихотворбата на византийския църковник в нейния първообраз. Въпреки изкуствения език неизвестният български преводач е могъл да се справи задоволително със задачата си. Общо взето, той е предал пълно и точно смисъла на първообраза. В някои случаи той просто е изковал нови думи, за да предаде съответните гръцки понятия. Така вместо гръцкия израз „исторически книги" той пише „повествователни книги", вместо Еклесиаст пише „Съборник", употребява думата кънигы за означение на „книги" и „букви", вмъква географските наименования Италия, Ахея и т. н. Той се старал да даде буквален превод, но все пак не е могъл да постигне това. Така в стиха: „Приеми, о приятелю, това избрано от мене число", българският преводач не е могъл да разбере думите „о приятелю. . . число" (ὦ φιλ', ἀριθμόν), та е изковал от тях една несъществуваща дума любочисльникъ което показва, че той не се е взирал много в съдържанието. Общо взето, чрез превода на тази стихотворба преводачът е дал на старобългарски един списък на „позволените" или канонични книги от Писанието, и то като Допълнение към един друг подобен списък, извлечен от съчиненията на Йоан Дамаскин.[24] Превеждайки стихотворния списък на Григорий Богослов, българският преводач се е отказал да спазва стихотворната форма, а е предал само имената на 22-те книги от Стария завет и на посочените 26 книги, които влизат в Новия завет. Накрая е добавено: „Ако има нещо извън (тези изброени книги), то не принадлежи към истинските (книги)."

---

[19] Срв. разсъжденията на Сперанский, пос. съч., стр. 252 сл. — Яцимирский, пос. съч., стр. 1.

[20] Срв. Пыпин, Изследования, стр. 10—11, гдето е даден също съответният гръцки текст. — Порфирьев, пос. съч., стр. 149, 151 сл., който изтъква, че името Йоан е погрешно поставено в приведения от Пыпин гръцки първообраз.

[21] Това е сторил още Пыпин, пос. съч., стр. 3 сл., 5 сл., 27.

[22] Гръцкият текст е издаден най-достъпно у Migne, P. Gr., XXXVI (1862), coll. 841—844: Gregorii Nazianzeni Carmen de libris canonicis cum anonymi interpretatione. Ibidem, coll. 843—846, е добавена друга парафраза, направена от някакъв неизвестен византийски книжовник. Други посочвания вж. у Jagić, op. cit., pp. 100—101.

Много по-интересна е втората част от Симеоновия списък. Това е един втори списък на „позволени" и „забранени" книги, свързан с името на Исидор.[25] В текста на Изборника са дадени доста голям брой извадки, в които се сочи името на същия Исидор (лл. 88, 106, 205, 207, 218ʹʹ и др.) или още по-ясно Исидор Пилусийски (л. 56ʹ). Отнася се прочее до ранновизантийския църковен писател Исидор Пилусиот (починал към 435 г.), от когото са ни останали около

---

[23] Преводът, запазен в Симеоновия сборник, е издаван много пъти, например: К. Калайдович, Иоанн Ексарх Болгарский, Москва, 1824, стр. 136. — Пыпин, Изследования, стр. 8—12. — Порфирьев, пос. съч., стр. 156 сл. Срв. също Ангелов, пос. съч., стр. 120 сл. За втория превод вж. сведения и текст у Пыпин, пос. съч., стр. 12 сл., който сочи т. нар. Рязанска кормчия от 1284 г., гдето е запазен преводът на византийската преработка. Срв. също посочванията на Jagić, op. cit., pp. 100—101.

[24] Вж. Изборник, л. 252: о вънарочитыихъ кънигахъ. Същият този откъс в превод на Йоан Екзарх е запазен в Дамаскиновото Богословие: Богословие святаго Іоанна Дамаскина в переводе Іоанна Ексарха Болгарскаго, Москва, 1878, стр. 312—315. Текстът отговаря на гръцкия първообраз у Migne, P. Gr., XCIV (1864), coll. 1177—1180.

[25] Jagić, op. cit., p. 94, като си задава въпроса, дали тук трябва да се чете името Исидор или Атанасий, привежда няколко упоменания с името Исидор, но все пак оставя въпроса открит. Тихонравов, Сочинения, I, стр. 141 сл., изтъква, че втората част от нашия списък „представя буквален превод от индекса, който се среща обикновено в ръкописите между quaestiones et responsiones на антиохийския патриарх Анастасий Синаит (починал в 599 г.) и затова често биват приписвани на Анастасий"; срв. също: Примечания, стр. 27, бел. 51, с библиографски посочвания. Въпреки че Тихонравов смята статията дело на Анастасий Синаит, той говори (стр. 149 и др.) за „Псевдо-Анастасий Синаит". Е. І. Калужняцкий, Обзор славяно-русских памятников письма, находящихся в библиотеках и архивах Львовских. Труды Третяго археол. съезда. II, Киев, 1878, стр. 290, бел. 79, също не е могъл да разреши задоволително въпроса за личността на Исидор, та затова пише за някакъв „неизвестный" Сидор.

2000 кратки писма по най-различни въпроси.[26] Трудно е да се каже дали този списък е бил съставен действително от него, или пък му е бил приписан от по-късни византийски книжовници.[27] В този списък на първо място са посочени 60-те книги от Стария и Новия завет, смятани в съгласие с Евсевий Кесарийски (ок. 263—339)[28] за канонически, сиреч позволени. Освен тези 60 книги са добавени други 9 книги (Ієлико же є(сть) вънѣ.ѳ.), които са били смятани за „допускани“. Накрая следва същинският списък на „забранените“ книги: Ієлико же съкровьнꙑихъ. Тук са изредени 24 съчинения, като са дадени само техните заглавия в най-обща форма: 1. Адам. — 2. Енох. — 3. Ламех. 4. Патриарси. — 5. Йосифова молитва. — 6. Елдад. — 7. Мойсеев завет. — 8. Мойсеево възнесение. — 9. Псалми Соломонови. — 10. Откровение на Илия. — 11. Видение Исаево. — 12. Софониево откровение. — 13. Захариево откровение. — 14. Повествование на Яков. — 15. Петрово откровение. — 16. Обхождания и учение на апостолите. — 17. Послание на Варнава. — 18. Павлови деяния. — 19. Откровение Павлово. — 20. Учение на Климента. — 21. Игнатово учение. — 22. Поликарпово учение. — 23. Евангелие от Варнава. — 24. Евангелие от Матѳия. В гръцкия първообраз липсва според познатите преписи посочване за „Мойсеево възнесение“, докато, напротив, в славянския превод е пропуснато „Откровението на Ездра“, което стои в гръцкия текст на 14-о място.[29]

Твърде естествено се налага въпросът, какво значение може да има този списък на „забранени“ книги във връзка с проучването на нашата апокрифна книжнина. Несъмнено както за самата Византия, така и за България от края на IX и началото на X в. този списък имал повече антикварна или историческа стойност.[30] През дългия период от началото на IV до края на IX в. във византийската литература са били създадени като оригинални произведения или пък като преводи от източните литератури цяла редица апокрифи, които не са упоменати тук. Очевидно, когато византийските книжовници преписвали и разпространявали този списък дори и през IX или X в., това се дължало главно на техния традиционализъм, а не толкова на съзнанието, че това отговаря напълно на съвременното състояние на византийската книжнина. Това ще рече, по начало списъкът се явява непълен по отношение на самата византийска апокрифна книжнина от IX—X в. Още по-ограничено значение можел той да има за българската книжнина от онова време. Той представя дословен превод на старобългарски, без никакви оригинални добавки — както виждаме това в по-късните преработки — и затова от него не бихме могли да правим никакви изводи за съществуването на един или друг апокриф в старата ни книжнина.[31] Този списък е бил предназначен като една превантивна норма по отношение на „православието" на българската литература от времето на Симеон. Но дали този ограничителен списък е могъл да постигне своето предназначение — да възпре появата на апокрифите в старата българска книжнина? Можел ли е той да ограничи напълно или поне отчасти дейността на българските книжовници от онова време, както и от последващите векове по отношение на апокрифната книжнина, която, ако и да не е винаги и изцяло богомилска, все пак изразява остра реакция против официалната и църковна книжнина в средновековна България? Един общ анализ на съдържанието на списъка и на самата апокрифна книжнина от българското средновековие показва напълно убедително, че въпреки забраната на църковните и светските власти по-голямата част от „забранените книги", изброени в този списък, не само проникнали в различни времена у нас и у другите славянски народи, но дори намерили широко разпространение. Наистина отделните „библиографски" посочвания за различните „отречени" книги в списъка са напълно общи и може би недостатъчни, обаче въпреки това не е трудно да се отъждествят съчиненията, за които става дума в него. Веднага е необходимо да се добави, че при това издирване изследвачът не би могъл да се ограничи само с наличните български версии на апокрифите, но трябва да подири и в другите славянски литератури. Известно е, че голямата част от апокрифите, които намираме в старата руска книжнина, са проникнали там благодарение на български първообрази. Същото явление може да се установи и за старата сръбска книжнина.

---

[26] Срв. B. Altaner, Patrologia, Torino, 1952, p. 191, § 265.

[27] Списъкът на „позволени“ и „забранени“ книги липсва във всеки случай в познатата сбирка с писма на Исидор Пилусиот (вж. изданието у Migne, P. Gr., LXXVIII (1864), coll. 9—1674). — Не ми е достъпна книгата на J. Hilgers, Der Index der verbotenen Bücher, 1904, в която може би има някои посочвания по въпроса.

[28] Вж. съответните места у Eusebii Caesariensis Opera, rec. G. Dindorfius, IV. Historiae ecclesiasticae libri I—X, Lipsiae, 1890, pp. 101, 16—103, 15; 115, 27 sqq., 178, 19 sqq., 206, 10 sqq., 257, 6 sqq., 269, 9 sqq. Срв. във връзка с това писаното от Тихонравов, Сочинения, I, стр. 140 сл. — Сперанский, пос. съч., стр. 247 сл. — Ангелов пос. съч., стр. 119, бел. 1. Схващането за т. нар. канонически или „позволени“ книги е отразено между другото в Пролога на Йоан Екзарх към Дамаскиновото „Богословие“, гдето е казано за Методий: прѣложи вьсѧ оуставьныѧ кънигы .ѯ. отъ єлиньска ѩзыка, іже ієсть грьчьскъ, въ словѣньскъ (вж. Богословие св. Іоанна Дамаскина, стр. 4), сиреч „преведе всички 60 уставни (канонически) книги от елински, т. е. от гръцки език на славянски“.

[29] Срв. Пыпин, Изследования, стр. 11. На Тихонравов се пада заслугата, че е обърнал внимание на обстоятелството, че нашият списък се състои от две части: вж. Тихонравов, Сочинения, стр. 141, който добавя (Примечания, стр. 27, бел. 51) между другото две различия между двете части на текста, именно относно Апокалипсиса и формата на двете части, първата от които в първообраз представя стихотворение, а втората „сух прозаически списък“.

[30] Срв. Сперанский, пос. съч., стр. 252—253. За разните по-късни преписи на нашия списък вж. посочванията на Яцимирский, Библиографический обзор, стр. 2—3.

Така на първо място в списъка на Исидор е посочено апокрифното съчинение „Адам" без никакво друго обяснение към този кратък наслов. В старата българска книжнина, па и изобщо в старата славянска книжнина са познати три версии за Адам и Ева, запазени в ръкописи от българска, сръбска и руска редакция от XIV—XVII в.[32] На второ място в списъка на Исидор е

---

[31] Трезва преценка в това отношение е дал Теодоров-Балан, пос. съч., стр. 108, който изказва мнение, че по въпросните списъци изобщо „не може да се установи обсегът на славянската лъжлива книжнина, понеже там се посочват някога византийски произведения, които навярно не са били превеждани на славянски, а не се споменуват други, които са открити в славянски ръкописи". Напротив, Маринов, пос. съч., стр. 115, прави изводи въз основа на списъците на „позволени" и „забранени" книги за съществуването на различни апокрифни съчинения в старата ни книжнина.

[32] За този апокриф вж. текстовете у Порфирьев, Апокрифическия сказания, стр. 168—197; същия, Апокрифическия сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1877 (Сборник отд. русскаго языка и слов., XVII. 1) стр. 34—36, 90 сл., 208 сл. — V. Jagić, Slavische Beiträge zu den biblischen Apocryphen

Скица на византийската столица Цариград.
Надпис от цар Самуил за родителите му.

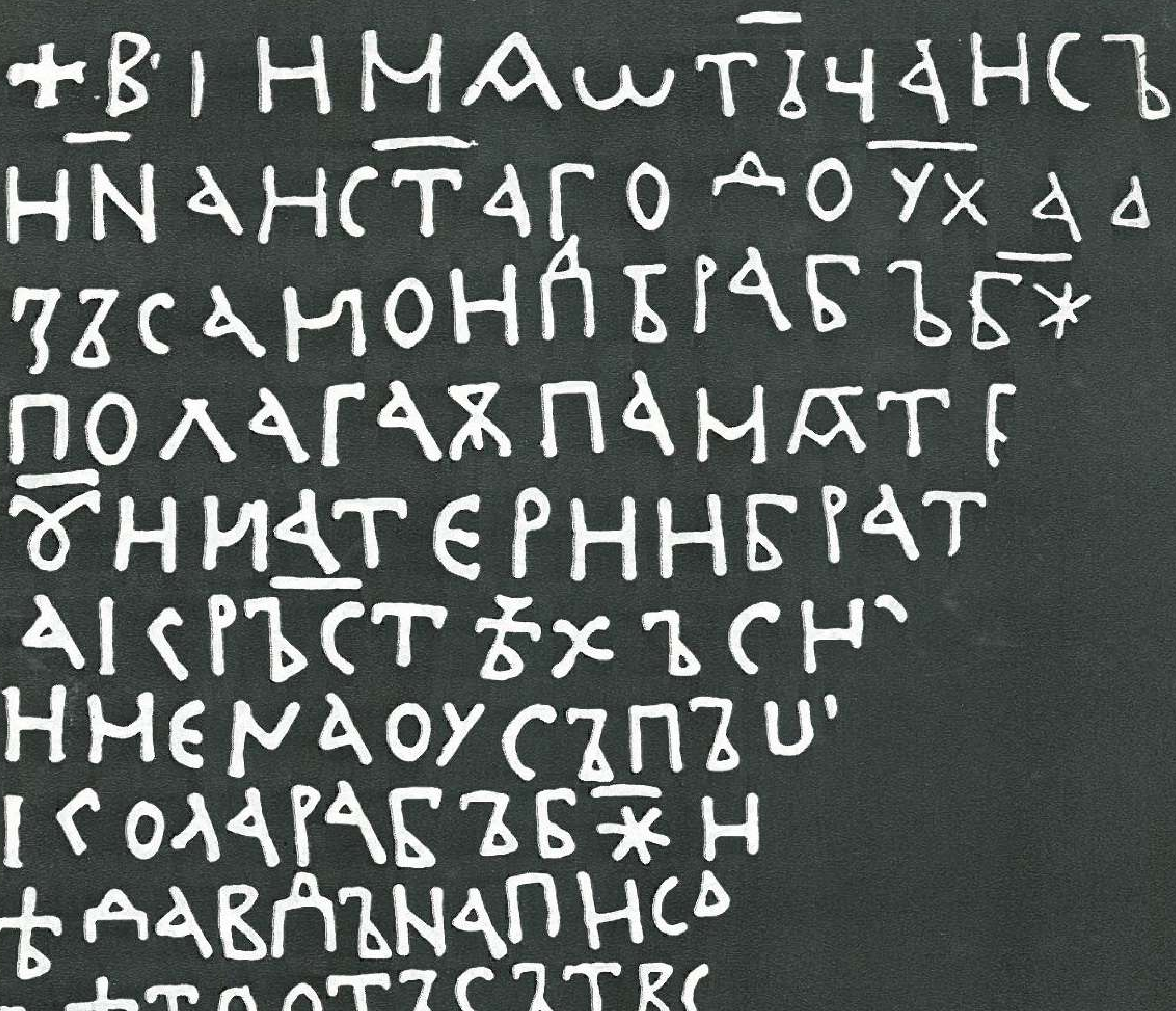

+ВІ ИМѦ ѾТЬЦА И СЪ
ИНА И СТАГО ДОУХА А
ꙀЪ САМОИЛЪ РАБЪ БЖ
ПОЛАГАѪ ПАМѦТЬ
Ѹ И МАТЕРИ И БРАТ
АІ КРЪСТѢХЪ СИ
ИМЕНА ОУСЪПЪШ
І КОЛА РАБЪ БЖИ
Ѣ ДАВДЪ НАПИСА
ЛѢТО ОТЪ СЪТВС
ѴЅ: ФА· ИНЪДИ

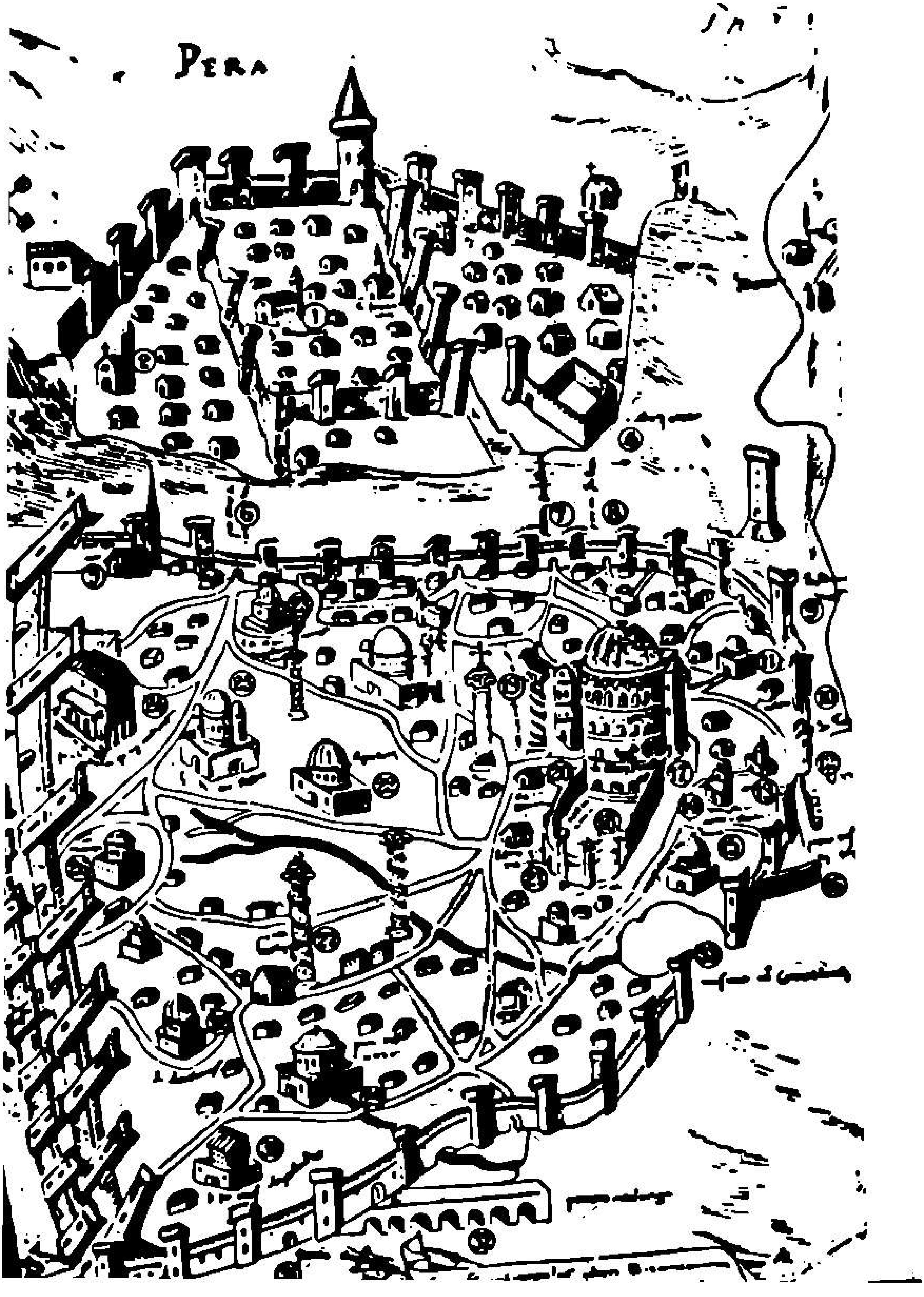
PERA

споменат апокрифът, насловен Енох. Неговото отъждествяване не буди съмнения, тъй като в старата българска и изобщо славянска книжнина съществуват две версии на този апокриф, познати в ръкописи от българска, сръбска и руска редакция от XV—XVIII в.[33] Тъй като славянската версия на книгата Енох съдържа множество старинни езикови елементи, а в нея освен това са прокарани известни богомилски схващания, преводът трябва да се отнесе ако не през X в., то най-късно през XI—XII в.[34] Това ще рече, Исидоровият списък на „забранените" книги не е попречил нито за превеждането, нито за разпространението на това апокрифно съчинение. Що се отнася до третото споменато в списъка на Исидор апокрифно съчинение, именно книгата, обозначена под наслова „Ламех", неговото отъждествяване представя известни трудности, ако и не непреодолими. Името на Метусалемовия внук и на убиеца на Каин не е останало непознато на славянските книжовници. Изглежда, че твърде рано в самата византийска книжнина въз основа на загатванията, които са дадени в библейската книга Битие, IV, 18—24, за Ламех е бил създаден апокрифен разказ, преведен по-късно и на славянски. Н. С. Тихонравов[35] е издал този кратък апокрифен разказ въз основа на един ръкопис от 1447 г. (Синодална Палеа, № 210, л. 57—57') от руска редакция. Може да се предполага, че този апокриф първоначално ще е бил преведен на старобългарски, а после бил пренесен в руската литература. Под наслова „Патриарси" в Симеоновия списък на „забранени" книги на четвърто място ще да са обозначени онези апокрифни съчинения, които са познати под името „Завети на патриарсите", сиреч заветите на 12-те патриарси.[36] Докато апокрифът, посочен в нашия списък под наслова „Мойсеев завет", се смята за непознат на старата славянска книжнина,[37] то могат да се посочат някои други апокрифни текстове, които отговарят на следния апокриф — „Мойсеево възнесение" или „Мойсеев възход".[38] Под различни наслови или просто без наслов този апокриф е известен в повече от 20-тина преписа от XV—XVIII в. от южнославянски и руски произход. В южнославянската и руска книжнина също са запазени паметници, които могат да бъдат отъждествени с това „Откровение на Илия", което е споменато на десето място в нашия списък на „забранени" книги.[39] Апокрифът „Видение Исаево", който е поставен на 11-о място в списъка, е запазен в една начална версия и една по-късна преработка, в южнославянски (български и сръбски) и руски ръкописи от XII—XVIII в.[40] Началната

I. Die altkirchenslavischen Texte des Adambuches. Denkschriften d. k. Akademie d. Wiss., phil.-hist. Classe, XLII, 1893. — Яцимирский, пос. съч., стр. 76—81. — Иванов, пос. съч., стр. 207—227.

[33] За този апокриф в славянската книжнина вж.: М. Соколов, Славянская книга Еноха Праведнаго, Москва, 1910. — Яцимирский, пос. съч., стр. 81—88. — Иванов, пос. съч., стр. 165—191. Вж. също за други текстове: Fr. Martin, Le livre d'Hénoch traduit sur le texte étiopien. Paris, 1906.

[34] Срв. Иванов, пос. съч., стр. 167.

[35] Вж. текста у Тихонравов, Памятники отреченной русской литературы, I, стр. 24—25.

[36] Вж. посочванията у Яцимирский, пос. съч., стр. 141—165.

[37] Срв. Яцимирский, пос. съч., стр. 165.

[38] Вж. посочванията у Яцимирский, пос. съч., стр. 165—169.

[39] Вж. Яцимирский, пос. съч., стр. 232—246. За този апокриф срв. и Тихонравов, Сочинения, I. Примечания, стр. 36.

[40] Вж. славянските текстове, посочени у Яцимирский, пос. съч., стр. 246—250. —

версия на апокрифа съдържа богомилски елементи. Тя ще да е възникнала у нас вероятно към X—XI в. Заедно с разпространението на богомилството на Запад там е била пренесена и тази българска апокрифна творба и от нея бил направен още през средновековието латински превод.[41] Навярно посоченото заглавие „Яковово повествование" ще трябва да се отъждестви с преведеното и на славянски „Първоевангелие на Яков".[42] Споменатото „Откровение Петрово" също може да бъде отъждествено със запазени в старата славянска книжнина преводни произведения.[43] Апокрифът, обозначен под наслова „Обхождания и учение на апостолите", може да бъде отъждествен например с познатия славянски текст „Хождение апостолов Петра, Андрея, Матея, Руфа и Александра".[44] Двата апокрифни паметника, свързани с името на апостол Павел, а именно „Деяния на Павла" и „Откровение Павлово", могат да бъдат отъждествени със съответни славянски текстове от българска и руска редакция от XV—XVII в.[45] Във връзка с посочения апокриф „Учение Климентово" може да се посочи един апокриф, запазен в ръкопис от бившата Виенска придворна библиотека.[46] Става въпрос прочее за едно от онези апокрифни съчинения, които са били свързвани с името на Климент Римски, към

Иванов, пос. съч., стр. 131—164. — Ив. С. Марковски, Вехтозаветни апокрифи и псевдепиграфи, Годишник на Соф. университет, Богосл. фак., XV, 2, 1937—1938, стр. 43—51.

[41] Вж. изданието в книгата на Eug. Tisserant, Ascension d'Isaïe. Traduction de la version éthiopienne avec les principales variantes des versions grecque, latines et slave, Paris, 1909.

[42] Вж. за славянския превод посочванията и текстовете у Тихонравов, Сочинения, I, стр. XC, гдето се съобщава, че в третия том на неговите „Памятники отреченной русской литературы" той тъкмял да издаде славянския превод на Първоевангелието на Яков. Този трети том, обнародван под наслов: Апокрифические сказания. Сборник отделения русскаго языка и слов., LVIII. 4. 1894, като посмъртно издание, не съдържа споменатия текст. Вж. обаче текста, издаден у И. Я. Порфирьев, Апокрифическия сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки, СПб., 1890, стр. 136—148; 10—12. — Срв. също E. Hennecke, Handbuch zu den neutestamentlichen Apokryphen. Tübingen 1914, pp. 106—131. — Altaner, op. cit., p. 40, § 41. — E. Amann, Le Protévangile de Jacques et ses remaniements latins, Paris, 1910.

[43] Вж. например текста (без начало), обнародван от А. С. Архангельский, К истории южнославянской и древнерусской апокрифической литературы. Два любопытных сборника Софийской народной библиотеки в Болгарии. Известия Отд. русскаго языка и слов., IV, 1, 1899, стр. 112—118. Вж. общо за паметника: Hennecke, op. cit., pp. 395—491. — L. Vouaux, Les Actes de Pierre. Introduction, textes, traduction et commentaires, Paris, 1922.

[44] Вж. текста у Тихонравов. Памятники, II. (Москва 1863), стр. 5—10. — Срв. също Порфирьев, Апокрифическия сказания о новозаветных лицах и событиях, с. 101 сл. — Тихонравов, Сочинения, I, Примечания, стр. 37, бел. 90.

[45] Вж. текста у Тихонравов, Памятники, II, стр. 40—58. — Същия, Сочинения, I, Примечания, стр. 18 сл., 28, 61 сл. Български текст, по ръкопис от първата половина на XVII в., е обнародван у Jagić, Opisi i izvodi. XV. Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina. Ibidem, pp. 137—171: Apokrifna apokalipsa apostola Pavla. — Срв. общо: Hennecke, op. cit., pp. 358—395. — L. Vouaux, Les Actes de Paul et ses lettres apocryphes, Paris, 1913. — M. Schubart — C. Schmidt, ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΑΥΛΟΥ Acta Pauli. Nach dem Papyrus der Hamburger Staats- und Universitäts-Bibliothek, Glückstadt u. Hamburg 1936.

[46] Вж. Iv. Franko, Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den Apokryphen des Neuen Testamentes, Zf. f. die neutest. Wiss., III, 1890, pp. 146—155. Ibidem, pp. 315—355, за изданения от Архангельский (вж. тук бел. 43) текст, който той определи по-скоро като гностическо съчинение от рода на „хожденията" на апостолите и дава превод на паметника (pp. 316—324).

когото в средновековна България е имало широко разпространен култ.[47] Що се отнася най-сетне до споменатите в списъка „отречени" книги: „Молитва Йосифова", „Елдад (и Модад)", „Псалмите на Соломон", „Откровение Софониево", „Откровение на Ездра", „Захариево откровение", „Послание на Варнава", „Игнатиево учение", „Поликарпово учение", „Евангелие на Варнава" и „Евангелие на Матия" (погрешно посочено като „Евангелие на Матея") — едни от тези съчинения са били извънредно редки и в самата гръцка книжнина и днес са загубени, а за други мъчно може да се каже дали са били преведени на старобългарски, или на друг славянски език.[48]

Този бегъл анализ на „библиографските" посочвания в най-стария славянски списък на забранени книги е твърде показателен. Необходимо е прочее да се заключи, че от всички 25, или респективно 24, посочени заглавия на „забранени" книги най-малко 14 са били преведени на старобългарски и на други славянски езици. Преводите от тези апокрифи не са оставали забравени, но, напротив, получили са широко разпространение в книжнината на южните и източните славяни дори до XVII—XVIII в. Онези 10—11 съчинения, чиито заглавия са споменати в списъка, но не са познати в славянската литература изобщо, не са могли, както изглежда, и да бъдат превеждани, защото са били много редки и наистина недостъпни. Тяхното разпространение в самата византийска книжнина е било толкова ограничено, щото те са изчезнали по всяка вероятност безследно: само тук и там за тях са запазени някои косвени упоменания. Списъкът на „забранени" книги не е имал както за Византия от края на IX и началото на X в., така и за България истинска, реална стойност на показалец за съществуващата апокрифна книжнина. Предназначен първоначално за България, този списък по-късно е бил пренесен в други славянски страни и е бил преписван чак до XIX в. като средство за борба против апокрифната книжнина, обаче без да даде особено големи резултати.

---

[47] За него вж. общо у И. Цоневски, Св. Климент Римски и посланието му до Коринтяни. Годишник на Соф. университет, Бог. фак., XXIV. 1946—1947. Срв. към това бележката в Revue des études byzantines, VII, 1950, pp. 215—216.

[48] Срв. Тихонравов, Сочинения, I. стр. 150 сл. — Порфирьев, Апокрифическия сказания, 1872, стр. 166 сл.; същия, Апокрифическия сказания, 1877, стр. 3. Някои от тези апокрифи не се споменават в по-късните списъци.

Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан

Краткото Климентово житие, съставено по всяка вероятност от охридския архиепископ Димитрий Хоматиан (1216—1234)[1] и познато под обозначението „Охридска легенда", е било досега предмет на множество проучвания като литературен паметник и исторически извор.[2] То е достигнало до нас в гръцкия си първообраз и в един средновековен славянски превод, който ще да принадлежи очевидно към епохата на XIII в. и ще да е бил направен ако не по Хоматианово време, то не много след това. Името на неговия съставител не се споменава в наслова, обаче може да се възстанови по акростиха както на гръцкия първообраз, така и на средновековния славянски превод. Съставителят е използувал, както може да се заключи от анализа на текста, на първо място Пространното Климентово житие от Теофилакт Охридски,[3] после някои неизвестни нам писмени извори и легенди, най-сетне свои домисли и предположения. В текста на житието се съдържат обаче няколко важни и единствени по рода си сведения върху живота и дейността на

---

[1] За този писател с посочване на по-старата литература вж. главно: L. Stiernon Démétrius Ghomatianos ou Chomaténos, archevêque d'Ochrida. Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, XIV (1957), coll. 199—205; H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, p. 185, 536, 702; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin, 1958², p. 244.

[2] Вж. главно А. Воронов, Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия, Киев, 1877, стр. 139—145; Fr. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. 345; Fr. Grivec, Vitae Constantini et Methodii. Versio latina, notis dissertationibusque de fontibus ac de theologia SS. Cyrilli et Methodii illustrata. Acta Acad. Velehrad., XVII (1941) p. 33—34; Fr. Grivec, Fr. Tomšić, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes, Zagreb, 1960 (= Radovi Staroslovenskog Instituta, IV), p. 39—40; Fr. Grivec, Konstantin und Method Lehrer der Slaven, Wiesbaden, 1960, p. 253—254; А. Милев, Краткото житие на св. Климент Охридски, Духовна култура, XXXV, 8 (1955) стр. 16—21; I. Dujčev, Slawische Heilige in der byzantinischen Hagiographie. SO Forschungen, XIX (1960), p. 77, n. 23; Le testimonianze bizantine sui SS. Cirillo e Metodio. Miscellanea Franc., LXIII, 1 (1963), p. 7, n. 13; I. Snegarov, Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida. Byzantino-Bulgarica, I, Sofia, 1962, p. 92 sqq.; според неговото мнение обаче това житие принадлежи не на Димитрий Хоматиан, а на някакъв гръцки книжовник от по-късна епоха.

[3] Въпросът за авторството на това житие породи оживени спорове в научната литература, особено през последните години. В полза на Теофилактовото авторство се застъпва по мое мнение с право А. Милев, За авторството на Пространното Климентово житие, Известия на Института за българска литература, V (1957), стр. 405—434. Противно становище застъпват Snegarov, op. cit., p. 79—119; P. Gautier, Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista. Revue des études byzantines, XXII (1964), p. 199—214. Въпросът заслужава понататъшно проучване.

Кирил, Методий, Климент и изобщо за българската история, като, от друга страна, са допуснати и няколко груби фактически грешки.[4]

От гръцкия текст на житието[5] засега са познати следните пет преписа, а именно:

О = Пергаментен ръкопис от XIII—XIV в., намерен от В. И. Григорович (1815 — 1876) в Охрид и постъпил заедно със сбирката негови ръкописи в бившия Румянцовски музей — Москва, под № 818 (дн. Държавна библ. „Вл. И. Ленин", ф. В. И. Григорович).

К = Препис, направен от класическия филолог Георг Курциус (1820—1885), професор през периода между 1849—1855 г. в Прага, после в Кил (Германия) въз основа на неотъждествен ръкопис. Преписът се съхранява всред архивните материали на П. Й. Шафарик (1795—1861), в Пражкия „Литературен архив" (Страхов), под сигнатура 14 Н 40—Glagolitica II. 1. Върху преписа има бележка от ръката на самия Шафарик, от която узнаваме, че Курциус е направил не само препис на текста, но и приложения латински превод: „Vita S. Clementis ex offic. ss. Bulgariae. Gr. cum vers(ione) lat(ina) prof. Curtii". Гръцкият текст е преписан на четири листа, а латинският превод на други два листа. Освен това са прибавени препис по ръкопис О, както и друг препис[6] с бележка на Шафарик: „А. Cod. rus. sec. XIII".

В = Втори охридски препис, запазен у охридчанина Г. Бодлев, предаден към края на миналия век за използуване на покойния историк Георги Баласчев (1869—1936); вж. посочванията у Г. Баласчев, Климент епископ словенски и службата му по стар словенски превод, с една част гръцки паралелен текст, София, 1898, сс. LVIII бел. 1, А' бел., З' бел. 2, КГ' сл., КЕ' бел. 1, Л' бел. 1.

Р = Препис в ръкопис на Протата на Света гора, № 40 (55), от 1485 г.; за този ръкопис вж. Sp. Lambros, Catalogue of the Greek Mss on Mount Athos, I. Cambridge, 1895, s. nr. 55; срв. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от второто българско царство, София, 1944, стр. XXX.

R = Препис в ръкопис на манастира „Св. Пантелеймон" на Света гора, № 201 от по-късно време; вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 316, гдето са дадени общи посочвания за преписите; Н. Л. Туницкий, Св. Климент епископ словенский, Сергиев Посад, 1913, стр. 90; Иванов (пос. съч., стр. 316) говори също за наличието на „по-късни гръцки преправки на житието", които обаче не са взети под внимание.

Въз основа на тези ръкописи текстът на Краткото Климентово житие досега е издаван неколкократно. Така още в 1746 г. в Москополе (Албания) излиза първо издание на текста.[7] В самото начало на миналия век, именно в 1819 г., Никодим Светогорец издава на новогръцки текста на житието според ръкопис Р, като вмъква известни добавки и изменения.[8] Виктор Григорович през 1847 г. издава препис на открития от него в Охрид през 1845 г. текст О, добавяйки разночетения по москополското издание от 1746 г., както и руски превод и обяснителни бележки към съдържанието.[9] Шест години по-късно, именно в 1853 г., П. Й. Шафарик издава текста по преписа на Георг Курциус (К) заедно с направения от този учен латински превод.[10] В 1871 г. руският славист В. А. Билбасов препечатва изданения от П. Й. Шафарик текст и добавя към него нов руски превод.[11] В края на миналия век Г. Баласчев обнародва гръцкия текст на житието според ръкопис В заедно със стария български превод и латинския превод, зает от изданието на Шафарик.[12] Най-достъпното и последно издание на текста бе дадено от покойния Йордан Иванов,[13] който след един кратък увод преиздаде по Шафарик гръцкия текст на житието заедно с един от преписите на стария български превод. Неотдавна Ив. Снегаров направи интересни бележки към текста на това житие.[14] Трябва да се отбележи също, че съществуват няколко превода на текста на Краткото житие на новобългарски, направени било по средновековния български превод, било по гръцкия му първообраз.[15]

---

[4] Вж. бележките на Й. Иванов, пос. съч., стр. 316; Snegarov, op. cit., p. 94.

[5] Общо за това житие вж. посочванията у Fr. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca, I, Bruxelles, 1957, p. 119, nr. 356.

[6] Сведения за Георг Курциус и посочвания за материалите, съхранявани в архива на П. Й. Шафарик, дължа с благодарност на колежката Велислава Бехиньова от Прага (частно писмо от 30. XI. 1959 г.). Очевидно налагат се някои допълнителни издирвания върху тези ръкописни материали.

[7] Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων. Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν. Ἐν Μοσχοπόλει, 1746.

Както се вижда от този преглед, досега не е направено критично издание на текста въз основа на всички налични преписи. Не е издаден между другото преписът на Житието в съхраняващия в светогорския Протат ръкопис от 1485 г., достъпен само в новогръцката преработка на Никодим Светогорец. А този препис на нашия книжовен паметник съдържа някои много добри четения, които позволяват да се оправи широко използваният засега текст, даден някога от П. Й. Шафарик и възпроизведен от Йордан Иванов. Това обстоятелство оправдава напълно едно издание на протатския препис, на който аз попаднах през есента на 1938 г. при първото ми посещение на Света гора и от който можах да взема препис през септември 1943 г., при второ пътуване по светогорските обители. Независимо от направените от страна на някои учени[16] критически бележки относно съдържанието на Краткото житие като исторически извор, то представя един наистина извънредно важен книжовен паметник за живота и дейността на Климент Охридски. Разкриването на неговото съдържание все още не е напълно завършено и може да се направи задоволително само след като разполагаме с един критично възстановен текст.

---

[8] Νικόδημος Ἁγιορίτης, Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἐν Βενετίᾳ. 1829, под 22 декември.

[9] В. И. Григорович, Изысканія о славянских апостолах, произшедшие в странах Европейской Турции, ЖМНПр, LIII, № 11 (1847), отд. II, стр. 1 и сл.; срв. също V. Grigorovič, Svědectví o slovanských apoštolích v Ochridě. ČČM. XXI (1847), p. 508—521.

[10] P. J. Šafařík, Památky hlaholského písemnictví, Praha, 1853, p. LVII—LIX.

[11] В. А. Бильбасов, Кирилл и Мефодий, II, СПб., 1871, стр. 301—302, 372—375.

[12] Г. Баласчев, пос. съч., стр. К'—Л'.

[13] Й. Иванов, пос. съч., стр. 316—321.

[14] Ив. Снегаров, Неиздадени преписи на гръцки служби на св. Климент Охридски, Годишник на Духовната Академия „Св. Климент Охридски", V (1956), стр. 195—239.

[15] Така, не съвсем точен превод е даден в книгата на В. Сл. Киселков, Свети Климент Охридски. Живот, дейност и жития, София, 1941, стр. 137—141. Превод на стария български текст с оглед и на гръцкия първообраз, у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 260—265; стр. 404—405, обяснителни бележки. Друг превод е обнародван от А. Милев, Жития на св. Климент Охридски, София, (1962), стр. 121—131, с кратки обяснителни бележки. Изводки от гръцкия текст, без никакъв превод, се намират в книгата на А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, II. София. 1934. стр. 177, с добавена (стр. 178) кратка библиографска бележка; според мнението на нашия учен „авторът се е ползувал от Българската легенда (сиреч Пространното Климентово житие),ála съобщил и от себе важни неща". Текстът бе преведен на словашки от J. Stanislav, Osudy Cyrila a Metoda a ich učeníkov v živote Klimentovom, Tatran — Bratislava, 1950, p. 127—134. Общи библиографски посочвания вж. у Г. А. Ильинский, Опыт систематической Кирилло-мефодиевской библиографии, София, 1934, стр. 19, § 21; М. Г. Попруженко — Ст. Романски, Кирило-методиевска библиография за 1934—1940 г., София, 1942, стр. 22—23, § 10; Ив. Дуйчев, А. Кирмагова, А. Паунова, Българска кирило-методиевска библиография за периода 1944—1962 г., Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, София, 1963, стр. 518—519.

Ценна помощ за възстановяване на византийския първообраз, па и изобщо за неговата проверка може да окаже съществуващият средновековен български превод на текста. Този превод е запазен, доколкото се знае, в два преписа. Първият от тях се намира в ръкопис № 47 в библиотеката на Зографския български манастир на Света гора и произхожда от XV в. Издаден е от покойния Йорд. Иванов,[17] който е склонен да го смята за много изправен и дори по-добър от самия гръцки първообраз. Вторият препис се е намирал в ръцете на охридчанина Г. Бодлев и е издаден от Г. Баласчев.[18] Без да споменава това издание на Баласчев, Йордан Иванов използува втория „охридски славянски препис", като заявява обаче, че той „съдържа доста грешки, па има и пропуски". Ако и да не е издаден и досега критично, този стар превод заслужава внимание. Съпоставката между него и гръцкия текст на Краткото житие показва, че преводът е почти дословен и че преводачът е имал на разположение един много изправен първообраз, обаче не винаги е бил в състояние да го разбере задоволително и поради това на места този превод се оказва неточен.

Тук е направено ново издание на гръцкия текст, като за основа е взет преписът в светогорския протатски ръкопис (=P), с разночетения по изданието на Шафарик — Иванов (= I). Успоредно с гръцкия текст е даден и старият славянски превод въз основа на обнародвания от Иванов препис по Зографския ръкопис (= З) с разночетения по преписа на Бодлев, издаден от Баласчев (= О). Както може да се види от критичния апарат към изданието, съществуват значителни разночетения между отделните преписи било на гръцкия първообраз, било на средновековния славянски превод.

---

[16] Трябва специално да се отбележи твърде острата и очевидно неоправдана критика на A. Leskien, Zur Kritik der kürzeren Legende vom Hl. Klemens. Archiv f. slavische Philologie, III (1879), p. 79—83.

[17] Й. Иванов, пос. съч., стр. 316—321. Общо за двата налични преписа вж. посочванията у М. Г. Попруженко — Ст. Романски, Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия, София, 1935, стр. 62—63, с библиографски данни за съществувавшите до това време издания на текста.

[18] Г. Баласчев, пос. съч., стр. КГ'—Л'.

Успоредно издание на гръцкия и старобългарския текст на краткото Климентово житие от Д. Хоматиан

Ἰουλίου ΚΖʹ. Μνήμη τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεράρχου καὶ Θαυματουργοῦ Κλήμεντος, ἐπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ἐν τῇ Ἀχρίδι.

1. Οὗτος ὁ μέγας πατὴρ ἡμῶν καὶ τῆς Βουλγαρίας φωστὴρ τὸ μὲν γένος εἷλκεν ἐκ τῶν εὐρωπαίων Μυσῶν, οὓς καὶ Βουλγάρων ὁ πολὺς ᾄδειν ἄνθρωπος, πάλαι μὲν ἐκ τοῦ κατὰ Προῦσαν Ὀλύμπου πρὸς τὸν βόρειον ὠκεανὸν καὶ τὴν Νεκρὰν θάλασσαν ὑπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου χειρός τε καὶ ἐξουσίας ἐκτοπισθέντων, μετὰ δὲ συχνῶν χρόνων παραδρομὴν δυνάμει βαρείᾳ τὸν Ἴστρον περαιωθέντων καὶ τὰ γειτονεύοντα πάντα κληρωσαμένων — Παννονίαν καὶ Δαλματίαν, Θρᾴκην τε καὶ Ἰλλυρικόν, Μακεδονίαν τε καὶ Θετταλίαν.

2. Τοῦ μὲν οὖν γένους σειρὰν ἐντεῦθεν ὁ ὅσιος οὗτος εἷλκεν ἀνήρ, ἐκ κοιλίας δὲ μητρικῆς κατὰ τὸν Σαμουὴλ ἐκλελεγμένος ὢν τῷ θεῷ καὶ ἐκ βρέφους ἔτι τὴν φιλόθεον ἀσπασάμενος ἀγωγήν. Πρῶτος μετά τε τοῦ θείου Ναούμ, Ἀγγελαρίου τε καὶ Γοράσδου τὴν ἱερὰν μετ' ἐπιμελείας ἐξεδιδάχθη Γραφήν, μεταγλωττισθεῖσαν συνεργείᾳ τῇ κρείττονι πρὸς τὴν ἐνθάδε Βουλγάροις διάλεκτον ἀπὸ Κυρίλλου τοῦ ὡς ἀληθῶς θεοσόφου καὶ ἰσαποστόλου πατρὸς καὶ πρώτου σὺν Μεθοδίῳ τῷ πάνυ διδασκάλου θεοσεβείας καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τῷ Μυσῶν ἔθνει. Καθάπερ δὲ γόνιμος καὶ ἀγαθὴ γῆ τὸν εὐαγγελικὸν καὶ τῆς ἀληθείας σπόρον δεξάμενος, πολύχουν εἰς ἑξήκοντα καὶ ἑκατὸν κατὰ τὴν θείαν φωνὴν τὸ γεώργιον ἀποφαίνει, ὡς ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τοῦτο κατέστησε γνώριμον.

3. Τὸν γὰρ μονήρη καὶ παρθενικὸν ἀσπασάμενος βίον, ποῖον μὲν ἀρετῆς εἶδος οὐκ ἠκριβώσατο, τίνα δὲ κατὰ τῶν παθῶν οὐκ ἐσοφίσατο τέχνην; ἡσυχίᾳ μὲν τὸν ἐξωτερικὸν καὶ ἐπείσακτον ἀποκρουόμενας πόλεμον, νηστείᾳ δὲ καὶ τῇ σκληραγωγίᾳ τὰς φιληδόνας ἀπομαραίνων ὁρμάς, διηνεκεῖ δὲ νήψει καὶ προσευχῇ τοὺς ἐμπαθεῖς καὶ φαντασιώδεις ἐξαλείφων τῆς ψυχῆς χαρακτῆρας, τὰ μάλιστα δὲ γνωστικὰ ταῖς ἐκείνων ψυχαῖς ἀγάπῃ τε ἀδιάκριτος καὶ ταπείνωσει γνώριμον.

---

4. οἶδεν I. 6. χειρὸς καὶ ἐξουσίας I. 8. Παννονίαν I. 8—9 Θρᾴκην καὶ Ἰλλυρικὸν καὶ πολλὰ τῆς Μακεδονίας καὶ Θετταλίας I. 10. Τὴν μὲν οὖν τοῦ γένους σειρὸν I. 11. ἐξ ἔτι βρέφος I. 12. μετὰ τοῦ. . . Ἀγγελαρίου καὶ I. 15. πρῶτον I. 16. Μοισῶν P. 17. καὶ ἀληθείας I.

21. τῶν κατὰ τῶν I. 22. τῇ ἄλλῃ σκληραγωγίᾳ I. 24 γνωριστικὰ I.

25. ταῖς ἐκείνων ψυχαῖς / τῆς ἐκείνου ψυχῆς I.

24. ἀγάπῃ τε / sicut B. ἅπαντα δὲ I.

27. lacuna P.

28. Μοισῶν P. 29. τῷ τότε I. 30. ἡ/οἱ P. αὐτοῦ I.

29. (καιρῷ) supplevi.

4. Οὕτω δὴ τῷ θείῳ νόμῳ ἐξ ἁπαλῶν στοιχειούμενος τῶν ὀνύχων καὶ τὴν κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἀκριβῶς μετιὼν πολιτείαν, τέως μὲν συνεργὸς τοῖς καθηγεμόσι καὶ ὁδηγάς. . . τῷ Μυσῶν ἔθνει πρὸς τὴν εὐσέβειαν γίνεται, τοὺς αὐτοὺς τοῖς πατράσι καὶ διδασκάλοις ὑπομεμενηκὼς πειρασμοὺς ὑπὸ τῆς κρατούσης τῷ τότε (καιρῷ) τῶν αἱρετικῶν δυναστείας, ὡς ἡ κατ' αὐτοὺς διεξοδικῶς ἱστορία διέξεισιν.

Мцъ юлие кз′ дн҃ь. памить пр(е)под(о)бнаго ѿца нашего архиерѣа х҃ва и чюдотворца с҃ Климента еп(и)ск(о)па блъгарскаа иже въ Охридѣ

Климента чьту пастирь блъгарьскiи, иже добрѣ оупась х҃во стадо прѣиде къ желаемомоу. въ кз′ Климентъ ѿ житеискыхъ прѣиде.

1. Съ великии ѿць нашь и блъгарскiи свѣтилникъ рода бѣ ѿ Европии мисiискыхъ иже и Блъгарiи многоразоумнии увѣдѣ чл҃нь. прьвѣе же ѿ Проуси олимьбiискые къ сѣверному онiану и къ Мрьтвомоу морy ѿ Алеѯандровiе же роукы и повелѣнiа ѿтганiаше с(ѧ). малом же лѣтомь прѣшьдшимъ съ оусилiемь тежкимь Дунавь прѣидоше и искрьнiаа вьса наслѣдоваше, Панѡнию и Далматiю, Ѳракiа же и Илирикь и мишгаа же македоньскаа и солуньскаа.

2. Родною же житцею быс авiе прѣпод(о)бнии си мужь ѿ чр҃ѣва же м҃тирна по Самоуилу избрань быс вв҃и и ѿ мл(а)д(е)ньства б(о)голюбовно възлюби житие. прьви же съ бжтьвникмъ Наумомъ, Ангеларiем же и Гораздомъ с҃щенномоу съ потьщанiемъ наоучи се писанию, прѣложенное сьдѣанiемь лоучьшiимъ къ сиемоу блъгарскомоу езыкоу ѿ Кѵрила иже истинно б҃гомоудраго и равноап(о)с(то)л(н)а ѿца и прьвого съ Меѳодiемъ великiимъ оучителiемъ благовѣрию и православноиновѣрѣ мысльнаго езыка. iакоже плод(о)витаа и бл(а)гаа земліа и еу(ан)гельское истини, нос сѣмi приемъ, мнѡжаище на .ѯ., на .р. по бжтвному гласу дѣлательство показа iако ѿ тѣхь дѣль се положи знаемо.

3. Ибо иночьское и д҃вьствное възлюби житие, кои убо добродѣтелни ѡбразь не испита, коюже на страсть не прѣмоудрива хитрость. мльчанием же извьнымь и чюждимъ ѡгна брань, постом же и ины жестосрьдiемъ любогластнаа уседатъ почiла, непрѣстанним же бдѣниемъ и м(о)л(и)твою стр(а)стние и привидѣние очищае ѡбразы д҃ши, пачеже знаемаа егoвѣ д҃ши любовь же нерасоуждениаа и смѣрение нелицемѣрно.

4. Такоже къ бжтъвному законоу ѿ мекких ноктеи съставлень быс. се оубо съдѣлатель владоущихъ и наставникъ мусинскому езыку къ б҃говѣрию бываетъ,

3—4 липсват в О. 6. иже / ихже О. 9 искрьнiаа / и стрьнаа О.

11. родною / родоною О. 12. м҃лнстваа О. 13. Ангiе ониемъ О.

14. сьделанiемь О. 16. мысльнаго / мусинскаго О. 17. чѯ′. О.

20. Прѣмудрова О. 20—21 извьнныи чюжди З. извьнимь и чюждимъ О.

10. инимь О.

24. се оубо / иоу бо О. 25. ѿ тѣхь О.

26. одрьжещие О.

и ѿ тѣх ѿць и учителей прѣтрьпѣвь напасти ѿ обьдрьжещие тогда єретичьскиѣ силы, ꙗкоже ѡ нихъ писание происхождинно кажеть.

5. Ἐπεὶ δὲ Κύριλλος μὲν ὁ θεῖος εἰς τὸν ἀμείνονα βίον μεθίσταται, τὴν ἀποστολικὴν διακονίαν καὶ τοῦ πιστευθέντος ταλάντου ἐπίδοσιν γνώριμον Ἀδριανῷ καταστήσας, τῷ τηνικαῦτα πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Μεθόδιος δὲ Μοράβου καὶ Βουλγαρίας ἀρχιεπίσκοπος παρὰ τοῦ πάπα προβάλλεται, τηνικαῦτα καὶ Κλήμης εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἀνάγεται παντὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τοῦ καρτοῦντος τῆς χώρας Βουλγαρικοῦ ἔθνους ὑπὸ Μεθοδίου ἐπίσκοπος καταστάς.

6. Μάλιστα δὲ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο περί τε τὴν Λυχνιδῶν Ἰλλυριῶν πόλιν τῶν πέριξ πόλεων οὖσαν μητρόπολιν, ἣ νῦν Ἀχρίδα κατὰ τὴν Μυσῶν ὀνομάζεται γλῶσσαν, καὶ τὴν Κεφαλληνίαν, μετονομασθεῖσαν κατὰ τὴν Βουλγάρων φωνὴν Γλαβηνίτζαν, ἔνθα καὶ ὑπομνήματα καταλέλοιπεν.

7. Ἐν γὰρ τῇ Λυχνιδῷ ταύτῃ Ἀχρίδι ἄλλα τε θεῖα τεμένη καὶ δὴ καὶ τὸ ἱερὸν φροντιστήριον, ὅς ἐκ κρηπίδων τῷ μεγαλομάρτυρι Παντελεήμονι δομησάμενος, αὐτόθι καὶ τὸν ἀσκητικὸν ἤνυε δρόμον, ἔτι τοῖς ζῶσι συνὼν καὶ ὡς ἀπὸ λυχνίας μετεώρου καὶ ὑψηλῆς τὰς τῆς διανοίας ἀκτῖνας τοῖς μαθητευομένοις ἐπύρσευε. καὶ πρὸς τὴν ἐν οὐρανοῖς μεταστὰς ἀγαλλίασιν, τὸν ἱερὸν κατέλιπε χοῦν, θησαυρὸν ὑπέρτιμον τῷ ποιμνίῳ καὶ κτῆμα παντὸς τοῦ κόσμου ἀντάξιον, ὑφ' οὗ καθ' ἑκάστην παντοδαπὰ νοσήματα φυγαδεύεται καὶ δι' οὗ τὸ ἱερὸν τοῦτο τέμενος κοινὸν ἰατρεῖον καὶ ἄμισθον τοῖς προστρέχουσι πρὸς Θεοῦ δεδώρηται. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον.

8. Ὁ δὲ ἡμῖν ἄλλα τε τοιαῦτα καταλέλοιπεν καὶ ἱερὰς βίβλους ἐν τῇ Ἀχρίδι καὶ τῆς ὑψηλῆς διανοίας ἐκείνου καὶ τῆς ἁγίας χειρὸς πονήματα ἴδια, οὐχ ἧττον παρὰ τοῦ ἔθνους παντὸς σεβόμενα καὶ τιμώμενα ἢ αἱ Μωσαϊκαὶ καὶ θεόγραφοι πλάκες ἐκεῖναι.

9. Στήλας δὲ λιθίνας ἐν τῇ Κεφαλληνίᾳ ἔστιν ἰδεῖν ἄχρι καὶ εἰς τούσδε χρόνους σωζομένας, ἐν αἷς γράμματα ἐγκεκόλαπται τὴν εἰς Χριστὸν παρ' αὐτοῦ τοῦ ἔθνους ὅλου προσελεύσιν καὶ οἰκείωσιν σημειούμενα.

10. Ἐπεὶ δὲ τὸ Βουλγάρων ἔθνος οὔτε πᾶν ἐπεφώτιστο τῷ βαπτίσματι καὶ θηριωδίαν εἶχε βαρβαρικήν, ταῖς θεοπνεύστοις αὐτοῦ διδαχαῖς πάντας εἰς θεογνωσίαν ἐφωταγώγησε καὶ τὸ τῆς γνώμης ἀτίθασσον εἰς χρηστότητος μετερρύθμησε τρόπον, τὸν εὐνομώτατον καὶ σώφρονα τούτοις εἰσηγούμενος βίον.

11. Τὸν ἄρχοντα δὲ τούτων Βορίσην τῷ τῆς παλιγγενεσίας ἀνεκαίνισε λουτρῷ καὶ μετ' ἐκεῖνον τὸν ἐκείνου υἱὸν Μιχαήλ, ὃς καὶ πρῶτος βασιλεὺς ἀνηγορεύθη Βουλγάρων καὶ πολιτεύεσθαι τούτους πείσας κατὰ τὸ εἰθισμένον χριστιανοῖς, λοιπὸν τοῦ παντὸς ἔθνους ὡς ἑνὸς ἀνδρὸς κατεκράτησεν, οὐκ ἀναγκαστῶς, ἀλλ' ἑκουσίως ἕλκων αὐτοὺς εἰς τὴν στενὴν καὶ ἀνάντη τοῦ

---

1. θεῖος θεσπέσιος I. 4. παρ' αὐτοῦ ἐπὶ I. 7 τε om. I. Λυχνιδὸν I. 8. Ἀχρὶς I. 9. Κεφαλληνίαν/Κεφαληνίαν I. 9. τῇ Βουλγάρων φωνῇ I. 10. Γλαβινίτζαν I. 11. Ἐν μὲν γὰρ τῇ I. ταύτῃ καὶ I. καὶ δὴ καὶ τό / δικαιοί P. 12. ὅς ἐκ / ὡς ἐκ I. 14. τάς τῆς / ταύτης I. διανοίας / διδασκαλίας I. 15. ἐπόρευσε I. ἐν οὐρανοῖς μεταστάς / ἁγνοῖς μεταταξάμενος I. 16. παντοδαπῇ I. 19. Ὁ δ' ἡμῖν / τοιαῦτα. . . ἡμῖν ὑπομνήματα I. 20. ἁγίας om. I. 21. ἢ καὶ I. 23. Κεφαληνίᾳ I. 23 εἰς τόδε χρόνου I. 26 οὔτε / οὔπω I. 27 ταῖς θεοπνεύσταις / τοῖς θεοπνεύστοις I. 28 εἰς χρηστότητα. . . τρόπων I. 30 ἀνακαινίσας I. 34 ἕλκων/ἄγων I. 35 βίου om I. τόν. . . ἐξόν I. τὴν/ ταῖς I. 36.. διαλεξιν / ἴυξιν I. 38. καὶ παραλύτους om. I. πυρετοὺς δι' ἐπαφῆς I. 40 φυγαδευτῆς I. ἦν / ὢν I

κατὰ Χριστὸν βίου ὁδὸν. Ἥγοντο γὰρ οὐ μόνον τὴν τῶν αὐτοῦ σοφῶν λόγων καὶ παραινέσεων διάλεξιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς πολλοῖς θαύμασιν, ἃ Χριστὸς ἐπετέλει διὰ τοῦ αὐτοῦ γνησίου θεράποντος. Τυφλοῖς γὰρ καὶ ἀλάλοις τὸ βλέπειν καὶ τρανῶς φθέγγεσθαι ἐχαρίζετο, δαιμονῶντας καὶ παραλύτους δι᾽ ἀπαφῆς καὶ εὐχῆς ἐθεράπευε καὶ παντὸς ἄλλου νοσήματος θεραπευτὴς ἦν ἑτοιμότατος. Ὅθεν καὶ παῖδά τινος διὰ προσευχῆς ἀνέστησε.

5. Понеже Курилъ убо бжественнии въ болшеи житие прѣстави се, ап(о)с(то)льскую службоу и вѣровнаго таланта подаинемъ вѣдомаа Адриана постави, тогаже папу презвутерьскомоу Римоу, Мефодие же Моравѣ и Блъгарии архиепископъ ѿ тогожде папе полагает се. тогда же и Климентъ на епископьскии прѣстолъ възводит се, въсему Илирику и обьдрьжещии земли вльгарскому езыкоу ѿ Мефодиа еп(и)скопъ постави се.

6. Паче же прѣбывание твораще въ Лихнидонѣ граде илирическомоу, окр(ъ)стниим градовомъ бывши мти, иже иниа Охридь именоует се по мусийскому езыку, и въ Кефалии именоуемy вльгарскимь езыкwм Главиница, идѣже и въспоминаниа остави, рекше книжие.

7. Въ симже убо Лихнидонѣ, иже въ Охридѣ, иние бжтвние цркви ибо свщеннии храмь си wбещие врачевство и безмьздное ѿ Ба дарует се. нъ сиа оубо послѣдныа еже рекохъ.

8. Ина же такова оставиль ес(ть) намь въспоминаниа и свщенние книгы въ Охридѣ и высокаа помышлениа его и стые роукаа труды своие, не мьние ѿ езыка вьсакого почтенна и чьстнаа, нъ іако Мwусеиские бгонаписаниие ѿ плоче wние.

9. Стльпи же каменние въ Кефалии ес(ть) видѣти и до сихъ лѣт стоеще, въ нихже словеса начрьтаннаа, иже въ ха ѿ тогози езыка происхождение и своиство знаменую.

10. Понежевльгарскии езыкь не вьс просвѣти се кршением и звѣрение имѣаху варварьское, бгодховниими своими оучении вьсѣхъ къ бгоразоумию просвѣти и нравь некротнии въ блгыи прѣложи wбразъ, блгозаконно и цѣломоудрьно сихъ наоучае житию.

11. Кнеза же ихь Бориша пакы витеиское банию обнови и по тѣмъ егова сна Михаила, иже прьвии, црь нарече се вльгаромъ, и житию ихъ сътвори по обичаю

1. болие О. 2. тогда же О. 3. Методие Моравѣ О. тогожде папе / тогда же папе О. 5. обдрьжещее О. вльгаркоу О.

9. иние / иние О. 10. ибо свщеннии и wсвѣщени храмь О.

10—11. послѣдныа / послѣднии. а еже Э. последны а еже О.

12. и ина О. 13. стие троуды роукы свое О.

15. стльпи же / стльпие О. Кефалны О. 17. знаменоують О.

18. оучении О.

26. вещаше О. 26. дароваты и и О.

26. всакое О. 27. млтвою липсва О.

христіанскомꙋ, ѡбачє вьс єзыкь ꙗко єдиного ч҃лка въздрьжа нє жє нєволєю, нє волєю приводѧ ихъ къ тѣсномоу и прискрьбномоу иже о х҃ѣ житиꙗ пꙋтꙋ. надѣхꙋ бо нє тькмо ь прѣмоудрими єго словєсємъ и повѣстимъ поучєниꙗ, нь и къ мнѡгыми чюдєсємъ, их жє х҃с съврьшашє ѕа своєго соущєго раба. слѣпимь бо и нѣмимъ блюсти и тврьдо вѣщати дароваше, бѣсоущих сє изцѣлꙗшє и въсакиє нємощи изгонитєль бѣшє готовъ. тѣмъ и от 15. рочє нѣкоє м҃лтвою въскрѣсн.

12. Τὸν βασιλέα Βουλγάρων Μιχαήλ, οὗ τὸ πειθήνιον τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἴσχυεν ὥστε κινεῖν αὐτὸν πρός τε ναῶν οἰκοδομὰς καὶ πᾶν ἐκπεραίνειν ἑτοίμως τὸ προσταττόμενον, διὰ τὴν τοιαύτην πρὸς τὸν ἅγιον γνησιότητα καὶ οἰκείωσιν καὶ προαίρεσιν (ἐπεδ)ίδου καὶ βελτίων ἑαυτοῦ πολλῷ πλέον ἐγένετο.

13. Ἔρωτι δὲ ἡσυχίας καὶ θεωρίας ἀμιγοῦς τῷ τὴν ἐπισκοπικὴν φροντίδα παραιτήσασθαι προαιρούμενον καΐ γὰρ ἤδη γῆρας ἦν αὐτῷ ὑπὲρ κεφαλῆς, — οὐκ ἀφῆκεν ὁ Μιχαήλ, ἀλλ᾽ ἱκετεύων καὶ ποτνιώμενος μόλις κατεδυσώπησε καὶ μέχρι τέλους τῆς ἐκείνου ζωῆς ποιμαντικῶς διεξάγειν αὐτοὺς ἀναπείθει. Εἰ μὲν οὕτω ταῦτα καὶ παντοίως ἦν, εἰ καὶ γήρᾳ καὶ ἀσθενείᾳ ἐτρύχετο, πρὸς τὸ κήδεσθαι τοῦ ποιμνίου καὶ πρὸς ψυχικὴν σωτηρίαν τούτους καθοδηγεῖν.

14. Ἐσοφίσατο δὲ χαρακτῆρας ἑτέρους γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον, οἵους ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύριλλος, καὶ δι᾽ αὐτῶν τὴν θεόπνευστον πᾶσαν Γραφὴν καὶ τοὺς πανηγυρικοὺς τῶν λόγων καὶ μαρτύρων καὶ ὁσίους βίους ἁγίων καὶ ἱερὰ ᾄσματα γραφῇ παραδέδωκεν, ἃ καὶ ἐπιμελῶς τοὺς εὐφυεστέρους τῶν παίδων ἐδίδαξεν. Ἐξ αὐτῶν δὲ τοὺς ἀξίους καὶ πρὸς ἱερατικὸν βαθμὸν ἀνεβίβασε καὶ βάρβαρον οὕτω καὶ ὠμὸν ἔθνος ἅγιον διὰ τῆς οἰκείας σπουδῆς μετεποίησεν, ἀποστολικὸν ἔργον ἀνύσας καὶ ἀποστολικῆς διὰ τοῦτο ἀξιωθεὶς χάριτος.

15. Ἐπεὶ δὲ τῆς ἀναλύσεως ἐπέστη καιρός, νουθεσίαις καὶ παραινέσεσι τοὺς ἐξιτηρίους καὶ συντακτηρίους συγγραψάμενος λόγους, ὑπερευξάμενος τοῦ ποιμνίου πενθοῦντος ἀπαρακλήτως, τὴν ζημίαν καὶ στέρησιν τοῦ καλοῦ ποιμένος οὐ φέροντος, πρὸς θεόν, ὃν ἐπόθει, μεταβέβηκε χαίρων, θαύμασι μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τοῦ δεσμοῦ καὶ ταῖς καθ᾽ ἑκάστην ἰάσεσι δοξάζων τὸν δοξάσαντα αὐτὸν Κύριον.

16. Καὶ νῦν σὺν ἀποστόλοις μὲν ὁ κῆρυξ τῆς ἀληθείας καὶ ἰσαπόστολος, σὺν μάρτυσι δὲ ὁ πολλάκις ὑπὲρ τοῦ ὀρθοῦ λόγου δεσμὰ καὶ τιμωρίας ὑπενεγκὼν συναυλίζεται μετὰ ἱεράρχων καὶ ὁσίων ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου καὶ τοῦ κόσμου παντὸς αἰτήσεις ποιεῖται πρὸς Κύριον, ὧν ἐπακούσας διὰ τοὺς μεγάλους αὐτοῦ οἰκτιρμοὺς ἵλεως ἡμῖν γένοιτο ἐν ἡμέρᾳ ἀνταποδόσεως, ἀνεξικακήσας ὧν ἐν βίῳ ἀφρόνως ἡμάρτομεν.

1. τὸν δὲ ῥηθέντα... I οὕτω/οὗ τὸ P. 2. 3. οὕτω/ἦν ἕτοιμος I. 3. διὰ αὐτήν τε ταύτην I
3—4. πρὸς ἀρετὴν ἐπεδίδου I.
5. τῶν κάτω τὴν ἐπισκοπικὴν I.
9. εἰ μὲν οὕτω / εἶχε μὲν οὕτω I. παντοίως/παντεῖος I.
9. εἰ καὶ /ἢ καὶ I. γήρᾳ /γήρατι I. 10. τοῦ τους/τούτοις I.
11. δὲ καὶ I. οἵους / ἢ οὓς I.
13. ὁσίους/ὁσίων I. 16. ἱερατικοὺς βαθμοὺς I. 18. ὁ τῆς I.
19. συγγραψάμενος / συγκερασάμενος I. 22. δοξάζων τὸν omis. I.
24. ὑπὲρ τοῦ ὀρθοῦ λόγου / ὑπὲρ τοῦ λόγου I. ὑπενεγκὼν/ὑπερ ενεγκὼν I. 27. ἡμῖν omis.

12. Нарєчєннаго ц҃ра бльгаромь Михаила тако повинна своимь словєсємъ єго имѣашє, іако съдѣлати єго цркви здатіи и въсѧ сьврьшаѥ тогово повєлѣноє. За тоую жє любовъ єжє имѣашє кь с҃тому и къ добродѣтєлієма, подадє сє и болшіи ѿ сєбє много лоучьшии быс.

13. С҃тыи жє испльни сє любвы бєзмльвніа и прозрѣнієммь чистимъ сє болшє избра, хотѣшє ѡставити єпископьски свои сань, нєѡ и старьство єго бѣшє пачє глави нъ нє остави єго Михаиль, нъ молє сє мольбою єдва умоли єго и до кончини єгова живота пасти ихъ. имѣашє бо сє сицє и въсако іакь бѣ промышлѧти о паствинѣ, аще и старостию и нємощию обьдрьжимь бѣ, къ д҃шєвному сп҃сєнию сихъ наставлıаѥ.

14. Моудрьствова жє и ѡбразы иниє словєсниє іавлєннѣишєє пачє ихжє знаашє прѣмоудри Кѵриль и ѿ нихъ б҃годъхновєнно писаниє и сьборнна слова и м(ѫ)ч(є)никѡм и пр(є)под(о)бным житіа ст҃хь и с҃щєннаа пѣніа писаніємъ прѣдадє, іажє и потьщанно б҃гонаоучєніє дѣти научи. ѿ них жє достоинихъ на ієрєискиі стєпєнь възвєд(є) и варварскии си соуровии єзыкь въ єзыкь сть своимъ потьщаніємъ прѣложи, ап(о)с(то)льскоє дѣло съврьши и ап(о)с(то)льскои бл(а)г(о)дати того ради спод(о)би сє.

15. Понєжє прѣставлєнию приидє врѣмє, учєніємъ и повѣстьми мольбніє и съставлєніє смѣсн рѣчи и помоли сє о паствинѣ, плачє єє нєоутѣшно, нє можашє трьпѣти гыбѣлъ и оулишєніє своєго пастира, къ боу, єго жє възлюби, прѣидє радує сє.

16. Чюдєсми по прѣложєніа воузи и сь вьсацѣми исцѣлєними проıавлıаѥ прославьшаго єго г҃а и иниа съ ап(о)с(то)лы убо ієст проповѣдникь истинѣ и равноап(о)с(то)ль, съ м(ѫ)ч(є)н(и)ци жє, ижє минѡгащи за правоє слово оузы и уязвєніа прѣтрьпѣвъ, въдвараєт сє, съ ієрарси и сь пр(є)под(о)бними о паствинѣ и ѿ вьсѣмъ мирѣ прошєніа творитъ къ г҃у, ихжє услышавь за вєликиє своє щєдроти, м(и)л(о)стивъ намь да боудєть вь днь въздаяніа оум(и)л(о)сєрдити сє ихжє вь життіи нємоудро съгрѣшихѡм. томоу слава вь вѣкы, аминъ.

---

2 здаты О. 3. добродєтєліємь О. подасє О. 4. лоучьшии/наоучши О.

6 докончи О. 7. пастирно пасты О. всакоıа к бє О. 8. мощию О. 10. Кѵрильи/К(ѵ)р(и))ль О. иних О. б҃годьхновѣнно О. писаніє З. писаніємь О. прѣдадє изборна слова О. ищєнна пєтна О. 12. вьзвєдє О.

13. прѣложисє О. 14. съврьши и/сьв(р)ьши на О.

15. учєніємъ и повѣсть ми З. оучєніємь повѣстмы О.

16. рєчи О.

18. проıавлıаѥ/прославаѥ О. 20. воузы О.

21. ієрарси О. о паствинѣ/оставиниє О. творєть О.

Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски

Историята е била твърде несправедлива спрямо един от най-големите български просветители, какъвто несъмнено е Наум Охридски. Събрат и пръв съратник на бележития български книжовник и просветител Климент Охридски, Наум винаги е оставал някак си в сянка. Ние днес знаем твърде малко за него, остават неясни множество подробности от неговия живот и дейност. Онова, което знаем за неговата биография, представя сякаш само някакво допълнение към биографията на великия негов събрат, старобългарския и общославянски книжовник Климент. За да възстановим поне общо отделните моменти от неговия живот, ние днес сме принудени да прибягваме, на първо място, към историческите извори за живота на Константин Философ-Кирил и Методий, даже когато там не се споменава изрично името Наумово; после историческите извори за Климент Охридски и, на трето място, два оскъдни старобългарски текста, посветени определено на Наум Охридски. Тези две стари жития са обаче твърде кратки и дават съвършено оскъдни данни за живота му. Твърде показателно за отношението към Наум Охридски, чиято памет била празнувана на 23 декември, е самото въведение на първото житие, съставено по всяка вероятност от близък съвременник и непряк негов ученик. „Нека и този, презвитерът Наум, братът на тогова блажения Климент и негов другар и сътрадалец, който заедно с него изстрада много беди и страдания от еретиците — обръща се неизвестният по име автор към слушатели и читатели, — да не остане, братя, без помен."[1] Наум е упоменат в сянката на именития свой събрат, неговото кратко животописание е съставено само като необходимо допълнение към животописанието на Климент Охридски. За неговия произход, за датата на раждането му и за ранните години на живота му тук няма нито помен. Неизвестният житиеписец подема своето повествование от момента, когато Наум е назначен за заместник за Климент Охридски. Житието е построено твърде нестройно — обстоятелство, което буди голяма изненада, когато се помисли, че то произхожда вероятно от близък приемник на Климент и Наум, а според проф. Йордан Иванов[2] — от „ученик на Климент и на Наум". След като говори в началото за последните години на Наум — за изпращането му от страна на българския цар Симеон като „учител" на мястото на Климент, за построяването на манастира „Св. Архангели" в южния край на Охридското езеро и за продължителната му дейност в онези предели на тогавашната българска държава, най-сетне за неговата смърт — шест години, по изричното свидетелство на житиеписеца, преди смъртта на Климент, — авторът разказва отделни епизоди от предишния му живот. За младенческите му години е споменато това: дѣвьство имѣвъ ѿт дѣтьствь и до кончины, което трябва очевидно да се тълкува в смисъл, че твърде млад е постъпил инок. Най-важно от по-късната му дейност във великоморавските земи житиеписецът е сметнал това — да припомни неговите страдания от „еретиците", сиреч от тамошните представители на немското католическо духовенство. Особено ценно е свидетелството за това, което е постигнало Методиевите ученици след смъртта на архиепископа: част от тях са били продадени в робство във Венеция, а оттам откупени или просто отведени във византийската столица от императорски служител. Това свидетелство е наистина твърде общо. Неизвестният житиеписец съобщава, че никой от Методиевите ученици не завършил живота си в робство: никтожe въ работѹ не оумрѣ. Едни завършили живота си в Цариград, „покровителствувани от императорите" (цр҃ѣми наведими), а други пристигнали в българската земя, били присти там с голяма почит и така завършили дните си. В тези няколко реда има две сведения, на които трябва да се обърне внимание. Знае се, че някои от Методиевите ученици попаднали във Византийската империя, без обаче да се познават някакви подробности за тяхното пребиване там, нито дори имената им се знаят. Изказаното предположение, че тези Методиеви ученици са били използувани от византийското правителство на император Василий I Македонец за мисионерска дейност сред намиращите се извън пределите на българската държава славянски племена, заслужава особено внимание. Не по-малко интересно се явява и обстоятелството, че неизвестният житиеписец дава повече сведения за отведените във Венеция Методиеви ученици, а не за тези, които са дошли в България направо — през Маджарско и крепостта Белград, за които сравнително по-обстойно и по-точно ни осведомява пространното Климентово житие, съставено по всяка вероятност от Теофилакт Охридски.[3] Охридският архиепископ, който, както е установено, използувал при съставянето на своето произведение загубени днес старобългарски първоизвори, изрично посочва, че Наум именно е бил един от онези, които съпровождали Климент при бягството от Великоморавия направо към пределите на българската държава: „Климент, като взел със себе си Наума и Ангеларий, се отправил по пътя, който водел към Дунава."[4] По-нататък пак изрично се споменава,[5] че когато гонените Методиеви ученици пристигнали в българската столица Плиска, Климент и Наум били настанени в дома на един от Борисовите боляри на име Есхач: „Климент и Наум живеели у Есхач, удостоявани във всякаква почит, но и сами го удостоявали с по-големи и по-скъпоценни дарове. . ." Тези Теофилактови сведения несъмнено заслужават доверие. При това обстоятелство е необяснимо защо тъкмо в краткото повествование за живота на Наум неизвестният старобългарски житиеписец е вмъкнал не разказ за бягството от Великоморавия направо към България, а се разпрострял доста много върху съдбата на Методиевите ученици във Венеция и Цариград, докато за пристигането в България споменава въобще твърде накратко.

---

[1] Житието е обнародвано от Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1908, стр. 51—58, после преиздадено във второто издание на книгата (София, 1931), стр. 305—311. Текстът е взет от ръкопис № 47, л. 308 от XV в., в ръкописната сбирка на Зографския манастир на Света гора Атонска; срв. за ръкописа Иванов, пос. съч., второ издание, стр. 240, § 16. Както сам нашият учен заявява, той бил открил текста „към края на 1906 г." и съобщил за откритието си на руския славист П. А. Лавров, който го издаде по същото време; вж. П. А. Лавров, Житія св. Наума Охридского и служба ему. Известия Отделения русского языка и слов., XII, 4 (1908), стр. 1—7; Лавров дава допълнителни вести относно откриването на този важен книжовен паметник. Новобългарски превод вж. у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. I. Книжовни и исторически паметници от първото българско царство, София, 1943, стр. 60—62, 201—202, обяснителни бележки към текста. Вж. също В. Сл. Киселков, Свети Климент Охридски — живот, дейност и жития, София, 1941, стр. 142—144; П. Динеков, Старобългарски страници. Антология, София, 1966, стр. 175—176; второ издание, София, 1968, стр. 232—234.

---

[2] Й. Иванов, Български старини из Македония, второ издание, стр. 305.

[3] За това житие вж. библиографски посочвания у Ив. Дуйчев, Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина. Критико-библиографски преглед. В: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966, стр. 416—424; същият, Климент Охридски в научното дирене. Постижения и задачи. В: Климент Охридски. Материали за неговото честване по случай 1050 години от смъртта му, София, 1968, стр. 22—24. Достъпно издание на оригиналния гръцки текст с български превод и обяснителни бележки вж. у А. Милев, Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки, София, 1966, стр. 9—164.

Нестройността на първото Наумово житие се засилва във втората част на текста. Там като продължение на казаното в началото житиеписецът не допълва нещо особено за живота на Наум, но се връща назад, за да разкаже нещо — сравнително с размерите на текста доста обстойно! — за съдбата на днешните маджарски области, сиреч някогашното Панонско княжество, след изгонването на Методиевите ученици. Напълно в духа на средновековния манталитет неизвестният житиеписец изтъква, че именно като наказание от бога (мьстъ приѩше ѿ бога) там се настанили „угрите, пеонски народ", опленили и опустошили тази земя, като онези жители, които не попаднали под ударите им, избягали в пределите на българската държава. Този разказан от житиеписеца епизод, строго погледнато, няма никаква пряка връзка с биографията на Наум Охридски. Тук в житието е включено едно ново отклонение, което засяга лично дейността на житиеписеца. Той разказва за напразните си усилия да намери житие на „блажените наши отци", под което обозначение очевидно трябва да се разбират, на първо място, Климент и Наум. Това място от неговото произведение потвърждава още веднъж наблюдението, че неизвестният наш автор е имал неизменно пред вид живота на двамата старобългарски просветители, не само живота на Наум, и, на второ място, че ще да е съставил, вероятно също така немного обстойно, житие на Климент. Без да успее да намери пълно житие на двамата събратя, житиеписецът се ограничил да изложи онова, което сам е знаел за тях и което, по собственото му признание, дължал на тях самите: мало бѡ азъ вѣдѣхъ, ѥлико же ми сами блаженныи ѿ҃ци сказаше. Свидетелството е извънредно ценно, защото издава признанието на пряк ученик на Климент и Наум, който вероятно е можал да научи за тях като за свои учители малко поради две причини: поради тяхната монашеска скромност, вследствие на която те много малко са говорили за себе си, и, на второ място, защото той по всяка вероятност е постъпил твърде късно, към края на живота им, като техен ученик и поради това не е могъл да има лични наблюдения и сведения за живота и дейността им. Може да се мисли,

---

[4] Вж. текста и превода у Милев, пос. съч., стр. 116—117.

[5] Милев, пос. съч., стр. 122—123.

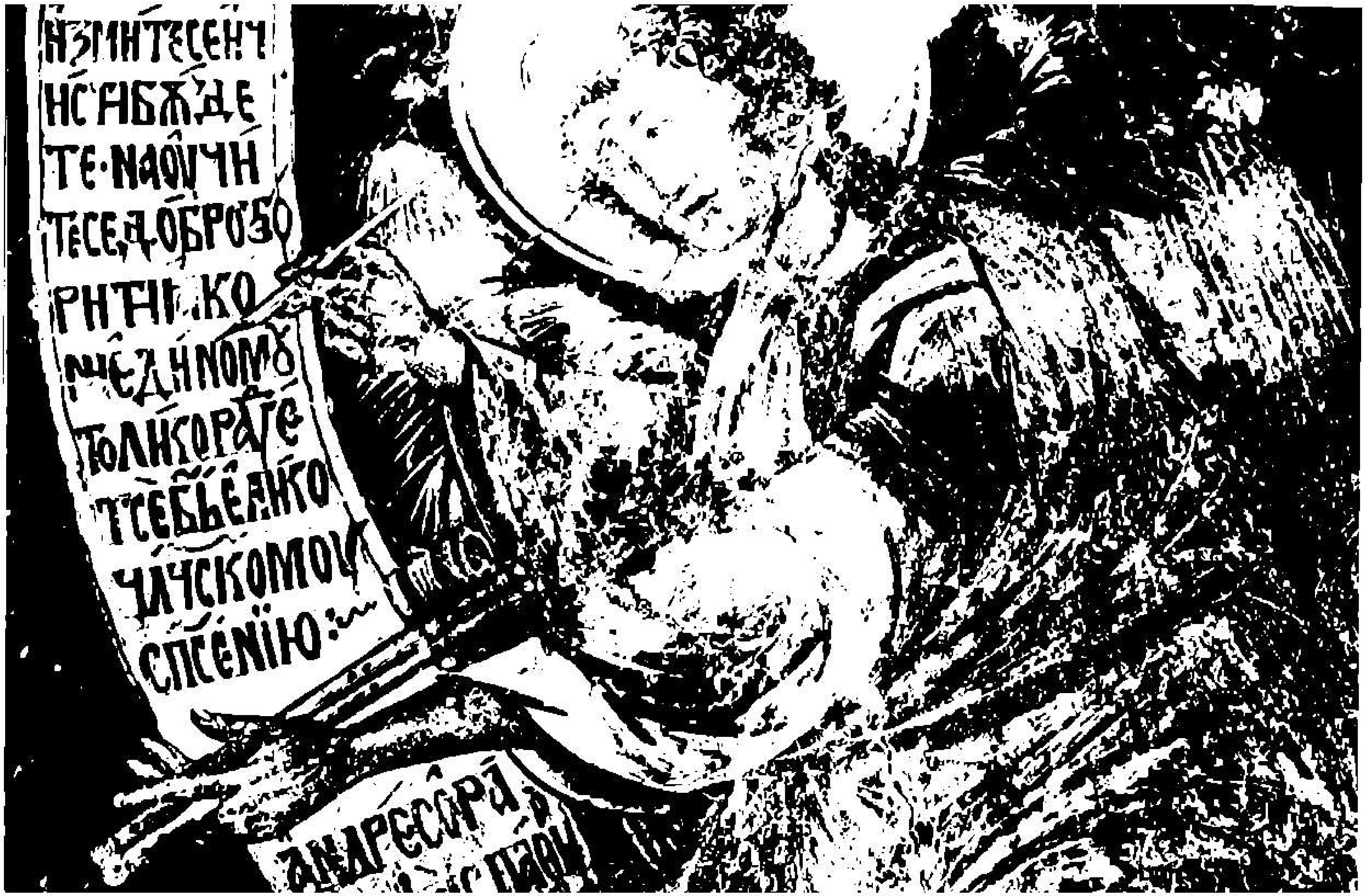
НЗМИТЕСЕНЧ
НСАБЖДЕ
ТЕ·НАОУЧН
ТЕСЕДОБРОЗО
РНТИ·КО
НЕДНИОМО
ТОЛНКОРАДЕ
ТСЕБЬЕАНКО
ЧЛЧСКОМОУ
СПСЕНІЮ:~
АНДРЕСАРА
ПАВ

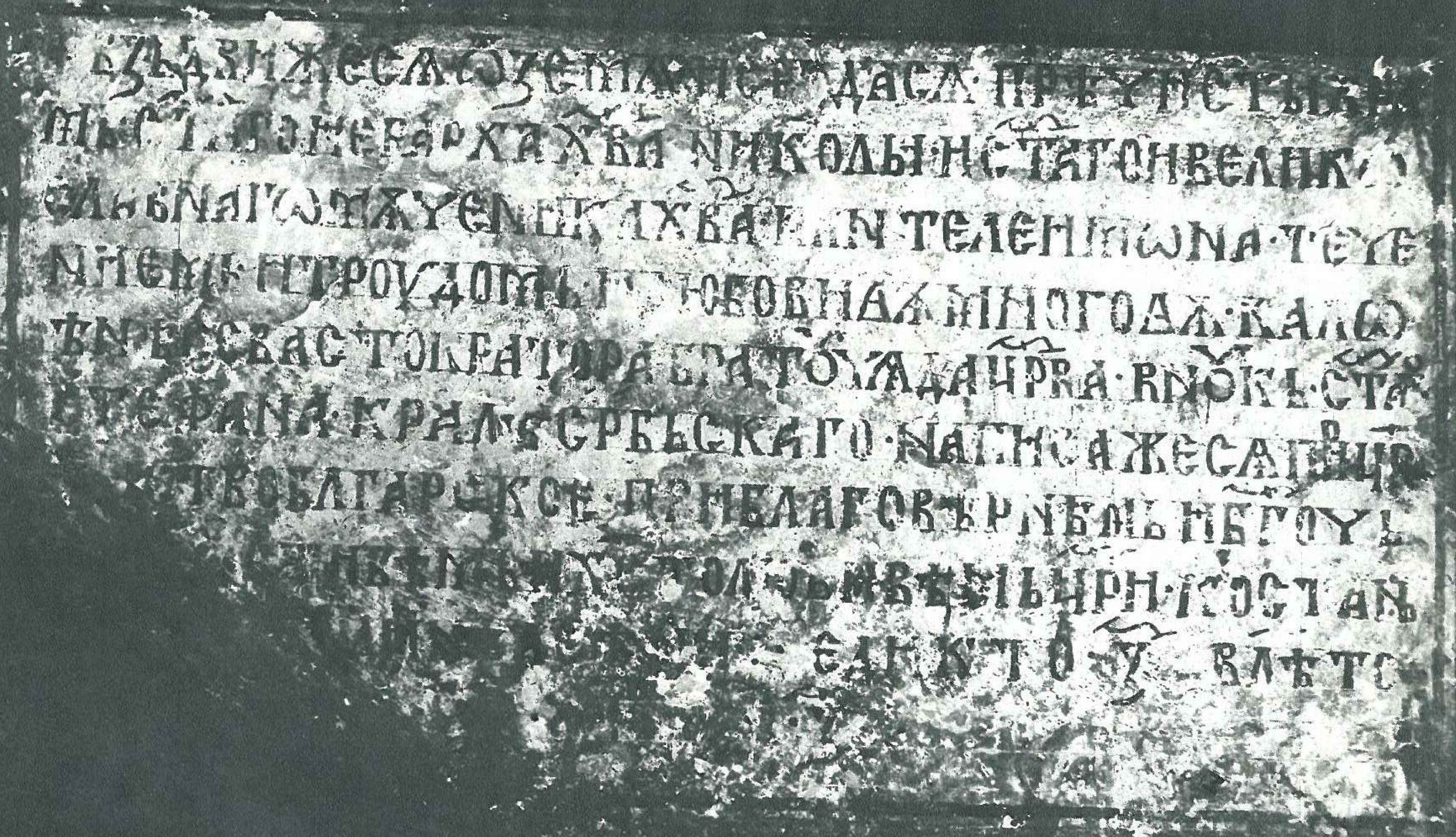

ЕЗДАЗИЖЕСА ѠУЕПИАНІЕ ДАСА·ПРЕУПСТЫИ
МЫСТІ [illegible] ОЕНЕБАРХАХВИ NИКОЛЫ·ИСТАГОИВЕЛИК
ѠАЬБNАГѠТХУЕNЕК ІХВАГ [illegible] И ТЕЛЕNІІѠNА·ТЕУЕ
NІЕNІЕ ІГТРОУДОМЬ [illegible] ОБОВИДАХ ИNОГОДАХ·КАЛѠ
ЪNЕ [illegible] СЕВАСТОКРАТОРА БРАТОУ ЛАДАЦРА·ВNОКЕ·СТА
ЕУЕФАNА·КРАЛЕ СРБЬСКАГО·NАПИСАЖЕСА ВЬЦР
[illegible] ТВОБЛГАРЬСКОЕ·ПРИNЕЛАГОВЪРNЕБАЬNЕГОУ
[illegible] ПЬСТNОВИ [illegible] ТОЛ [illegible] ЬИВ [illegible] ЬЦРИ·ІѠСТАN
[illegible] ЕАГКТО У ВЛѢТО

че той ще да е бил инок в обител, гдето е било необходимо да се чествува тяхната памет и затова е бил длъжен да състави тяхното животописание. Много вероятно е, че той не е бил инок в някоя от основаните и обитавани тях обители, защото в такъв случай би бил много по-добре осведомен за наличието или липсата на житие, което излага живота и делата им. Найсетне заслужава внимание признанието на непознатия автор, че към съставянето на животописанието на Наум, както очевидно и на Климент Охридски, той е бил подтикнат от деволския епископ Марко, който е бил също така (такожде) ученик Климентов. Накрая на това кратко житие отново се долавя ръководната идея на автора: формално той пише Наумово житие, обаче в действителност мисли неизменно за двамата славянски учители, защото те за него съставят едно идеално единство. „Защото ние се надявахме да получим, чрез молитвите на блажените тия отци, милост, благодат и опрощение на греховете от милостивия наш бог. . . Поради това и ние, братя, нека подражаваме на добрия живот на тия блажени братя (блаженныихъ сихъ доброму житию), които запазиха напълно девство и чистота, изстрадаха много беди и напасти заради правата божия вяра, та и ние с тях (да и мы съ ними) да получим вечни блага.“ Като обръща внимание на началните думи в житието, проф. Йорд. Иванов напълно правилно заключава,[6] че „същият житиеписец е бил съчинил по-рано житие и на Климент, сега загубено. Това или друго подобно старинско житие на св. Климент е било използувано по-сетне за написване на обширното гръцко Климентово житие, в което личат славянските извори.“ Не безинтересно е обаче друго наблюдение: в същност краткото Наумово житие не представя самостоен исторически извор, нито пък самостойно произведение, посветено изключително на Наум Охридски. То е било замислено като допълнение на загубеното Климентово житие, не съдържа никакви особено богати данни за живота и дейността на Наум и съставя по-скоро свидетелство за почитанието към него още в една твърде ранна епоха. Наум все още не е почитан като светец — заедно с Климент той бива означаван само като „блажен мъж“. В това обстоятелство трябва да видим между другото още едно посочване за ранната дата на съставянето на нашия книжовен паметник. Употребата на титлата „цар“ за Симеон не съставя никакво решително доказателство за датирането: тя може да е била добавена от преписвачите.[7] Краткото Наумово житие ще да е било съставено вероятно през третото или най-късно четвъртото десетилетие на X в., по времето на цар Петър (927—969). Името на цар Симеон се споменава веднъж в текста, именно в началото, когато се говори за Климентовото назначение за епископ: Ієгда поставише єпископа Климента, тъжде благовѣрнии црь Сімеонъ поусти Наоума подроуга имоу въ него мѣсто на оучител'ство. . ., сиреч „когато поставиха Климента епископ, *същият този* благоверен цар Симеон изпрати неговия другар Наума да учителствува вместо него“. От този израз може да се заключи, че за Симеон вече е било говорено в другото житие — Климентовото, съставено от същия автор.

---

[6] Й. Иванов, пос. съч., стр. 309. Срв. също Лавров, пос. съч., стр. 47 и сл., който пише: „. . . Возникает интересный вопрос об отношении жития св. Наума к житиям св. Климента. Наше житие начинается словами: И то братіе да не останется без упоминания, брат сего блаженнаго Климента (о котором ранее ни слово), а немного ниже, где речь о приглашения св. Наума на учительство, упоминается впервые о Симеоне так: *тъжде* благоверный царь Симеон, о котором ранее точно также ничего сказано не было. Невольно является мысль, не предшествовало ли житию св. Наума житие св. Климента, в котором была изложена его краткая биография? Если да, тогда и понятны иначе странные выше нами отмеченные места. . . Например о св. Наума почти ничего не мог бы там найти наш автор. Поэтому его признание безуспешности поисков подробного жития чтимых им учеников Кирилла и Мефодия нисколько не препятствует, нам кажется, допустить, что краткое житие св. Климента. . . могло уже в то время быть написано.“

[7] Срв. Й. Иванов, пос. съч., стр. 308.

Образ на ангел, който пише (Търново)
Надпис от боянската църква XIII век от 1259 г.

Познато е и едно друго Наумово житие, запазено в късен ръкопис от XVI в.[8] По преценката на проф. Йорд. Иванов[9] „правописът му и някои морфологични форми издават по-стара, среднобългарска подлога“. Композиционно то е съставено много по-логично и стройно. На самия Наум са приписани повече светителски епитети, което свидетелствува за вече утвърден култ към него. Житието носи надпис: Памят прѣподобнаго и богоноснаго отца нашего Наоума, великаго чюдотворца, иже въ Албаніи Дѣволско близь града Охрида. Тук намираме няколко общи сведения за най-ранния период от живота на Наум, на първо място, че бил роден в Мизия, сиреч в северобългарските земи; произхождал от „благородни родители“ и най-сетне, че като презрял богатството и благородството като плевели, се присъединил към Константин Философ-Кирил и брата му Методий. За да обясни това, неизвестният житиеписец добавя едно интересно сведение: създателите на славянското писмо по негови думи обикаляли и поучавали „мизийския и далматинския род“ (проходеще и оучеще род мүсінскы и далматінскын), с други думи казано, мизийските, сиреч българските, и далматинските славяни. Това сведение говори — при мълчанието на всички други наши исторически извори за дейността на Константин Философ и Методий — за мисионерска дейност на двамата братя сред техните събратя (южните), по-точно казано, преди всичко между българските славяни, и то в периода преди великоморавската мисия. Ако търсим успоредни свидетелства, можем да посочим главно едно посочване на пространното Климентово житие, съставено от Теофилакт Охридски, който свързва създаването на славянската азбука и първоначалния превод на богослужебните книги и Писанието именно с мисионерска дейност сред българите.[10] Дори и непотвърдено изрично от другите наши, и то основни извори за живота на Константин-Кирил и Методий, предположението за предвеликоморавска мисионерска дейност на двамата братя сред южното славянство е твърде правдоподобно. При разглеждането на този важен и труден въпрос сведението на второто Наумово житие трябва да бъде използувано като един от утвърдителните доводи.

---

[8] Издадено най-напред от Љуба Ковачевић, Неколико прилога за црквену и политичку историју јужних словена. Гласник Друштва српске словесности. LXIII (1885), стр. 1—4. Срв. П. Сречковић, Историја српскога народа. I. Београд, 1884, стр. 303, бел. — Преиздадено: Иванов, пос. съч., стр. 311—313. — Новобългарски превод: Дуйчев, Из старата българска книжнина, I, стр. 62—65; стр. 202—203, бележки. Вж. върху това житие специалното проучване на проф. В. Н. Златарски, Словенското житие на св. Наума от XVI в. Списание на БАН, XXX. 17 (1925), стр. 1—28.

[9] Й. Иванов, пос. съч., стр. 312. Срв. и казаното от същия автор (Български старини из Македония, първо издание, стр. 51): „В него наистина се повтарят известията от пространното житие на св. Климент, погрешно се предават имената. . ., премълчават се някои действителни случки от живота на св. Наум, но все пак стои по-горе от гръцкото житие, защото освен че съдържа повече факти, и изложбата му се отличава с яснoст и простота.“

[10] Вж. текста според превода на Милев, пос. съч., стр. 78—81, §§ 4—7: „. . . Понеже славянският или българският народ не разбирал Писанията, изложени на гръцки език, светиите смятали това за най-голяма загуба и намирали основание за своята безутешна скръб в това, че светилникът на Писанията не се пали в тъмната страна [срв. II Петрово посл., I, 19] на българите. . . И така, те получили благодатта на Духа. . . След като получили този желан дар, те изнамерили славянската азбука, превели боговдъхновените писания от гръцки на български език. . .“

По-нататък житиеписецът добавя, че Наум, след като се присъединил към учениците на Константин Философ-Кирил и Методий, „последвал ги навсякъде и даже до стария Рим" (последова иҳ по въсуд, и даже до старого Рима). Липсва всякакво изрично посочване кога именно Наум е станал ученик на Константин и Методий, за да разберем дали той ги е съпровождал в техните големи пратеничества, например при хазарите и арабите. От думите на житиеписеца трябва да се заключи с положителност поне това, че Наум ги е съпроводил в пратеничеството във Великоморавия, а оттам в Рим през 867—869 г. След като съобщава някои подробности за отношението на папа Адриан II (867—872) към Константин-Кирил, Методий и учениците, както и изобщо към новата азбука и книжнина, житиеписецът добавя няколко думи и за самия Наум: „след това той ръкоположи Климент и Наум, заедно с останалите, за свещеници и дякони", като им дал право да извършат богослужение по новосъздадената писменост в една от големите римски църкви. Следват няколко сведения, които се отнасят общо до престоя на славянските първоучители в Рим: смъртта на Константин-Кирил, с точно означение деня на неговата кончина (14 февруари), полагането на мощите му в базиликата „Св. Климент Римски", отпътуването на Методий и на учениците за Панония и назначението му за архиепископ. Доста обстойно е разказано за настъпилите след Методиевата смърт гонения, вдъхновявани от Вихинг (назован тук с името Виглиско). В противовес на първото житие тук не се говори за отвеждане на Методиеви ученици като роби във Венеция, а само за бягството към крайдунавските области. След като разказва накратко за едно извършено чудо, житиеписецът говори за преминаването на Дунава и пристигането в отсамдунавските области, в града Белград, гдето били приети с голяма почит от княз Радислав, неизвестен от други извори. В разрез с всички други наши исторически свидетелства непознатият житеписец съобщава, че Методиевите ученици оттук се пръснали на разни места сред южните славяни, а също така и сред населението на Влашко, сиреч в Дакия: таже расѣаше се овы по Мысию, а овы по Далматию и Дакию, и слово божие оумножише по всуду сторицѣю. Сега отново се подема мисълта за мисионерска дейност на създателите на славянската писменост сред далматинските славяни както това житиеписецът изтъква още в началото на своето животописание. Посочването за мисионерска дейност в Дакия трябва да се обясни с това, че там по онова време се е намирало многочислено славянско население и авторът на краткото животописание е желаел да отдаде неговата християнизация именно на Методиевите ученици. Последната част на житието разказва за дейността на Климент и Наум в македонските области. Без да спомене нещо за престоя на двамата Методиеви ученици в Плиска, той съобщава направо за пристигането им в Македония: въ странах илνрiнскыхъ и лиҳнидонскыиҳ и въ Липанис дѣволское, прi краи езера оҳрiтскаго. . . Тук Наум построил със средствата и по повелението на българския цар Борис-Михаил и на сина му цар Симеон обителта и храма „Св. Архангели": великою обитѣлъ Наоумъ сътварастъ и храм чинѡна чєлника Міхаила архангєла и всѣх сил нєбєснихъ, съ богатъствωм и повелѣні-ємъ благочьстиваго цара блъгарскаго Міхаила Бориша и сына єго Сумеѡна цара, тогда тѣкоуштє лѣто ҂ѕѵгі (6413—905). Сведението представя особен интерес, тъй като подчертава връзката на двамата просветители с тогавашните български владетели. Накрая са добавени няколко думи за смъртта на Наум, който починал „в дълбока старост“, на 23 декември, без посочване обаче на годината. В първото житие изрично се сочи годината на Наумовата смърт, като се съобщава, че той починал 6 години преди Климент, следователно през 910 г. Мощите на Наум по думите на житиеписеца са били положени от самия Климент в храма „Св. Архангели“ в „дясното възкрилие на храма“.

Върху това Наумово житие писаха неколцина от българските учени, като изказаха някои важни наблюдения. Така според Йорд. Иванов[11] „това житие изглежда да е превод от гръцки или компилация по гръцки извори. В него се повтарят някои от известията на пространното Климентово житие, отдавано на Теофилакт Охридски. Вместо Викинг в него четем Виглиско, вм. Боритакан — Радислав, вм. България срещаме по-късната византийска форма Мизия, предадена като Мысіа и пр. Но изобщо това житие, ако и да отстъпва по исторически данни на първото Наумово житие,. . . все стои по-горе от гръцкото Наумово житие, дело на охридските гръцки архиепископи и книжовници от XIII—XIV в., и отразява повече реални факти, почерпани от други източници.“ Датата, когато е бил съставен сборникът, в който е намерено житието — именно сборник от XVI в., се взима като дата и за написване на самото житие. Заслужава внимание обаче посочването на покойния наш изследвач на старата българска литература, че по правописа и „някои морфологични форми“ в текста на това житие трябва да се заключи за съществуването на „по-стара, среднобългарска подлога“. Не е изказано никакво друго съображение относно датировката на този текст. Времето, от което произхожда ръкописът — именно XVI в., — се взима като опорна точка и за датировката на паметника в тази редакция, в която той е достигнал до нас. Покойният проф. В. Н. Златарски посвети на този житиен текст обстойно изследване,[12] в което достигна до редица нови изводи. Той обърна внимание на сходствата, които се откриват между второто Наумово житие и обнародваното през 1740 и 1742 г. гръцко житие на светеца,[13] от което същeствува и славянски превод.[14] Като сравнява второто Наумово житие и гръцкото житие по мосхополското издание от 1740—1742 г., бележитият наш учен направи заключението, че има несъмнена „зависимост на нашето житие от гръцкото“. Неизвестният съставител на второто Наумово житие по негово мнение е използувал като допълнителни свои извори пространните жития на Константин Философ-Кирил (ЖК) и на архиепископ Методий (ЖМ) и, на второ място, текста на пространното Климентово житие, съставено от Теофилакт Охридски, най-сетне за известни подробности и самата гръцка служба на светеца, издадена в Мосхополе през 1740 и 1742 г. Така непознатият житиеписец, „съкращавайки и парафразирайки текста на гръцкото“ житие,[15] е вмъкнал изрази, заети от тези допълнителни свои извори на старобългарски и гръцки език. Самите заемки от тези допълнителни извори са претърпели по негови думи „голямо съкращение и силно парафразиране“, като някъде житиеписецът очевидно не е разбрал точно смисъла на прочетеното. Като съпоставя, от друга страна, текста на старото Наумово житие с по-късното славянско житие, проф. Златарски установи общи елементи и между тези две съчинения. Въпреки това обаче той заяви: „посочените. . . сходства между двете словенски жития едва ли могат да ни дадат основание да приемем, че съставителят на новото житие от XVI в. се е ползувал от старото, защото в такъв случай той би почерпал от последното много повече факти за живота и дейността на Наума и не би се обръщал да търси материали както в пространното Климентово житие, тъй и в гръцкото Наумово“.[16] С оглед на посочването за постройката на манастирската църква, посветена на св. Архангел Михаил, проф. Златарски изказа предположението, че е бил използуван някакъв „споменен надпис“, който е бил „нанесен на някоя от стените на манастирската църква или пък на някоя приписка в някой стар ръкопис, написана пак въз основа на подобен паметник“. Опитът да се установи датата на строежа

---

[11] Й. Иванов, Български старини из Македония, 2 изд., стр. 311.

[12] Вж. посочването тук, бел. 8.

[13] Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Νεωστὶ τυπωθεῖσα δαπάνῃ μὲν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, διορθώσει δὲ τοῦ πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱεροδιδασκάλοις κυρίου κυρίου Γρηγορίου τοῦ Μοσχοπολίτου τοῦ καὶ τυπογράφου καὶ ἀφιερωθεῖσα τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀχριδῶν κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ. Ἐν Μοσχοπόλει, 1740. Παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ. Описание на това рядко издание вж. в книгата на L. Petit, Bibliographie des acolouthies grecques. Bruxelles, 1926 (= Subsidia hagiographica, nr. 16), pp. 201—202; срв. E. Legrand, L. Petit, H. Pernot, Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dix-huitième siècle, I, Paris, 1918, p. 274, nr. 264. Две години по-късно това издание бива препечатано с някои промени в наслова му: Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν νεωστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδιδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων (!) τοῦ τε Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ (!), καὶ τοῦ Καβάσιλα, ἀρχιεπισκόπων τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματισάντων. Δαπάνῃ μὲν τῆς σεβασμίας

μονῆς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, καὶ τοῦ τυπογράφου. Διορθώσει δὲ τοῦ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Γρηγορίου, καὶ παρ'αὐτοῦ ἀφιερωθεῖσα τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς (!) Ἀχρειδῶν κυρίῳ Ἰωάσαφ. Ἐν Μοσχοπόλει. Παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ. 1742. Срв. Petit, op. c., pp. 202, 42—43; Legrand, Petit, Pernot, op. c., pp. 284—290, nr. 286. Един екземпляр от това рядко издание се съхранява в ръкописната сбирка на Софийската народна библиотека (под № 589 или 500). Запазен е и втори екземпляр, обаче в него липсват няколко листа в началото и в края и текстът отчасти е бил добавен на ръка; вж. описанието у Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I, София, 1910, стр. 519. Наумовото житие в това издание от 1742 г. е дадено на страници 63—66. Житието е било преиздадено от руския славист А. Гильфердинг, Греческая служба св. первоучителям славянским и житие св. Наума Болгарского, във: Русская беседа, XIV (1859), стр. 136—144; В. А. Бильбасов, Кирилл и Мефодий по западным легендам, II, СПб., 1871, стр. 132—134, 307—310, гръцки текст и руски превод, стр. 369—372. Текстът бе преиздаден заедно с български превод от покойния Ал. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, II, София, 1934, стр. 179—187. Сравнително по-нов южнославянски превод на службата и житието бяха издадени от Лавров, Жития св. Наума, стр. 7—37; срв. стр. 49 и сл. Срв. също статията на Н. Бобчев, Двете словенски жития на св. Наума Охридски. Славянски календар за 1932 г., София, 1932, стр. 34—36.

[14] Лавров, пос. съч., стр. 23—26. Срв. казаното от Златарски, Словенското житие, стр. 2, бел. 2: „От това житие, както и от службата има и нов славянски превод, който обаче не е точен: той наместа представя парафраза на гръцкия текст, има изпуснати не само отделни думи, но и цели пасажи.“

[15] Златарски, пос. съч., стр. 4.

[16] Златарски, пос. съч., стр. 12.

на манастира по посочената в тази част на житието година 6413, като се приложи така назованата ера по първобългарското летоброене,[17] е очевидно несполучлив: манастирът ще да е бил построен през 905 г., а не, както излиза според тези неубедителни разсъждения, през 900 г. По-голям интерес представя обаче хрумването относно наименованието на самия манастир на името на Архангел Михаил. По думите на покойния наш учен,[18] „след като построил манастира и изградил църквата му, св. Наум от благодарност за оказаната нему материална помощ, както и от уважение към своя покровител кн. Борис-Михаил, посветил църквата в името на неговия християнски патрон". Сетне проф. Златарски се спря на сведенията, които са дадени във второто Наумово житие и се отнасят до погребението на Наум Охридски: „Обстоятелството, че тия подробности не се намират нито в пространното и кратко Климентови жития — пише той,[19] — нито в старото словенско Наумово, нито пък в някой друг паметник, а пък да се предполага, че това са домисли на самия съставител, нямаме никакво основание, ни подсеща да приемем, че за първоначален извор на това известие е послужило народното предание, което по-сетне е било записано от някой книжовник в някой стар ръкопис, който от своя страна е попаднал в ръцете на нашия съставител, и той го използувал за своята цел." Най-сетне проф. Златарски изказа предположение, че второто Наумово житие е останало недовършено. Отсъствието в него на обичайната заключителна част проф. Златарски тълкуваше като свидетелство, че „словенското житие на св. Наум от XVI в. не е било довършено от самия съставител, който вероятно е тъкмял да съобщи някои от чудесата, извършени приживе и след смъртта на светителя, някои от които народното предание и до днес е запазило, но не можал това да стори по една или друга причина". Обобщавайки всички свои наблюдения, именитият наш изследвач стигна до няколко извода, които трябва да бъдат припомнени. Така по негово мнение съставителят на житието ще да е бил някакъв „монах-книжовник от Западна България — Македония", който живял „сигурно" през XVI в. Като използувал главно пространното Кирилово житие, Теофилактовото житие на Климент и гръцкото Наумово житие, той взел за свой образец именно това последното. „По тоя начин — заключава проф. Златарски[20] — съставителят се опитал да изправи и попълни това, което гърците са изопачили или умишлено изпуснали в житието за съграждане на манастира и за неговия основател." За съжаление не всички тези изводи изглеждат правдоподобни. Не е доказано, на първо място, че датата на ръкописа — XVI в., — в който се намира нашето житие, представя положително и дата, когато текстът е бил съставен. Когато, от друга страна, нашият учен говори за гръцко Наумово житие, той има пред вид обнародваното през 1740—1742 г. житие. Тук обаче възниква въпросът, кога в същност е написано издаденото в Мосхополе гръцко житие, през XVIII, в. или по-рано, евентуално през късното средновековие, която датировка, нека кажа, изглежда много по-вероятна. На второ място, при известните общности между славянското (второ) Наумово житие и гръцкото житие все пак може да се постави въпрос, дали съставителят на славянското житие наистина е използувал като свой извор тъкмо споменатото гръцко житие или пък двамата автори — съставителят на славянското и съставителят на гръцкото житие, който е работил още през късното средновековие, не са използували в същност едни и същи първоизвори, и то на български език. Едва ли може да се приеме, че съставител на гръцкото житие е бил мосхополският „свещеноучител“ Григорий, за когото е казано изрично, че той е издател, по-точно печатар на житието и той именно е изправил неговия текст.

---

[17] Пак там, стр. 11 и сл.
[18] Пак там, стр. 15.
[19] Пак там, стр. 21 и сл.
[20] Пак там, стр. 22.

Разрешението на тези въпроси трябва да се очаква преди всичко от един внимателен анализ на текста на това житие според мосхополското издание от 1740—1742 г. Това житие и придружаващата го служба за голямо съжаление, въпреки че досега вече неколкократно са били посочвани и частично използувани,[21] никога не са били предмет на задълбочено и нарочно изследване.[22] Оставяйки засега този въпрос, нека посочим един допълнителен, доскоро неизвестен гръцки текст на Наумовата служба и житието,[23] които могат да ни спомогнат за разрешението на така възникналите проблеми. Става въпрос за съхранявания в гръцки ръкопис от Атинската народна библиотека под сигнатура 827 (Cod. Atheniensis 827), който бе споменат още към края на миналия век от познатия гръцки кодиколог Йоанис Сакелион и от неговия син Алк. Й. Сакелион.[24] Това е един сравнително малък книжен ръкопис (размери 22×16 см), съставен от 74 листа. Очевидно ръкописът първоначално е бил по-голям, но някои от неговите листове са били откъснати и загубени, поради което и съдържащият се текст е непълен в някои части. Времепроизходът на ръкописа е посочен ясно в една приписка, писана на л. 48: там се казва изрично, че ръкописът е бил преписан от ръката на „доместика“ (сиреч „началник на певците“ в една църква),[25] на име Георги, през годината от сътворението на света 7154 или от нашата ера 1646. Повече сведения за това лице, доколкото зная, не са запазени.[26] Тази приписка е написана на горната половина на страницата, а на долната половина е имало друга приписка или продължение от същата приписка, която обаче е била изрязана, вероятно в ново време. Личат следи от горните части на някои букви. Унищожението на тази втора или допълнителна приписка е било направено очевидно съзнателно: в нея може би са се съдържали някои допълнителни данни, които не са допадали някому и за чиято загуба в същност трябва да се съжалява много. В първата си част ръкописът (лл. 1—24’) съдържа под датата 23 декември служба в памет на св. Наум Охридски с наслов и начало: Μηνὶ δεκεμβρίῳ κγ΄. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐν τῷ μικρῷ ἑσπερινῷ. Στιχηρὰ προσόμοια. Ἦχος δ΄. Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς. Без да бъде издаван тук изцяло текстът на тази служба, което ще бъде предмет на друга, специална публикация, трябва да се каже поне това, че този текст в много подробности се отличава от изданието, направено в Москополе през 1742 г., което имах под ръка за сравнение.[27] Част от стихирите на новия текст се явяват напълно нови наспроти изданието от 1742 г., както и насproти славянския превод, обнародван от П. А. Лавров. Не е трудно, от друга страна, да се поправят многобройните правописни грешки на преписвача и да се даде тук един изправен текст. Така например службата започва със стихири, които, доколкото можах да направя проверка, са нови и неиздадени:

---

[21] Така Ив. Снегаров, История на Охридската архиепископия (от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците), I, София, 1924, стр. 278, изказва мнение относно авторството на това Наумово житие: „Може би на Хоматиана принадлежи и гръцкото житие на св. Наума, което съставлява поукрасена извадка от пространното житие на св. Климента.“ За службата на Наум вж. пак там, стр. 279 и сл.; Златарски, Словенското житие, стр. 2 и сл.; Иванов, пос. съч., стр. 311, който споменава „гръцкото Наумово житие, дело на охридските архиепископи и книжовници от XIII—XIV в.“.

[22] Възнамерявам в близко бъдеще да обнародвам специално сравнително изследване върху гръцките текстове, свързани със св. Наум Охридски.

[23] За подробности вж. I. Dujčev, Un manuscrit grec inconnu avec l'acolouthie et la Vie de St Nahum d'Ohrid. Studia historico-philologica serdicensia, I (1938), p. 121—124.

[24] Вж. Joh. Sakkelion — Alk. I. Sakkelion, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Paris, 1892, p. 149.

[25] Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου τοῦ δομεστίκου. Εὔχεσθαι διὰ τὸν Κύριον καὶ μὴ καταράσθαι, ἐὰν εὕρητε σφάλματα διορθώσατε ὅτι πᾶς ὁ γράφων οὐδεὶς ἀλάθητος, οὐδεὶς ἀναμάρτητος εἰ μὴ εἷς ὁ Θεός ὅτι ὀ(μ)φύβολον οὐκ ἐλεήμονον ἐκτῖθαν ὑπέγραψα καὶ διὰ τὸ ἐρρῶσθαι τότε ὁ ἔγραψας. Ἐλεήθη ὁ ἔχων. Τέλος τῷ Θεῷ, ἀμήν. Ἐν μῆνι μαΐου ἔτους ,ζρνδ' ἰνδ. ε'(!). Както се вижда, приписката е написана твърде неправилно правописно. За титлата „доместик“ вж. L. Clugnet, Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'Eglise grecque, Paris, 1895, p. 37: „Ce terme a été emprunté par l'Eglise de Constantinople au vocabulaire des dignités impériales pour désigner le chef d'un choeur des chantres. . .“

---

[26] За длъжността „доместик“ при Охридската архиепископия през XVII в. срв. Ив. Снегаров, История на Охридската архиепископия — патриаршия от падането й под турците до нейното унищожение (1394—1767 г.), София, 1931, стр. 375.

[27] Неотдавна известният гръцки учен М. И. Манусакас (M. I. Μανουσακας, Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ E. Legrand. Συμβολὴ πρώτη. Ἐπετηρὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρχείου, VII (1958), pp. 56—60, даде сведения за една служба на Наум Охридски, издадена във Венеция през 1695 г., чийто екземпляр се съхранява в частната сбирка на Г. И. Арванитис. Изданието носи дългото заглавие: Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Νεωστὶ τυπωθεῖσα, δαπάνῃ μὲν τοῦ εὐγενεστάτου κυρίου Βρέτου Ἰωάννου Βρούσια, διορθώσει δὲ τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερεῦσι κυρίου κυρίου Ἰωάννου Χαλκέως τοῦ Μοσχοπολίτου... Ἐνετίῃσιν 1695. Изданието се състои от две непагинирани и 44 пагинирани страници, осмина, в шест тетрадки. Издателят, свещеникът Йоан Халкеас от Москополе, е бил учител във Венеция към края на XVII и самото начало на XVIII в. Според думите на проф. Манусакас (ор. с., р. 60) текстът в това неизвестно досега издание „съвпада напълно“ с текста на москополското издание от 1740 г. (един екземпляр от това много рядко издание в библиотеката на Сената в Атина) с изключение на някои промени, например в посвещението. Еднаквости има в типографското оформление на двете издания. На същия гръцки изследвач се пада заслугата, че откри в споменатата частна сбирка едно друго неизвестно издание, обнародвано все във Венеция вероятно в началото на XVIII в., под наслов: Ἀκολουθεία τῶν ἁγίων καὶ ἰσαποστόλων ἑπτὰ φωστήρων τῆς Βουλγαρίας, καὶ Δαλματίας, Κυρίλλου, Μεθοδίου, Κλήμεντος, Ναοὺμ, Γοράσδενος (!), Ἀγγελαρίου καὶ Σάββα. Νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα, συνεργείᾳ ἐπιμελείᾳ καὶ δαπάνῃ τῶν κυρίων Ἀνδρέου παπᾶ Ἰωάννου παπᾶ, καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ Νικολάου, καὶ Ἀναστασίου, διὰ ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν. Ἀφιερωθεῖσα τῇ αὐτῶν πατρίδι ἐχούσῃ ἀντιλείπτορας καὶ προστάτας τοὺς ῥηθέντας ἁγίους πατέρας, δι’ ἄκραν αὐτῶν εὐλάβειαν. Διορθωθεῖσα δὲ ὡς ἐφικτόν, ἐξ ὧν πρότερον εἶχε σφαλμάτων, χειρογραφικῶν ὄντων τῶν πρωτοτύπων καὶ πεπαλαιωμένων. Заслужава внимание посочването на издателя, че за това издание той използувал ръкописни първообрази, които били „овехтели“, с други думи, имал е под ръка ръкописи вероятно от средновековието. Службата на светците е дадена според сведенията на проф. Манусакас (ор. с., pp. 60—62) на стр. 5—40 от изданието, като там (на стр. 27—31) е вмъкнато кратко житие на свети Сава, Кирило-Методиевия ученик, което започва с думите: Οὗτος ὁ μέγας πατὴρ ἡμῶν καὶ τῆς Βουλγαρίας φωστήρ... В подготвяното от мен издание на гръцките текстове, отнасящи се до Наум Охридски, надявам се да мога да включа и тези паметници. В работата над установяването на текста на Наумовата служба в атинския ръкопис ми бе оказана ценна помощ от проф. Е. Фолиери от Римския университет. За манастира „Св. Наум“ при Охридското езеро вж. Ив. Гошев, Старите печати на манастира Св. Наум в Македония, Изв. на Бълг. ист. др., XVI—XVII (1939), стр. 91—108; W.

Ὁ συνωνύμου λαμπόμενος προφήτου
χάριτι, μακάριε,
καὶ οἰκειότητι
καὶ παρρησίᾳ χρησάμενος
καὶ ζήλῳ θείῳ
τῷ κατ' ἐκεῖνον ἀναφλεγόμενος,
ὕδατι βαπτίσματος
τὴν πρὶν ἀσέβειαν
ἐγκαταβαπτίσας, ὅσιε,
πυρὶ δὲ θείῳ
ὕλην κακίας ἐναπεξήρανας
ὅθεν καὶ κόσμον
τῆς Μυσίας. ....][14]
[.......] προσήγαγες
σὺν λοιποῖς ὁμοτρόποις
ἱκετεύων τοῦ σωθῆναι ἡμᾶς.
Ὁ μαθητείᾳ λαμπόμενος τῇ θείᾳ
ὅτι σύ, μακάριε,
πλοῦτον ἀφέμενος
πατρίδα, γένος καὶ ὕπαρξιν,
προσεκολλήθης
συναπεσπόμενος τοῖς θείοις κήρυξι
Κυρίλλῳ, πανόλβιε,
καὶ Μεθοδίῳ σοφοῖς
τῆς Βουλγαρίας οἰκήτορσι
τὴν μείζω τούτοις
[.....][15] πίστεως συγκροτούμενος
σὺν τοῖς συμμύσταις
μεθ' ὧν καὶ ἤνυσας
τοὺς ἀγῶνας Χριστῷ δὲ ἐλάτρευσας.
ὃν ἱκέτευε σῶσαι
καὶ φωτίσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Molé, Naum Sveti. Słownik star. słowiań., III. 2 (1968), pp. 356—357; срв. W. Swoboda, Naum, ibidem, p. 356. Във връзка с място съобщение за откритият в Атина ръкопис със службата и житието на Наум вж. също и бележката на проф. Ст. Романски: Македонски преглед, XI, кн. 1—2 (1938), стр. 240—241. Един превод на гръцкия текст на житието според съобщението на А. Гилфердинг вж. в статията: Житие на св. Наум Български. Църковен вестник, II, бр. 12 (1901), стр. 5—6; бр. 13, стр. 5—6. В края на атинския ръкопис (л. 74) се споменава, че ръкописът бил притежание на манастира „Св. Никола" и се отправят проклятия към онзи, който дръзне да открадне ръкописа.

[14] Листът на това място е скъсан.

[15] Листът на това място е скъсан.

Тук авторът на тези изискани по стил и език стихове възхвалява светеца за това, че бил изоставил „отечество, род и имущество" и се присъединил към „божествените вестители, мъдрите Кирил и Методий". Текстът е непълен поради скъсване на листа, обаче мисълта може да се долови. Както може да се види от запазения текст, общо казано, Наум бил допринесъл — заедно с другите събратя, сиреч Кирило-Методиеви ученици, за утвърждаване (?) на вярата сред „жителите на България".

Ако на това място текстът е частично повреден и поради това се явяват някои дребни празнини в него, то по-нататък на места състоянието му е също недобро вследствие на загубата на няколко листа от ръкописа. Така първата тетрадка от ръкописа се състои от 8 листа, втората от 10, третата от 6, четвъртата от 8, петата от 8, шестата също от 8 листа и т. н. Може да се предполага, че е загубен по някой лист след л. 6', л. 8' и л. 18' от ръкописа. Изобщо по своето съдържание текстът представя различия по отношение на москополското издание в смисъл, че тук липсват някои стихири, които намираме в това издание, докато, обратно, ръкописният текст дава допълнителни стихири, които липсват в споменатото издание. Нещо повече — при еднакви по съдържание стихири все пак могат да се установят различни текстови различия. Същото се отнася и до славянския превод, обнародван от П. А. Лавров.

Такъв неиздаден текст следва по-нататък (л. 3):

Στιχηρὰ προεόρτια
ἦχος α΄. Τῶν οὐρανῶν (ταγμάτων)
    Ἡ Βηθλεὲμ εὐτρεπίζου·
ἰδοὺ γὰρ ἔρχεται
πρὸς σὲ ἡ παναγία
Θεοτόκος Μαρία
γεννῆσαι τὸν Δεσπότην·
κάθαρον οὖν
τὰς ὁδούς σου καὶ κόσμησον,
ὅπως διέλθῃ καὶ τέξῃ
τὸν Λυτρωτὴν
εἰς ἀνάκλησιν τοῦ γένους ἡμῶν.
    Ὁ ὑπερούσιος Λόγος
τοῦ ἀοράτου Πατρὸς
ἐν μήτρᾳ τῆς Παρθένου
χωρηθεὶς σωματοῦται
δι᾽ ἄκραν εὐσπλαγχνίαν.
Ἀγάλλου ἡ γῆ,
ἑτοιμάζου τὸ σπήλαιον·
ἐν σοὶ γὰρ ἔρχεται δεῖξαι
τοῦ παμφαοῦς
θείου τόκου τὸ μυστήριον.
    Προεορτάσωμεν πάντες
Χριστοῦ τὴν γέννησιν,
μυστικῶς εὐφρανθῶμεν
καὶ ἁγνείᾳ τὸν βίον
κοσμήσαντες ἐν πίστει

τούτῳ φαιδρῶς
ἐπαντῆσαι σπουδάσωμεν·
Θεοῦ τίκτεται οὗτος
πᾶσι βροτοῖς
σωτηρίαν χαριζόμενος.
Δόξα. Ἦχος δ'.
Ἔλαμψαν τὰ καλὰ ἔργα σου
ὡς ἥλιος ἐπὶ τῆς γῆς
καὶ ἐν οὐρανῷ.
Χριστοῦ θεράπον, μακάριε·
ὀρθοδόξως γὰρ ἐκήρυξας
τῆς Μυσίας
τὴν ἀληθῆ καὶ ἀμώμητον
πίστιν Χριστοῦ·
διὸ ἱκέτευε,
Ναοὺμ παμμακάριστε,
ἐν τῇ μνήμῃ σου, θεοφόρε,
δωρηθῆναι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Следват няколко стихири, които се повтарят и в москополското издание от 1742 г. и които се отнасят до „великата вечерна". Тук Наум отново е възхвален като просветител на българския народ, като се заявява, че той „премислял за всичко, бил наистина вярващ и разяснил (своята вяра) сред множествата на българите": Νοούμενος πᾶσι/πιστεύων ἦν δὴ καὶ ἐτράνωσε/ Βουλγάρων ἐν τοῖς πληρώμασι (л. 4 обр.). По-нататък съставителят на службата се моли за опрощение на греховете и за изцеление на всички онези, които „с копнеж" се били събрали, за да почетат „светата памет" на просветителя и с вяра били застанали при ковчега с неговите мощи, за да му се поклонят (л. 5). Това посочване ни дава пълно основание да приемем, че службата е била съставена и четена именно в манастира „Св. Наум Охридски", гдето се съхранявали мощите на светеца. Разбира се, това заключение нито най-малко не противоречи на предположението, че текстът може да е бил съчинен именно в разположения наблизо град Охрид.

За да се даде по-пълна представа за новооткрития текст на службата, трябва да се каже още следното. Запазеният текст от службата, прекъсван тук и там поради липсата на листи от ръкописа, за което вече се спомена, се състои общо от 107 стихири, няколко от които са непълни в края или началото вследствие загубата на листове от ръкописа. Около половината от тези стихири, или по-точно казано 42, не се намират в москополското издание от 1742 г. Може да се допусне, че след службата, която в нашия ръкопис заема листове 25—47, ще да е имало (в неизвестния първообраз) още и други стихири, които обаче не са били преписани. Преписвачът от XVII в. ще да е имал на ръка първообраз, в който житието е било вместено в службата, обаче той е преписал само първата част на службата и самото житие, като е пропуснал последната част. За съпоставка между москополското издание и текста на атинския ръкопис тук давам списък на всички запазени изцяло или частично стихири, като посочвам началото или изобщо запазената част при фрагментираните текстове. Кръстният знак в началото на текста бележи стихирите, които не се намират в москополското издание от 1742 г.

† Ὁ συνωνύμου λαμπόμενος...
† Ὁ μαθητείᾳ λαμπόμενος...
Ἡ ἐκκλησία σκιρτῶσα...
Τῶν ἐνθέων καμάτων σου...
† Ὑπόδειξαι, Βηθλεέμ, τὴν τοῦ Θεοῦ μητρόπολιν...
† Ὁ ὑπερούσιος Λόγος...
† Προεορτάσωμεν πάντες...
Ἔλαμψαν τὰ καλὰ ἔργα σου.
† Ἠσαΐα χόρευε, Λόγου Θεοῦ...
Ποίοις μελῳδιῶν ἄνθεσιν...
Ποίοις προφητικοῖς, ἅγιε...
Πάντας τὴν σεπτὴν...
Ἀποστόλων ὁμότροπος γεγονὼς...
Ἀρετῶν καταγώγιον...
Τὰ Μυσῶν γένη....
Ὁ τὴν χάριν τῆς σοφίας...
† Σπήλαιον εὐτρεπίζου...
† Δικαίων ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ...
† Δίκαιοι εἰς τὸν αἰῶνα ζῶσιν....
† Προφητικαὶ εἴπερ οὖν τε θεῖαι φωναὶ...
† Σὲ τὴν ἁγνὴν τοῦ Δεσπότου...
Ναμάτων ἀνάπλεων...
Ἀκόλουθος γέγονας...
Ὁ βίος ἰσάγγελος, ἡ πολιτεία...
Ὑψώθητε ὕπερθεν τῶν θείων...
Μητέρα παρθένον σε...
Ὁ πάλαι τὴν ἄβυσσον...
Ἰδεῖν ἐμφιεμένος...
Μονάσας τῷ πνεύματι...
Ἡγήσω, μακάριε, πάντα τὸν κόσμον...
Νεκρὸν με γενόμενον...
† Ὁ λόγῳ τείνας οὐρανὸν...
† Βοᾷ προφήτης ἐμφανῶς...
† Προεῖδεν ὄρος σε ποτὲ...
† Τόπους ἀπὸ τόπους...
Ὅρους ὑπερβὰς τῆς φύσεως...
† Λάκκου ἀγνωσίας εἵλκυσας...
† Ὄρος γραφικῶς κατάσκιον...
Βουλγάρων κεκλήρωσαι...
Ὁ θεῖος Ναούμ...
Υἱοὺς Ἀβραάμ...
Λαὸς ὁ καθήμενος...
Γαλήνης με πλῆσον...
Ὡς σοφὸς καὶ ἀγχίνους...
Τῶν γενεθλίων Χριστοῦ...
† Ἰδοὺ ἀνέτειλε τὸ ἄστρον...
† Ὁ πάντων Κύριος...
† Προφήτης πνεύματι...

'Ιδοὺ τῷ σῷ κηρύγματος...
Σοφίας ὑπερφύους...
† Θαλάσσας ἀθείας...
† Ὁ φύσει ἀόρατος...
'Απερίτρεπτος ὡς στῦλος...
'Ρητορεύων μεγαλεῖα...
'Ως ἀπόστολος...
Νεύρωσον με, Θεομήτωρ...
† Τοῦ εὐφραίνειν (?) οἶκος Βηθλεέμ...
† Ποιμαίνας ποίμνιον ἑαυτοῦ...
† Θεὸς ἀνθρώποις ὁμοιωθείς...
Νέος ἀπόστολος, πάτερ...
Λῆμμα τῆς χάριτος...
'Ηγαπηκὼς Χριστόν...,
Μεταβολαῖς βιαίαις...
Κατήκοος γέγονας...
'Ωραῖοι οἱ πόδες σου...
Νεώσαντες, ὅσιοι, τὴν γῆν...
Στεφάνωσον, Δέσποινα,...
† 'Ιδαθεὶς τὰ ἴδια...
† 'Η ῥίζα ἐβλάστησεν...
† Χειμάζει κλυδώνιον...
('Ω) μαθητῶν τὴν τετρακτὴν...
'Απηλάθητε μακράν..,
'Εκ δεινῆς ἀπαγωγῆς... - - - - - - - - - - - - - - (lacuna)
† - - - - - - - -εις φωτισὸν τῶν λαῶν διαμερίζει ἡμᾶς.
'Υποβολαῖς τῶν θείων διδαχῶν...
"Αρμα Κυρίου πέφηνας...
† 'Ιερολόγιον μέλπειν σε χόρος...
'Υβρῶσι τοῖς ἀσκητικοῖς...
. Νεκροποιία τῶν λογισμῶν...
'Ο τὰ θελήματα...
Σωματικῶν ὑπὸ παθῶν...
† Προφητῶν θεηγόρων...
† Τὰς αὐγὰς ὑποφαίνων...
† Γεγονότα ληστῶν με...
† Οὐρανοῦ ἐκ γαστρὸς σου...
Ναοὺμ τὸ θεόπνευστον...
'Απέδραμες ἅπαντα...
Σταυρὸν ἐπὶ ὤμων σου...
† 'Ως νόες δοξάζομεν...
Οἱ παῖδες προέγραφον...
'Ο λόγος ὁ πάντας ἀλογίας...
Κατέβαλες τυράννων μανίαν...
'Απέδρα ὅπου πόνος καὶ λύπη...
Βιαίοις κυκλοῦμεν ἀνάγκαις...
'Απόλετο ἀπ' ἐμοῦ εἰς τέλος...
† 'Ιδοὺ ἡ πάντων ἦλθεν...

† Χριστοῦ ποιμένες. . .
† Σαρκὶ σπαργάνοις.
† Παστάς καὶ θρόνος. .
Ἀξιοχρέως τιμᾶ σου. .
Ῥάμη κατεῖδε τὸν ἐρέμον. .
Χοροστασίαι πατέρων. . .
Ἱερωτέραν εἰδότες. . .
Παρανομούντων ἀνθρώπων. . .
Στῶμεν, ἀδελφοί, ἐν οἴκῳ Θεοῦ ἡμῶν καὶ ἐν αὐλαῖς αὐτοῦ, καὶ
τούτου δοξάζομεν τά μεγαλεῖα καὶ τὰ· - - - - - - - - - - - - (lacuna),

Различието между атинския текст и мосхополското издание засяга обаче не само наличието или отсъствието на отделни стихири. Както вече бе посочено, различия съществуват и в четенията на тези стихири, които са общи между двата паметника. Взимайки под внимание по-голямата старинност на преписа в атинския ръкопис, възниква въпросът, дали предлаганите от него четения не са по-правилни в сравнение с четенията на мосхополското издание. Различието между двата текста засяга най-сетне и разположението на самите стихири вътре в богослужбата.

Втората част от атинския ръкопис (л. 25—47) съдържа житието на Наум Охридски. Текстът носи наслов: Διήγησις μερικὴ τοῦ βίου καὶ πολιτείας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ναούμ, с начало: Καὶ Δανιὴλ ἐκεῖνος, ὁ κληθεὶς ἀξίως ἀνὴρ ἐπιθυμιῶν, ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς προσευχόμενος καί τι πρὸς τῶν φθονούντων παγιδευόμενος, πρὸς τὴν ἐνεγκαμένην ἐπιστρεφόμενος. . . Няколко кратки бележки върху този житиен текст се налагат. Преди всичко, въпреки че текстът е написан с твърде неправилно правописание, явно е от неговия стил и език, че това не е произведение на XVII в., откогато произхожда ръкописът, а от средновековието и представя несъмнено творба, съставена от много добър книжовник. Самото начало на житието: „Също и Даниил, справедливо назован мъж на въжделенията“ (срв. Даниил, X, 11, VI, 10 сл.), заслужава внимание. Както при първото Наумово житие на старобългарски език, получава се впечатление, че непознатият съставител на гръцкото житие ни предлага един текст, който представя естествено продължение на друг житиен текст — по всяка вероятност именно на Климентово житие. Съпоставката на новото Наумово житие с познатите жития на български, както и с издаденото в Мосхополе гръцко житие, показва редица различия в полза на нашия текст. На първо място трябва да се отбележи разликата в размера на тези текстове: житието в мосхополското издание и съответно в славянския превод е сравнително много по-кратко, отколкото житието в атинския ръкопис. Съпоставката на двата гръцки текста показва, от друга страна, големи различия, въпреки че известни места се повтарят в единия и в другия текст. Може да се предполага, че съставителят на мосхополското житие ще да е използувал твърде свободно първообраз на това житие, който е бил много близък до преписа в атинския ръкопис: направени са били значителни съкращения и изменения в него, понякога напълно произволни. Първоначалният житиен текст е бил „опростен“, като е загубил вследствие на това онази висока литературна форма, която притежава в атинския препис и която ни дава достатъчно основание да го припишем на даровит книжовник от средновековието. Предлагайки нови четения, атинският препис позволява, от друга страна, да се оправят редица четения в мосхополското издание като например упоменанието „Диавна", което бе създало толкова много затруднения на учените и частно на проф. В. Н. Златарски.

Въпросът за авторството на това произведение е свързан с решението на редица допълнителни питания, преди всичко това за еднаквости или различия наспроти творенията на такива големи църковни писатели, представители на Охридската архиепископия от XIII в. като Димитрий Хоматиан и Константин Кавасила.[30] Несъмнено е обаче, че това произведение на агиографската книжнина трябва да се отдаде именно на един от тези двама споменати автори, така тясно свързани с Охрид и чрез това с манастира на св. Наум Охридски. По-малко вероятно изглежда предположението, че житието ще да е било писано от някой друг охридски архиепископ. Връзката на този житиен текст със съставените от Константин Кавасила канони вече подсказва достатъчно в каква насока с най-голяма правдоподобност трябва да дирим автора на житието.

Житието се отличава със своята художественост, поради което действителните исторически податки в него за живота и дейността на Наум съставят второстепенен елемент. Авторът на житието се е старал да напише по-скоро художествено произведение, а не суха биография на светеца. Където той решава да съобщи конкретни данни, те са по-скоро загатнати, а не предадени направо и открито. При всички преценки, които могат да се дадат за този паметник като исторически извор за живота на Наум Охридски, той остава преди всичко несъмнено свидетелство за голямата почит към този просветител дори сред представителите на висшето гръцко духовенство от късното средновековие.

Текстът на житието е предаден в атинския ръкопис твърде зле — с лош правопис, което издава недостатъчно познаване на гръцкия език. Многобройните правописни грешки, с които той изобилствува, затрудняват точното възстановяване на първообраза, но ведно с това говорят за негръцка национална принадлежност на преписвача или най-малкото за незадоволителната му образованост. Зад неправилно и дори някъде погрешно предадените правописно форми не е трудно обаче да се доловят изящният език и стил на първообраза. Тук и там в изложението са вмъкнати цитати от Писанието, от Стария и Новия Завет, без обаче да се злоупотребява с тях. Другаде авторът си служи с прости загатвания за места от Писанието, което предполага, че той писал за начетени четци и слушатели, които са познавали добре книгите на Завета. Като основа авторът на житието използувал, както личи, добри първоизвори за живота на основоположниците на славянската писменост и на техните първи ученици — Климент и Наум. Поради това сравнително оскъдните конкретни данни са точни и само потвърждават, а някъде добре допълват другите наши известия. Така от неговите думи трябва да заключим, че Наум станал ученик на Константин-Кирил и на Методий още отрано, а не едва през късния период, например по времето на архиепископ Методий. Изрично е изтъкнато обстоятелството, че Кирил и Методий са действували

---

[30] Относно стихирите за Наум Охридски на Димитрий Хоматиан и Константин Кавасила вж. Снегаров, История, I, стр. 279, гдето са изказани някои интересни наблюдения.

„в земята на българите". Добавя се по-нататък, че Наум е понесъл страдания и гонения заедно със своите учители, като се загатва несъмнено главно за гоненията след смъртта на архиепископ Методий. Житиеписецът говори за създаване на азбука за българския език и за извършен превод на Писанието на този език: изнамерената азбука била предназначена „за езика на българите" и на него били преведени книгите на Стария и Новия Завет, за да бъдат предадени на „българските чада". Без да споменава за поканата от страна на папа Николай I, житиеписецът говори само за папа Адриан I и неговото отношение към Кирил и Методий. По този повод още веднъж е изтъкнато, че преводът на Писанието е бил направен от гръцки език на български, като новосъздадените книги са били дадени на „българската младеж", да се учи на тях. Ако и авторът на житието, доколкото може да се съди, да не е имал точна представа за последните дни на архиепископ Методий, той все пак говори за завръщането на Кирило-Методиевите ученици „в България", като заявява, че тук те били приети „боголюбиво и велелепно" от „тогавашния княз на българите" Борис-Михаил, възхваляван за неговия благочестив живот. Доста обстойно житиеписецът разказва за дейността на Климент и Наум, като добавя, че Климент пребивавал повече в Охрид, а Наум „отвъд езерото Девол". В последната част на житието Климент и Наум са споменати заедно като сратници в просветителната работа. Житието завършва с възторжена молитва към светеца.

Както се вижда от този сбит преглед, службата и житието на Наум Охридски, запазени в атинския ръкопис, представят особено голям интерес като книжовни произведения и като исторически извори. Те наистина заслужават пълно издание в съпоставка с другите подобни текстове на гръцки и български език, каквото, надявам се, ще мога наскоро да обнародвам.

Няколко бележки към Кекавмен

Съчиненията на византиеца Кекавмен представят един от най-важните и най-интересните писмени извори за историята на Византийската империя и частно на югозападните македонски области през XI в. След като големият руски византолог В. Г. Василевски (1838—1899) даде едно предварително известие за паметника и направи кратък анализ,[1] текстът биде издаден от него и от познатия руски филолог В. Ернщедт.[2] От това време насам съчиненията на Кекавмен заемат наистина почетно място всред паметниците на византийската книжнина и вече многократно са изследвани.[3] Английската византоложка Georgina Buckler оповести още преди голямата война едно ново критично издание на текста, обаче нейната смърт (28. IV. 1953 г.) отложи, нека се надяваме временно, това очаквано издание. В замяна на това неотдавна бе обнародван пълен и точен немски превод с кратък увод и обяснителни бележки.[4] В научната литература на южните славяни съчиненията на Кекавмен досега за съжаление нито са преведени изцяло, нито пък са били подлагани на изчерпателно проучване като исторически извор.[5] Въпреки че съществуват изобщо много добри изследвания във връзка с личността на Кекавмен и неговите съчинения, едва ли може да се каже, че всички проблеми са напълно изчерпани или са намерили задоволително разрешение. На първо място, тук би следвало да се споменат въпросите за личността на автора, спорът, дали е написал едно или две съчинения и уточняването на хронологията на съчиненията. Така, изхождайки от положението, че във Византия са съществували „многобройни Кекавменовци“[6], би трябвало да се продължат усилията за по-точното отъждествяване на автора на „Съветите“ и на Стратегикона с някого от тях. Тук би било необходимо да се припомни например за съществуването на един сравнително забравен член на този род — именно протоспатария, протасикрит и „съдия на хиподрума“ Василий Кекавмен, който е живял във втората половина на XI или през XII в., бил е във връзка с тогавашните византийски книжовници и философи, а и сам ни е оставил едни надгробни стихове без други по-подробни вести за себе си.[7] Проф. S. G. Mercati, който е издал тези стихове,[8] отрича възможността въпросният Василий Кекавмен да е тъждествен с автора на Стратегикона, обаче все пак допуска, че между двамата е съществувало някакво родство. Въпросът би заслужавал да се проучи и по-нататък. Като оставим обаче настрана тези общи въпроси, в самото съдържание на „Съветите“ и Стратегикона има цяла редица подробности, които не биха могли да бъдат отминати без внимание от изследвача. На първо място, необходимо е да признаем, че текстът на Кекавмен — запазен в единствен препис — не е напълно задоволителен. Някои места от текста се нуждаят от разяснение и едва напоследък бяха изтълку-

---

[1] В. Г. Васильевский, Советы и рассказы византийского боярина XI века, СПб. 1881, отделен отпечатък от : ЖМНПр, CCXV. юни 1881, стр. 242—299; CCXVI, юль 1881, стр. 102—171; август 1881, стр. 316—357.

[2] Cecaumeni Strategicon et Incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Ediderunt B. Wassiliewsky — V. Jernstedt, Petropoli, MDCCCLXXXXVI = Записки историко-филолог. факультета имп. С.-Петербург. университета, часть XXXVIII.

[3] Вж. библиографски посочвания у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica., I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest, 1942, pp. 201—202. 112. Едно от най-добрите изследвания принадлежи на починалия неотдавна даровит унгарски византолог Матиаш Дьони (18. XII. 1913. — 28. IX. 1955): M. Gyóni, L'oeuvre de Kékauménos source de l'histoire roumaine, Revue d'histoire comparée, XXIII; N. S. III. 1945, pp. 96—180. Между новите изследвания трябва да бъде споменат полезният принос на T. Čyževska, Zu Vladimir Monomach und Kekaumenos, Wiener slavistisches Jahrbuch, II. 1952, pp. 157—160. Вж. също писаното от G. Ostrogorsky, Geschichte der byzantinischen Staates, München, 1952, p. 254, n. 1. — Idem, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles, 1954, pp. 24—25.

[4] H.-G. Beck, Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, übersetzt, eingeleitet und erklärt. Verlag Styria, 1956: Byzantinische Geschichtsschreiber V.

[5] В българската книжнина пръв писа за съчиненията на Кекавмен М. Дринов, Нов паметник за българската история. Периодическо списание, I. 1882, стр. 128—133 (преиздадено в: Съчинения, I, София, 1909, стр. 633—638), който обаче по онова време е познавал само първата статия на В. Г. Васильевски. Изворните податки на Кекавмен многократно са използувани от В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 2, София, 1927, стр. 645, бел. 1, 660 сл., 681, бел. 3, 735, бел. 1, 753; II, София, 1934, стр. 13, 59, 62, 76, 79, 418 сл. и др. Някои данни са използувани и от Г. Баласчев, Българите през последните десетгодишнини на десетия век и първите на единадесетия, II,

---

София, 1930, стр. 4 сл., 27 бел. 1, и др. Познат е спорът между Г. Баласчев, Всред развалините на римското и старобългарско градище Мория (Серсем-кале). Минало, 1942, стр. 55—59, и П. Мутафчиев, Серсем-кале и Мория. Известия на Историческото дружество, VII—VIII, 1928, стр. 165—172. Схващането на Баласчев относно локализирането на казаната крепост бе възприето напоследък от Г. Цанкова-Петкова, За похода на Василий II срещу крепостта Мория. Известия на Института за българска история, III — IV, 1951, стр. 279—286. Опит за по-цялостно проучване на вестите на Кекавмен даде напоследък Г. Цанкова-Петкова, Югозападните български земи през XI в. според „Стратегикона“ на Кекавмен. Известия на Института за българска история, VI, 1956, стр. 589—630. Към тази грижливо написана статия трябва за съжаление да се направят поправки или възражения по някои основни въпроси. Така напр., неточно е твърдението (стр. 589; срв. още стр. 590, 591, 595, бел. 7, и др.), че „най-старият препис“ на текста на Кекавмен „датира от началото на XIII в.“, тъй като се знае, че в същност текстът е познат по единствен ръкопис от XIV—XV в., пазен в бившата Московска Синодална библиотека, № 436. Бащата на автора на Стратегикона е получил не някакъв „дневник от затвора“ (Цанкова, п. с., стр. 595, бел. 7), а по-скоро някакво описание от Никулица от Лариса за страданията му в затвора в Амасия. Като изхожда от Васильевский, Советы, стр. 102, авторката приема, че споменатата от Кекавмен крепост Петериск била тъждествена с днешния град Петрич, когато в същност правилното отъждествяване е дадено от Златарски, История, I, 2, стр. 752—753; II, стр. 123, бел. 1, за което не е споменато. Неприемливо е твърдението, че Кекавмен е написал не две, а едно съчинение — „Съветите“, към времето на Константин IX Мономах (1042—1054), а Стратегикона към 1071 г. Двете Кекавменови съчинения трябва да се датират приблизително след 1075—1078 г., ако не и по времето на Алексий I Комнин (1081—1118). — От чуждите приноси вж.: M. Gyóni, La transhumance des Vlaques balkaniques au moyen âge. Byzantinoslavica, XII, 1951, pp. 29—42. — Г. Г. Литаврин, Восстание болгар и влахов в Фессалии в 1066 г. ВизВрем., XI, 1956, сс. 123—134.

[6] Gyóni, L'œuvre de Kékauménos, p. 125.

[7] K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897, p. 741, § 6.

[8] S. G. Mercati, Versi di Basilio Cecaumeno in morte di Anastasio Lizix. Studi bizantini, I, 1924, pp. 147—166.

вани убедително.[9] За онзи, който проучва миналото на южните славяни, особен интерес представят няколко славянски думи и имена, които намираме в съчиненията на Кекавмен и които подлежат на разяснение.

1. Така на няколко места в своя Стратегикон Кекавмен употребява думата χονσάριοι.[10] Още твърде отдавна известният славист Александър Брюкнер бе изтъкнал,[11] че славянската дума хѫса трябва да се свърже с готското hansa и с полските форми chąsa и chążba „vol. banditisme". Това обяснение бе повторено и в една негова статия.[12] Преди двадесетина години обаче двамата белгийски учени Анри Грегоар и П. Оргелс[13], като приписаха тези обяснения на Брюкнер на „славоманство", потърсиха ново тълкуване на думата. Те предпочетоха написа χωσάριος, който се среща в някои византийски паметници,[14] и поради това опитаха да свържат думата с гръцките форми χωνσία или χωσία „embûscade, embûche, piège". Няколко години по-късно един български военен историк[15] засегна на свой ред въпроса за хонса или хѫса. Той се обяви против обясненията на Грегоар — Оргелс и добави някои полезни посочвания относно употребата на думите кѫсарь и хусарь в старата българска книжнина. Малко по-късно проф. Дюла Моравчик[16], като изхождаше от поясненията на В. Томашек[17] и Л. Галди[18], посочи предположително българо-славянския произход на думата, именно от българо-славянското chąsa или chusa. Напоследък А. Грегоар отново се върна към въпроса за етимологията на тази дума, застъпи едно схващане, направо противоположно на поддържаното през 1937 г., и даде по моя преценка напълно убедително тълкуване.[19] Още в първата статия видният белгийски учен бе обърнал внимание на едно посочване у лексикографа Суда-Свидас, където[20] е казано: χονσά: παρὰ Βουλγάροις οἱ κλέπται. Като поде и разшири изказаното от Ал. Брюкнер тълкувание, Грегоар изтъкна сега, че в основата на думата χονσά лежи готското hansa — засвидетелствувано от Улфила в края на IV в., в англо-саксонската поема „Беовулф" от VII—VIII в., в написа hos, после в старогорнонемския превод на Тациановия „Диатесарон" от IX в. — в смисъл на „кохорта, въоръжена дружина". От готски думата hansa е преминала в славянски, чрез славянски във византийски, после

---

[9] Срв. H. Grégoire, Hellenica et Byzantina. Quatre notes dédiées à l'Institut d'Etudes byzantines de l'Académie Serbe des sciences. Зборник радова, XXI, Византолошки институт, 1, 1952, pp. 3—7.

[10] Cecaumeni Strategicon, pp. 9, 8; 9, 14; 9, 15—16; 17, 30—31; 29, 17.

[11] Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, s. v.

[12] Al. Brückner: Ungarische Jahrbücher, IV, 1924, p. 81, n. 1.

[13] H. Grégoire — P. Orgels, Qu'est-ce qu'un „Hussard" ou de l'utilité du grec moderne. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. V, 1937, pp. 443—451.

[14] Срв. Incerti scriptoris byzantini saeculi X, Liber de re militari. Ed. R. Vári, Lipsiae, 1901, pp. 28, 23—29, 2; p. 29, 24—26; p. 37, 4—5.

[15] Й. Венедиков, Българският произход на хусарската конница. Кавалерийска мисъл, III—IV, 1941, стр. 1—12.

[16] Moravcsik, Byzantinoturcica, II (1943), p. 289.

[17] W. Tomaschek: Zf. f. die österreich. Gymn. XXIII, 1872, p. 157.

[18] L. Gáldi: Magyar Nyelv, XXXV, 1939, p. 163.

[19] H. Grégoire, Origine et étymologie de la Hanse. Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 5-e s., t. XL. 1—3, 1954, pp. 18—28.

[20] Suidas, Lexicon, ed. A. Adler, IV, Lipsiae, 1935, p. 814, 10.

в румънски, маджарски и фински език. За отбелязване е между другото твърдението на А. Грегоар[21], че в посочването на Суда-Свидас трябва в същност да се разбира изобщо славянският език. Според мнението на споменатия учен заемката от готски е придобила бързо пейоративно значение, като се е превърнала в обозначение на „разбойническа, грабителска дружина". Като пояснение на това авторът привежда свидетелства от полски, руски и сръбски език и изтъква кръстосването на думата с латинско-гръцкото cursarius — κουρσάριος, и възникналите от това производни. Важно е тук също и признанието, че думата от славянски е минала във византийски гръцки език: Le grec byzantin de son côté, a emprunté le mot germanique, certainement par l'intermédiaire du slave, ainsi que le prouve la précieuse nasalisation de χουσά.[22] В една добавка към тази интересна статия[23] е разгледана румънската заемка hânsari, която е важна, защото запазва назалната форма.

Към статията на именития учен, в която се утвърждава правилното тълкуване на думата могат да се направят само някои дребни уточнявания и допълнения,[24] и то с оглед главно да бъдат изяснени славянските форми. Така още Бернекер[25] е отбелязал: chąźba alt. „Raub, Diebstahl", chązicbny, chądziebny, chudziebny „diebisch"... von einem Verbum chąsić „stehlen, rauben", заедно с някои други свидетелства. Посочената от лексикографа Суда-Свидас форма на думата χουσά дава възможност да се направят някои изводи относно промените, които старинната готска заемка е претърпяла в старобългарски и в другите славянски езици. Несъмнено е, че готската заемка hansa с неударено, кратко *ă* в началната сричка, е преминала съгласно познатия за славянските езици закон[26] в honsa. Тази нова форма е дала повод влизащото в нея — *о н* — да бъде схванато като славянско ѫ, вследствие на което думата се е явила в старобългарски като хѫса, което в староруски и старосръбски е дало закономерно хоуса и хуса, заедно с доста многочислени производни: хоуса Г. λόχος insidiae... rapina... ''croat. gusa praedo. хоусарьство... latrocinium; хоусити... latrocinare; хоусовати... λῃΐζεσθαι praedam capere. . .[27] Прочее, докато формата у Суда-Свидас χουσά и Кекавменовото χουσάριος трябва да се свържат с една по-старинна българска форма хѫса, напротив, формата χωσάριος и сродните ней форми възхождат към сравнително по-късното хоуса и куса. В засвидетелствуваната от византийския лексикограф форма χουσά следователно важно е не само запазването на назалното ѫ — ου, но също така и в не по-малка степен отбелязаното ударение върху последния слог.

---

[21] Grégoire, op. c., p. 19: Il est donc infiniment probable à priori que „Suidas", comme tous les Byzantins, entend par „bulgare" la langue slave...

[22] Grégoire, op. c., p. 20.

[23] Grégoire, op. c., pp. 27—28.

[24] Срв. S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, Halle (Saale), 1923, pp. 181—182: hansa f. σπεῖρα Schar, Manipel, Kohorte, πλῆθος Menge, с посочвания за преминаване на думата в староанглийски, старогорнонемски, финландски и руски, добавяйки, че значението hanse „Abgabe, Handelsrecht" е засвидетелствувано едва към края на XII в., следователно българо-славянската и византийската заемка се явяват по-старинни. За наличието на думата в староанглийски и значението ѝ вж. F. Holtenhausen, Alt-englisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1934, p. 171.

[25] E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg, 1908—1913, p. 400. Неточно обяснение е дадено у Цанкова, Югозападните български земи, стр. 597, бел. 3: „думата хуса (хоуса), от която е произлязло съществителното хусар, е от славянски произход. Първоначалното значение на хуса е х о д (оттам по-ход)."

[26] Във връзка с това вж. A. Vaillant, Manuel du vieux slave, I, Paris, 1948, p. 31, § 18. — Срв. В. Бешевлиев, Славянизми в първобългарските надписи. Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, стр. 99 сл. — Ив. Дуйчев, Осеновица — Асеновица. Сборник Ал. Теодоров-Балан, стр. 254 сл., гдето са дадени примери от средновековни български и руски книжовни паметници.

2. В текста на Стратегикона между другото се казва, че на български език титлата стратег се превежда с челник: ὁ δὲ στρατηγὸς τῇ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται. . .[28] Това сведение отдавна е привлякло вниманието на учените, например В. Г. Василевски[29], В. Златарски[30], П. Мутафчиев[31], Дюла Моравчик[32] и др.[33] Едно иначе малко познато изследване на покойния български славист Димитър Матов[34] съдържа още преди около повече от шест десетилетия твърде интересни съпоставки към това сведение на византийския писател. Матов прочее бе свързал засвидетелствуваната от Кекавмен форма с новогръцкото τσέλεγκας. От своя страна проф. Анри Грегоар много добре посочи като производна форма новогръцкото τζέλιγγας.[35] Заслужава да се припомни, че Миклошич[36] е изтълкувал думата чельникъ в смисъл на praefectus.

3. Още в началото на своя Стратегикон Кекавмен пише: „Богатият прочее е бог на бедния, понеже му оказва благодеяния. Поради това и българите наричат имотния богат, което значи „богоподобен“ (ὁ γὰρ πλούσιος. θεός ἐστιν τοῦ πτωχοῦ διὰ τὸ εὐεργετεῖν αὐτόν. ὅθεν καὶ οἱ Βούλγαροι τὸν πλούσιον βογάτον λέγουσιν, ὅπερ δηλοῖ θεοειδῆ. . .)[37]. Неколцина византолози, като например В. Г. Василевски[38], М. Дринов[39] и Дюла Моравчик[40], са отбелязали това посочване на византийския писател, без обаче да дадат някакви по-обстойни обяснения. Към това обаче могат да се приведат някои интересни данни от езиково естество. Така още Фр. Миклошич е отбелязал[41] съществуващата общност: богъ θεός deus; богатъ πλούσιος dives; богатѣти πλουτεῖν divitem esse; оубогъ πτωχός pauper. . . Scr. bhagas venerabilis. . .[42] У Е. Бернекер[43] е отбелязано: bogъ: abg. bogatъ „reich“, nebo-

---

[27] Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. s. v.

[28] Cecaumeni Strategicon, p. 28, 13—14.

[29] В. Г. Васильевский, Советы и рассказы, стр. 32—33.

[30] Златарски, История, II, стр. 58.

[31] P. Mutafčiev, Bulgares et Romains dans l'histoire des pays danubiens. Sofia, 1932, p. 214.

[32] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, p. 262.

[33] Дринов, Съчинения, стр. 633. — Цанкова, пос. съч., стр. 597.

[34] Д. Матов, Гръцко-български студии. Сборник за народни умотв., наука и книжнина, IX, 1893, стр. 65—66.

[35] Grégoire, Origine et étymologie, p. 22.

[36] Miklosich, Lexicon, s. v.

[37] Cecaumeni Strategicon, p. 3, 3—5.

[38] Васильевский, пос. съч., стр. 13.

[39] Дринов, пос. съч., стр. 633.

[40] Moravcsik, op. c., II, p. 90. — Срв. и Цанкова, пос. съч., стр. 597, бел. 1.

[41] Fr. Miklosich, Radices linguae slovenicae veteris dialecti, Lipsiae, 1845, p. 3, s. v.

[42] Срв. Miklosich, Lexicon, s. v.

[43] Berneker, op. c., pp. 66—67.

gъ, u-bogъ. Интересно е да се припомни тук, че както съобщава шведският изследвач Р. А. Клостерман[44], у един руски книжовник откъм средата на XVII в., именно Йоаникий Галятовски, намираме подобно тълкуване на думите: „Man mag die Aufmerksamkeit der Zuhörer durch die Nennung und die Interpretation eines Namens anreizen, und kann auch die ganze Predigt zuweilen auf einen Namen anlegen, wie zum Beispiel am Sonntag, wo man hört, woher der Name Gottes kommt: Nämlich vom Reichtum“, към което Клостерман добавя: Ein Wortspiel von „Bog“ und „Bogatstvo“, was man mit „Gott“ und „Gut“ nachahmen könnte[45]. Напоследък Фр. Дворник[46] обърна внимание на същия езиков факт: The Slavs, like the Iranians, used a word to designate God which means not only wealth but also the giver of wealth, the Slavic Bogŭ, corresponding to the Iranian Baga. Привеждайки тези езикови съпоставки към сведението на византийския писател, необходимо е да се добави, че когато той — много векове преди съвременната филологическа наука — е свързвал правилно думите бог и богат, изхождал е не от някакви етимологически разсъждения, но единствено от доброто си познаване на езика на славянското население, всред което прекарал доста години от своя живот.

4. Две славянски имена в текста на Кекавмен заслужават особено внимание. Така в Стратегикона се споменава личното име Λιτοβόης[47]. Доколкото зная, всички досегашни изследвачи, които са засегнали това Кекавменово посочване, а именно Василевски[48], Златарски[49], Моравчик[50] и Цанкова[51], неизменно са предавали името в написа Литовой. Като се изхожда от някои старинни славянски езикови форми, като например лютосръдъ σκληρός, лютовѣтрьн δυσήνεμος, лютодѣлодавьць πικρὸς ἐργοδότης, лютотѧгъ δυσκάθεκτος и др.,[52] изглежда много по-приемливо да се възстанови в случая първичната славянска форма на това име лютовои, в смисъл на „храбър воин“.[53] Споменатото от Кекавмен[54] лично име Βεριβόης — което е породило известни спорове в научната книжнина[55] — очевидно трябва да се тълкува като съставено от славянското вои и, в началната си част, форма на глагола брати или бьрати pugnare.[56]

5. В Стратегикона на Кекавмен четем, между другото следните думи: ὅτι δὲ εἰπόν σοι δεηθῆναι τοῦ Θεοῦ ἵνα ἀξιωθῇς θείας ὄψεως προτρεπομένης ἱερατεύειν σε, καὶ πρόσεχε ἵνα μὴ ἀντὶ θείου ἀγγέλου ἄγγελον πονηρὸν θεάσῃ. ὅμως διελθὲ τὸν μακάριον Κασιανὸν (καἰσιανὸν cod.) καὶ γνώσῃ τί ἔπαθεν, ὡσα-

---

[44] R. A. Klostermann, Probleme der Ostkirche, Göteborg, 1955, p. 131. — Срв. Iv. Dujčev: Byz. Zeitschr., L., 1957, p. 183.

[45] Klostermann, op. c., p. 131, n. 1.

[46] Fr. Dvornik, The Slavs. Their Early History and Civilisation, Boston, 1956, p. 48.

[47] Cecaumeni Strategicon, p. 28, 14.

[48] Васильевский, пос. съч., с. 32.

[49] Златарски, История, II, с. 58.

[50] Moravcsik, op. c., p. 158.

[51] Цанкова, пос. съч., с. 598.

[52] Ср. Miklosich, Lexicon, s. v.

[53] Miklosich, op. c., s. v. ВОЙ πολεμιστής bellator.

[54] Cecaumeni Strategicon, p. 68, 16.

[55] Gyóni, L'œuvre de Kékauménos, p. 137 n. 1.—Цанкова, op. c., p. 618 n. 5.

[56] Miklosich, Radices, s. v., Lexicon, s. v.

ύτως καὶ ὁ θαυμαστὸς Ἥρων καὶ ὁ Μεσοποταμηνὸς καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀσκηταί. . .[57] На това място от текста на Кекавмен обърна внимание напоследък проф. Анри Грегоар, който писа[58]: Nous ne connaissons pas le bienheureux Cassien qui ait eu des malheurs pour s'être laissé consacrer évêque. Il s'agit de Βασιανός qui, au concile de Chalcédoine, se plaint d'avoir été ordonné de force évêque d'Evaza ou Théodosopolis dans la province d'Asie. След като дава някои сведения за случая с епископ Васиан, бележитият учен заключава:[59] Ainsi le Κασιανός que l'astucieux et méfiant, mais très pieux et en somme passablement érudit Kékauménos conseille de lire („διελθε") est en réalité Βασιανός qui eut le malheur, après avoir résisté avec opiniâtreté à une première ordination épiscopale, de se laisser faire évêque, et qui nous a laissé le récit de ses infortunes dans une supplique conservée au dossier du Concile de Chalcédoine. Quant à savoir où Kékauménos a lu cette δέησις, c'est une tout autre affaire. Il est peu probable qu'il ait compulsé les actes des conciles. Mais il a connu sans doute une histoire ecclésiastique que nous n'avons plus, ou un écrit spécialement consacré aux succesions épiscopales. Трябва да признаем, че предложеното от проф. Грегоар тълкуване на името, споменато от Кекавмен, изглежда напълно убедително и на пръв поглед сякаш не буди никакви съмнения. Когато обаче вземем пред вид целия контекст, поражда се възможност да се предложи и едно малко по-друго обяснение на това име. Както се вижда от дадения тук текст, византийският писател споменава в обща връзка три имена: Касианос, Ирон или Херон и, на трето място, Месопотаминос. Нека започнем с третото име, чието отъждествяване е сравнително по-лесно и по-безспорно. Неотдавна Х.-Г. Бек[60], като изказва съгласие с поправката, предложена от проф. Анри Грегоар, добавя: Unter Mesopotamionos ist kaum Symeon von Mesopotamien zu verstehen; eher Symeon Mesopotamites, dessen Datierung allerdings nicht feststeht. Die handschriftliche Überlieferung seines asketischen Traktats beginnt erst mit dem 13. Jahrhundert. Струва ми се обаче, че тук е споменато името на познатия църковен писател Симеон от Месопотамия или Месопотамит, около чиято личност и творчество се водят толкова спорове[61], а някои от неговите или приписваните нему съчинения са проникнали още твърде рано в книжнината на южните славяни.[62]

---

[57] Cecaumeni Strategicon, p. 52, 13—17.

[58] Grégoire, Hellenica et Byzantina, pp. 6—7.

[59] Grégoire, ibidem, p. 7.

[60] H.-G. Beck, Vademecum, p. 160.

[61] За него вж. например най-новите приноси: H. Dörries, Symeon von Mesopotamien. Die Überlieferung der messalianischen „Makarios" — Schriften, Leipzig, 1941. — E. Klostermann, Symeon und Makarius. Bemerkungen zur Textgestalt zweier divergierender Überlieferungen, Berlin, 1944: Abh. d. Preuss. Akad Wiss., Jg. 1943, phil. — hist. Kl. nr. 11. — R. A. Klostermann, Die slavische Überlieferung der Makariusschriften. Göteborg, 1950; срв. I. Dujčev: Byz. Zeitschr., L. 1957, pp. 159—161. — E. Klostermann: Forschungen u. Fortschritte, LIV, 1954, p. 361 sqq. — E. Klostermann-H. Berthold, Zum Wortschatz des Makarius-Symeon (= Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen dem. Republik, I, Berlin, 1957, pp. 14—16). — Срв. B. Altener, Patrologia, Torino (1952), pp. 188—189, § 262. — Krumbacher, op. c., p. 145 § 5.

[62] Така напр. в ръкопис, българска редакция, от XIII в., се съдържа текстът: Слово Сумеона Месопотамийскаго. Яко подобаєть вь оумѣ имѣти день исходьны и еже ѡт житиѣ; вж. посочването у Б. Цонев, Славянски ръкописи във Виена. Годишник на Софийския университет, Ист.-филол. фак., XXV, 9, 1929, стр. 25. Същото произведение е познато в ръ-

Относно името Ирон или Херон той признава: Ein Askel Hero ist mir unbekannt. Преди да се приеме промяна на името Касиан във Васиан, необходимо би било да потърсим дали не би било възможно да отъждествим споменатия от Кекавмен Касиан с някоя позната историческа личност. Наистина човек би могъл да помисли най-напред, че става дума за родения в Малка Скития към 360 г. и починал към 430/35 г. монашески писател Йоан Касиан, споменаван и само под името Касиан[63]. Ако обаче свържем двете имена Касиан и Ирон—Херон, възможно е да се посочи друго разрешение. В това отношение интерес представят някои упоменания в писмата на антиохийския епископ Игнатий (починал към 110 г.). Така в неговото послание към Мария Касоболита (Ad Mariam Cassobolitam)[64] [65] се чете: 'Ασπάζονταί σε οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ πρὸ πάντων ὁ ἱερὸς Ἥρων. 'Ασπάζεταί σε Κασσιανὸς ὁ ξένος μου καὶ ἡ ἀδελφή μου ἡ γαμετὴ αὐτοῦ καὶ τὰ φίλτατα αὐτῶν τέκνα... Познато е писмото на епископ Игнатий до дякона на антиохийската църква Ирон: Ad Heronem diaconum ecclesiae Antiochenae[66]. В края на това писмо четем[67]: Ἄσπασαι Κασσιανὸν τὸν ξένον μου καὶ τὴν σεμνοτάτην αὐτοῦ ὁμόζυγον καὶ τὰ φίλτατα αὐτῶν παιδία. οἷς δῴη ὁ θεὸς εὑρεῖν ἔλεον παρὰ κυρίου ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ὑπὲρ τῆς εἰς ἡμᾶς διακονίας. οὓς καὶ παρατίθημί σοι ἐν Χριστῷ. В посланието до антиохийците[68] епископ Игнатий изпраща поздрав до Касиан, неговата съпруга и децата им. Най-сетне от „мъченичеството на св. Игнатий“[69] узнаваме, че Ирон е станал негов приемник на епископското седалище в Антиохия. Прочее в посланията на епископ Игнатий Антиохийски връзката между Касиан и Ирон е така близка, щото естествено се налага да запитаме в същата връзка не са ли споменати двете имена и в Стратегикона на Кекавмен? От друга страна, само в тези послания на Игнатий можем да намерим името на Ирон. Доколкото ми е известно, гръцката агиография не познава светец или мъченик с подобно име, както това е изтъкнал и Х.-Г. Бек. Установявайки подобна връзка между двете споменати имена, все пак остава неясно за какви събития от техния живот загатва Кекавмен. Би ли могло да се предположи, че като е намерил двете имена в някои послания на епископ Игнатий Антиохийски, Кекавмен е смесил Касиан с епископа Васиан, за когото говори проф. Грегоар, и така е за-

---

копис от XVI в., сръбска редакция: Слово Сумеоша Месопотамскаго яко подобасть вь оуме имети дьнь исходныи. Аще не вѣсте, братїя моїа каковь страхь и бедоу имамы пострадати... Vl. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije, I (Zagreb), 1955, p. 80. Същото произведение е запазено и в ръкопис от XV в., сръбска редакция: вж. Mošin, op. c., p. 68. Срв. към това Iv. Dujčev: Byz Zeitschr., L. 1957, p. 160.

[63] За него вж.: Altaner, op. c., pp. 333—335, § 416. — S. Giovanni Climaco. Scala Paradisi. I. Gradini 1—15. Ed. P. Travisan, Torino, 1941, pp. 182—183.—Срв. Krumbacher, op. c., pp. 143, 144 § 7.

[64, 65] F. X. Funk, Patres Apostolici, II, Tubingae, 1901, pp. 58, 10—60, 2. — A. Hilgenfeld. Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistulae et martyria, Berolini, 1902, pp. 181, 29—182, 3. — Migne, P. Gr., V (1857), col. 885 B.

[66] Funk, op. c., pp. 172—183. — Hilgenfeld, op. c., pp. 191—194. — Migne, P. Gr., ibidem, coll. 909—918.

[67] Funk, op. c., p. 180, 15—18. — Hilgenfeld, op. c., p. 194, 16—20. — Migne, P. Gr., ibidem, col. 917 B.

[68] Funk, op. c., p. 172, 1—2. — Hilgenfeld, op. c., p. 190, 19—20. — Migne, P. Gr., ibidem, col. 908 B.

[69] Funk, op. c., p. 244, 13—14.

гатнал за неговата съдба? Във всеки случай като последно предположение може да се изкаже това, че вероятно в ръцете на Кекавмен ще да е попаднало никакво съчинение, в което са се описвали с по-големи подробности животът и дейността на Игнатиевия приемник Ирон и на Касиан. Това предположение е наистина твърде смело и затова рисковано, но то би ни дало известен отговор на въпроса. Евсевий Памфилийски е твърде малоречив по отношение на Игнатиевия приемник.[70]

6. Неотдавна френският учен J. Darrouzès[71] даде сведения за съдържанието на cod. Patmiensis 706. Въпреки че този ръкопис бе описан наистина твърде повърхностно от покойния гръцки учен Йоан Сакелион[72] и след това многократно бяха изучавани отделни части от него, съдържанието му оставаше почти непознато. Ръкописът, както го датира френският изследвач,[73] трябва да се отнесе най-късно към XII в. Подготвяйки едно бъдещо издание на текстовете, съдържащи се в този ръкопис, Darrouzès дава сведения за общото съдържание. Между другото прочее под рубриката „разни" изследвачът е посочил известен брой писма от най-различен произход.[74] Твърде мъчно е да се определят строго хронологическите граници на тези писма: всред тях има някои, които възхождат към ранните векове (например писма на Василий Велики, Синезий, Юлиан Отстъпник), докато други произхождат от сравнително по-ново време, каквито са писмата на патриарх Фотий и едно писмо на цариградския патриарх Антоний III Студит (974—980), което според издателя следва да се отнесе към 978 г. Както личи, писмата не са подредени в определен хронологически порядък, но може да се предполага, че някои от тях датират от последните десетилетия на X в. Във връзка с писмо 19-о, което започва с думите: Τὴν ἄγγελον τῆς ποθεινῆς, издателят дава следните сведения за неговото съдържание:[75] „Répression d'une révolte; la garde des révoltés (ἀποστατῶν) est mise en déroute, les fils de Baldos ont péri, Théodose blessé se réfugie avec les survivants dans Ezéros, où le stratège les poursuit. Ézéros étairt une petite ville fortifée dans une vallée au sud du massif de l'Olympe de Macédoine, mais on ne connait pas de révolte dans cette période. S'agit -il des Ézérites du Péloponèse?" Фактите, които авторът ни съобщава относно казаното писмо, са твърде бедни и общи, за да бъде направен някакъв положителен извод относно времето на писмото и събитията с които то е свързано. Трябва да се предполага преди всичко, че това писмо произхожда приблизително от времето на споменатия патриарх Антоний III Студит, следователно откъм седемдесетте години на X в. Споменатото в писмото местно наименование Езеро трябва да се отъждестви с днешното Νεζερός, което многократно е посочено в историческите извори от средновековието и чието име има несъмнен славянски произход (от езеро)[76]. Не е трудно да се намерят исторически събития от 70-те години на X в., които са се разиграли в

---

[70] Migne, P. Gr., XX (1857), col. 292 C.

[71] J. Darrouzès, Un recueil épistolaire byzantin: le manuscrit de Patmos 706. Revue des études byzantines, XIV, 1956, pp. 87—121.

[72] I. Sakkelion, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Athenai, 1890, pp. 274—275.

[73] Darrouzès, op. c., p. 88: „au moins du XIIe siècle".

[74] Darrouzès, op. c., pp. 105—108.

[75] Darrouzès, op. c., p. 108.

[76] Срв. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, p. 101.

тази покрайнина. Извънредно ценно в това отношение е именно едно сведение на Кекавмен. В своя Стратегикон прочее той ни съобщава,[77] че след започване на бунта на т. нар. комитопули против Византийската империя едно от първите действия на Самуил е било да предприеме обсада на града Лариса. Тази обсада, която продължила около три години, се отнася към 976—979 г.[78] С голяма правдоподобност може да се предположи, че събитията, за които се загатва във въпросното писмо от патмоския ръкопис, са съставяли епизод от Самуиловите борби против византийците в Лариса и покрайнината ѝ през 976—979 г. За голямо съжаление в познатите исторически извори за тази епоха не се споменават имената на Балдос и неговите синове, нито пък Теодосий, който, ранèн, потърсил убежище в крепостта Езеро, заедно с придружаващите го лица. Може би, след като пълният текст на писмото стане достъпен, ще бъдат изяснени още някои подробности. Във всеки случай локализирането на събитията е точно и не е необходимо да се предполага, че в писмото става дума — както предположително допуска издателят — за езеритите в Пелопонес и техните вълнения против византийското правителство[79].

---

[77] Cecaumeni Strategicon, p. 65, 11—26. — Васильевский, пос. съч., стр. 103.

[78] Златарски, История, I, 2, стр. 645 и бел. 1.

[79] Във връзка с пелопонеските славяни вж. полезната статия на Б. Ферјанчић, О упаду Склависијана на Пелопонез за време Романа Лакапина. Зборник радова XLIV, Византолошки институт III, 1955, стр. 37—48. — У Кекавмен (op. c., p. 39, 14) е споменато личното име Йоан Май (във винителен падеж: Μάιον), Васильевский, Советы, стр. 52, 119, като го предава в написа Мади, заявява, че само по себе си то звучи „более по армянски". Цанкова, пос. съч., стр. 596, прибързано го обявява за славянско и „характерно за славяните, които живеят по бреговете на Адриатическо море". Към споменатото у Кекавмен (op. c., p. 71, 31—32) славянско име Славота (Σθλαβωτᾶς) вж. някои успоредици на подобни славянски имена (с окончание ота) у мене: Известия на Института за българска история, I—II, 1951, стр. 212, бел. 2. Ако Димитрий Полемархий е от български произход (стр. Златарски, пос. съч., стр. 681, 718), ясно е, че Кекавмен (op. c., p. 29, 2—3) ни е предал само гръцкия превод на името му. Най-сетне споменаването у Кекавмен (op. c., p. 51, 20—23, § 122) за действие, обозначено с глагола φαρσογραφεῖν, по никакъв начин не може да се тълкува като указание за „писане на фарсове" (срв. Цанкова, пос. съч., стр. 612 и бел. 3). Глаголът φαρσογραφεῖν ← φαλσογραφεῖν; към това срв. Du Cange, Glossarium gr., s. v. φάλσον, φαλσία, φαλσεύειν, φαλσευτής...Срв. Beck, Vademecum, p. 94. — Dujčev: Byz. Zeischr., L., 1957, p. 251.

Едно пренебрегнато византийско известие за богомилите

Богомилското движение, на което покойният проф. Йордан Иванов посвети една от своите най-ценни книги,[1] съставя извънредно важно явление в живота на средновековна България. Когато обаче днес преценяваме така наречените „еретически движения" от миналото, ние най-често определяме тяхното значение единствено от гледище на социалната, политическата или църковната история на даден народ. В тази наша преценка ние обикновено твърде малко се занимаваме с въпроса, доколко едно или друго от тези „еретически движения" е израз на някакви самобитни тежнения и според това каква е историческата роля на определено „еретическо учение" за запазване на етническата самобитност на народа, всред чиито недра то се е явило. В научната книжнина вече е изтъкнато, че богомилското движение у нас би следвало между другото да се схваща като отпор срещу засилващата се византинизация на българския народ през Средновековието. Ролята на богомилското движение в това отношение изпъква особено ясно, когато се направи съпоставка с развоя на други средновековни ереси или иноверски движения и тяхното значение в историческия живот на други народи. Като извънредно важна успоредица тук може да се посочи например огромната роля на такива движения като монофизитството в историята на народите от Близкия Изток в борбата им срещу Византийската империя и нейното влияние. За съжаление ние все още сме далеч от възможността да дадем пълна и всестранна преценка на нашето богомилско движение в тая насока.

Въпреки особения интерес към богомилството не всички извори за него са събрани и проучени задоволително. Може открито да се признае, че в течение на тридесетина години, след като Йордан Иванов обнародва своята бележита книга, нов фактически материал във връзка с богомилството е изнесен твърде малко. Новите приноси в това поле представят почти изключително тълкувания на наличните сведения, в много по-малко или почти никак — приноси на исторически извори. При това податки за богомилското движение могат да се открият понякога и там, гдето изследвачът мъчно би могъл да предположи, че ще намери нещо. Такъв извор за богомилството например е останал заровен в гръцките ръкописи твърде дълго време, а когато е бил издаден — той е минал под името на късен гръцки писател под заглавие, което не би събудило любопитството на изследвачите на богомилското движение. Тук става дума тъкмо за такъв един текст.

В началото на XVII в., именно през 1624 г., в Лондон и през 1627 г. в Цариград било издадено под наслов „Диалог" (Διάλογος) и под името на познатия гръцки писател и епископ на Китира Максим Маргуниос (1549—1602) едно полемично съчинение, насочено против католическата църква[2]. Този „Диалог“ представя прение между грък и латинянин, сиреч между представител на православието и поддръжник на католичеството. На учения, в чиито ръце би попаднало това съчинение, разбира се, не би минало и през ума да дири в него някакви вести за средновековната българска история. В същност работата стои съвършено иначе. В това издание прочее под името на епископ Максим Маргуниос от втората половина на XVI в. са дадени първите двадесет глави, предадени почти дословно, от съчинението на малко познатия византийски писател от втората половина на XIII в. Георги Мосхабар (Μοσχάμπαρ), хартофилакс на цариградската църква[3]. От този византийски писател са познати няколко съчинения с полемично съдържание, неиздадени и досега и запазени главно в два ръкописа от XIV и XVI в.: единият в сбирката Chigi във Ватиканската библиотека[4] и другият в Александрия (Египет).[5] За нас интерес представя това съчинение на Георги Масхабар, в което е дадено прение между монах доминиканец като застъпник на католичеството и един представител на православието по въпроса за „изхождението на светия дух“[6]. Това съчинение се състои от 52 глави, от които, както се каза, 20 са вече издадени под името на Максим Маргуниос, обаче, както можах да установя при съпоставка между печатното цариградско издание от 1627 г. и ватиканския препис, извършена преди петдесетина години, твърде небрежно и неточно. Докато в наслова в александрийския ръкопис съчинението е посочено като прение с монах доминиканец, то във ватиканския препис се казва, че това прение се води с „латиномислещ“ привърженик на цариградския патриарх Йоан Век (1275—1282). Едно посочване в текста позволява да се заключи, че съчинението е било писано през времето от 1 септември 1277 до 31 август 1278 г.[7]

---

[1] Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925.

В устата на защитника на православието е вмъкнато между другото едно сведение във връзка с богомилството. Прочее, когато се повдига въпросът за „чистилището“, застъпникът на православието обвинява „латиномислещия“, че в това се изразявало в същност неблагочестието на някогашните манихеи и на съвременните нему богомили (τῶν νῦν Βογομίλων), които поддържали, че мощите на светците по нищо не се различават от труповете на безсловесните животни и отричали съденето на грешниците при второто пришествие на Христа. Привърженикът на православието отправя към представителя на католическата вяра обвинението, че поддръжниците на „латинската вяра" поддържали същите схващания.[8] Изтъкнатите две особености на богомилското учение — именно незачитането на мощите и отричане на „второто пришествие" — са посочени и в други исторически извори за богомилството. Така незачитането на мощите е засвидетелствувано на няколко места в съчинението на презвитер Козма. Той пише: бѣси боѧть сѧ костїи правєдникъ б(о)жиих, нє смѣюштє приближити с(ѧ) къ ковчєгомь, в нихжє лєжить бєсцѣнноє съкровиштє даноє Хр(и)стїаном на избавлєнїє всѧкоѧ бѣды. єрєтици ж(є) ругают сѧ ним и нам смѣют сѧ, видѧшт ны кланѧюшта сѧ имь и просѧштє шт них помошти. . .[9] На друго място[10] Козма пише: Аще бо быша смыслъ имѣли, нє быша чюдєсъ бывающих надъ стыми мощьми прєлєсть нарицали. . . Между различните проклятия по адрес на еретиците се чете също едно проклятие заради непочитане на мощите[11]: иже стых всѣхъ не чтеть, ни кланѧет сѧ с любовию мощем их, да бѫдет проклѧт. В Синодика на българската църква има нарочно проклятие за онези, които отхвърлят мощите[12]: не кланѣѭщихсѧ стыхь мощем', иже различнѣ б(о)жественѫѭ бл(а)г(о)д(а)ть подаваѭщимь въсѣмь иже вѣрож къ нимь приходѧщимь, анаѳема. . . Към всичко това обаче е необходимо да се прибави, че всред разните свидетелства за отхвърлянето на мощите от страна на богомилите,[13] никъде това тяхно отрицателно отношение не изразено така остро и прямо, както в съчинението на Георги Мосхабар. По думите на този византийски писател богомилите направо заявявали, че мощите на светците по нищо не се отличавали от труповете на животните. Като вземем пред вид особено развития култ към мощите, поддържан от православната църква през нашето средновековие, това богомилско схващане прозвучава твърде необичайно. То доближава, от друга страна, богомилското движение към иконоборчеството, което, както е известно, отричало почитанието на иконите и на мощите Второто обвинение засяга вярването в „страшния съд“ и „второто пришествие“. Измежду съществуващите вести на нашите исторически извори[14] заслужава да припомним поне анатемата, която намираме в Синодика на българската църква, гдето четем[15]: не вѣроующиⷯ хотѧщомоу быти въскрѣсениоу и иже ѿ вѣка оумершиⷯ тѣлесемь въстаниоу и иже на сѫд г(оспод)ню пришествию, анаѳ(ема).

---

[2] Вж. Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ταπεινοῦ Κυθήρων ἐπισκόπου Διάλογος. Τὰ πρόσωπα Γραικός καὶ Λατῖνος (ἤτοι) 'Ορθόδοξος καὶ Λατῖνος. Κωνσταντινούπολις 1627. За тази книга срв. също библиографските посочвания у E. Legrand, Bibliographie hellénique du XVIe siècle, I, Paris, 1885, pp. 238—240.

[3] За автора вж. общите посочвания у K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897, pp. 94, 97.

[4] За въпросния cod. Chisianus gr. 54 (R. VI a) от XIV в. вж. описанието у P. Franchi De' Cavalieri, Codices graeci chisiani et borgiani, Romae, 1927, pp. 106—107.

[5] Това е cod. Alexandrinus (Cairensis) 285 от 1590 г. Въз основа на щателно проучване на запазените в тези ръкописи съчинения на Георги Мосхабар бяха обнародвани статиите: V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschabar, Échos d'Orient, XXVIII, 1929, pp. 129—158. — Th. Bolides, Die Schriften des Georgius Moschampar und der Codex Alexandrinus 285. Actes du IVe Congrès international des études byzantines. Известия на Българския археологически институт, IX, 1935, стр. 259—268.

[6] За подробности вж. Laurent, op. c., p. 145 sqq. — Bolides, op. c., p. 263 sqq.

[7] Ср. Laurent, op. c., pp. 147—149.

---

[8] Τί δὲ τὸ πουργατόριον (πουγρατόριον M); οὐχὶ τοῦ μανιχαϊκοῦ πυρὸς καὶ τῶν νῦν Βογομίλων (Βογμεμίλων M) ἀσέβεια, τῶν λεγόντων μηδὲν διαφέρειν τῶν ἀλόγων ζώων τὰ τῶν ἁγίων σώματα, καὶ τῶν ἀθετούντων τὴν κρίσιν τῆς δευτέρας (τοῦ) Χριστοῦ παρουσίας. τούτοις οὖν ὑμεῖς συνεζεύχθητε, ἀπαρνησάμενοι τὴν εὐσέβειαν. καὶ (omisit M) τὸ δὴ (δὲ M) χαλεπώτερον καὶ πάντων (τῶν M) κακῶν κάκιστον, τὸ καὶ ἀνερυθρίαστος (scil. — τως; — θροιάστος M) ὡς εὐσεβεῖς ἀνομολογεῖν καὶ διδάσκειν τὰς τούτων αἱρέσεις. προσφυῶς ἂν ἀκούσησθε καὶ αὐτοὶ ἐκ τοῦ θείου προφήτου· ὄψις πόρνης ἐγένετό σοι καὶ τὰ ἑξῆς. С буквата M са посочени разночтенията по цариградското издание от 1627 г. Последните думи от приведения текст са от Йерем., III, 3.

[9] Вж. текста у М. Г. Попруженко, Козма пресвитер болгарский писатель X века, София, 1936, стр. 5, 16—20.

[10] Попруженко, пос. съч., стр. 33, 20—21.

[11] Попруженко, пос. съч., стр. 63, 8—9.

[12] М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, стр. 72, § 96; стр. 71 § 73.

[13] Посочвания за това вж. у: H.-Ch. Puech — A. Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosma le Prêtre. Traduction et étude. Paris, 1945, p. 231. — D. Obolensky, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948, pp. 130 sqq., 150 sqq. — Д. Ангелов, Богомильство в Болгарии, Москва, 1954, стр. 61.

Ако и да са вече упоменати от други исторически извори тези две богомилски схващания, заслугата на Георги Москабар се състои в това, че той ги е подчертал особено ясно и недвусмислено. Като негови извори, от които е почерпил сведенията си, трябва да се предполагат колкото някакви противобогомилски съчинения, толкова и непосредствено познаване на съвременното нему богомилско движение. Като един от висшите представители на цариградската църква Георги Мосхабар прочее ни дава едно интересно свидетелство за богомилското движение през последните десетилетия на XIII в.[16]

---

[14] Вж. посочванията у Obolensky, op. c., pp. 26, 134, 181 sqq., 228, 241, 263, n. 3.— Puech — Vaillant, op. c., p. 211 sqq. — Ангелов, пос. съч., стр. 180 сл.

[15] Попруженко, Синодик, стр. 70, § 87.

[16] В текста на Георги Мосхабар се съдържа още едно интересно сведение във връзка с българската история от IX в., което не е излишно да се посочи тук. Като засяга историята на осмия църковен събор от 879—880 г., Георги Москабар пише между другото следното: Καὶ γὰρ περιφανὴς καὶ μεγίστη ἡ τοιαύτη ἁγία (om. M) σύνοδος γέγονεν ἐκδημησάντων καὶ (om. M) τῶν ἑτέρων (om. M) τριῶν πατριαρχῶν. ὅθεν καὶ τὰ πρακτικὰ ταύτης σῴζονται καὶ κατέχονται ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. ὅθεν καὶ ἐκ Ῥώμης τῶν τοιούτων αἱρέσεων οἱ ἐργάται ἐκδιωχθέντες, ᾤχοντο πρὸς (τοὺς M) Βουλγάρους. καὶ διεσπάσαντο ἂν τούτοις τῆς εὐσεβείας, νεοπαγεῖς ὄντας (ἔτι M) ἄρτι τῇ πίστει, εἰ μὴ ὁ τῆς εὐσεβείας βοώτης (βοηθὸς M) θειότατος (om. M) Φώτιος (ὁ θειότατος M) δύο καθολικὰς ἐπιστολὰς πρὸς πᾶσαν πέπομφε τὴν ὑφήλιον, στηλιτεύων ἅμα καὶ διελέγχων τὴν τούτων ἄθεον αἵρεσιν. αἳ καὶ τοῖς Βουλγάροις ἀπεκομίσθησαν κἀκ τούτων διέπτυσαν τὰς φθοροποιοὺς καὶ Θεοῦ ἀφιστώσας τούτων αἱρέσεις καὶ τῶν ἑαυτῶν ὁρίων τοὺς τῆς ἀνομίας ἐργάτας καὶ τοῦ (τοὺς M) Ἀντιχρίστου προδρόμους ἀπήλασαν. . . В този откъс прочее се говори за отношенията между България, Византия и Рим през годините непосредствено след покръстването на българите в 865. С известна неточност Мосхабар загатва тук за известното Фотиево окръжно послание до предстоятелите на източните църкви (срв. българския превод и бележките към това послание у митроп. Симеон, Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса, София, 1917, стр. 119—134). Към това вж. също писаното от В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 2, София, 1927, стр. 118 сл., 65 сл. Кое второ Фотиево послание има пред вид византийският автор, е трудно да се каже с положителност. Възможно е във всеки случай той да загатва също и за обширното послание на Фотий до княз Борис-Михаил от 865 г.

За първообразността и достоверността на Рилската грамота

Грамотата на Иван Шишман от 21 септември 1378 г. се пази, както е известно в Рилския манастир.

Тя е била многократно издавана в нейния първообразен текст и новобългарски превод.[1] Първите издатели на грамотата, както и повечето от изследвачите,[2] които са работили с този исторически извор, приемаха tacito consensu, че тя представя изобщо един оригинален и автентичен паметник от XIV в., та затова изобщо не я поставяха под съмнение. От 70 години насам обаче срещу автентичността и първообразността на грамотата бяха изказани съмнения от неколцина учени. Общо взето, критическите бележки, които се правят по отношение на Рилската грамота, могат да бъдат обобщени като три възражения. На първо място, изказани са съмнения за нейната първообразност: един учен[3] я преценява като прост препис от първата половина на

---

[1] Вж. изданията: В. Априлов, Болгарския грамоты, Одесса, 1845, стр. 82—108, преиздадено в книгата: В. Априлов, Събрани съчинения. Под редакцията на М. Арнаудов, София, 1940, стр. 263—280. — Я. Шафарик: Гласник, VII, 1855, стр. 184—189. — P. J. Šafařík, Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův, Ed. 2-a, Praha, 1873, pp. 105—108. — И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, № 4, 1879, стр. 35—39. — Л. Милетич, Спомен от Рилския манастир. София, 1901, стр. 17—23. — С. С. Бобчев, Старобългарски правни паметници, София, 1903, стр. 167—170. — Г. А. Ильинский, Грамоты болгарских царей, Москва, 1911, стр. 9—10. — Г. Баласчев, Златопечатното слово от цар Иоан Шишман, дадено на Рилския манастир. Минало, I. 4, 1910, стр. 404—411. — Йорд. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, стр. 145—152. — Същия, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 597—600. — Еп. Варлаам, Св. Иван, велики рилски чудотворец и неговия манастир, София, б. г., стр. 191—199. — В. Сл. Киселков, Рилският манастир, София, 1937, стр. 125—140. — Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, София, 1947, стр. 249—256. — Пътеводител за светата Рилска обител и Рила планина, София, 1948, стр. 62—68. — В. Сл. Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, СпБАН, LXX, 1, 1944, стр. 3—8. — Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. XXVII, стр. 177—182, 392—393.—За грамотата вж. също някои други посочвания: М. Д. Балабанов, Отзив за България по Венелиновите писма, СбНУК, II, 1890, стр. 287 сл., 306 сл. — Д. Илков, Няколко паметника от Рилския манастир, СбНУК, XII, 1895, стр. 625 сл.

[2] Срв. например мнението на К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 698—699: „Тя е единствената старобългарска грамота, която е запазена не само в Рила, но и в цяла България; останалите, досега запазени, се намират в Атон или в чужбина. Тя е добре запазена и изглежда, че във времето на турското нахлуване била е упазена може би в Атон и след това пак тук пренесена. Аз не мисля, че е била зазидана, инак от Рилския архив щеше да се запази нещо повече. Целият външен вид напомня съвременните стари сръбски грамоти, каквито немалко съм имал на ръце." Иречек е отбелязал освен това, че грамотата представя „дълъг пергаментов свитък".

[3] Г. Баласчев, Българското скорописно писмо и образци от него. Минало, I 3, 1909, стр. 286—287. — Същият, Златопечатното слово, стр. 400—403.

XVIII в., а друг учен изказа мнение, че тя представя официален препис от времето на самия Иван Шишман.[4] Докато обаче поддръжниците на тези схващания приемат, че грамотата — ако и препис — представя напълно автентичен документ от Иван Шишман, един от нашите учени отрече както нейната първообразност, така и автентичността й.[5] Доводите, които биват изтъквани в подкрепа на тези твърдения, са от дипломатическо-палеографско, историческо или езиково естество. Тези доводи следователно засягат еднакво външните и вътрешните белези на грамотата, подхвърлят на съмнение особености в нейната външна форма и в нейното съдържание. Тъй като грамотата представя един особено важен документ, необходимо е тези доводи да бъдат разгледани подробно и критично. Това се налага особено поради обстоятелството, че грамотата обикновено се смята като богат извор на сведения относно социалната, икономическа и политическата история на България през XIV в.

Доводите против първообразността на Рилската грамота се градят преди всичко върху приписката, която се чете по бялото поле в долния край на грамотата. Преди 45 години покойният Георги Баласчев, като проучваше българското скорописно писмо, засегна пътем също и въпроса за Шишмановата грамота.[6] Именно въз основа на приписката той изказа мнение, че грамотата представяла препис от XVII в. „Ние твърдим, пише Баласчев, че тоя хрисовул е преписан в 1734 г, 12 септември от йеромонах Партений, както туй се установява от скорописната приписка в същия хрисовул, на която никой учен досега не е обърнал нужното внимание. . . Следователно за оригиналния почерк на тоя хрисовул не знаем засега нищо положително.“ Като даде факсимиле от приписката, поставена върху долния край на грамотата, Баласчев направи опит също и да разчете самата приписка. Според неговото четене приписката гласи[7]: „Вѣдомо буди както прійдохъ на поклоненіе светѡгѡ отца Иѡанна пустинижителя рылскагѡ и посѣтихъ красную (сию) ѡбитель царским настояніемъ и иждивленіемъ ѡт основанія созданную и стыя егѡ цѣлебныя мѡщи смиреннѡ лобизахъ и иныя различнія мѡщия в. . . ед. . . икону іакѡ насажденія дарованіу блаженей царици Марі. . . сопружницы султана турецкогѡ. . . азъ настоящіе хрисовулъ или златную печат блаженного цря Іѡанна Шишмана бы(сть) роздушенія[8] преписахъ его на хартію (что и л и да) бы таковое благодѣяніе царское не пришло во забвеніе, но воспоминало ся всегда и пред богомъ и человѣкомъ. Тѣмже вси чтущие прилѣжно да знаете извѣстію іакѡ аще и разграбили неверни и суровіи агаряни дарованая стяжанія ѡт благочестивихъ и православнихъ царей, но они іакѡ лихоимци грабители и стотатци будутъ суждени во огнъ вѣчний со своимъ оучитѡлямъ діаволомъ и лжепророкомъ Мохаметомъ. Вѣрніи же царіе за милость и благотвореніе іаже показали стому отцу Іѡанну во царство небесное со Хрістомъ истинимъ богомъ нашимъ идѣже и мы грешніи благодатію его да сподобымсяв одворитися со всѣми стыми от вѣка, ему аминъ."

---

[4] Ив. Гошев, Рилският хрисовул от 1378 година, Историко-палеографско проучване, Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XXVI, 1949, 26 с.

[5] Киселков, Рилският манастир, стр. 53 сл., 125 сл. — Същият, Автентичен ли е рилският хрисовул, стр. 8 сл.

[6] Баласчев, Българското скорописно писмо, стр. 286 сл.

[7] Баласчев, пос. съч., стр. 296, 297.

[8] По-късно (Златопечатното слово, стр. 400) Баласчев чете тук думата раздрушения.

По-късно приписката биде обнародвана още няколко пъти с малки различия в текста.[9] При първото обнародване на приписката Баласчев се ограничи само да отбележи, че в нея „личи московско влияние".[10] Не след много време в нарочна статия по въпроса за Рилската грамота Баласчев[11] отново използува приписката като доказ против първообразността на грамотата. Тук той заявява, че „с обнародването. . . на скорописната приписка в този хрисовул се установи, че ние имаме работа не вече със самия оригинал, а с препис, който е бил направен (на 1734 г., 12 септември) от краснописеца йеромонах Партения"[12]. Като потвърждение на това свое схващане Баласчев привежда думите на приписката, които той чете донякъде по нов начин в сравнение с първото си четене: „настоящія хрисовулъ или златную печать блаженного царя Іоанна Шишмана бысть раздрушенія, преписвахъ его на хартію, что бы таковое благодѣяніе царское не пришло въ забвеніе, но воспоминалося всегда и предъ богомъ и человѣкомъ". С тези няколко думи Баласчев сметна за изчерпан целия сложен въпрос относно оригиналността на Рилската грамота. Като обявява обаче грамотата за препис, Баласчев все пак не отрича нейната автентичност. Напротив, той особено ясно подчертава нейното значение като исторически извор. „Но този паметник — пише дословно Баласчев,[13] — ако и да представлява препис, нямаме още достатъчно основание да го отнесем към подправените документи и все продължава да има важно значение почти за по-голямата част от нашите научни отрасли." В няколко реда Баласчев е очертал значението на паметника, както сам той се изразява, за „българския богослов", за езиковеда, финансиста, историка и социолога. Според думите на покойния учен „сплетените пък изкусно червени букви, които съдържат във вид на подпис царската титла, представят интерес и за художника; сребърно-позлатеният печат, който виси на копринена връв, има значение за сфрагистика (!) и палеографа и пр."

Изказаното от Баласчев съмнение относно оригиналността на Рилската грамота намери ревностен поддръжник в лицето на В. Сл. Киселков.[14] Като говори за грамотата, Киселков[15] я назовава „така наречения хрисовул", добавяйки, че „повечето учени му отдават голяма важност". Давайки преценка за общия вид на грамотата, Киселков пише, че тя „изглежда нова и е запазена много добре". Що се отнася до значението на грамотата, авторът пише, че тя „има извънредно голяма важност при изучаване старата топонимия на част от Рилската покрайнина". От друга страна, според него въз основа на грамотата „поне до известна степен може да се види с какви владения е разполагал манастирът и с какви привилегии се ползувал някога". Очевидно подбуден главно от приписката на Партений Павлович, Киселков се заема да разгледа обстойно въпроса за автентичността на грамотата изобщо. Като излага мнението на Баласчев, че грамотата била препис, а не първообразен документ, Киселков[16] заявява, че това мнение „нито е прибързано, нито е погрешно". По думите на Киселков „йеромонах Партений Павлович преписал хрисовула на хартия — която дума значи и пергаментна хартия, — понеже видял, че последният бил на разрушение и имало опасност да се забравят Шишмановите благодеяния, ако той не бъде преписан. И това той извършил. Така именно — заключава Киселков — се появил днешният Шишманов хрисовул, който наистина е съвършено запазен и има изглед на нещо ново."[17] Киселков приема, че манастирските братя били помолили Партений Павлович „да им препише хрисовула, за да запазят съдържанието му, понеже той бил вече много негоден, без да искат да мамят света, че Партениевият препис е излязъл из Шишмановата канцелария. Бележката на Партения под текста за тях е била желана, защото чрез нея те мислели, че доказват верността на съдържанието на документа." Подобно на Баласчев, също и Киселков приема, че златният печат отдолу на грамотата е фалшив. Според него „този голям и угледен златен печат ще да е бил изработен, след като Партений написал хубавия хрисовул. По-рано едва ли ще се е досещал някой от монасите да украсява стария похабен документ с такъв голям фалшив златен печат."[18] Несъмнено е прочее, че съдържанието на приписката на Партений Павлович е дало първоначалния повод за всички съмнения относно оригиналността и автентичността на грамотата, като заедно с това тази приписка е била използувана като главен довод за доказване на непървообразността или на неавтентичността на документа.

---

[9] Срв. Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 147. — Киселков, Рилският манастир, стр. 131—137. — Същия, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 8—11. Срв. Дуйчев, Рилският светец, стр. 333—334.

[10] Баласчев, Българското скорописно писмо, стр. 298.

[11] Баласчев, Златопечатното слово, стр. 400 сл. Към статията е приложен „хромолитографиран снимък" от грамотата.

[12] Баласчев, п. т., стр. 400.

[13] Баласчев, п. т., стр. 400—401.

[14] Киселков, Рилският манастир, стр. 53 сл.; стр. 125—140. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 11—41. Към тази статия (пос. м., стр. 42—48) е добавен доклад на покойния Юрдан Трифонов, дето е изложено съдържанието ѝ и са направени някои дребни критически бележки.

[15] Киселков, Рилският манастир, стр. 53 сл.; стр. 125 сл.

Личността на Партений Павлович е сравнително добре позната.[19] Роден вероятно в края на XVII в., той завършил живота си в 1760 г. като викарий на сръбския митрополит в Сремски Карловци (Австрия). Ученолюбив издирвач на славянски ръкописи, Партений усърдно обикалял разни книгохранилища, прелиствал техните ръкописи и твърде често оставял по някоя приписка върху белите полета на старите книги. Така позната е една негова приписка от 1726 г.[20] През 1733—1735 г. той посетил българските земи. От времето на това негово посещение са ни останали няколко подобни приписки. Върху един панегирик от 1623 г., пазен в Черепишкия манастир, той добавил върху началната корица приписка на български и гръцки. От тази приписка[21] узнаваме някои интересни данни за тогавашното състояние на обителта. Като отбелязва, че обителта била „добра“ и мястото било красиво, Партений добавя, че там намерил само един йеромонах, а всички други били вече починали. Тук той изказва пожелание за манастира иже ѿ небытїѧ всѧ словом сотворивый той да оумножит и братїю во ст҃ѣи обители сеи. Еже на оупостѣнии и погасити памѧти ктитѡрѡвъ. Според думите на Партений Павлович Черепишкият манастир бил заплашен от запустение (еже на оупостѣнии), така щото щял да бъде забравен дори споменът за неговите ктитори. На края на приписката йеромонах Партений добавя на гръцки език молитва да бъде умножен броят на манастирското братство.[22] Приписката носи дата месец юни 1733 г., може би вместо 1734 г. Ако датата 1733 г. е вярна, тогава би трябвало да се предположи, че Партений ще да е прекарал в българските земи около две години. Върху апостол от XVIв. се намира друга приписка,[23] от която узнаваме, че Партений през пролетта 1734 г. посетил също и Сеславския манастир. След няколко общи разсъждения Партений се подписал на гръцки език като „йеромонах Партений“ с дата 30 май 1734 г. През началните дни на есента 1734 г. Партений Павлович посетил Рилския манастир. Върху един рилски ръкопис от 1483 г. той поставил дълга приписка с дата 9 септември 1734 г.[24] В приписката Партений съобщава, че се било изпълнило отдавнашното му желание да посети Рилския манастир. След като изрежда някои вести относно историята на мощите на преподобния, заимствувани от житието му, Партений завършва приписката с думите, че светецът бил изволил да почива на това място, за да бди за своите люде — благоверния български народ, да го избавя от „различни изкушения и насилия от страна на бесовете и неверния агарянски народ“. Три дни по-късно Партений поставил своята приписка върху Рилската грамота. Тази приписка носи дата 12 септември 1734 г. В началото на приписката той повтаря отчасти онова, което е казано в приписката от 9 септември 1734 г., а именно, че пристигнал на поклонение на манастира, смирено целунал мощите на основателя на обителта, както и различните други мощи, поставени в иконата, подарена от „царица Мара“, дъщерята на сръбския деспот Георги Бранкович и съпруга на султан Мурад II. Тук Партений прибавя буквално: „А като видях настоящия хрисовул или златен печат на блаже-

---

[16] Киселков, пос. съч., стр. 134 сл.

[17] Киселков, пос. съч., стр. 135.

[18] Киселков, пос. съч., стр. 136—137.

[19] За него вж. посочванията у Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, стр. 82. — Същия, Български старини, стр. 594 сл. — П. Динеков, Първи възрожденци, София, 1914, стр. 49—53. — Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 10 сл. — Дуйчев, Рилският светец, стр. 421 сл.

[20] Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, стр. 71, № 2481. — Срв. Иван Гошев, Към историята на Черепишкия манастир, Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XXII, 1944—1945, стр. 20, бел. 15, с дата 1727 г.

---

[21] Ив. Гошев, Църковни старини из Врачанската епархия, Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XI, 9, 1933—1934, стр. 6. — Същият, Към историята на Черепишкия манастир, стр. 19 сл.

[22] Вж. текста у Гошев, Църковни старини, стр. 6. — Същия, Към историята на Черепишкия манастир, стр. 20: Ναὶ Κύριε, εἰσάκουσον ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτολοῦ καὶ πλῆθ(υνον) τὴν ἀδελφότητ(α). 1733 (! ?) Ἰουνίου. Παρθένιος Παύλου ἱερομόν(αχος). В двете статии са дадени две четения на приписката, които съдържат известни различия помежду си, та би било желателно тя да бъде проверена отново. Както и да е обаче, тя издава добро познаване на гръцкия език от страна на Партений Павлович.

[23] Вж. текста у Ив. Гошев, Стари записки и надписи, III. Год. на Софийския университет, Богословски факултет, XII. 6, 1934—1935, стр. 7. Към това срв. Дуйчев, Рилският светец, стр. 421.

[24] Вж. текста на приписката у Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, София, 1903, стр. 93. — Приписката е отпечатана на Партений Павлович от Баласчев, Българското скорописно писмо, стр. 286, бел. 1. — Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 127. — Същият, Български старини, стр. 594—595. Срв. също приписката от 1740 г. у Стојановић, пос. съч., II, стр. 128, № 2808.

ния цар Иван Шишман близко до разрушение (близ раздроушениѧ), преписах го на хартия (на хартію), та това царско благодеяние да не бъде забравено, но да се помни винаги и пред бога, и пред човеците. Поради това всички, които четете прилежно, добре да знаете, че неверните и сурови агаряни, ако и да са разграбили притежанията, дарени от благочестивите и православни царе, те ще бъдат осъдени като лихоимци, грабители и светотатци във вечния огън заедно със своя учител дявола и лъжепророк Мохамеда.“ В противовес на това, завършва Партений своята приписка, онези „верни царе“, които проявили „милост и благотворение“ към основателя на обителта, щели да бъдат удостоени с небесното царство. Могат да породят известно съмнение две места от този текст. На първо място, що трябва да се разбира от израза, че Партений бил намерил грамотата близ раздроушениѧ? Баласчев[25] и Киселков[26] тълкуват това място в смисъл, че самата грамота тогава била заплашена от разрушение, тъй като била похабена от времето. Като възразява на това тълкувание, покойният Йордан Иванов правилно посочи,[27] че в същност „хрисовулът бил изложен на опасност“. Пристигнал в българските земи от Сърбия след продължително пребиваване в западните страни, Партений Павлович не е можел да не бъде твърде чувствителен към състоянието на манастирите, които посетил. Те всички в неговите очи били изложени на голяма заплаха преди всичко от турците. Думите му, че грамотата била „близко до разрушение“, трябва да се свържат с онова, което той пише за състоянието на Черепишкия манастир, като заявява, че той бил заплашен от запустение (еже на оупостѣнии). Предвижданията на йеромонах Партений прочее не са били напразни: действително средата и втората половина на XVIII век представят време на извънредно големи изпитания за Рилската обител.[28] Когато говори, че златопечатникът бил „близко до разрушение“, Партений Павлович е желаел да изтъкне с тези думи тежкото положение на самата Рилска обител и опасността, която тегнела над нея. Именно поради това опасение Партений се заел да препише грамотата. Във връзка с това той добавя: преписахъ его на хартію. Действително в средновековни славянски паметници с думата хартіа твърде често се обозначава пергаментът.[29] В дадения текст обаче думата означава несъмнено чисто и просто хартия. Не е трудно да се отгатне, защо именно Партений Павлович е посочил това обстоятелство. За него, който така ревностно обикалял манастирите и ровел в техните книгохранилища, не е било трудно да познае, че Рилската грамота е писана на пергамент. Точно това съзнание го е накарало да пише в своята приписка, че бил преписал грамотата не на пергамент, както бил писан първообразът, а тъкмо на хартия. В думите на преписвача трябва да съзрем противопоставянето между оригинала, писан върху пергамент, и преписа, писан на хартия. Ако бихме тълкували, от друга страна, посочването на Партений Павлович, че преписал грамотата „на хартію" в смисъл, че тази грамота, както е запазена днес, е написана действително на хартия, това би било непростимо невежество. Странно е даже, че в българската научна книжнина[30] е могло изобщо да се спори по въпроса, дали Рилската грамота е писана върху хартия, или върху пергамент.[31] Както това е отбелязано много правилно от цяла редица по-стари изследвачи,[32] златопечатникът е писан върху хубав бял пергамент. Това обстоятелство вече само по себе си би било достатъчно да ни убеди, че пазеният днес в Рилския манастир документ не може да бъде смятан за тъждествен с преписа, приготвен от Партений Павлович върху хартия. Прочее трябва да се предполага, че йеромонах Партений ще да е направил за себе си препис от грамотата върху хартия. Где се намира днес този препис — това е твърде трудно да се установи, защото от архивата на Партений Павлович не ни е известно нищо или почти нищо поне до този ден.

---

[25] Баласчев, Златопечатното слово, стр. 400 сл.

[26] Киселков, Рилският манастир, стр. 133. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 10 сл.

[27] Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 147 сл. — Същият, Български старини, стр. 594 сл.

[28] За подробности относно историята на манастира през това време вж. Дуйчев, Рилският светец, стр. 335 сл.

[29] Някои посочвания относно това вж. у Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, XXI, Писанье повеља. Глас Српске Кр. акад., CLVII, 1933, стр. 223 сл. Това обозначение обаче се отнася към средновековието, не толкова към по-ново време.

От времето, което Партений Павлович прекарал в Рилския манастир, ни е останала още и друга приписка, която досега не е отъждествена и използувана от изследвачите. Думата е за тази дълга приписка, която е поставена на последния лист на един ръкопис от XVI в., съдържащ житието на сръбския просветител архиепископ Сава.[33] Проучването на тази важна приписка може да ни даде ценни данни и за тълкуването на приписката, добавена към Рилската грамота. След като прочел житието на сръбския светец, Партений добавил: „Истина е всичко това, което е разказано тук. Обаче днес поради нашите грехове, както аз видях с моите собствени очи, манастирът Милешево е разорен и опожарен, а мощите на свети Сава, както казват, са изгорени от проклетите агаряни. . ." По-нататък той съобщава, че целунал мощите на други светци (лобызах и цѣловахъ...), които мощи били запазени и до това време. Тези подробности, които съобщава тук, представят интерес между другото, защото от тях узнаваме где е странствувал Партений Павлович. Така той споменава за посещението си в манастира Студеница, в Дечанския манастир, в София, в сръбската патриаршия в Печ, в манастира Крушедол. Едни от мощите били изгорени от „неверните агаряни", а други били запазени къ постыжению же и посрамлению на „нечестивите агаряни", на „зломъдрените еретици латини, арменци, несторнани и други отстъпници и отцепници от православната вяра и от правите догми на нашата източна и апостолска църква". Накрая той съобщава за поклонението пред мощите на основателя на Рилската обител. Докато покойният Е. Спространов не бе успял да разчете края на приписката, архимандрит Климент Рилец можа да разчете подписа „Партений Павлович йеромонах" с датата 1735 година.[34] Приписката показва прочее какви наблюдения отнесъл Партений Павлович от посещението си в разните манастири в Сърбия и в България, както, от друга страна, неговите чувства по отношение на завоевателите турци. Картината на разрушение и опожаряване на обителите, които Партений посетил, напълно естествено е можела да породи у него основателното опасение, че същата участ можела да сполети и самата Рилска обител, а заедно с това и Рилската грамота.

---

[30] С. С. Бобчев, Три новоиздадени познати български хрисовули, ПСп, LXIII, 5—6, 1902, стр. 455: „хрисовулът не е на пергамент, а на бяла книга".

[31] Наскоро след това С. С. Бобчев, На пергамент или книга е писан рилският хрисовул? П. т., LXIII, 7—8, 1902, стр. 626, направи поправка към изказаното от него самия мнение, като добави, че хрисовулът е писан на пергамент. Срв. същия, Старобългарски правни паметници, стр. 170, бел. 1.

[32] Срв. Априлов, Болгарския грамоты, стр. 102. — Същия, Събрани съчинения, стр. 276: „подлинная грамота писана на пергаменте", — Иречек, Пътувания, стр. 639. — Милетич, пос. съч., стр. 117.

[33] Вж. текста у Спространов, Опис, стр. 44—45.

[34] Спространов, пос. съч., стр. 45, заявява, че „ръкописът е подрязан, та краят

Йордан Иванов посочи между другото,[35] че Партений Павлович „не е могъл да мистифицира Шишмановата грамота и отдолу сам да се издаде за подправката. Нито пък рилското братство — добавя той — би позволило на един гост на манастира да напише царска грамота с бележка отдолу, че тя не е истинска, толкова повече дето въз основа на тия български грамоти нашите монаси са молили турските султани за нови фермани и правдини. . ." Тези разсъждения на известния наш славист и историк не губят днес нито най-малко своята доказателна сила въпреки възраженията на Киселков,[36] който изказа мнение, че „братята съзнателно помолили Партения да им препише хрисовула, за да запазят съдържанието му. . ., без да искат да мамят света, че Партениевият препис е излязъл из Шишмановата канцелария. Бележката на Партений под текста за тях е била желана, защото чрез нея те мислели, че доказват верността на съдържанието на документа." Трябва човек да не познава онази ревност, с която не само някогашните иноци, но и днешните иноци — например на Света гора — пазят от външните посетители своите документи, за да пише подобно нещо. XVI и XVII век е време, когато подправянето на старинни документи представя едно обичайно занимание.[37] Подправячите на документи, общо взето, винаги се стремят да дадат на своите подправки такава външна форма, която да ги доближава колкото може повече до първообразните документи. Достатъчно е да си спомним за някои от фалшивите или подправени документи, които ние притежаваме за българското средновековие и които са изникнали все през началните векове на турското владичество. Такива документи, несъмнено подправени, въз основа, разбира се, на по-стари оригинални и автентични документи са например известната Сводна грамота,[38] грамотата, приписвана на Калиман, наследника на Иван Асен II,[39] една грамота на славянски език, приписвана

не може да се прочете". Трябва да изкажа и тук най-сърдечна благодарност на рилския брат архимандрит Климент Рилец, който разчете края и спомогна за сравнението между отделните приписки (частно писмо от 7 декември 1954 г.).

[35] Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 147 сл. Срв. същия, Български старини, стр. 594 сл.

[36] Киселков, Рилският манастир, стр. 135 сл. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 14 сл.

[37] По въпроса за подправянето и фалшифицирането на документи вж. подробно: Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, XXV, О фалсификованим повељама, Глас, CLXIX, 1935, стр. 15—18, с множество посочвания. — Вж. също ценните приноси на Fr. Dölger, Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts: Metropolit Makarios von Monembasia. Otto Glauning zum 60. Geburtstag. Festgabe aus Wissenschaft und Bibliothek, Leipzig, 1936, pp. 25—35.— Idem, Urkundenfälscher in Byzanz, SA. aus der Stengel—Festschrift, I, 1952, pp. 1—20.—Някои други посочвания вж. Дуйчев, Лекции по архивистика, стр. 12 сл.

[38] За нея вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Приноси към историята на Иван Асеня II, СпБАН, LXVI, 3, 1943, стр. 153 сл. и стр. 153, бел. 36.

[39] За тази грамота вж. посочванията у Дуйчев, пос. съч., стр. 157 сл. и стр. 157,

на византийския император Андроник II,[40] и др. Техните съставители, които са работили през XVI—XVII в., са положили всички усилия да им придадат облика и съдържанието на автентични документи. Ние познаваме, от друга страна, различни документи, свързани с българското средновековие, но запазени само в преписи от малко по-късно време.[41] Никой от тези преписи обаче не е представен като дело на частно лице, което безотговорно е направило своя препис. Напротив, тези преписи винаги са представени като заверени или видимирани документи[42] предимно от страна на известна църковна власт, защото само по този начин те са могли да имат стойността на правни доказателствени документи. Не може следователно да се допусне, че ако някогашната Рилска грамота е била твърде много разрушена, рилското манастирско братство ще се съгласи да я замести с прост препис, извършен от случаен посетител на обителта. За нас днес грамотата представя единствено богат исторически извор, който се отнася за отдавна изминали времена. За манастирските братя както през средновековието, така и през турското владичество грамотата е съставяла преди всичко един юридически документ, с помощта на който те доказвали своите права върху обширните владения на обителта. Ако в архива на Рилския манастир и до днес са запазени много добре цяло богатство от документи, издадени на манастира от турските султани още от първите времена на турското владичество у нас,[43] колко повече е трябвало иноците да се грижат за своята най-важна дарствена грамота от средновековието.

Не бива нито най-малко да ни учудва обстоятелството, че днес грамотата е запазена много добре и „има изглед на нещо ново"[44], без да пострада от превратностите, които се излели върху обителта. Съществуват наистина много случаи в историята на други обители, например на Света гора атонска, гдето обителите са преживели не по-малко „тъжна и бурна история", но все пак техните документи са се запазили сравнително добре и до ден днешен.[45]

бел. 49. — Вж. за нея също писаното от М. Дринов, Съчинения, III, София 1915, стр. 308 сл. — За съжаление тази фалшива грамота е използувана като достоверен извор за историята на средновековието: вж. История Болгарии, I, Москва, 1954, стр. 128 и бел. 5 (по изданието на Априлов, пос. съч., стр. 33) и стр. 133 и бел. 3 (по изданието на Бобчев, Старобългарски правни паметници, стр. 163—165).

[40] W. Regel — E. Kurtz — B. Korablev, Actes de l'Athos, IV, Actes de Zographou. Прил. к ВизВрем., XIII, Nr. 1, 1907, pp. 163—165. Вж. изследването на покойния В. Н. Златарски, Тъй наречените „грамоти" на Пинция и неговия син Плезо, Годишник на Софийския университет, XV—XVI, 1920, стр. 58, гдето е разгледан обстойно въпросът за други фалшиви документи във връзка с българското средновековие.

[41] Такъв е случаят например с трите гръцки грамоти от времето на Иван Александър, за които П. Мутафчиев, Към историята на месемврийските манастири, Сборник в чест на В. Н. Златарски, София, 1925, стр. 163—183, изказа мнение, че са подправени. В действителност по разни белези трябва да се заключи, че те са автентични, но запазени в по-късен препис; вж. подробности у Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. XXV, 140—149, 380—383. — Същия, Проучвания върху българското средновековие СбБАН, XLI, 1, 1945, стр. 123—129.

[42] Срв. посочванията у Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 383.

[43] Вж. документите, обнародвани от Д. Ихчиев, Турските документи на Рилския манастир, София, 1910, стр. 4 сл.

[44] Киселков, Рилският манастир, стр. 135. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 18.

[45] Заслужава да се припомни предположението на Иречек, Пътувания, стр. 638, ча грамотата по времето на турското нашествие ще да е била пренесена на Атон, а по-късно

През годините на бури и изпитания иноците от Рилската обител са се постарали да запазят не само своята грамота, но също и доста голям брой от своите стари ръкописи.[46] От друга страна, когато се говори в нашите извори за „запустение" на обителта към средата на XV век,[47] това трябва да се приеме с известни уговорки — като риторическо преувеличение. Дори и през онова време — ако и да настъпил упадък — животът в обителта не ще да е загаснал напълно.[48] Това обстоятелство е позволило да се обезпечи безпрерившост в съществуването на манастира, следователно и да се запазят някои от найценните негови документи и ръкописи. Извънредно интересни посочвания в това отношение се съдържат в договора между Рилския манастир и светогорския руски манастир „Св. Пантелеймон" от 1466 година.[49] Там се говори, наистина не съвсем ясно, за „хрисовулите на прежните свети ктитори". Освен това на манастирските братя, които оставали в обителта, били предадени различни имущества „по списък заедно с царските постановления". За съжаление тези посочвания не са напълно ясни и от тях не може да се разбере дали става дума за средновековни български грамоти, или пък повечето за документи, издадени от турските султани. Във всеки случай от текста на договора може да се заключи поне това, с каква грижа са се отнасяли иноците от Рилската обител през времето на нейното обновление към грамотите, които тя притежавала. От договора може да се види, от друга страна, че някои манастирски ценности по времето на упадъка на обителта са били съхранявани в руския светогорски манастир Св. Пантелеймон, а по-късно са били върнати отново в Рила. Не е ли сторено това именно и със самата Рилска грамота, която монасите още твърде рано ще да са оценили като един от своите найважни документи? Всичко това би ни обяснило много добре нейната добра запазеност до наши дни.

За да се прецени доказателната стойност на приписката на Партений Павлович, би следвало най-сетне да се направи едно малко палеографско сравнение между нея и самата Рилска грамота. Както е изтъкнато много добре от неколцина от старите изследвачи,[50] грамотата е написана с „хубав, четлив, характерен полуустав от XIV в." или, както друг учен се изразява,[51] с „хубав полуустав, тъмноръждив цвят", докато „киноварени са главните букви и подписът на царя". Заслужава да се направи само едно бегло сравнение между писмото на грамотата с неправилното, дори некрасиво писмо в скорописната приписка на Партений Павлович. Грамотата е писана наистина от майстор-калиграф от XIV в. подобно на най-добрите ни ръкописи от онова

е била върната обратно. Милетич, пос. съч., стр. 117, предполага, че „хрисовулът дълго време ще да е бил нейде на сухо място скрит, та не е пострадал твърде много нито пергаментът, нито писмото".

[46] За рилските ръкописи от средновековието вж. посочванията тук, стр. 220 сл.

[47] Срв. Киселков, Рилският манастир, стр. 55 сл.

[48] Вж. за това у Дуйчев, Рилският светец, стр. 272 сл.

[49] Вж. текста в превод, обнародван у Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 153—154 Договорът не е обнародван задоволително и в първообраз. Други посочвания вж. у Дуйчев, Рилският светец, стр. 284—287, 409, бел. 394, гдето са дадени допълнителни библиографски указания.

[50] Срв. Милетич, пос. съч., стр. 117.

[51] Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 146. — Срв. същия, Български старини, стр. 594.

време. Не е нужно да се прави подробна съпоставка между отделните букви на писмото, с което е написана грамотата, и буквите в Партениевата приписка: между тях не може да се посочи никаква прилика, дори най-далечна. Наистина може да се възрази, че при преписването на грамотата Партений Павлович се е водил по своя средновековен български образец и се е стараел да го предаде колкото е възможно по-точно и правилно. Това възражение обаче би било напълно неубедително, защото при преписването на първообраза Партений — колкото и да би се старал да наподобява неговите букви — все би пропуснал да изпише някоя буква по своя начин на писане. От друга страна, лицето, което би преписало с такова старание дългата старобългарска грамота, само би попаднало под влияние на нейното писмо. Твърде наивно е прочее да се твърди от палеографско гледище, че двата документа могат да излязат от ръката на един и същ писач: те са основно различни по своето писмо, по написа на отделните букви и по общия ductus на писмото. Да се твърди противното, това би значело да се проявява недостиг на всякакъв палеографски усет и подготовка.

От друга страна, налага се да се обърне внимание и върху употребеното мастило при писането на грамотата и на приписката. Без да се прибягва до нарочен химически анализ на мастилото — а това би било много желателно,— ясно е, че грамотата е писана с някакво устойчиво мастило, което днес е придобило тъмнокъждив цвят. Мастилото обаче е проникнало много добре в писмовната материя и в цялата обширна грамота могат да се посочат само няколко единични букви, които са избледнели донякъде поради промяна в цвета на мастилото. Общо взето, документът се чете много лесно поради запазването на мастилото, с което бил написан. Съвършено различно е състоянието на приписката на Партений Павлович. Изложена на влиянието на слънчевите лъчи, изглежда, само от няколко десетилетия, тази приписка все повече и повече избледнява. Още по времето, когато над нейното разчитане се е трудил покойният Баласчев, сиреч преди около 70 години, отделни думи в нея са били нечетливи поради избледняване и изтъркване на мастилото. Към 1934 г., значи около 25 години след Баласчев, Киселков,[52] както сам признава,[53] намерил приписката „доста изтъркана, та мъчно се разчита", и я предава „доколкото" можел да я разчете, „с изключение на три думи". Днес приписката е още по-нечетлива. Несъмнено, е че мастилото, с което е написана приписката, е напълно неустойчиво, особено на слънцето, и много бързо се променя, което не може да се каже за мастилото, използувано от писача на Рилската грамота.[54] Не може да се мисли в същото време, че Партений Павлович е използувал за преписването на грамотата един вид черно или тъмно мастило и киновар за подписа и някои букви и слова, а за своята приписка използувал съвършено различно мастило. Очевидно е, че онези учени, които поддържат мнение, че приписката и преписът на грамотата са излезли изпод ръката на йеромонах Партений през есента на 1734 г., забравят едно от найелементарните правила при палеографските проучвания на стари, па и на нови документи: проучването на писмото и мастилото като средство за установяване на единство или различие между отделни документи. Нека припомним отново, че самото мастило, с което се пишат документите, съставя един от съществените външни белези и служи като добра основа за палеографска проверка.[55] Именно с оглед на това прави странно впечатление признанието на един от поддръжниците на схващането за неавтентичността на грамотата,[56] когато пише за Партениевата добавка: „По външния си вид тази приписка съвсем се отличава от текста на хрисовула. Само цифрите, с които е отбелязана датата, съответствуват по големина и външност на текста на хрисовула и подсещат, че авторът на приписката е бил и опитен калиграф и че той може да е написал и самия хрисовул. Днес приписката не се поддава лесно на точно четене, понеже много от буквите са отчасти или изцяло избледнели, или изтрити.“ Опитът да се установи някаква дори и най-малка общност между писмото на грамотата и писмото на приписката, както и да се оцени Партений Павлович като калиграф, който можел да даде познатия нам препис на грамотата, е неубедителен. Датата, добавена в края на приписката, наистина е написана с по-едри писмени знаци, които наподобяват „по големина и външност“ писмото на златопечатника, но сходството завършва тук: те напълно се отличават от писаното в грамотата, гдето не са употребени никакви арабски обозначения на цифрите. Изобщо приписката на Партений Павлович върху долния празен край на Рилската грамота има това значение, което имат всички други негови приписки и бележки по познатите ръкописи: като свидетелство, че даден паметник е попаднал в негови ръце, че той го е чел, преглеждал или дори преписвал.

---

[52] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 9, бел. 3.

[53] Киселков, Рилският манастир, стр. 132, бел. 2 и 3.

[54] Въпреки неколкократни предупреждения към манастирската управа както Рилската грамота, така и договорът от 1466 г. са изложени понастоящем в музея на манастира и, разбира се, могат да бъдат повредени от влагата или слънчевите лъчи. Добре е да бъдат заместени от фотокопия.

Предположението, че Партений Павлович направил препис на грамотата върху хартия, и то за себе си, се потвърждава и от съотношението между самата грамота и поставения в долния ѝ край златен печат. В научната книжнина са изказани две напълно противоположни схващания относно златния печат, прикачен към грамотата. Докато едни от изследвачите,[57] в това число и последният, който се е занимавал с грамотата,[58] приемат, че печатът е истински, други поддържат, че този печат в същност представя само един фалшификат от късно време — именно от XV—XVIII в.[59] Изхождайки от своето схващане, че Партений Павлович е преписвач на грамотата, Киселков се опитва да наложи друга датировка на печата. Според него печатът произхожда от XVIII в.: „Този голям и угледен златен печат ще е бил изработен, след като Партений написал хубавия хрисовул.“[60] Другаде същият автор[61] добавя, че „щом като рилските монаси се досетили да си послужат с фалшив златен печат, за да придадат по-голяма стойност и достоверност на новия Партениев препис от по-стария текст на христовула, всеки е в правото си да допусне, че същите монашески среди са се досетили по-рано да се сдобият и с подложен хрисовул". В тези разсъждения се крие едно основно противоречие по отношение на тълкуванията на самата приписка на Партений Павлович. Както е известно, печатът представя изобщо един от съществените външни белези на документа и едно важно средство за потвърждение на неговата оригиналност и автентичност.[62] Именно поради това много често при истински документи, когато първообразните печати биват загубени или унищожени, биват прикачвани подправени печати или пък върху подправени документи с цел да се придаде изглед на по-голяма достоверност биват прикачвани истински печати. Из нашите документи могат също да се посочат няколко подобни случая.[63] Приемайки, че печатът към Рилската грамота е наистина подправен през по-късни векове, би било необходимо да допуснем, че този печат е бил прикачен само за да придаде по-голяма автентичност на документа, с други думи казано — да бъде представен за истински и оригинален. Сам Киселков приема, че след като Партений Павлович направил своя препис на грамотата, иноците от обителта му прикачили този подправен златен печат с цел да му „придадат по-голяма стойност и достоверност". Но ако приписката на Партений Павлович трябва да се тълкува тъкмо в смисъл, че той преписал стария златопечатник и този препис е днешният златопечатник, който ние познаваме, как тогава иноците биха допуснали да се направи подобна добавка върху долния край на документа? Напълно прави са разсъжденията на покойния Йорд. Иванов, че Партений не би издал своята „мистификация", ако той наистина би оставил в обителта своя препис на мястото на по-ранния оригинал или по-стар документ. Онзи, който критикува тези разсъждения на големия славист, заявявайки, че монасите „не искали да мамят света, че Партениевият препис е излязъл из Шишмановата канцелария",[64] противоречи на собственото си твърдение, че чрез поставянето на подправен златен печат те желаели да „придадат по-голяма стойност и достоверност на новия Партениев препис."[65] Това е порочен в основата си кръг на разсъждение. Това би било все едно да се твърди, че рилските иноци, от една страна, позволили на Партений Павлович да прибави в долния край на златопечатника своята бележка, чрез която би утвърдил, че оставя на манастира само един препис от стария хрисовул, а, от друга страна, същите монаси се били постарали да създадат впечатление, че документът е оригинален и автентичен, като му прикачили един златен печат. Тъкмо чрез предположението относно това, че монасите прикачили подправения печат, за да придадат по-голяма достоверност на грамотата, се подкопава основата на схващането, че същите тези рилски братя биха позволили на йеромонах Партений да приготви препис на грамотата и да заяви така открито, че настоящият документ представя само този негов препис. Напротив, от самия факт, че след загубването на оригиналния печат монасите се погрижили да прикачат един нов, подправен печат към документа, потвърждава най-добре мисълта колко грижливо се отнасяли рилските иноци към своите грамоти, колко много залягали те за тяхното запазване и колко старания полагали, за да изтъкват тяхната неподправеност и автентичност.

---

[55] Вж. някои посочвания у Дуйчев, Лекции по архивистика, стр. 33 сл. — Станојевић, Студије о српској дипломатици, XXI, Писање повеља, стр. 227 сл.

[56] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 8 сл.

[57] Срв. В. Добруски, Три старобългарски царски печата, СбНУК, XVIII, 1901, стр. 816 сл.

[58] Гошев, Рилският хрисовул, стр. 17 сл.

[59] Баласчев, Златопечатното слово, стр. 401—403. — Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 151—152. — Същият, Български старини, стр. 595—597. — Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, София, 1924, стр. 162—163.

[60] Киселков, Рилският манастир, стр. 136—137.

[61] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 20—21.

---

[62] По въпроса вж. общо у Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, XVI. Печат. Глас, CXXXII, 1928, стр. 1—26, с множество посочвания. — Срв. също Дуйчев, Лекции по архивистика, стр. 40 сл.

[63] Така напр. към фалшивата Калиманова грамота е прикачен един истински златен печат на Иван Асен II, който печат ще да е бил взет от някаква грамота на споменатия владетел; вж. посочванията за това у Дуйчев, Приноси, стр. 157 сл.

[64] Киселков, Рилският манастир, стр. 135.

[65] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 20.

Както е известно, при проучването на печата, приложен към даден документ от средновековието, проучва се не единствено печатът сам по себе си, но и начинът, по който той е прикрепен към документа.[66] Прави впечатление, че печатът е прикачен към нашата Рилска грамота посредством снопче копринени конци, които са промушени през пергамента по един твърде особен начин. Съпоставката с разни документи от византийската епоха,[67] както и някои други български или сръбски грамоти[68] показва, че в случая е бил следван почти неотклонно един установен начин на прикачване. Ако печатът наистина е подправен, очевидно подправачът е наподобил тук начина на прикачване, който е намерил преди това. С други думи казано, някогашният оригинален печат на Иван Шишман по онова време е бил вече откъснат, обаче върху долния край на грамотата личели все още следи от копринения конец, с който печатът бил прикачен. Времето, когато бил приготвен този подправен печат, не може да се смята за окончателно уточнено. Ако приемем, че печатът произхожда от XVIII в., то неговото изработване би могло да се свърже именно с личността на Партений Павлович. Не би било изключено предположението, че тъкмо Партений Павлович ще да е обърнал особено внимание на Рилската грамота, както това е показано и от самата негова приписка. По този начин той ще да е накарал иноците от Рилския манастир да се погрижат не само за запазването на грамотата, но и ще да им е внушил мисълта чрез добавка на новоизработен златен печат на мястото на изчезналия постар печат да потвърдят нейната автентичност.

От страна на изследвачите, които поддържат схващането за неоригиналността и неавтентичността на Рилската грамота, са изтъквати обаче и други доводи в подкрепа на това схващане. Според думите на Киселков,[69] „дори и да не бяха налице фалшивият печат и бележката на йеромонаха Партений, все пак автентичността на Рилския хрисовул следвало би да се отхвърли и поради други съображения". Необходимо е да се разгледат подробно и тези доводи и да се прецени тяхната доказателна стойност. На първо място, Киселков изтъква, че „щом като от книжовното богатство на манастира през XIV в. не е останал никакъв спомен, невероятно изглежда да бъде запазен само хрисовулът"[70]. Това твърдение е неточно преди всичко с оглед на онези книжовни богатства, които днес се пазят в манастира. От Рилския манастир произхождат няколкото глаголически откъса с текста на Паренезиса на Ефрем Сирски.[71] Може да се предположи, че този книжовен паметник е възникнал именно в Рилската обител през XI в., а не е бил пренесен от друга книжовна школа. От друга страна, изглежда, че ръкописът с глаголическия текст ще да е бил запазен сравнително до късно време и е бил разкъсан едва през първите векове на турското робство,за да бъде употребен като материал за подвързия. При своето посещение в Рилския манастир през 1845 г. Виктор Григорович открил също и друг глаголически лист, пак от XI в., с текста на някакво поучение с молитва към св. Троица.[72] От Рилския манастир произхождат две неделни евангелия със среднобългарска редакция, писани през XIII в. на пергамент.[73] Запазен е също един псалтир, част от който произхожда от XIV в.[74] От XIV в. произхожда, както изглежда, един кирилски препис на славянския превод на Паренезиса на Ефрем Сирски.[75] В манастирската библиотека се пази ръкопис със среднобългарски текст на Лествицата, преписана в 1364 г. при Търново и изпратена вероятно още на времето като дар за Рилската обител.[76] Там се пази и друг препис на Лествицата, все от XIV веч.[77] Всичко това, разбира се, представя само една твърде жалка останка от някогашното книжовно богатство на Рилската обител. Очевидно по-голямата част от ръкописите и документите, които манастирът някога притежавал, била пръсната, разнесена или унищожена през турското владичество. Въпреки всичко не може да се твърди така голословно, че от средновековното книжовно богатство на обителта до днес не е запазено нищо. Покрай разните средновековни български ръкописи братята от Рилската обител несъмнено положили усилия да запазят предимно златопечатника на Иван Шишман от 1378 г. именно защото винаги са го ценили като един от най-важните свои писмени паметници.

---

[66] Вж. посочвания за това у Станојевић, Студије. . ., XVI, Печат, стр. 3 сл.

[67] Вж. снимките у Fr. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München, 1931, tab. VI (12); VII (14); XXV; IX (17) etc.

[68] Вж. снимката у Ильинский, пос. съч., табл. 4.

[69] Киселков, Рилският манастир, стр. 137.

[70] Киселков, п. т., стр. 137. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 18 сл.

Като доказ за неавтентичността на Рилската грамота се изтъква на второ място това, че за нея не споменава никой от книжовниците през времето от XV до XVII в.[78] Действително за документа споменават с думи, които не винаги са напълно ясни, едва Паисий Хилендарски,[79] безимениата Зографска история[80] и йеромонах Спиридон.[81] Тези три споменавания за грамотата произхождат все от втората половина на XVIII в. Напротив, никой от по-ранишните книжовници не говори нещо за съществуването на тази грамота. Според мнението на Киселков[82] „за хрисовула трябваше да спомене риломанастирският историограф Владислав Граматик, риломанастирският брат и книжовник Мардарий или пък някой друг духовник или мирянин, посетил светата обител с една или друга цел". Тези изисквания обаче са неоправдани. Преди всичко за времето до началото на XVIII в. притежаваме сравнително оскъдни материали относно историята на манастира. Наистина Владислав Граматик описва събития из историята на манастири, но това са такива събития, на които той е свидетел или най-малкото близък съвременник. Неговата „Повест за пренасяне на мощите" представя само едно продължение към житието, съставено от патриарх Евтимий.[83] Ако той действително би описвал самостойно историята на манастира през XIV в., бихме могли да очакваме да спомене също и дарствената грамота, издадена на обителта от Иван Шишман. Както повечето от книжовниците от първите векове на турското владичество, така също и Владислав Граматик живее напълно под обаянието на последния патриарх на средновековна България. За него Евтимий Търновски е такъв авторитет, върху чиито писания не бива да се посяга. Тъкмо поради това Владислав Граматик е преписал житието, съставено от Евтимий, без да внесе никаква поправка или добавка към него. Той е сметнал очевидно, че писаното от патриарх Евтимий върху средновековната история на обителта е напълно достатъчно и не се нуждае от никакви допълнения или оправки. В няколкото приписки, които Владислав ни е оставил,[84] той също не се занимава с миналото на манастира; него го интересува главно настоящето на обителта и собствените му книжовни занимания. Същото трябва да бъде казано и за Владиславовия приятел и съвременник Димитри Кантакузин.[85] Житието и възхвалата, които той съставил, представят — що се отнася до средновековната история на Рилския манастир — чиста сглоба, главно по познати извори и, на първо място, въз основа на Евтимиевото житие. Очевидно също и Димитри Кантакузин е намерил за ненужно да добави каквото и да било към писаното от Евтимий относно средновековната история на манастира. Както Владислав Граматик, така и Димитри Кантакузин са дали самостойно изложение върху историята на обителта едва що се отнася до XV в. За това време те са дали доста подробни сведения, в чиято добросъвестност не можем

---

[71] Вж. за това повече у Дуйчев, Рилският светец, стр. 161—164, 399—400; 225. На част от тези глаголически откъси обърнал внимание още К. Иречек, Български дневник, 1879—1884, I, Пловдив—София, 1930, стр. 241—242, който под дата 19/31 юли 1880 г. пише в дневника си: „Намерих глаголическа отпечатък върху кориците на Адриантовия св. Иван Златоуст. Веднага захванах да си правя извлечения.“ На 2 август/21 юли той пише, че се занимавал с „глаголическия отпечатък върху дървените корици (на Адрианта)“. Откъсите ще бъдат издадени изцяло от акад. Ив. Гошев.

[72] Вж. В. И. Срезневский, Переписка И. И. Срезневскаго с В. И. Григоровичем, СпБАН, LIV, 1937, стр. 88—89, 10 и др.

[73] Вж. Спространов, Опис, стр. 15. — В. В. Качановский, Болонская псалтырь (1186—1196 г.) и Евангелие Рылскаго монастыря (в Болгарском княжестве), конца XII в. или начала XIII в., СПб, 1882, стр. 11—19.

[74] Спространов, пос. съч., стр. 8.

[75] Спространов, пос. съч., стр. 58—60. Срв. Дуйчев, Рилският светец, стр. 164.

[76] Спространов, пос. съч., стр. 64—66. — Приписката вж. у Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 154—155, гдето в ред 4-и е изпусната дума црн.

[77] Спространов, пос. съч., стр. 62—64.

[78] Киселков, Рилският манастир, стр. 137. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 19 сл. Заслужава да се припомни обаче мнението на покойния Йорд. Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 146, според когото „досвеп помен за Шишмановата и за

други български грамоти в Рила срещаме в султанските ферманн на Рилския манастир от 1402 г. насетне, които са били издадени въз основа на български подобни актове".

[79] Вж. Паисий Хилендарски, История славянославянобoлгарская. Изд. Йордан Иванов, София, 1914, стр. 61.

[80] Вж. текста у Йорд. Иванов, Български старини из Македония, стр. 635.

[81] Иером. Спиридон, История во кратце о болгарском народе славенском. Изд. В. Н. Златарски, София, 1901, стр. 52. Срв. общо Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 146. — Местата са приведени у Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 19—20.

[82] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 19.

[83] Вж. изданието на текста у Йорд. Иванов, Жития на св. Иван Рилски, Годишник на Софийския университет, Истор.-филол. фак., XXXII, 13, 1936, стр. 74—85.

[84] Вж. например приписките у Спространов, пос. съч., стр. 56, 111/2.

[85] Иванов, Жития, стр. 86—102.

днес да се усъмним. Едва ли обаче би било право от наша страна да ги виним, че не говорят също така подробно и за историята на обителта през XIV в., та да споменат и за златопечатното слово на Иван Шишман.

Веред доказите против автентичността на грамотата биват изтъквани някои съображения, които имат чисто исторически характер и се отнасят до съдържанието на документа.[46] Така в текста на грамотата между другото четем писаното от Иван Шишман: „След като моето царство видя така устроената красота и чиста свобода на този манастир на царството ми и цялото му достояние, от прадеди и деди, и родители на моето царство — светопочиналия цар Асен и цар Калиман, от всички български царе прадеди и деди и родители на царството ми, — и като видя тази свобода царство ми, дадох на този манастир на царство ми това благообразно и всенастояще златопечатно слово, когато дойдоха людете на този манастир в земята на царството ми в Средец. . .“[47] Според това място от грамотата, както отбелязва Киселков,[48] „излиза, че цар Иван Шишман бил уверен какво манастирът придобил своите имоти и правдини благодарение на щедростта на неговите прадеди, деди и родители, сиреч от множина царе от XIII и XIV в. Между тях изрично се споменават и царете Асен, вероятно Иван Асен II, и неговият син Коломан, в хрисовула наречен Калиман.“ Против това Киселков обаче прави резки възражения. По неговите думи „тия вести не щяха да бъдат отбелязани, ако паметникът наистина беше излязъл из търновските царски и патриаршески среди от времето на Иван Шишман. Тези среди много хубаво са знаели — продължава той, — че нито дедите и прадедите на Шишмана са били български владетели, нито пък че манастирът на св. Ивана Рилски е дължал блясъка и благосъстоянието си на когото и да било от българските царе до 1331 г., когато се възкачил на търновския престол Шишмановият баща Иван Александър.“ Нашият автор предполага, че Рилският манастир бил запустял още през XI в., при византийското завоевание, и така там загаснал всякакъв живот чак до „първата третина на XIV в.“. Ако това е било така, то според разсъжденията на Киселков „през този мъртвешки период от историята си Рилският манастир не е могъл да придобива никакъв хрисовул от който и да било български владетел“. Общо взето, следователно Киселков оспорва, на първо място, че манастирът е съществувал през целия период от XI до първата третина на XIV в., после това, че през XIII в. обителта е могла да получава някакви дарения от Иван Асен II и неговия син Коломан, и най-сетне наличността на някакво родство между Иван Шишман и владетелите от XIII в. Трябва веднага да се добави, че всички тези твърдения на Киселков имат чисто предположителен характер и мъчно могат да бъдат доказани. Без да повтарям тук възраженията, които направих на тези предположения другаде,[89] ще кажа накратко, че е много вероятно, напротив, Рилската обител да е продължила да съществува и след пренасянето на мощите на нейния основател от Рила в Средец. Нейното значение наистина сега е било сравнително по-малко, обаче все пак тя ще е останала като едно религиозно и книжовно средище. Така животът в Рилската обител ще да е продължил през целия период от края на X до началото на XIV в. През XI в. там ще да е съществувала книжовна школа, от чиито рожби днес са ни останали само нищожни отломки: рилските глаголически листи.[90] Ако в историческите извори не се съдържат никакви преки посочвания за историята на обителта през целия този период, това се дължи несъмнено на обстоятелството, че всички житиеписци, които говорят за времето от края на X дори до средата на XIV в., съсредоточават цялото си внимание върху историята на мощите и техните странствувания от едно място на друго. За тях именно мощите на основателя на Рилската обител представят главният паметник, свързан с личността на рилския отшелник, а не обителта, която той създал и която сега символистично след изнасянето на мощите бил напуснал. Когато, от друга страна, се заговорва за Рилския манастир през XIV в., той бива споменаван вече като отдавна съществуващ манастир, а не като ново или възобновено църковно огнище. Много вероятно е прочее, че манастирът е продължил съществуването си през целия период от края на X до началото на XIV в. Поради това не бива токутъй априорно да се отрича всяка възможност да са били правени дарения от страна на българските владетели през XIII в.

---

[46] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 21 сл.

[47] Вж. първообразния текст у Ильинский, Грамоты, стр. 28. — Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 150. — Същия, Български старини, стр. 599: понѥже цр҃ство ми видѣвь сиковѫѫ оустроѥнѫѫ красѡтѫ и свободѫ чистѫ томоу монастирю цр҃тва ми и въсего ѥмоу достоанію ѿ прадѣдовь и дѣдовь и родителїи цр҃тва ми, с҃топочившаго цр҃ѣ Асѣнѣ и Калимана цр҃ѣ, ѿ въсѣхъ цр҃ї и блъгарскыхъ прадѣдовь и дѣдовь и родителїи цр҃тва ми и сиковѫѫ свободѫ видѣвъ цр҃тво ми и въдахъ томоу монастирю цр҃тва ми благоѡбразное и въсенастоѩщее сїе златопечатлѣное слово, ѩкоже прїидошѫ людїе монастирѣ того въ землѧ цр҃ства ми въ Срѣдьць.

[48] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 21.

Към другите докази и съображения[91] трябва да се изтъкне и следното, именно тълкуването на името Осеновица, засвидетелствувано върху тухления надпис от Рилската кула.[92] Обикновено във връзка с името Осеновица се споменава и една старинна манастирска икона, която според една легенда била подарена от имп. Мануил I Комнин (1143—1180), а според друга — от „царица Мара“, дъщерята на Георги Бранкович (1427—1456) и съпруга на Мурад II (1421—1451).[93] За тази икона се споменава и в приписката на Партений Павлович върху Рилската грамота. Измежду различните тълкувания на това име най-правдоподобно е това,[94] че в същност под Осеновица трябва

---

[89] Вж. Дуйчев, Рилският светец, стр. 225 сл., 240 сл.

[90] Вж. тук по-горе, стр. 221.

[91] Вж. казаното от мене, Рилският светец, стр. 240 сл.

[92] Текстът на този надпис е издаван няколко пъти: вж. посочванията у Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. XXXII—XXXIII, 280, 418—419. Да се добави още: Гласник, VII, 1855, стр. 104; стр. 181—182. — Иречек, Пътувания, стр. 638, дава превод на надписа. — Дуйчев, Рилският светец, стр. 245—246. — Пътеводител, стр. 4—5.

[93] Сведения за тази икона, която е изработена чрез енкаустика и вероятно трябва да се датира към XIII в., са дадени още от йеромонах Неофит Рилец, Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскего. София, 1879, стр. 24, бел. 1, 95. — Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 34. — Кр. Миятев, Съкровищницата на Рилския манастир. Годишник на Народния музей за 1922—1925, София, 1926, стр. 314. — Епископ Варлаам, пос. съч., стр. 200—202. — Иречек, Пътувания, стр. 638. — Пътеводител, стр. 49—50.

[94] Подробно за това вж. у Ив. Дуйчев, Осеновица—Асеновица, Сборник в чест на акад. Александър Теодоров—Балан, София, 1955, стр. 251—256.

Надпис на хан Омуртаг, Търново сл. 40 мъченици.
Надпис на цар Иван-Асен II от Търново

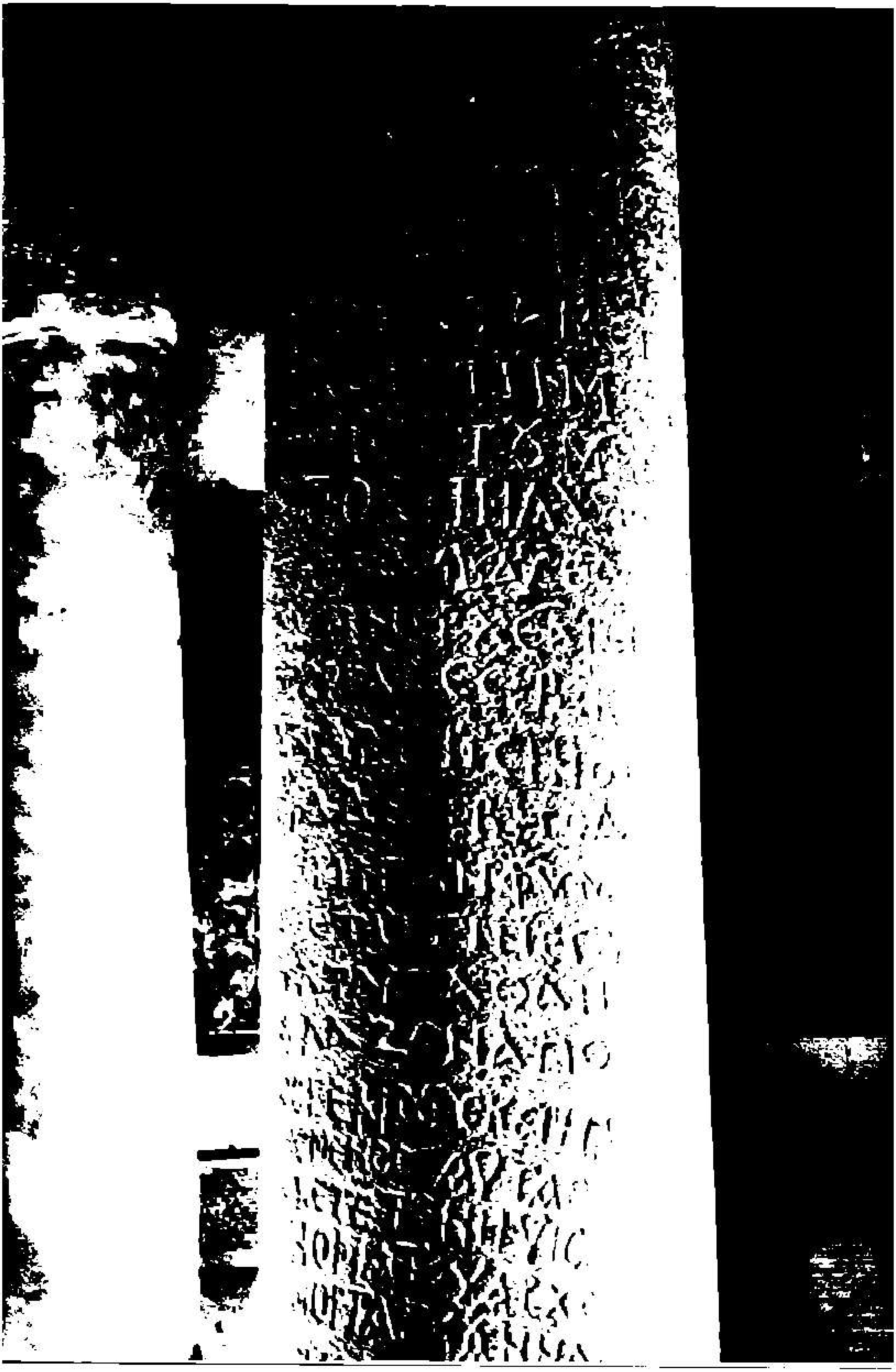

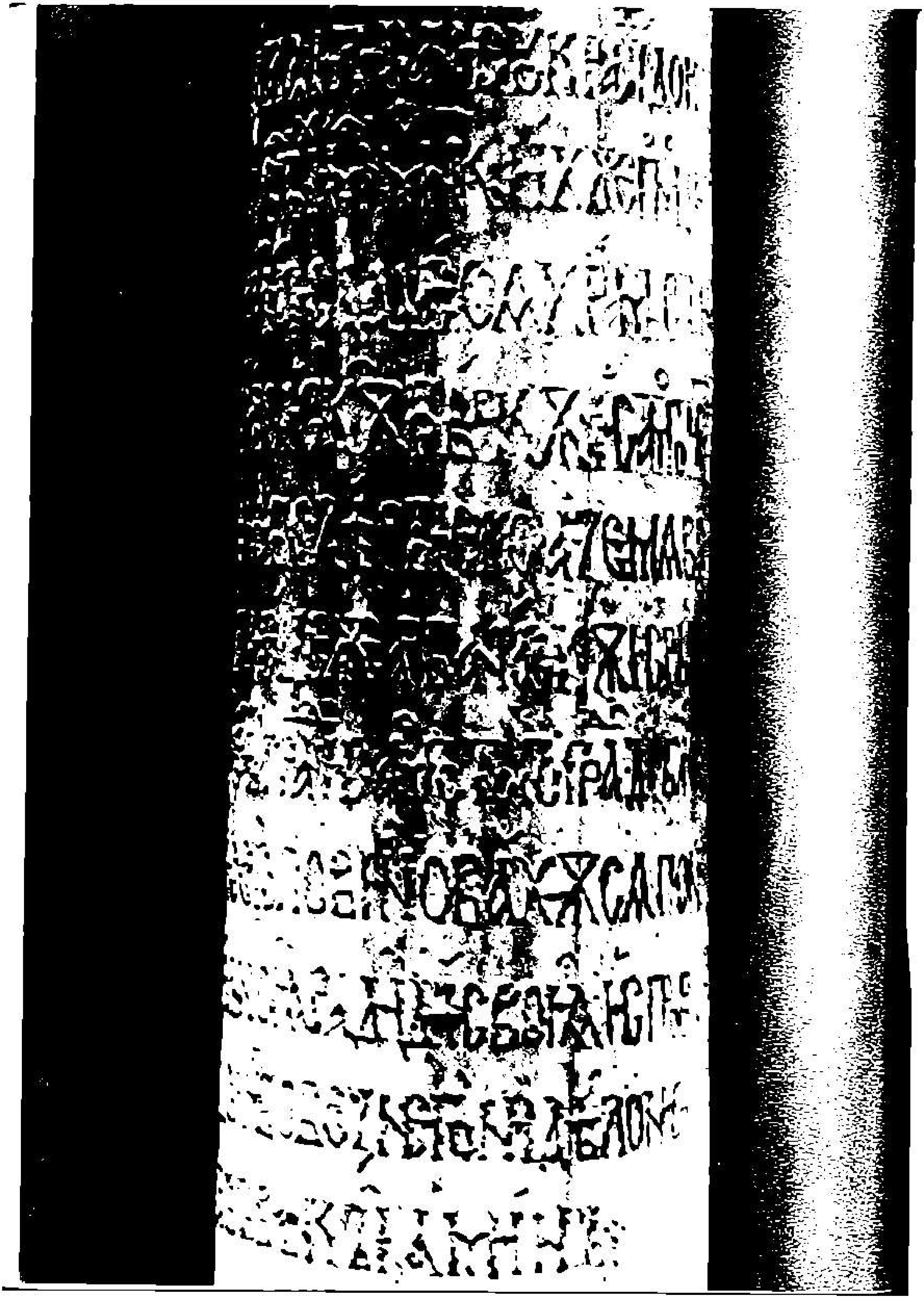

да се разбира Асеневица, сиреч да се свърже с българските Асеневци. Ако това е така, ще рече, че тук имаме спомен за деянията на някой от членовете на Асеневския род спрямо манастира — може би за някакво дарение от страна на Иван Асен II, за когото знаем, че правил щедри дарения на църкви и манастири.[95] Прочее напълно безосновно е да се отрича, че споменатият владетел или някой от неговите приемници, като например Коломан, е могъл да прави дарения на манастира и в това да се дири опора против автентичността на грамотата. Напротив, съществува твърде голяма вероятност манастирът да е съществувал през XIII в. и да е получил известни дарения от страна на Асеневци.

Що се отнася до упоменаването на Асеневци като „прадеди и деди" на Иван Шишман, както намираме това в грамотата, то не бива по никакъв начин да бъде тълкувано буквално. Наистина тук трябва да се съгласим с Киселков,[96] че „Шишмановите прадеди и деди съвсем не са били български царе". Думите на Иван Шишман обаче изразяват желание да се установи поне мнимо родство и привидна родствена приемственост с рода на Иван Асен II, както това са правели и други владетели от българското средновековие.[97] Явно е прочее, че само въз основа на едно прибързано тълкуване на въпросното място от златопечатника на Иван Шишман може да се твърди, че „не само цитираният пасаж, но и целият хрисовул може да бъде дело не на споменатия цар Иван Шишман, а на някой рилски монах, който горял от желание да убеди света, че неговата скъпа обител още от времето на Асеневци винаги е била под височайшата закрила на българските царе и че следователно от дълбока древност тя има законни права над земите, що е владеела през епохата на турското владичество"[98].

Като доказ против автентичността на грамотата се сочи по-нататък това място от нея, гдето се говоря, че монасите пристигнали в града Средец и там получили царската грамота: Іакоже прїидошѫ люди монастырѣ того въ землѫ црⷮтва ми въ Срѣдць. . .[99]. Според Киселков[100] „съставителят на грамотата също погрешно си е мислел, че в 1378 г. Рилската околност е попадала под политическата власт на българския цар Иван Шишман". Като обвинение срещу автора на грамотата се изтъква и това, че някои от споменатите в нея села, напр. селата

---

[95] За подробности вж. у Дуйчев, Приноси, стр. 152 сл. Едно важно свидетелство се намира в откритото и обнародвано напоследък житие на патриарх Йоаким: вж. Ив. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития. Годишник на Духовната академия, III (XXIX) 1953—1954, стр. 167: слышав же х[ри]с[т]олюбиви Асань ц҃рь, вь начет цр҇тва юго, сн҃ь стараго Асана ц҃ра, и ѡ добродѣтели юго, и ѡ троудѣх юго, и шьд' кь нюмоу и давь юмоу много злат[о]. Старць же наюмь наюмникы на злато, иссѣкь пещероу и сьтворы великь монастирь. . .

[96] Киселков, Рилският манастир, стр. 139. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 21.

[97] Ср. Дуйчев, Рилският светец, стр. 242 и бел. 331.

[98] Киселков, Рилският манастир, стр. 139.

[99] Вж. текста у Ильинский, Грамоты, стр. 28. — Иванов, Български старини, стр. 599.

[100] Киселков, Рилският манастир, стр. 139 сл.

Лешко и Церово в Джумайско,[101] Недобрадско и Разлошките попове в Разложко,[102] Доляне и Градечница в Мелнишко,[103] са били в същност владения на велбъждския деспот Константин Деянов. Като оставим настрана предположителното отъждествяване на някои от споменатите селища, трябва да се изтъкне че границите на държавицата на Деяновци не са добре известни,[104] за да може с пълно увереност да се твърди, че в техните владения е влизало едно или друго селище. Ако въз основа на подобно утвърждаване се оспорва автентичността на грамотата, това би значело с помощта на едно неизвестно да доказваме друго неизвестно. Наистина вярно е, че „Иван Шишман нямал основание да споменава чужди села в своя хрисовул"[105], обаче съвсем не е установено с положителност дали въпросните села действително са „чужди", или пък са спадали към пределите на неговата държава. Затова и разсъжденията, които се градят върху подобен довод,[106] колкото и да изглеждат на пръв поглед убедителни, са безосновни. От думите на грамотата се вижда, че през есента на 1378 г. градът Средец е бил смятан от Иван Шишман за част от неговата държава. Царят пише, че монасите дошли в земята на неговото царство, в град Средец. Относно съдбата на днешната българска столица по онова време не притежаваме напълно положителни сведения. Приема се,[107] че до края на живота на Иван Александър, значи до 1371 г., градът се е намирал под властта на Търново. Не е доказано обаче, че след това град Средец е бил завладян от Иван Срацимир и че турците го превзели в 1382 г. именно като Срацимирово владение.[108] Отношението между Иван Шишман и султан Мурад след 1375 г. са били само привидно приятелски и като познаваме вероломността на турците по времето на завоеванията им,[109] не бива никак да се учудваме, че са могли да завладеят град Средец, въпреки че е принадлежал на търновския владетел. Общо взето, историческите докази, които се изтъкват в подкрепа на твърдението за неавтентичността на Рилската грамота, са твърде повърхностни и неубедителни.

В допълнение към тези исторически докази биват изтъквани също и няколко „доказателства. . . от езиков или филологически характер"[110]. На първомясто, сочи се следното място от текста на грамотата: ище же къ симь аще каковаа рикось дѣет сѧ въ ѡбласти монастирскои, тои монастирь цр҃тва ми ст҃ыи ѡ҃ць въсе съ исправлениюмь да взимает, а инь никто ѿ таковыих да не имать ѡбласти, и еже тварико възѧти.[111] След като привежда този „погрешен и затова неясен за превод пасаж“, Киселков заявява, че „строго погледнато, горните редове не се поддават на точен и ясен буквален превод, понеже думите рикось и тварико, както са написани, не означават нищо. Изглежда, че в подложката, от която се е ползувал писачът на хрисовула, те са били в друг вид. Освен това преписвачът може да е пропуснал нещо или погрешно да е прочел съответното място в подложката си. Поради тази неяснота пък, завършва авторът, всеки превежда цитираните редове по своему.“ Интересно е обаче да се припомни преводът, даден от самия Киселков на това място от грамотата, а именно: „Към това още следното: ако се прави в манастирската област някакво приношение (рикось), моят царски манастир на светия отец да получава всичко напълно и никой от тях да не посяга на него или да вземат част от него.“[112] По-късно обаче той дава друг превод на въпросното място: „И още към това: ако се случи някаква разпра в манастирската област, манастирът на св. Ивана на мое величество да разрешава всичко справедливо и никой от тях да няма право да върши каквото и да било.“[113] Прочее авторът е изтълкувал думата рикось веднаж в смисъл на „приношение“, а втори път в смисъла на „разпра“, докато думата тварико е оставена непреведена. В същност това място от грамотата се нуждае от една малка изправка в четенето, за да се изясни неговият смисъл. Така въпросният израз би следвало да се прочете: и ище же кь симь аще какова арикось дѣет сѧ в ѡбласти монастирскои. . . Преди всичко глаголът дѣет сѧ трябва да се тълкува в смисъл на дѣıати сѧ = „плащам, внасям (данъци)“, с други думи казано, като посочване за събирането на някакъв данък. Възстановявайки правилната форма на името арикось вместо досегашното четене рикось, не е трудно да отгатнем, че тук в случая е посочен познатият византийски данък ἀερικόν.[114] Изразът следователно трябва да се преведе: „Към това още и следното: ако в манастирската област се събира някакво а[е]рико, то този манастир на царството ми на светия отец да взима всичко в изправност. . .“ Продължението на израза представя една ограничителна клауза във връзка със събирането на споменатия данък: „а никой друг от тези [сиреч от споменатите държавни служители, чиито имена са изредени по-горе в текста на грамотата] да няма власт да събира също. . .“ Тези думи се отнасят към упоменаването за събирането на данъка аерикон. Поради това в думите еже тварико трябва да видим едно ново, повторно споменаване на същия данък:. еже арико. Като оставим настрана въпроса, какво означават буквите тв. . ., очевидно е, че при това второ споменаване на данъка неговото наименование в среден род вместо в мъжки род (арикос) доближава името му до познатата византийска форма ἀερικόν. В същата форма името на данъка е посочено във Ватопедската грамота на Иван Асен II от 1230 г.[116] арикѡ. Анализът на посоченото място от грамотата прочее съвсем не може да бъде използуван в подкрепа на мнението, че грамотата е подложна. Напротив, на това място е споменат един познат данък, който ще да е бил събиран не само във Византия, но и в България през XIII — XIV в.[116]. Тъкмо неговото упоменаване, ако и в една ненапълно правилна форма — арикось и арико, свидетелствува, че съставителят на грамотата е познавал много добре данъчната терминология на средновековната българска държава. Най-сетне не е изключена възможността съставителят на грамотата да е желаел да напише въпросния израз в следния вид: какова арико сѫдѣст сѧ. В заключение необходимо е да се каже, че при написването на целия посочен израз на грамотата е допусната една дребна грешка от страна на писача, която обаче в никакъв случай не може да бъде използувана като доказ за подложността на самата грамота[117].

---

[101] За отъждествяването срв. посочванията у Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 392.

[102] Не е ясно дали посочването Разложкы п[о]повє трябва да се разбира като местно име.

[103] За тях срв. посочванията у Дуйчев, пос. съч., стр. 392.

[104] Вж. посочванията за това у Йорд. Иванов, Северна Македония, София, 1906, стр. 124 сл. — К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд, 1922, стр. 322, с общо очертание на границите.

[105] Срв. Киселков, Рилският манастир, стр. 140.

[106] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 23—27.

[107] Срв. казаното от К. Иречек, История Болгар, Одесса, 1879, стр. 441.

[108] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 27—30. Вж. към това писаното от Трифонов, Доклад, стр. 46.

[109] Интересен пример в това отношение е посочен във връзка със смъртта на сръбския деспот Стефан Лазаревич и последвалото след смъртта му въпреки привидно добрите отношение завоевание на някои сръбски области от страна на турците; вж. Јиречек, Историја Срба, II (1923), стр. 130 сл. Срв. също у Iv. Dujčev, La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine. Byzantinoslavica, XIV, 1953, p. 42.

[110] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 30 сл.

---

[111] Илынский, пос. съч., стр. 28. — Иванов, Български старини, стр. 599.

[112] Киселков, Рилският манастир, стр. 129.

[113] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 6—7.

[114] За този данък вж. посочванията у Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 325.

Като доказ против автентичността на Рилската грамота се сочи също и следният израз от текста на грамотата: и пращают и освобаждать цр҇тво ми люди въсе, и села въсѣ того монастирѣ цр҇тва ми чистим и свѣтлыим прощением да имь не смѣѫт забавлѣти иже сѫт севасти, и прахтѡри, и примикюри, и алагатори, ни сѫдие, потѡм ни перпираие, ни житаре, ни винаре, ни дес[е]ткаре пчелнии, и свинини и ѡвчии, ни аподохатори, ни си, ни стратори. . .[118] Посочва се,[119] че тук имало „един. . . съвършено кратък, но напълно безсмислен израз“, тъй като думите ни си представяли „съвсем неуместен, безмислен и непреводим“ пасаж в текста на грамотата. Наистина, докато неколцина от нашите изследвачи на грамотата[120] приемат чисто и просто това четене на текста, Баласчев[121] предлага четенето писи. Въз основа на една съпоставка с текста на Витошката грамота на Иван Шишман[122] Киселков много убедително предлага на това място да се чете: ни [коми]си. . .[123] Но както отбелязва същият автор:[124] четенето в Рилската грамота ни си вм. ни [коми]си се дължи „единствено“ на „невниманието на писача“. От това четене обаче не бива да се правят никакви по-далечни изводи за автентичността или подложността на грамотата. Напълно погрешно е да се твърди,[125] че този „на-

---

[115] Вж. текста на грамотата у Иванов, Български старини, стр. 577. — Срв. Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 40, 41.

[116] Вж. казаното от Ал. Соловјев — Вл. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, стр. 383—385.

[117] Неприемливо е прочее писаното по този въпрос у Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 30.

[118] Вж. текста у Ильинский, пос. съч., стр. 27. — Иванов, пос. съч., стр. 598.

[119] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 30 сл.

[120] Вж. например: Априлов, Събрани съчинения, стр. 264. — Иванов, Св. Иван Рилски, стр. 149. — Същия, Български старини, стр. 598.

[121] Баласчев, Златопечатното слово, стр. 407: писи ни стратори.

[122] Вж. текста на Витошката грамота у Иванов, Български старини, стр. 600.

[123] Киселков, Рилският манастир, стр. 128. — Същият, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 32. Поправката е приета и от мене: Из старата българска книжнина, стр. 180.

[124] Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 32 сл.

[125] Киселков, п. т., стр. 33.

глед маловажен пропуск" представял „един косвен доказ за неавтентичността на Рилския хрисовул, защото ако последният беше оригинален паметник, царската канцелария на Ивана Шишман не щеше да го предаде на рилското братство, без да схване безсмислието на израза и без да прибави над реда пропуснатите две срички, липсата на които нарушава логическата връзка на цялото изложение". Да се пише това — означава да се поставят твърде тежки изисквания пред съставителите и писачите на средновековните грамоти, па и изобщо пред всички писачи от всички времена. Грешки могат да се открият не само в средновековни български и сръбски документи, но и в различни византийски документи. Това обаче не ще рече ни най-малко, че въпросните документи, в които откриваме подобни грешки, би следвало да бъдат обявени за подложни. Грешката, която се съдържа в Рилската грамота, представя едно обикновено опущение от страна на писача на грамотата и затова още по-малко може да съзираме в тази грешка някакво доказателство за подложността на грамотата.

Когато се сравнят двете грамоти на Иван Шишман — именно Рилската и Витошката — по отношение на въпросния пасаж, в който е извършен пропускът, неволно се налага въпросът съществува ли някаква зависимост между двата документа? Киселков[126] не се колебае да заяви, че „очевидното сходство" между двата пасажа „може би отчасти. . . ни разкрива не само че съставителят на хрисовула е познавал Витошката грамота, но и начина, по който той е съставил Рилския хрисовул". Струва ми се, че обяснението на сходството между двата документа трябва да се подири преди всичко другаде. Както е известно,[127] при съставянето на средновековните документи твърде често са били използувани известни формуляри, от които са били заимствувани не само отделни формули, но и цялата схема на документите. Що се отнася частно до средновековните български документи, твърде мъчно е да се установи какви формуляри са били използувани за тяхното съставяне. Несъмнено е обаче, че писачите на нашите средновековни грамоти са следвали установени образци, до голяма степен изградени върху византийски първообрази.[128] Очевидно е, от друга страна, че при съставянето на една грамота много често са били използувани съществуващите вече грамоти, като от тях били заимствувани схеми и формули. В не една грамота[129] изрично е споменато, че съставителят на някоя нова грамота е имал пред себе си съответни по-стари грамоти. Напълно естествено е прочее да се предположи, че съставителят на Рилската грамота, както от своя страна и съставителят на Витошката грамота, е използувал някакъв формуляр или най-малко образци от по-стари български грамоти. Това би ни обяснило достатъчно общностите между двете грамоти. Използването на общи образци за съставянето на грамотите обаче не означава нито най-малко пълна тъждественост между отделните грамоти, както иска Киселков.[130] Според него двете грамоти, излезли из канцеларията на Иван Шишман, „би трябвало да си приличат по съдържание, по език и правопис“, докато, напротив, както пише той, „разликата между двата паметника във всяко отношение е много голяма“. Действително двата документа се различават преди всичко по размерите на своето съдържание. Рилската грамота е, както изтъква сам Киселков, четири пъти по-обстойна от Витошката грамота, с много по-обстоен протокол и есхатокол. На второ място, докато Рилската грамота носи пълна дата (година от СМ, индикт, месец и ден), Витошката грамота изобщо не носи никакво пряко хронологическо посочване. Различни са също украсите, които са поставени в двете грамоти пред царския подпис. Най-сетне съществуват правописни различия — в употребата на широкото *о*, на ъ и ь. По мнението на Киселков,[131] ако двете грамоти произхождали от една и съща канцелария, „изтъкнатите важни палеографски различия не трябва да съществуват“, а, от друга страна, според него е мъчно те да се обяснят с „различна писарска техника“. Очевидно критикът нито е помислил, че различията могат да се обяснят по друг начин, именно във връзка с разновидността на документите, които имаме пред себе си. Съпоставката на двата документа показва убедително, че в българската владетелска канцелария от втората половина на XIV в. е било въведено по подобие на това, което наблюдаваме във Византийската империя,[132] известно разграничение между издаваните грамоти. Докато Витошката грамота е означена в самия текст като хрисовул, Рилската грамота неколкократно е спомената в текста като „златопечатно слово“ (златопечатлѣнное слѡво) Първото обозначение ни подсеща за обикновените византийски хрисовули, а второто — за тържествените Chrysobulloi logoi, издавани от византийската императорска канцелария.[133] Двата вида документи се отличават както по своето съдържание, така и по външен вид. Така, докато Рилската грамота представя тържествен Chrysobullos logos с обстоен протокол,[134] Витошката грамота не съдържа никакъв протокол, а започва направо с т. нар. диспозиция (dispositio). В двете грамоти диспозицията започва с почти един и същ израз, а именно в Рилската грамота; благоизволи црⷮтво ми даровати бл҃гоѡбразное и въсенастоѧщее сїю златопечатлѣнное слѡво црⷮтва ми монастирю црⷮтва ми ст҃моу ѡ҃цоу Іѡ. Рылскомꙋ иже ес[ть] въ мѣстѣ рѣкомѣм Рыла... и във Витошката грамота; Благоизволи црⷮтво ми даровати бл҃гоѡбразны и въсенастоѧщїи съи хрисовꙋл црⷮтва ми манастирю прѣчистои бг҃омт҃ри иже ес[ть] въ Витоши... Без да разглеждаме тук подробно различията в съдържанието на двата документа, трябва да изтъкнем, че с оглед на своя вид те издават различия и в заключителната си част. Като тържествен владетелски документ Рилската грамота съдържа след санкцията (sanctio), изразена в двата документа чрез т. нар. poena spiritualis, сиреч заплаха с духовно наказание,[135] една короборация (corroboratio) и датировка (datatio), „За това прочее бе дарувано на този манастир на царството ми това благообразно и всенастояще златопечатно слово на царството ми, за всякакво явно утвърждение и чиста свобода. Писа и подписа царство ми с обичайния царски подпис в годината 6887, индикт 2-и, месец септември ден 21-и.[136] Във Витошката грамота поради нейния по-малко тържествен характер на обикновен хрисовул тази част липсва, а следва направо царският подпис. Подписът в двете грамоти по съдържание и формули е напълно тъждествен,[137] като издава само някои правописни различия. Несъмнено, като поставяли пред владетелския подпис различни по вид украси — ръка със скиптър във Витошката грамота и кръстен знак в Рилската грамота, — чрез това се е целело да се изтъкне разликата във вида на самите документи. Изобщо тази бегла съпоставка между двата документа е достатъчна, за да ни покаже, че при тяхното съставяне е бил следван определен формуляр и установени правила, прилагани в канцеларията на българските владетели през XIV в. Така впрочем можем да си обясним съвпаденията между текста на Рилската грамота и текста на Витошката грамота в същото време и текста на някои други средновековни наши грамоти.[138] Съществуват общности не в отделни „изрази",[139] но в употребените формули, които са били изработени, както изглежда, още през XIII в., ако не и по-рано, въз основа на византийски първообразци.[140] Странно е, че тази общност на формулите може да бъде използвана като довод против автентичността на документите. В действителност тя представя едно от важните доказателства за автеничността на грамотите.

---

[126] Киселков, п. т., стр. 33.

[127] Вж. обстойно по въпроса у Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, XX, Састављање повеља, Глас, CLVII, 1933, стр. 153—219. Както добре е изтъкнал именитият сръбски учен, грамотите са били съставяни въз основа на формуляр, и по-стари готови грамоти или по преписи, по черновки, по диктовка и „на памет".

[128] Във връзка с това вж. някои интересни данни, изтъкнати от M. Lascaris, Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine. Byzantinoslavica, III, 1931, p. 500—510. Срв. за това Ив. Дуйчев: Известия на Истор. д-во, XI—XII, 1932, стр. 384 сл.

[129] Особено показателно е казаното във Виргинската грамота: вж. текста у Иванов, Български старини, стр. 581 сл. Вж. особено примерите у Станојевић, пос. съч., стр. 203 сл.

---

[130] Ср. Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 33 сл.
[131] Киселков, пос. съч., стр. 34 сл.
[132] Вж. обстойно у Dölger, Facsimiles, p. 3 sqq.
[133] Вж. образци у Dölger, op. cit., tab. IX (17); (18); X, XI, XII и др.
[134] Ср. у Соловјев — Мошин, пос. съч., стр. LXX сл.

Като доказ против автентичността на Рилската грамота се сочат най-сетне някои особености от езиково и правописно естество, например употребата на широкото *о*; заместването на краесловния ъ с ь, с изключение на предлозите съ, въ, къ; употребата (на едно място) на глаголната форма сѫ вм. сѫть; употребата на придихателен знак в думи, които започват с гласна; поставянето на ударения; сръбско книжовно влияние по отношение на правописа и граматичния строеж, най-сетне някои езикови сръбски форми.[141] Действително някои от тези правописни и езикови особености не се срещат например в текста на Витошката грамота. Когато обаче се говори за правописа и езика на българските книжовници паметници от втората половина на XIV в., не бива да се забравя, че тъкмо липсата на единство в това отношение е изобщо една отлика на тогавашната ни книжнина. Онова, което малко по-късно, именно през първата половина на XV в., пише за сръбската книжнина Константин Костенецки, а именно че измежду сто книги не можело да се намерят дори две, които да са напълно еднакви по език и правопис,[142] може с достатъчно основание да се отнесе и към българската книжнина.[143] Тази липса на единство наложила, както е известно, правописната реформа на патриарх Евтимий.[144] Съпоставката на двата документа — Рилската и Витошката грамота, — излезли от канцеларията на Иван Шишман, както изглежда, преди въвеждането на Евтимиевата реформа, може да ни покаже особено ясно състоянието на българската книжнина по онова време и да оправдае нуждата от такава реформа, каквато наложил последният патриарх на средновековна България. Тази липса на единство обаче не може да бъде използувана като довод против автентичността на Рилската грамота.

---

[135] По въпроса вж. изобщо у Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, X, Санкција, Глас, С., 1922, стр. 1—48.

[136] Вж. текста у Илынский, пос. съч., стр. 28. — Иванов, Български старини, стр. 600.

[137] Вж. Илынский, пос. съч., стр. 28, 29. — Иванов, пос. съч., стр. 600, 601.

[138] Такъв е случаят например с Мрачката грамота на Иван Александър от 1 декември 1347 г. (вж. текста у Иванов, пос. съч., стр. 590—594; Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 130—134). Съпоставки между нейния текст и текста на Рилската грамота са дадени у Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 39—41.

[139] Киселков, пос. съч., стр. 39, който пише, че „общите изрази в двата текста са доказ, че творецът на Рилския хрисовул е познавал Мрачката грамота и с оглед на нея той го е съставил, за да даде възможност на рилското братство да слави своя манастир и да брани неговите имоти и права".

[140] Срв. за това Lascaris, op. cit., p. 500 sqq.

[141] Вж. Киселков, Автентичен ли е Рилският хрисовул, стр. 34 сл.

В заключение трябва да се каже, че доводите, които се изтъкват в подкрепа на мнението, че Рилската грамота представяла един неоригинален и неавтентичен документ, са напълно несъстоятелни и неубедителни. Това донякъде е съзнавал и сам Киселков, когато пише, че „разгледани потделно, някои от горепзтъкнатите факти и съображения от историческо, палеографско и езиково естество могат да бъдат изцяло или отчасти оборени или отречени поради едни или други причини. . .“ След това признание обаче напълно неправилен е изводът, че всички тези слаби сами по себе си доводи „представляват здраво и неоспоримо доказателство за правдивостта“ на схващането, че „днешният Рилски хрисовул не е автентичен документ и че следователно не бива да му се приписва такава голяма стойност като исторически и филологически паметник, каквато му се приписва от досегашните негови четци и изследователи“. Онзи, който пише това, забравя, че за изграждането на едно здраво и логично заключение са необходими здрави логически предпоставки и докази. Когато отделните докази сами по себе си са оборими и неубедителни, естествено изводът не може да бъде убедителен. Без да се спирам на въпроса, дали, както смята един днешен наш учен,[145] Рилската грамота представя заверен и официален препис от времето на Иван Шишман, тъй като това бе разгледано другаде,[146] трябва да заключа, че по моя преценка Рилската грамота представя наистина един първообразен и следователно напълно достоверен паметник от времето на последния владетел от българското средновековие. Утвърждавайки това, ние можем да черпим от нея с пълна увереност като от първостепенен исторически извор вести за икономическата, социалната и политическата история на нашия народ в навечерието на турското завоевание.

---

[142] Вж. текста у И. В. Ягич, Разсуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке. Исследования по русскому языку, I, СПб., 1885—1895, стр. 396.

[143] Срв. Динеков, пос. съч., II, стр. 55 сл.

[144] За правописа на българските ръкописи от XIV в. срв. Б. Цонев, История на българский език, А. Обща част, I. Второ издание. София, 1940, стр. 186—211.

[145] Вж. подробно у Гошев, Рилският хрисовул, стр. 1—26.

[146] Вж. за това моите Езикови бележки към средновековни български паметници, Известия на Института за български език, III, 1954, стр. 304—309.

Латинските надписи по Ватиканския препис на Манасиевата летопис

По страниците на известния ватикански препис от българския превод на Манасиевата хроника (Cod. Vat. slav. II) се намират голям брой латински надписи, които, въпреки големия интерес, проявен от учените към самия текст на хрониката, към българските глоси и, най-сетне, към миниатюрите на ръкописа, са останали необнародвани и непроучени изцяло. Тяхното значение обаче бе подчертано от Б. Филов. В неговото издание на миниатюрите на този ръкопис,[1] той издаде и онези латински надписи, които се отнасят към миниатюрите. По думите на Филов „твърде важни са и бележките на латински език, пръснати из целия ръкопис, на които досега не е обърнато внимание. Тези бележки съдържат къси пояснения на миниатюрите или на съдържанието на отделните глави в ръкописа и в повечето случаи се явяват като преводи на българските пояснителни надписи и на заглавията. Те са писани от две различни ръце, които ние ще означаваме като първи и втори латински коментатор. Първият от тях е писал латинските текстове до лист 86′ на ръкописа (табл. XVII, 2). Миниатюрите, които следват на лл. 89 и 90′ (табл. XVIII), нямат обяснителни латински текстове. После от л. 91′ (табл. XIX, 1) нататък започва ръката на втория латински коментатор, който е внесъл пояснителните латински бележки до края на ръкописа. Както се вижда от палеографическия характер на тези текстове, бележките на първия латински коментатор датират не по-късно от края на XIV век, а тези на втория трябва да се припишат най-късно на XV век." Според Филов, бележките на първия коментатор могат да дадат възможност за някои заключения относно съдбата на ръкописа. Той е бил приготвен за цар Иван Александър към 1345 г.; трябва да се мисли обаче, че бележките на първия надписвач не са били писани в Търново, гдето вероятно никой не си е служил с латински език. Понеже тези бележки не са по-късни от края на XIV век, трябва да се допусне, че ръкописът е бил изнесен от Търново преди това време и е попаднал в ръцете на някой западен църковник или любител, познаващ българския език, и този е направил първите латински бележки. Може би, според Филов, ръкописът да е бил изнесен от Търново непосредствено след заемането на този град от турците през 1393 г., когато тогавашното образовано българско духовенство и болярство са били принудени да напуснат столицата. За по-нататъшната съдба на ръкописа, за времето и за начина, по който той е попаднал във Ватиканското книгохранилище, както изтъква Филов, не може да се каже нищо положително. Общо за латинските надписи проф. Филов заключава, че двамата надписвачи не са познавали достатъчно българския език и затова обясненията, които те дават за някои от миниатюрите, не винаги са точни.[2]

---

[1] Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека (Codices e Vaticanis selecti, volumen XVII.) София, 1927, с. 5–6.

Публикуването на всички латински надписи по този ръкопис дава възможност да се проучат подробно и пълно особеностите на работата на двамата латински надписвачи.[3]

На л. 1' над миниатюрата (у Филов, табл. I, 1, ср. с. 30) се намира надпис: Iste liber appelatur flos o(mn)ium cronicar(um), а над образа на Исус: Jesus Crystus; над този на Манасий погрешно: S. Jo(ann)es Bap(tis)ta. Под образа на Иван Александър стои надпис: S. Jo(ann)es Alexander Macedo, ad cui(us) petitione(m) iste liber fuit t(ra)nslat(us) d(e) greco i(n) sclavo(n)ico. На л. 2 има надпис D(e) mo(r)te p(re)fati Alexandrj, а под миниатюрата на л. 2' (у Филов, табл. II, 2, ср. с. 32) D(e) creat(i)one mu(n)di. На л. 3, срещу българския надпис (у B. = Bogdan, с. 3 и бел. 22) е добавено D(e) p(ro)p(r)ietate planetar(um). Най-долу под редовете на л. 3' , се чете D(e) p(ro)p(r)ietate herbaru(m) et arboru(m). Българският текст няма никакъв съответен надпис. Латинският надпис е изваден от текста, но е неточен, защото в текста на Манасий (у B., с. 5) става дума не за особеностите на цветята и дърветата, но отделните „велики звезди“ са уподобени на цветове. Може да се заключи, че латинският надписвач или слабо е разбирал български език и не е могъл да схване общия смисъл на текста, или пък е съставил своя надпис повърхностно само въз основа на отделни прочетени думи. — Над редовете на л. 4' се чете: Qualiter s(ub) p(ro)p(r)ietate solis et ho(min)es o(mn)ia q(ue) in orbe s(un)t g(e)nan(ur. За българския текст вж. у B., с. 3, ред 5. На л. 4' се чете: Hic (con)tinuat(ur) eade(m) p(ro)prietas, sed dive(r)simode distinguit(ur). Надписът отговаря на текста днѣ: д̅. (у B., с. 4—5). Срещу българския надпис „ден пети“, на л. 5 (текста у B., с. 5—6), е добавено: Continuatio/ut supra.

На л. 6, срещу надписа на днь. є̅. (у B., с. 7), се чете D(e) p(ro)p(r)ietate a(n)i(m)ali(um) et herbaru(m). Латинският надпис е точен, но е съставен в първата си част по разказа за „петия ден“ (B., с. 5—6).

Над редовете на л. 7, до българския надпис за дървото на разумението (B., с. 8 сл.) е добавено D(e) ligno vite ex q(u)o peccavit Adam et Eva. По-нататък, срещу думите за четирите големи реки (B., с. 8) е отбелязано (D(e) q(u)atuo(r) flum(in)ib(us) egredie(n)tib(us) de paradiso t(er)rest(r)i/(et) d(e) litiis q(ue) ibi rebertunt. Над миниатюрата на л. 7' /у Ф., табл. IV, 4, ср. с. 33/ се чете D(e) creat(i)one p(r)imor(um) pare(n)t(iu)m, което съответствува на българския надпис и на миниатюрата. На л. 8' (за текста вж. B., с. 9, посл. ред и сл.) стои надпис: Quali cibo uteba(n)t(ur) p(r)imi pare(n)tes et de labo(r)e/ eoru(n)dem, което отговаря общо на съдържанието на текста. Под миниатюрата на л. 10 (у Ф., табл. IV, 5, ср. с. 33) се чете съответният надпис Qualit(er) peccaveru(n)t p(r)imi pare(n)tes. Над миниатюрата на л. 11' (у Ф., табл. V, 5, ср. с. 33—34) има надпис: Que ſuit causa expulsio(n)is Ad(am)e et Eve. На л. 11', срещу българския надпис на Сит, се чете De prole p(r)imor(um) pare(n)tu(m). На л. 12, в съответствие с българския надпис за Ной и потопа, е добавено De Noe (текста у В., с. 13—14). На л. 12^{v}: D(e) archa Noe. На л. 13', горе, се намира надпис: D(e) diluvio. При миниатюрата (у Ф., табл. V, 7, ср. с. 34) има надпис Ковчег Ноє. Явно е, че за съставянето на латинските надписи на лл. 12, 12', 13' са послужили българските надписи на лл. 12 и 13', като при това местата на латинските надписи са разменени.

---

[2] В доказ той привежда няколко примера, именно, че образът на летописеца Манасий е посочен като образ на св. Иван Кръстител (табл. I); миниатюрата с приятието на Иван Асен, сина на Иван Александър, в рая (табл. III) е изтълкувана като De creatione mundi; миниатюрата представяща смъртта на Иван Асен (табл. II) е указана като De morte prefati Alexandri а пък при тази, която изобразява пророк Давид и цар Иван Александър (табл. XIX, 1), стои надпис: Iste Teodosius fuit inperator Rome et Costa(n)dinopoli.

[3] Съответните места от славянския текст на хрониката са указани по изданието на I. Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgară. Text şi glosar, Bucuresti, 1922.

На л. 14, в съответствие с българския текст и надписи, се чете D(e) ſadere ad ſilios Noe, а по-долу: De consilio q(u)alit(er) d(e)b(er)ent ſacere columpnam (за текста вж. В., с. 15). На л. 14' при миниатюрата (у Ф., табл. VI, 8, ср. с. 34—35), има надпис: стлъпотворѥние, а на полето: Qualit(er) d(eu)s divisit linguas o(mn)ib(us) na/tionibus, този надпис може да се съпостави с текста (у В., с. 16). На същата страна, най-долу: D(e) p(r)imo d(omi)nio Egyptior(um): това отговаря на българския текст (у В., с. 16).

На л. 15, на полето, надписът: D(e) p(r)imis adoratoribus ydola, отговаря на българския текст (у В., с. 17, редове 2—4). На л. 15' надписът Qualit(er) incept(u)m/ſuit tributu(m)/Egyptiis et no(n) alijs in toto orbete(r)r(um) е съставен очевидно по българския превод (у В., с. 16, редове 12—14), но не е поставен в съответствие с текста. На л. 16, в съответствие с българския надпис, но по-обстоен, е латинският D(e) Abraa(m) pat(r)iarcha et ur caldeor(um) (за текста вж. В., с. 18). На л. 16^{v}, срещу българския надпис, се чете: D(e) p(r)imo Rege Syrie. На л. 17, към българския надпис, се чете: D(e) p(r)imo Rege Egyptior(um) определението primus rex е неточно, ср. текста у В., с. 18—19. Над миниатюрата на л. 18 (у Ф., табл. VI, 9, ср. с. 35) латинския надпис: Reges Syrie et Egypti v(idelicet)/Seruch, Bel et Sostrie е по-обстоен от българския; под миниатюрата, към българския надпис се чете: D(e) Serdanapolo rege Sy(ri)e; за текста вж. В., с. 20 сл. На л. 19' над миниатюрата (у Ф., табл. VII, 10; ср. с. 35—36), към българския надпис е добавено: Sardanapolus. Надписът на л. 20: Q(ua)lit(er) regnabat rex Nabucodonso(r) предава българския надпис, както и тези на л. 21: D(e) Baldasaro rege ſilio Nebucodonosor, и на л. 21^{v}: D(e) Dario rege/Medorum съответствуват на българските надписи. На л. 22^{v} се чете: D(e) Cyro rege/p(er)sar(um) et Egypti; липсва съответен български надпис, но явно е, че латинският е изведен от самото съдържание (ср. у В., с. 25, р. 14 и пр.). Едва на л. 23^{v} се намира български надписи: ц(ар)ство Кирово: срещу него е отбелязано: Continuatio, сиреч, че продължаза разказът за Кир, указан в латинския надпис на л. 22'. В сравнение с българския надпис, латинският е по-правилен, защото разказът за рождението и отглеждането на Кир начева наистина там, не на л. 23' (у В., с. 24—25).

При миниатюрата на л. 24 (Ф., табл. VII, 11, ср. с. 36—37) се чете, в съответствие с българския надпис: Nabuchodonosor rex. Baldasar. Darius. Cyrus. Reges; под миниатюрата: D(e) Regno Libie /et regno Ca(n) dabij/ regis; първата част на този надпис отговаря на българския, с изключение на това, че вместо „царство лидско“ се чете: „либийско“; втората част е очевидно в зависимост от българския текст (у В., с. 27). Българският надпис на л. 25 е послужил за основа на латинския D(e) rege Camvis/ſilio Cyri. Под редовете се чете D(e)

Dario s(ecund)o rege P(er)sar(um); той е по-обстоен в сравнение с българския: писачът ще да е имал пред вид и надписите на л. 21ᵛ. На л. 26ᵛ: D(e) rege Cherxes отговаря на българския надпис. Над миниатюрата на л. 27 (Ф., табл. VIII, 12, ср. с. 37—38) се чете, съответно с българския надпис: Chamvis. Gygiel. Darius. Reges P(er)sar(um), а под миниатюрата латинският надпис: D(e) Alexandro magno/q(ui) fuit Macedo, е по-обстоен от българския. На л. 27ᵛ към българския надпис е добавено: D(e) rege Tholomeo p(r)imo. Надписите над миниатюрата на л. 28 (Ф., табл. VIII, 13; ср. с. 38—39) Alexander Imp(er)ator и Tholomeux Rex отговарят на българските. На л. 28ᵛ е отбелязано: D(e) Pompeio Magno, докато българският надпис е: Ц(а)рство Клеопатры Ц҃рцѧ. При миниатюрата се чете: Cleopatra (Tholomeus) Phylomon, което отговаря на българския надпис, без да го повтаря. В българския текст не става дума за Помпей (текста у В., с. 31); очевидно, надписвачът погрешно е прочел „Птолемей" като „Помпей". По-обстойни в сравнение с българските са латинските надписи на л. 29 D(e) filiis Hebreorum; л. 30: D(e) Moyse s(er)vo Dei; л. 31ᵛ. D(e) Mesoe filii/Navj; л. 32: D(e) iudicibus /Hebreorum.

Точни са надписите при миниатюрата на л. 32′ (Ф., табл. IX, 15, ср. с. 39—40) Moyses et Mesoe Navy; отдолу. D(e) Samuele et regibus; в съответния текст, у В., с. 36. На л. 36 D(e) Ason et (Medea) et p(r)imo bello Grecos et Gelmos(?)· текстът у В., с. 36 сл. се отнася за троянската война. Латинският надпис при миниатюрата на л. 40 (Ф., табл. IX. 16, ср. с. 40—41): Naves Jason et /Medee не съответствува и зависи от надписа на л. 36. Съответствува, напротив, надписът на л. 41 при миниатюрата (Ф., табл. X, 17, ср. с. 41—42): D(e) p(rim)o bello Troye. На л. 42 се чете: D(e) hedificat(i)o(n)e Troye et septe(m) regu(m) q(ui) postea regnaveru(n)t: той не отговаря точно на българския надпис, но е в зависимост от самия текст (у В., с. 46 сл.). На л. 50 се чете D(e) rege P(r)iamid(e)/et Paris et Helene/p(ro)p(ter) q(u)os deleta fuit/Troya; той е във връзка с текста (у В., с. 47 сл.) При миниатюрата на л. 62 (Ф., табл. XI, 19, ср. с. 42—43) има надпис: О ілнѣ, под него: Paris (et) Helena; втората сцена от троянската война е указана D(e) Paris(et) Helena, а третата (миниатюрата у Ф., табл. XII, 20, ср. с. 43—44): D(e) destruct(i)one Troye. Латинският надпис на л. 63: D(e) Enea et hedificat(i)o(n)e Rome е точен, но не отговаря напълно на българския. На л. 66 латински надпис: D(e) Romulo p(rim)o rege Romanor(um) съответствува на българския. Точни са надписите при миниатюрата на л. 66ᵛ (Ф., табл. XIII, 21, ср. стр. 44—45): Romulius, после Nutrix Romuli, както и при миниатюрата на л. 67ᵛ (Ф., табл. XIII, 22, ср. с. 45): Urbs Ro(ma); на полето: D(e) rege Tarq(ui)nio, което се отнася към българския надпис, както и надписът D(e) Tylia. Надписът на л. 70: D(e) Bruto et Coladino/p(r)imo consulum Ro(me), не отговаря точно на българския, а в надписа D(e) Julio et Caio Cesare името на Юлий Цезар е неправилно разложено. На л. 72′ D(e) Octaviano Augusto Imp(er)atore. На българската глоса, на л. 73, за рождението на Исус, отговаря: Q(u)alit(er) Jesus Chr(ist)us nat(us) fuit t(em)p(o)re Octavianj. На л. 74ᵛ има надпис: D(e) Tyberio Cesare. Българската глоса, на л. 75, за разпятието на Исус, е преведена: Q(u)alit(er) s(u)b imp(er)io Tyb(er)ij Chr(ist)us fuit passus et mo(r)tuus res(ur)rexit.

Съответни са надписите при миниатюрата на л. 75ᵛ (Филов, табл. XIV, 23, вж. с. 45—46): P(r)incipes sac(er)dotu(m): отдолу: Pilatus, а при сцената с Исус и Адам (у Филов, табл. XIV, 24, вж. с. 46—47) се чете: Noli me ta(n)g(er)e. Точни изобщо са, в съответствие с българските, надписите на л. 77: D(e) Claudio Cesare.; после D(e) Nerone; на л. 78. Galivio Octun(us) et Vitelus imp(er)atores; по-нататък: D(e) Vespaziano imp(er)ato(r)e; на л. 78^{v}: D(e) Tyto filio Ves/pasiani i(m)p(er)ato(r)is; на л. 79: D(e) Domiciano. При миниатюрата на л. 80 (Ф., табл. XV, 25, вж. с. 47): Domician(us) Claudi(us) Nero Galvi(u)s Imp(er)atores: отдолу съответно на българските надписи. D(e) Nerva, по-долу: D(e) Trayano imp(er)atore. Могат да се смятат като преводи на съответните български надписи латинските на л. 81. D(e) Andriano imp(er)atore: на л. 81^{v}: D(e) Antonino; после D(e) Marco Ant(oni)o; на л. 83: D(e) Comodo Imp(er)atore: D(e) P(er)tinaxo: D(e) Juliano. Към миниатюрата на л. 83^{v} (Ф., табл. XVI, 27, вж. с. 48—49): D(e) Severo imp(eratore):

После: D(e) Antonio/Carachalo; при миниатюрата на л. 84 (Ф., табл. XVI, 28, вж. с. 49): D(e) imp(er)io Dyoclicianj et Maxi(mi)ni imp(er)atoribus. Към миниатюрата на л. 85 (Ф., XVIII, 29, вж. с. 49—50) латинският надпис: D(e) Constantino p(rim)o превишава българският надпис; точен е надписът: D(e) Constantino Mag(n)o/p(rim)o imp(er)atore/Christianorum (рък. χpa-norum). При миниатюрата на л. 86^{v} (Ф., табл. XVII, 30, вж. с. 50—51) е отбелязано съборъ.а., което е предадено по-обстойно; D(e) p(rim)o concilio s(ub) Consta(nti)no imp(er)ato(re)/temp(o)re Silvestri p(a)pe.

Указанието tempore Silvestri pape, което липсва в българския текст (у В., с. 94) е точно (4) и е заето от друг източник. Точен превод на българския надпис е латинският D(e) Constantio filio Constantini Magnj; също и на л. 87^{v} надписът D(e) Juliano apostata; на л. 87^{v}: D(e) Juviano; после D(e) Valentino; на л. 88 D(e) Vallo; по-долу: D(e) Gratiano; после: D(e) Theodosio p(rim)o.

На л. 89 начеват надписите на втория надписвач. Превод на българските надписи са латинските на л. 89 D(e) Onorio (et) Arcadio; на л. 89^{v}. D(e) Theodossie secundo. При миниатюрата на л. 91^{v} (Ф., табл. XIX, 33; вж. с. 51—52) се намира надпис: Iste Teodosius fuit inperator Rome et/Costa(n)dinopoli; той не съответствува на миниатюрата (ср. Ф., с. 52), отговаря обаче на текста (у В., с. 96—97). На л. 96^{v} при миниатюрата (Ф., табл. XIX, 34; вж. с. 52) се чете; D(e) fumo p(ro)co abuit martirium s(anctus) Paulin episcopus, сиреч; De pomo pro quo habuit martyrium sanctus Paulinus episcopus. Любопитно е, че Paulinus, този magister officiorum, се е превърнал в sanctus Paulinus episcopus, а ябълката, чиято история е разказана у Манасий (В., с. 103—104, стих. 2663—2701), е посочена като причина за неговото мъченичество. Очевидно, основа за това са станали криворазбраните думи в българския текст: нъ свѣтломоу Павлиноу. . . (В., с. 102, р. 12; ср. гръцкото πρὸς τὸν καλὸν Παῦλινον р. 116, стих. 2675) което е било прочетено: нъ свѧтомоу. . ., а после този новосъзданен светец е превърнат и в епископ.[6] Под миниатюрата: D(e) Marciano inperatore. На л. 98^{v}: D(e) Leo Magno inperatore; на л. 100^{v}, при миниатюрата (Ф., табл. XX, 35,; с. 53) Marcian, после Leo; на л.

---

[5] Срв. Ch. J. Hefele, Conciliengeschichte, I, Fr. i. B. 1873, p. 292; E. Caspar, Geschichte des Papstums, Tübingen, 1930, p. 115 sqq.

[6] Трудно е да се каже, кого от светците с това име, почитани например на 22 юни, 12 юли, 31 август, 10 октомври, е указвал надписвачът; за тях вж. Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. Edd. Socii Bollandiani, Bruxellis, 1900—1901, pp. 950—951; срв. Stadler — Einal, Vollständiges Heiligen-Lexikon, IV, p. 709 sqq.

101: D(e) Leo secundo; после; D(e) Zinone pes(s)imo; на л. 101^{v}: D(e) Vasilio inperatore, вм. Василиск; при българския надпис за повторното царуване на Зенона; sequitur, но погрешно, защото се разбира за имп. Василиск. На л. 102^{v} D(e) Anastasio; на л. 104^{v}: D(e) Justino inperatore; надписът при миниатюрата на л. 105 (Ф., табл. XXI, 17, ср. с. 53—54): P(er)secutio iereticorum отговаря на съдържанието, както и този при миниатюрата на л. 109^{v} (Ф., табл. XXI, 38, ср. с. 54—55); Justinian(us)/inperator/qui edificabit sanctam Sopiam: а настрана Sancta Sop(h)ia; най-долу: D(e) Justino inperatore. За надписа на л. 113^{v}: Judice iniquo (Ф., табл. XXII, 39 (вж. у Ф., с. 56. На л. 114^{v}: D(e) Maurichio inperatore; на л. 117 (Ф., табл. XXII, 40, ср. с. 56): D(e) Tiberio; отдолу: D(e) Foghi pes(s)imo; на л. 118^{v} (Ф., табл. XXIII, 41, ср. с. 56—57): Foga; на л. 119: D(e) Iraclie.

На л. 122 се чете: Цⷮртво Костандиново с҃на Ираклива, а насреща: De Costanti(n)o/filio Iraclievo. На л. 122, при миниатюрата (Ф., табл. XXIII, 42, ср. с. 57): Sub isto Costantino venit rex Persar(um) et belavit civitati Costantinopoli надписът очевидно е имал за основа текста на хрониката, гдето се говори за нападението на Хозрой против Цариград (В., с. 131 сл.). Надписът на л. 122^{v} (у Ф., табл. XXIV, 43, ср. с. 58): D(e) Iraclie secu(n)do inperatore съответствува на българския, а пък този на л. 123^{v} (у Ф., табл. XXIV, 44, ср. с. 59): D(e) Constantino Barbato е неточен; най-долу: sequitur е също погрешно. На л. 124 (Ф., табл. XXV, 45; с. 59) надписът: Aput istum Costa(n)tinum inpetatore(m) fuit septimo co(n)cilio patru(m)/sanctor(um)/et Arie ereticus/fuit co(n)damnatus, е по-обстоен от българския, но изменя указанието за „шестия" събор в „седми", добавката за осъждането на Ария е невярна както за шестия и за седмия събор.[4] На л. 124^{v}: D(e) Justiniano; после: D(e) Leonte съответствуват на българските надписи, както и тези на л. 125^{v}: D(e) Tiberio Absimaro; на л. 126^{v}: sequitur се отнася за Юстиниан II, не за Апсимар, както се разбира. На л. 131 (Ф., табл. XXV, 46, ср. с. 59—60): Filip inperator oc(c)idit Tiberium inperatorem; по-долу: in ec (c) lesia, която добавка е направена въз основа на миниатюрата; отдолу: D(e) Antemia (?); на л. 131^{v}: D(e) Teodosio; на л. 132^{v}: D(e) Lino (Livo?) et Co(n)sta(n)to inperatores; в надписа вмъкването на името „Константин" може да се обясни с лошо прочитане на думата иконоборца в българския надпис; може да се мисли също, че са указани Лъв III и син му Константин V Копроним, за които се говори по-нататък в текста (В., с. 150 сл.).

На л. 134 българската глоса е преведена: In te(m)pore hic(?) Leonis inperatori fuit diviso/inperio Rome et Costinopoli et Greci incipiun(t) inobidientes sedis/поправено от sedes apustolice; преводът е неточен и свободен. Другата глоса, на л. 136^{v}, е преведена: Apud istu(m) Leone(m) venit rex Gotorum et destruxsit civitas Costa(n)dinopoli; името „кумани" е преведено Goti; бележката е исторически невярна. При миниатюрата (Ф. табл. XXVI, 47, ср. с. 60—61) се чете: D(e) Costantino Copronimo; на л. 138^{v}, при българския надпис за „Лъв, син на Константина", стои: D(e) Copronimo. При миниатюрата на л. 130 (Ф. табл. XXVI, 48) се чете: Iste Leo et Copronimus fueru(n)t spuliatores eclesie et (i)magines, за обяснението вж. Ф., с. 61; отдолу D(e) Costa(n)tino filio /predicti Leonis; а по-долу: Et isto Costantin/us fuit cat(h)olicus secuitur vestigia Christi. Константин VI е назован cat(h)olicus може би поради указанието, че при него е възстановено православието.

---

[4] Вж. *Hefele*, op. c., III, 249 sqq.; III, 441 sqq.

На л. 143 (Ф., табл. XXIX, 49, ср. с. 61—62), за седмия събор: P(er)secutio ereticor(um); под миниатюрата D(e) Nigiforo inperatore; надписите на л. 145 (Ф., табл. XXVII, 50, ср. с. 62—63) Nigiforus fuit captus, после: D(e) Cruma rege Macedonie са съставени, очевидно, въз основа на българския надпис. На л. 145^v (Ф., табл. XXVIII, 51, ср. с. 63): D(e) triump(h)o regi Crume отговаря на съдържанието на миниатюрата.

На л. 146 (Ф., табл. XXIX, 52, ср. с. 63—64): Ite(m) Cruma rex, а по-долу D(e) Michele inperatore. На л. 146^v, при българската добавка[7] за хан Крум, се чете sequitur, явно във връзка с горния надпис. На л. 147^v (Ф., табл. XXX, 53, ср. с. 64—65): Leo inperator nacione(m) de Armenia, а по-долу: Cruma rex/Macedonie; при миниатюрата на л. 148^v (Ф., табл. XXX, 54, ср. с. 65) надписите: Leo de Armenia и Cruma (rex mace)donie стоят при съответните образи; отдолу D(e) Michel inperator/Grecie. При българската добавка за въстанието на Тома през 821 г. се чете sequitur, сиреч, че се отнася за същия византийски император. На л. 150, при миниатюрата (Ф., табл. XXXI, 55) липсва латински надпис, а отдолу, съответно с българския надпис, се чете D(e) Teofilo inperatore. До края на ръкописа липсват всякакви латински надписи. Едва при миниатюрата на л. 205 (Ф., табл. XL. 69, ср. с. 77) се намира надписът: „Finis hic libri."

Покойният П. А. Сирку бе изказал няколко предположения относно тези латински надписи[8]. Според него, те са писани от българин, който е знаел твърде зле латински език; те ще да са били писани въз основа на исторически източници и отчасти на легендарни сказания из българската история, с примес понякога на народен, па и книжовен елемент, което показва доброто образование на писача. Съдържанието им не винаги съответствува на текста на ръкописа, но това може да се обясни с различието на източниците. Тези надписи ще да са били писани в Търново, с цел да се направи ръкописът достъпен на чужденците, които са посещавали царския двор. Като още по-вероятно той смята, че те са били писани непосредствено след донасянето на ръкописа в Рим, в самото начало на XV век, както за това свидетелствували положителни данни (?) из Ватиканския архив; тези надписи може би са писани от ръката на същото лице, което е имало важно положение в българския двор и е било известно в Рим с образованието си. П. Сирку смята допустимо, че този „български латинист" може да е взел участие и в самото съставяне на ръкописа (напр., за вмъкването на Троянската притча, донесена, според него, от Запад, Италия или Хърватско), както и в украсата, гдето се съзират някои западни елементи (напр., шпорите).

Проучването на латинските надписи показва, че много от изводите на П. А. Сирку трябва да бъдат отхвърлени изцяло или поправени. Най-приемливо с предложението на Б. Филов, че първите латински надписи са писани от западен църковник или любител. По-трудно изглежда обаче да се установи, дали надписвачите са знаели точно български език или пък, общо, са познавали кирилското писмо и друг южнославянски език, напр. сърбохърватски. Първият надписвач е знаел, че ръкописът е бил приготвен за Иван Александър, но като че ли не му е било напълно ясно, чий владетел ще да е бил той и го нарича (л. 1^{v}): Sanctus Johannes Alexander Macedo, а пък самия превод означава като направен de greco in sclavonico (10), вместо да го определи точно като български. Вторият надписвач е отъждествил, на миниатюрата на л. 91^{v}, образа на цар Иван Александър като имп. Теодосий, в съответствие с текста. Хан Крум е указан: De Cruma rege Macedonie (л. 145), или Cruma rex Macedonie (л. 148^{v}). Може би за надписвача имената Bulgaria и Macedonia са били тъждествени; странно е обаче, че в никоя бележка не е указано името на българите, а това е необикновено за един надписвач, за когото би могло да се предположи, че е познавал български език.

---

[7] Българските глоси вж. у Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 621. Нов български превод у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство, София (1944), с. 97 сл.

[8] Памятники древней письменности и искусства. CXLVIII. Отчеты о заседаниях Имп. Общ. любит. древней письменности в 1901—1902 году: 1902, стр. 16—18; срв. още Виз. Временник, IX (1902) стр. 313.

Общо, много от латинските надписи са превод на българските, често с допълнения; другаде, гдето липсват български надписи, те са съставяни въз основа на самия текст. В много от тях се чувствува влиянието на българския първообраз: De Pertinaxo (Пертинаксъ, л. 83), De Zinone (Зинона л. 101; вм. лат. Zeno, ит. Zenone); Vasilio) вм. Basilio л. 101^{v}), De Maurichio (л. 114^{v}; Маврикиево); De Constantino filio Iraclievo, очевидно под влияние на българската форма: сна Ираклиева (л. 122); Cruma rex, ср. родит. падеж: ратъ Кроума кнѧза (л. 146). Надписвачите са познавали слабо и латинския език и в техните надписи обилствуват грешки в правописа, склоненията и спреженията на много латински думи. В някои форми като че ли се долавя влияние на италиански език: ср. напр. Tholomeo, ит. Tolommeo, вм. лат. Ptolomaeus; Constantinopoli (или Costandinopoli), Michele и др. Някои надписи дават възможност да се съди за образованието на писачите. Първият познава разказа за Язон и Медея (л. 36), но разделя името на Юлий Цезар: De Julio et Caio Cesare (л. 70); една негова грешка показва, че той познава Помпей Велики (л. 28^{v}); на първия надписвач принадлежи добавката за първия църковен събор (л. 86^{v}): tempore Silvestri pape. Използуването на нови извори, както твърди П. Сирку, може да се предполага само при съставянето на българските глоси, но не и на самите латински надписи.

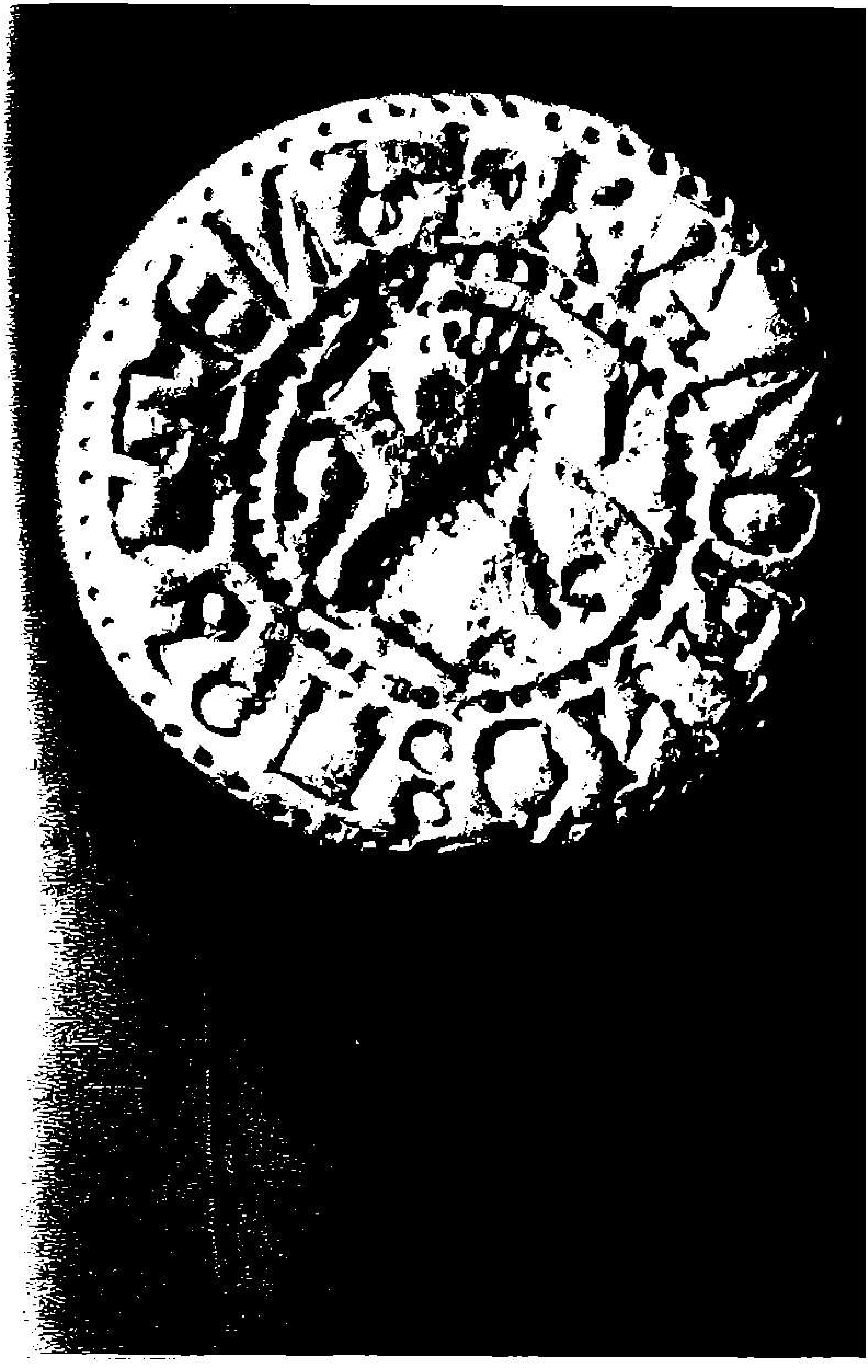

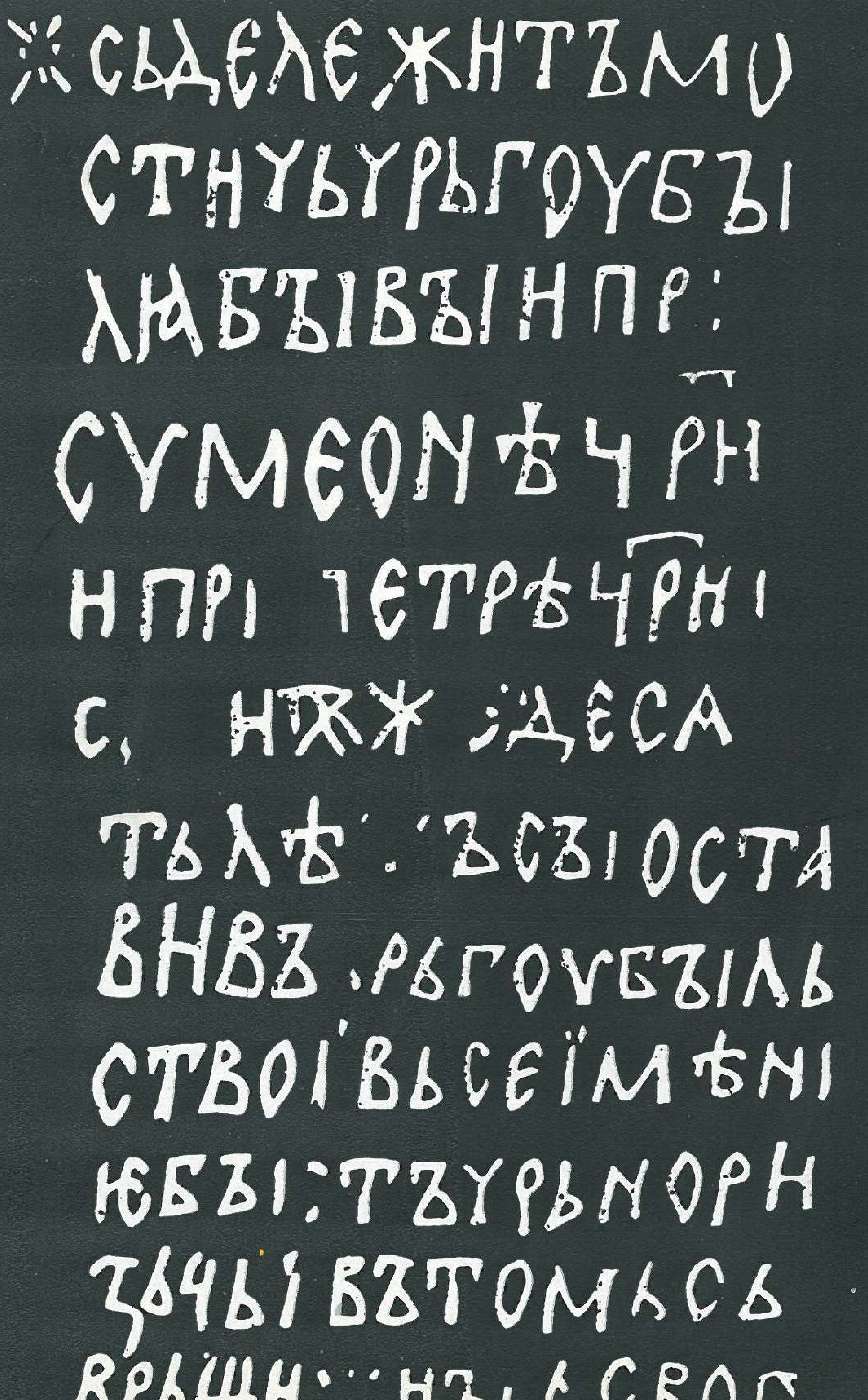

✳СЬДЄЛЄЖНТЪМО
СТНЧЬЧРЬГОУБЪІ
ЛꙖБЪІВЪІНПР:
СУМЄОНѢЦРН
НПРІ ПЄТРѢЦРНІ
С, НѢЖ ДЄСА
ТЬЛѢ. ЪСЪІОСТА
ВНВЪ ЧРЬГОУБЪІЛЬ
СТВОІ ВЬСЄІМѢНІ
ЮБЪІ: ТЪЧРЬНОРН
ЗЬЧЬІ ВЪТОМЬСЬ
ВРЬШН НЪ СВОГ

За книжовното творчество на Константин Костенецки

В нашата средновековна книжнина могат да се споменат имената на неколцина книжовници, които са се занимавали с преводачество или писателство в качеството си на светски лица. Едно от тези редки и забележителни изключения е Константин Костенецки[1]. Роден в българските предели през последните две десетилетия на XIV в., по време на турското нашествие в България, той е учил при Евтимиевия ученик инок Андроник-Андрей[2], но сам не приел иночество[3]. Когато по-късно неговото име се споменава в книжовните паметници, обикновено към него се прибавя прозвището „философ", „граматик", „преводач", сиреч учител и книжовник. Подобно на Константин Костенецки другите двама големи представители на южнославянската книжнина от XV в., именно Владислав Граматик и Димитри Кантакузин, са също така, както изглежда, не духовници или иноци, а светски лица, които са се занимавали с книжовна дейност. Ако предположенията относно това, че Владислав е бил ученик на Константин Костенецки,[4] са верни, това ще рече, че Константин е родоначалник на едно течение от светски книжовни дейци. Те се занимават с преводачество, самостойно творчество, преписване на книги и с преподавателска дейност и това е изворът за тяхната прехрана. Честно що се отнася до Константин Костенецки, лесно биха могли да се изтъкнат цяла редица особености, които го отдалечават значително от духа и съдържанието на средновековието и го доближават донякъде до новите векове. Това са неговата дълголетна учителска дейност, неговите опити да въведе на мястото на старата и негодна система на заучаване на буквите една почти звукова метода, неговата обществена и публицистична работа, най-сетне духът и общото съдържание на двете му основни съчинения и т. н.

Със съжаление трябва да се признае обаче, че далеч не всички въпроси, свързани с книжовната дейност на нашия писател, са намерили разрешение в научната литература. Преди всичко не е изяснен напълно въпросът за броя на неговите съчинения. Що из южнославянската книжнина от XV в. трябва да се припише на неговото перо? Обикновено в славистичната литература

---

[1] За живота и книжовната му дейност вж. общо у П. А. Сырку, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII в., СПб., 1901, стр. LXXX—CLX.— Ю. Трифонов, Живот и дейност на Константина Костенецки, СпБАН, LXVI, 1943, стр. 223—292; същия, Сръбско-българска безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни, МПр, XII, 2, 1940, стр. 27—55. — K. M. Kujew, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Kraków, 1950; срв. за тази книга моя отзив в Byzantinoslavica, XIII, 2, 1953, pp. 328—334.

[2] На иночески сан се дължи смяната на името Андроник в Андрей.

[3] Вж. Трифонов, Живот и дейност, стр. 236, 241.

[4] Срв. Трифонов, пос. съч., стр. 279; срв. и стр. 285.

Пръстен—печат на цар Калоян
Надпис на Мостич

като негови произведения се сочат две творби: т. нар. „Разяснено изложение за буквите" (Сказани изьꙗвлѥнно ѡ писмєнѣхъ)[5] и биографията на сръбския деспот Стефан Лазаревич.[6] С право обаче един от последните изследвачи на живота и дейността на Константин Костенецки заключава,[7] че „книжовната дейност на Константин не се е ограничила само със Сказанието и Житието, а е обемала още няколко труда". Кои са тези негови трудове? Въпреки изказаните в това отношение съмнения[9] може да се каже, че въпросът съвсем не е така прост и не бива да бъде смятан за разрешен с признаването на Сказанието и Житието като единствени произведения на нашия писател. Изказано е мнение например, че похвалата на сръбския княз Лазар, загинал геройски в борба против завоевателите турци в Косовския бой през 1389 г.,[9] е произведение на Константин Костенецки.[10] Заслужава внимание също мнението[11], че Константин Костенецки е първоначалният съставител на сръбските родослови, част от които е вмъкнал в биографията на деспот Стефан Лазаревич. Тези предположения, изказани от видни представители на сръбската историческа наука, са твърде правдоподобни. Вместо да се уточнят тези предположения, в нашата научна литература напоследък с името на Константин Костенецки някак си твърде прибързано бе свързано едно кратко произведение, открито в български ръкопис.

В един ръкопис от XVI в.,[12] някогашно притежание на ловчанския учител Михаил х. Неделчев, после съхраняван в Ловчанския градски музей, бе открит фрагментарен текст с географско съдържание. В началото на първия откъс се чете наслов: рєч(ı)м и ѡ сєм єжє ѡбрѣтохъ вь Кєсарїи Палєстинскои писано пѫтьшєствїа. Текстът беше издаден неотдавна от покойния Юрдан Трифонов.[13] Във връзка с този откъс той изказа някои твърде предпазливи предположения. Като говори[14] за „два откъслека на изгубени сега описания", Трифонов съобщава, че „първият от тях е описание с неизвестен произход на местата, през които е минувал пътят от библейския Едем към Диаврод и Индия. То е било намерено, не се знае точно от кого, в Кесария Палестинска." По-нататък покойният учен заявява[15], че „не е невъзможно. . . съставителят да е преписал готово намерено описание, преведено от Константин, наедно с казаните думи". За това той намира две основания: 1) това, че откъсът е „поместен преди Константиновото описание на светите места и след съкращението на неговото сказание", и 2) обстоятелството, че „в разглежданото описание се споменуват библейските места Едем и Евилат наедно с р. Фисон, за които Константин говори в житието на Стефан Лазаревич, гдето той отъждествява Фисон с Дунава. Ако пък описанието не е Константиново — заключва Трифонов, — ще трябва да се приеме, че в началото на XVI в. в България е живял забележителен на времето си книжовник, който подобно на Константина е пътувал в Палестина." За втория откъс Трифонов изказа мнение, че той е дял от „описание на светите места в Ерусалим, за което съставителят изрично казва, че е взето от книга на Константин, без да се знае дали е оригинален труд на последния или е преведено от гръцки, или е отчасти едното и отчасти другото: сіѧ же мы ѿ книги Кѡнстантина Философа, іакоже реч(е) сѧ, прѣписана обрѣтше здѣ положихѡм. . . На друго място Трифонов[16] отново се връща на въпроса и пише: „Достигналото до нас (в сборника Неделчев) описание на светите места, зето от написана по-късна негова (Константинова) книга. . . , би могло да наведе на мисъл, че той се е бавил там между друго да прави измервания на разстоянията между някои места и светини. Но такава мисъл едва ли би била вярна. По-приемливо е, че той е намерил въпросните измервания готови в някое гръцко съчинение и само ги е използувал в своето описание, защото, както сам изповядва и както личи от другите му съчинения, той се е интересувал от Ерусалим и други места повече като пътешественик, отколкото като поклонник, който мисли за спасението на душата си." Трифонов приема,[17] че „в Кесария Палестинска (на брега на Средиземно море) той ще да е намерил и превел споменатото старо описание на пътя от Едем до Диаврод, т. е. от Армения към Персийския залив и Индия, със сведения за вярата и обичаите на народите, които живели някога покрай този път".

---

[5] Вж. изданието на И. В. Ягич, Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. В: Изследования по русскому языку. Издание ОРЯСл Имп. Ак. Н. I, СПб., 1885—1895, стр. 366—581, 960 сл.

[6] Вж. изданието на В. Ягич, Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревича деспота српскога. Гласник Срп. уч. др., XLII, 1875, стр. 223—328, 372—377.

[7] Трифонов, пос. съч., стр. 231.

[8] Срв. Kujew, op. c., p. 2 sqq.

[9] За това съчинение вж. посочванията у Вл. Качановский, Сербския жития и летописи как источник для истории южных славян в XIV и XV веках. Славянский сборник, III. Пб., 1876, стр. 193 сл. Срв. също М. М. Башић, Из старе српске књижевности, 4 изд. Београд, 1931, стр. 244 сл.

[10] Вж. St. Stanojević, Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle. Archiv f. slav. Philologie, XVIII, 1896, p. 414, n. 1.

[11] Вж. Љуба Стојановић, Стари српски родослови и летописи. Ср. Карловци, 1927, стр. XI сл., XXXIII.

[12] Вж. описанието на ръкописа у Г. Иванов, Исторически известия и предания из Ловешко. Известия на Историческото дружество в София, IV, 1915, стр. 214—217. — Срв. М. х. Неделчев във: Сборник Ловеч и Ловчанско, II (1930), 88 сл.; Ю. Трифонов, п. т., III (1931), стр. 138, 141.

[13] Трифонов, пос. съч., стр. 288—291.

[14] Пак там, стр. 229 сл.

Както личи от тези редове, покойният Юрдан Трифонов, ако и да обнародва откъсите от Ловчанския сборник, се изказа твърде предпазливо за техния автор. Той е склонен по-скоро да ги сметне за превод от гръцки, отколкото за самостойно съчинение на Константин Костенецки. За съжаление тази предпазливост на внимателния изследвач остана без отглас.

Неотколе К. Куев в своята монография за Константин Костенецки отново се върна към въпроса за двата откъса от Ловчанския сборник. За него, както се вижда, не съществува никакво съмнение, че това са наистина остатки от някакво самостойно съчинение на нашия писател.[18] Заедно с това той издаде още веднъж текста на тези откъси въз основа на Ловчанския сборник,[19] като добави някои дребни бележки.

---

[15] Пак там, стр. 229, бел. 5.

[16] Трифонов, пос. съч., стр. 243.

[17] Трифонов, пос. съч., стр. 244.

[18] Kujew, op. c., p. 3: „W tzw. Lowczańskim Zborniku z w. XV—XVI. . . znajdują się urywki z trzeciego dzieła Konstantyna. Są to notatki z podróży po Palestynie"; срв. p. 60, etc.

[19] Kujew, op. c., pp. 113—117.

От някои места в Сказанието и в Животописа на Стефан Лазаревич се знае,[20] че Константин Костенецки действително е пътувал на младини в Средния Изток и е посетил Палестина. С оглед на това напълно разбираемо е, че някои изследвачи са могли да се увлекат в предположението, че Константин е съставил някакво описание на Палестина. Наистина Трифонов[21] бе обърнал внимание на обстоятелството, че в запазените фрагменти се употребява за измерване на разстоянията между местата „непознатата мярка мѡ͠н", която изведе от „гръцката дума μονὰς, — ἄδος — единица, мярка". Това обаче все още не съставяше нито за него, нито за по-късния издател на текста Куев достатъчно доказателство, че първообразът може действително да бъде някакъв гръцки текст. Още по-странно обаче е обстоятелството, че нито един от двамата издатели на текста не бе обърнал внимание, че в същност откъсите от Ловчанския ръкопис не представят нещо напълно непознато за научното дирене. Още преди около 70 години сръбският историк Стоян Новакович[22] е издал въз основа на един ръкопис на В. Богишич подобен текст, който съвсем малко се отличава от първата част на нашите откъси. Текстът на Новакович носи наслов: съмотрєниє въсєлєнныє, и представя също такова описание на пътуване в Палестина, както нашите откъси от Ловчанския ръкопис. Текстът на Новакович е сравнително по-кратък и заслужава да бъде приведен тук изцяло: Отъ Єдєма до Драхмы монь. а. поутъ рѣкою Фисонь. и отъ Драхмы до Єулата. о. монь, тамо оуво чловѣци и сѣютъ и жнютъ и въса обшта имоуть, обонь христіанє. отъ Єунлата въ Іеминнь монь .мє. отъ Унєка въ Дисиманіє монь .в., даже до здє иєсть нераздѣлно чловѣкомь, начєлствуєть же земліа сіа отъ Фісона рѣкы, соуть же и живоуштии въ сихъ богочьтци, іеже отъ Дисіманъ, ієзыкь глаголіємыи Хонє, ієзикь же съ вєлико имать растоави, мѣсєць .и., имать же и мѣста бєзводна монь .кф., прѣходь прѣплоути Великоую Индію за мѣсєць .з. отъ Индіє на Аксиомінь прѣплоути мѣсєць .з. отъ Аксіомєнь прѣплоути Чрьмнимь морємь и приходити въ Индію Малоую за мѣсєць .є. отъ Индіє плавати Пєрсию мѣсєцє .г. отъ Пєрсіє въ Саракіны монь .в. отъ Сараніиь отплоути въ Єунлать Чрьмнѣмь морємь въ пристаништє Пєрсидскоє и Індіиско и отъ Ієгупта монь .ф. отъ Єламіє до Антіохіє монь. . . отъ Антіохіи до Костантина града монь .лв. отъ Костантина града вь Римь монь .з. Отъ Рима до Халіє монь. кз. коупно монь маркє. монь имать мили .Ѳ., стадионь жє сєжани .ф., мили сєжань .ѱп., іако быти въ мили стадии .з. и поль.

Този славянски текст, колкото и кратък да е, дава възможност да се проверят някои посочвания в нашите откъси. В същото време въз основа на тях текстът на Новакович поне в няколко подробности може да бъде изправен и уточнен. Но дали и текстът, обнародван от сръбския учен, представя оригинално произведение? Преди немного години италианският славист и византолог Ciro Giannelli[23] посочи напълно убедително, че в същност текстът на Новакович не е нищо друго освен един превод на познат и обнародван гръцки първообраз, а именно 'Οδοιπορίαι τοῦ αἰῶνος ἀπὸ Εδέμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν 'Ρωμαίων.[24] Съпоставката между гръцкия текст и обнародвания от Трифонов и Куев откъс показва, че също и нашият текст представя само един превод. В същност ловчанският откъс се състои от две части, като на първата част липсва краят, а на втората — началото. Изглежда, че между двете части има пропуск от 2—3 страници. Втората част много вероятно представя самостойно описание на пътуване по Палестина, преведено от гръцки. Засега обаче не ми е възможно да посоча точно гръцкия първообраз[25]. Напротив, първата част е прочее превод на византийски пътепис откъм средата или втората половина на VI в. Неизвестният преводач — може би самият Константин Костенецки — е превел своя гръцки първообраз на места буквално, а другаде се отклонява от него. В края на запазения първи откъс е направен пропуск, който се дължи може би на преписвача. Разлика се открива също и в посочването на разстоянията, както и в някои имена. Общо взето обаче, преводът, както е запазен в Ловчанския ръкопис, е доста точен и буквален. Откъсът от нашия ръкопис и обнародваният от Новакович текст представят два различни превода на един и същи гръцки първообраз, който в известни подробности ще да е бил различен от познатия по изданието на А. Клоц текст. В ловчанския препис липсва краят на откъса и тази непълнота би могла да се запълни благодарение на откъса, издаден от Новакович. Съчетавайки двата славянски откъса, ние можем да дадем един пълен текст на гръцкия откъс.

---

[20] Срв. посочванията за това у Трифонов, пос. съч., стр. 241 сл.

[21] Трифонов, пос. съч., стр. 230.

[22] St. Novaković. Odlomci srednjevjekovne kosmografije i geografije. Starine, XVI, 1884, pp. 54—55. — Забележително е, че Трифонов, пос. съч., стр. 231, бел. 2, посочва тази статия на Ст. Новакович обаче очевидно, без да се е вглеждал в съдържанието ѝ.

[23] Вж. C. Giannelli, Di alcune versioni e rielaborazioni serbe delle „Solutiones breves quaestionum naturalium" attribuite a Michele Psello. Studi bizantini e neoellenici, V, 1939, p. 463 sqq.

При предаването на славянския превод са взети под внимание изданията на Трифонов (Т), Куев (К) и Новакович (Н).

Реч(е)м[26] и ѡ сем еже ѡбрѣтох вь Кесарїи[27] палестинскои писано пѫтьшествїа.

ѿ Едема до Драхмы мѡн҆ о҃.[28] пѫт рѣком Фисонѡм.[29]

ѿ Драхмы до Еуилать. о҃ мѡн. тоу нѣс҆ врѣмѧ жѧтвы[30], нь вьсегда сѣдба и жѧтва и имѫт имѣнїа опцїа, хр҆тїане глѫт се быти правїи.[31]

ѿ Еуилата до Емира мѡн. м҃.[32]

ѿ Емира до Еуника лв҃.[33]

---

[24] A. Klotz, 'Οδοιπορία ἀπὸ Ἐδὲμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν 'Ρωμαίων. Rheinisches Museum, N. F., LXV (1910), pp. 606—616. — Срв. Gio. Mercati: ibidem, LXVI (1911), p. 160 = Scripta minora, III (1937), p. 304. — Giannelli, op. cit., p. 463.

[25] Надявам се, наскоро да мога да се върна към въпроса за отъждествяването на първообраза на този текст.

[26] Съмотрение въселеныѥ Н.

[27] вь Кесарїи К.

[28] монь.а. Н.

[29] Фисоном К.

[30] жѧтва К. на двѣте мѣста.

[31] тамо оубо чловѣци и сѣють и жнють и вьса овощиа имоуть, обонь христїане Н.

[32] Їерминь монь .м҃. Н.

[33] Пропуснат изразът в И.

ѡ҆ Єунека до Дисмань в'.[34]

ѥ҃ же нераздѣлно, напаастьѧ Фисоном землѣ их и ндоль въ ных нѣ҃, ниже Ха҃ нѣроать, ни законь Мѡусеѡвь, нѫ тако глꙗть Ба҃ на нбсы тьчиѧ да почитаетсѧ.[35] закшниже симь еже лъжа не имиинтсѧ.

Ὀδοιπορίαι τοῦ αἰῶνος ἀπὸ Ἐδὲμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων.
Ἀπὸ Ἐδὲμ ἕως Δραχμὰν μοναὶ σ'. ὁδὸν παρὰ τὸν ποταμὸν τὸν λεγόμενον Φισών.
ἀπὸ Δραχμὰν ἕως Εὐιλὰτ μοναὶ ο'. ἐκεῖ σπέρουν καὶ θερίζουν.
ἔχουσιν δὲ τὰ πάντα κοινὰ καὶ ἀμέριστα. οἱ δὲ ἄνθρωποι οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ εἰσι χριστιανοί.
ἀπὸ Εὐιλὰτ εἰς Ἰεμὴρ μοναὶ μ'.
ἀπὸ Ἰεμὴρ ἕως Νέκους μοναὶ λβ'.
ἀπὸ Νέκους εἰς Δισιμανεῖς μοναὶ β'.
αὗται γὰρ αἱ χῶραι καὶ οἱ τόποι ἕως ὧδε ἀμέριστα. ποτίζεται δὲ ἡ γῆ αὐτῶν ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Φισών. καὶ εἴδωλα ἐν αὐτοῖς οὐ κέκτηνται οὐδὲ πρὸ Χριστοῦ οὐδὲ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ πάντες θεοσεβεῖς καὶ ἀληθεῖς. ἀπὸ δὲ Δισιμανεῖς ἔθνος λεγόμενον Χῶναι μεγάλην ἔχοντα ὁδοιπορίαν μηνῶν ὀκτώ.
πάντες δὲ Χριστιανοὶ οἱ τοῦ τοιούτου τόπου.
ἀπὸ δὲ Χωναίων ἕως Λιαβὰ, ὅπου εἰσῆλθεν Ἀλέξανδρος τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς καὶ ἐποίησεν θησαυροὺς καὶ ἔστησεν ἀνδριάντα εἰκόνα, ὁδὸς μηνῶν τεσσαρων. καὶ αὐτοὶ Χριστιανοί. ἔχει τόπους ἀνύδρους μηνῶν κθ'.
ἀπὸ Λιαβὰ παραπλέων τὸν αἰγιαλὸν ἔρχεται εἰς Ἰνδίαν τὴν μεγάλην καὶ πλέει μῆνας ζ'. εἰσὶν δὲ Χριστιανοὶ καὶ Ἕλληνες.
ἀπὸ Ἰνδίας εἰς Ἀξομίαν παραπλέει μονὰς ζ'. εἰσὶ δὲ Χριστιανοὶ καὶ Ἕλληνες οἱ τοιοῦτοι.
ἀπὸ Ἀξομίαν παραπλέει τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ. ἔρχεται εἰς Ἰνδίαν τὴν μικρὰν διὰ μηνῶν ε'. εἰσὶν Χριστιανοὶ καὶ Ἕλληνες.
ἀπὸ Ἰνδίας παραπλέει ἕως Περσίδος μῆνας γ'. ἄνθρωποι ἄνομοι μάγοι καὶ φαρμακοί.
ἀπὸ Περσίδος εἰς Σαρακηνὴν μοναὶ β'.
ἀπὸ Σαρακηνῆς ἀποπλέει εἰς Εὐίλατον τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν εἰς τὸν λιμένα τῆς Περσίδος καὶ Ἰνδικῆς καὶ ἀπὸ Αἰγύπτου μοναὶ ζ'. Ἕλληνες καὶ Χριστιανοί.
ἀπὸ Εὐιλὰτ εἰς Ἐλαμὴν μοναὶ θ'.
ἀπὸ Ἐλαμὴν εἰς Ἀντιόχειαν μοναὶ κ'.
ἀπὸ Ἀντιοχείας εἰς Κωνσταντίνου πόλιν μοναὶ λβ'.
ἀπὸ δὲ Κωνσταντίνου πόλεως ἕως Ῥώμην μοναὶ πς'.
ἀπὸ Ῥώμης εἰς Γαλλίαν μοναὶ κζ'.
ὁμοῦ μοναὶ χίλιαι τετρακόσιαι κε'.
ἡ μονὴ ἔχει μίλια ἑξήκοντα. εἰσὶν ἀμφότερα μίλια χιλιάδες ἑξήκοντα τρεῖς καὶ ἐννακόσια ὁδοιπορίαι ἀπὸ Ἐδὲμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων.

---

[34] отъ Єника въ Дисимание монь .в. Н.

[35] почитаетсѧ Я. В текста на Н. целият израз гласи така: даже до зде есть нераздѣлно члонѣкомь, начелствоуеть же земліа сіа отъ Фісона рѣкы, соуть же и живоуштеи въ сихъ богочьтци, еже отъ дисимань єзыкь глаголемыи Хоне, езыкъ же съ велико имать растояние, мѣсяць .и., имать же и мѣста возводна монь .кѳ'. прѣходь прѣплоути Великоую Индию за месяць .з.

ѿ Днсмань до Хонса пѫт'шествіа м҇ць п'. вьсе хр҇тіане [. . . . .
. . . .
. . . .]

и имат мѣста безводна м҇ць ке'. и множае мѡремь граджт вь Индіѧ великжѧ[37] ѿ Діавроda мѡн' з' . хр҇тіане множае ѿ еллинь.

ѡ Индіѧ вь Аксѡмин м҇ць [з'.[38]
оть Аксіомень прѣплоути чрьмнемь мореmь и приходити въ Индію малоую за мѣсець .і.
Оть Индіе плавати Персію мѣсеце .г.
оть Персіе въ Саракины монь .к.
оть Саракинь отплоути въ Еуилать Чрьмнѣмь моремь въ пристаниште Персидское и Індіиско и оть Іегупта монь .ф'. [. . . . .
. . . .]

оть Еламіе до Антіохіе монь [к'.].
оть Антіохіе до Контантина града монь .лв'.
оть Костантина града въ Римь монь .пз'.
оть Рима до Халие [!] монь .кз'.
Коупно монь ҂Аркс'.
Монь имать милии .З'., стадионь же сежани .ф., милии сежань.
ѱп,. іако быти въ милии стадии .з. и поль.

Откъсът за пътуването в Палестина, приписван на Константин Костенецки, трябва да се смята прочее за превод от гръцки, поне що се отнася до първата му част, а не за негово оригинално произведение. Това не ще рече обаче, че с това нашият откъс губи значението си като книжовен паметник. Напротив, той представя едно от ранните съчинения с географски характер в старата българска книжнина. Така едно географско описание на Палестина от VI в. е проникнало в книжнината на южните славяни посредством два различни превода, запазени в текста на Новакович и на нашия Ловчански сборник. Както много често, славянските преводи дават и тук такива четения, които могат да бъдат полезни за възстановяване и оправяне на самия гръцки първообраз, който не е запазен в много изправни преписи. Двата превода произхождат от времето на Константин и трябва да се свържат без друго с неговата дейност. Това поставя още по-настойчиво въпроса за преводаческата дейност на нашия книжовник. Както е известно, в края на животописа на Стефан Лазаревич[39] стои добавката: „Страньно и изредьно и земли владычьствовавьшому страньныи рабь приносить словоуштомоу деспотоу Стефаноу прѣводьникь Костадінь.". Тълкуването на това посочване „прѣводьникь Костадинь" в смисъл на „драгоманин", сиреч официален преводач за дипломатическите сношения на канцеларията на сръбския деспот с чужди страни[40], е неубедително. Очевидно ние трябва да се върнем отново към разбирането на този термин в смисъл на книжовник-преводач.[41] Ако сам Константин Костенецки приема титлата „преводач", това значи, че той е отдавал особено значение на своята преводаческа дейност. Именно това би трябвало да ни подскаже, че с неговото име освен двете познати творения ще да са били свързани също и някои преводни трудове. Необходимо е да се проучи внимателно кои са тези негови преводи, та по този начин да може да се осветли една важна страна в книжовната дейност на бележития деец в полето на българската и сръбската книжнина и просвета.

---

[37] У Куев е пропуснат изразът: вь Индіѧ великжѧ ѡ Діавроda мѡн'. — Трябва да се припомни, че началото на гръцкия текст: Ἔκθεσις λόγων περὶ Μακαρινῶν (вж. у Klotz, op. c., p. 608), отговаря в първата си част на текста, обнародван у Novaković, op. c., p. 55: О Єдімоу. Срв. Giannelli, op. c., p. 463 sqq.

[38] Оттук почва текстът на Новакович.

[39] Ягич. Константин Философ, стр. 327.

---

[40] Вж. Трифонов, Сръбско-българска безюсова редакция, стр. 46 сл.; същият, Живот и дейност, стр. 225 сл., 228 сл.

[41] Срв. Ягич, Константин Философ, стр. 236 сл.; срв. също Сырку, пос. съч., стр. XCIX сл.

Един ръкописен свитък с апокрифни молитви и заклинания

В научната литература досега са обнародвани значителен брой апокрифни молитви и заклинания, произхождащи от южните славяни и от руските земи. Достатъчно е да се припомнят главно приносите на руските учени М. Соколов[1] и А. И. Алмазов,[2] както и на познатия фински славист В. Мансика,[3] които издадоха значителен брой такива текстове. Преди около шест десетилетия заслужилият руски славист А. И. Яцимирски обнародва един подробен преглед върху историята на така назаваните „лъжливи молитви" в южнославянската писменост, като даде извънредно богати материали, в най-голямата си част извлечени направо от ръкописи и следователно до това време непознати.[4] Това изследване представяше в същност един забележителен преглед на почти всичко познато в тази област до времето на изследвача на старата руска и южнославянска литература. Южнославянските сбирки от ръкописи все пак оставаха недостатъчно изследвани и беше възможно тук и там да се направят открития и да се извлекат на бял свят нови паметници от този вид. Така попадна ми в ръцете като частно притежание на приятел един откъс от свитък с апокрифни заклинания, които бидоха обнародвани от мене заедно с един цветен възпроизвод през 1954 г.[5] Някои много полезни приноси в това отношение дадоха напоследък двама млади български изследвачи в областта на старата ни книжнина. Божидар Райков обнародва едно интересно изследване върху българския Абагар,[6] който, както е известно, съдържа подобни апокрифни молитви. Климентина Иванова-Константинова изрови от ръкописното наследие на големия наш историк проф. В. Н. Златарски един кратък свитък с подобни апокрифни текстове.[7] Най-сетне преди няколко години аз попаднах на неизвестен досега свитък със заклинания и апокрифни молитви, който се намира у мен.

---

[1] М. Соколов, Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемы змеевиками. Във: Журнал Министерства народного просвещения, CCLIII, 1889, май, стр. 339—368, като авторът е дал успоредно славянски и гръцки текстове.

[2] А. И. Алмазов, Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры. Във: Летопись Новороссийского университета. IX. Византийское отделение. V, Одесса, 1901, стр. 221—340.

[3] В. Мансикка, К изучению заговоров. Във: Известия Отделения русского языка и словесности, XIII, кн. 3 (1908), стр. 371—383.

[4] А. И. Яцимирский, К истории ложных молитв у южнославянской письменности. Във: Известия Отделения русского языка и словесности, XVIII, кн. 3 (1913), стр. 1—102; кн. 4 (1913), стр. 16—126.

[5] Ив. Дуйчев, във: Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори, София, 1954, стр. 554—556: XXIX. „Неиздадена българска заклинателна таблица".

[6] Б. Райков, Към въпроса за мястото на „Абагара" в старата българска литература. Във: Известия на Института за литература, XVIII—XIX (1966), стр. 279—286. За Абагара в сръбската литература вж. полезната статия на покойния сръбски историк Н. Радојчић, Српски Абагар. Във: Etnolog, IV, кн. 2 (1931), стр. 187—211.

Това е един написан на хартия,[8] широк 18 см и дълъг 5,20 м. Текстът покрива само лицевата страна на свитъка, като обратната страна е оставена бяла, подлепена днес с платно. Текстът е писан изцяло от една и съща ръка, мастилото не се е изменило с течение на времето и всичко е много добре четливо. Началото на свитъка е малко повредено, очевидно вследствие на честата употреба, но все пак намиращият се там наслов, писан с по-едро писмо, може лесно да се разчете и възстанови: Сънъ пр(есвѧ)тыѧ и славныѧ в(ладыч)ицы нашеѧ Б(огороди)цы и приснодѣвы Марiи. Всред обнародваните досега текстове могат да се посочат различни сходни апокрифни молитви и заклинания, обаче нито една от тях не отговаря напълно на нашия текст. Свитъкът е бил предназначен за „амулет“ в най-широк смисъл на думата. Според едно изрично наставление в началото потребно било този свитък с апокрифни заклинания да бъде носен от някое лице или просто да бъде съхраняван в дома му, това щяло да бъде закрила от заплахите на дявола и на всеки злотворец. Според думите на писача прочитането всекидневно по три пъти на този апокрифен „сън на Богородица“ можело да спаси притежателя от „вечните мъки“ в задгробния свят. След изложението на „съня“ на Богородица са дадени сведения за това от какви злини може човек да бъде спасен благодарение на настоящия апокрифен текст. При преписването писачът е оставил празни места по свитъка, като на тях е залепил разни изображения, взети от някъде: Сисой, архангел Михаил, кръстът на Голгота върху черепа на Адама, Йоан Кръстител, Йоан Златоуст, Георги Победоносец и първомъченик Стефан.

Текстът е от сръбска редакция. На края на свитъка се чете прибавка на преписвача: Нѣждивенiи сєгѡ пожєла iакожє горѣ показоуєтсѧ съ различнiтiма молитвама ѡт нєчєстiвыхъ д(оу)ховъ. Написахъ азъ нєдостоинiи рабъ б(о)жiи Лоукiанъ Лазаревићь своводног(о) кралѣв(ского) града г[осподина] н[ашего], у цєркве администраторъ в(еликiи?) Копривницы[9] Последният ред с посочване на датата е унищожен. Преписът трябва да се отнесе към втората половина на XVII или самото начало на XVIII в. Ясно е обаче, че целият текст представя препис от средновековен първообраз от южнославянски и по-далечен византийски произход. Тук се обнародва за първи път по-точен препис на текста. За неговото пълно разтълкуване са необходими сравнителни проучвания.

---

[7] Кл. Иванова. Един ръкописен амулет от типа на „Абагара“ на Филип Станиславов. Във: Известия на Научния архив при БАН, IV (1968), стр. 119—125. За автора на нашия Абагар вж. писаното от мене напоследък: Бележити българи, III, София, 1969, стр. 75—87.

[8] Фототипно издание на целия текст заедно с кратки уводни бележки бе дадено в моята статия: I. Dujčev, Apocrypha byzantinoslavica. Une collection serbe d'exorcismes d'origine byzantine. Във: Зборник Философског факултета, кн. IX, 1, Београд, 1967, стр. 247—250, с 26 илюстрации.

[9] Вероятно става дума за града Копривница в Хърватско (вж. за него И. Модестић, Копривница, в Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, II, стр. 378—379).

като се привлекат за това наличните текстове на апокрифни молитви и заклинания и познатите издания на южнославянския Абагар.[10]

Санъ п(рєсвє)тыѧ ӥ славнiѧ (в)ладыч)ицы нашєѧ Б(огороди)цы и приснодѣвы Марии.

И рєчє г҃дь б҃гъ нашъ ако кой тай санъ твой оу домꙋ своємꙋ дєржи или на сєби носи, томє чловѣкꙋ нє доћє дiаволъ ни злобиͅнъ челонѣкъ. ако тко имѣєтъ тай санъ и прочитати бꙋдє на данъ по три пꙋта, тай челокѣкъ избавлєнъ бꙋдє ѿ вѣчнiѧ мꙋки. аминъ.

На горѣ кадъ єданъ часъ заспала єсть прєсвѧтаѧ Б҃ца, доћє к'нєи г҃дь нашъ И҃съ Х҃ртосъ сынъ б҃жiй и рєчє єй: мати моѧ возлюблєна! спаваш ли или слꙋшаш ли? тргнꙋла сє прєсвѧтаѧ Б҃ца, и рєчє ємꙋ: сынє мой возлюблєнiи! чꙋданъ санъ ѿ (?) тєбє снила самъ, како си оуѕєтъ био, свєзанъ и привєдєнъ билъ єси къ їꙋдєѡвъ и за столъ привєзанъ биль єси, и изъ твоє прєчистє главє кровъ проспила сє и твоє б҃жєствєно тѣло, — каш кора ѿ древета одпадошесѧ. I҃съ Х҃ртосъ рєчє матєри своєй: мати моѧ прєсвѧтаѧ, правєднi є санъ твой, что си снила ѿ мєни, ако тко санъ твой кодъ сєби носи, милость мою ћоћє имати, и при сєби и прєдъ смрты нѣговє доћићє а҃гглъ и бєв нєѧкагѡ мꙋчєнiѧ оу помоћъ ћємꙋ биты, дꙋшꙋ ћємꙋ ѿнєсти оу царство нєбєсноє, гди вси с҃тыи прєбиваю во вѣки вѣкѡвъ. аминъ.

Санъ прєсвѧтiѧ и славнiѧ в҃лчцы нашєѧ Б҃цы и приснодѣвы Марии.

Спавала єсамъ во Вифлеемѣ градѣ їꙋдєйстѣ м҃ца марта. идоћє к' нєй г҃дь нашъ I҃съ Х҃ртосъ. и рєчє ємꙋ б҃ца: спавала єсамъ во Вифлеемѣ градѣ їꙋдєйстѣ, чадо моє возлюблєно, м҃ца марта, и видила самъ вєсма страшанъ санъ твой ѿ тєбы. и такѡ оу сєби рєчє ємꙋ Б҃ца со сꙋзама: ѿ возлюблєно чадо моє, прєкрасни сынѣ мой и божє мой, видила самъ Пєтра оу Римꙋ въ градѣ, оу сꙋнагоги, а тєбє самъ видѣла оу Iєрꙋсалимꙋ распѧта мєждꙋ двама разбойникама на дрвєнѣмъ крєстꙋ ѿ прєчастногъ дрєва кєдрє, пєꙋкє и кꙋпариса, при понтийсколє' Пилатѣ проданъ билъ єси, и съ палицєю по главою побиєнъ билъ єси, и по вєсѣмъ лицємъ ѿ жидова[11] оуплювахꙋ тѧ, и трновєнъ вѣнєцъ на главꙋ возложиша на тѧ, и оуста съ жꙋчємъ напоєнъ былъ, и копиємъ рєбро твоє прєчисто провєдоша тѧ и изътєкшє жє кровъ и вода. солнцє и м҃цъ помрачисє, и крои приложисѧ, но и зємлѧ потрѧсасѧ. црєковнаѧ же завѣса раздѣлила сѧ на двое ѿт вышнаго же краѧ даже до нижнаг҃. темность бысть по всеи земли оу Самарии, даже да молчатъ стоитъ ѿ 6-гѡ же часа до 9-гѡ же. Іѡсифъ и Нікодимъ с креста скинуша тѧ и съ плащаницею чистою повиеша тѧ и положиша въ новъ гробъ, и трећи день воскреснуо си, и врата мѣдна разрушила сѧ, Адама же и Еву изведѡ си изъ гроба, и после сие мертвие по воскресенію твоимъ востали су. и вознесю си се на небо и сѣдіо си ѡдесную престола бг҃а оц҃а. аминъ.[12]

---

[10] Срв. подобни текстове: V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I. Opis rukopisa, Zagreb, 1955. pp. 239—241, 237 sqq.

[11] Поправено от Ридова в рк.

И рече гдь҃ нашь Іис҃ъ Хртосъ: мати моѧ пресвятаѧ и пречистаѧ дѣво Бц҃а, воистину санъ твои виђе на мене, и паки говоримъ: мати моѧ возлюблена, ако кто санъ твои препише, или носи при себи чисто или оу дому держи, духъ лукави изиђе, и таи человѣкъ бити ће представленъ предъ аггеломъ, и ѿ всакагѡ мечтаніѧ діаволскагѡ избавленъ буде, или скончаніѧ и свидѣніѧ бѣсовскагѡ, или акѡ кто на путь пође и санъ пресвятие бц҃е понесе, таи человѣкъ избавленъ буде ѿ всякиѧ пагуби и напастей, к срећно буде путовао, и ѿ злехъ птицахъ, и ѿ звѣрии ядовитовыхъ, ѿ молныхъ вѣтровъ, ѿ хода и всякиѧ напрасниѧ смерти, и ѿ зла человѣка разбойника буде избавленъ. И ако кто пође предъ цара или пред' судію, таи человѣкъ помилован' будетъ и награжденъ, и на добри путъ оуказуе му се, и твоими молитвами ѿ напрасниѧ смерти. аминъ. затверди бо сѧ. аминъ. цара небесного. аминъ. богу слава. аминъ.

Ѡ пресвѣтлии ѡблаче маты бж҃іѧ насъ побѣждающиѧ побѣди державною ты и всесилною десницею и сущіимъ в скорбехъ предстаны, ѡбидимихъ заступи и грѣхи разрѣши молитвеныхъ, ты елика но хощеши можеши.

Ѡ всемилостиваѧ госпоже Бц҃е, чистаѧ дѣвице, избран(н)аѧ ѿтроковице, скоркаѧ помощнице, дв҃о Мр҃и, непорочнагѡ агнца маты, глубиною млрдіѧ твоегѡ и молимсе теби да ми будешъ скораѧ помощница за моленіе мое недостоиное. знамъ да можеши, аще хощеши да свѧжеши враге пакости дѣюще и родъ ихъ, да сохранишы крилом' твоимъ, раба сегѡ[13], при коемъ ѡбрѣте молитва сіѧ, ѿ нечистага дх҃а, ѿ вештице, ѿ нощнице, ѿ море, ѿ грозници, ѿ волка, ѿ чародѣяна, ѿ назора, ѿ погана вѣтра, ѿ напрасни смерти, ѿ зла человѣка на путу, ѿ пушке, ѿ бѣсна пса, ѿ страха ношнагѡ, ѿ виле, ѿ горске болесты, ѿ грома, ѿ злаго звѣра, ѿ воде, ѿ ватре, ѿ ѡгнѣне болезны, ѿ злове видими и невидимиѧ, ѿ волнаго самоубитства, ѿ меча и ѿ всѧкагѡ навѣта діаволскагѡ. ѿ преблагаѧ надеждо мт҃и Хрста бг҃а,

покрі крiломъ твоимъ раба[14] ѿ тьѧ дьıволскыѧ злоби, да не могутъ противины быти твоими молитвами ст҃ыми нинтому во вѣки, аминъ.

Молитва ст҃агѡ Сісона и се[с]тре егѡ Мелентію ѿ дьıвола. бысть воинъ ст҃ы Сісонъ и ѧви сѧ єму аггелъ г҃днь и рече єму: востани, ст҃ы Сісоне, и поиди къ сестри своеи Мелентии. ѡна же бѣше родила 6 ѡтроча, и все хощетъ дьıволъ взѧти. где же теби сотвори ловца дьıволу. востав' же ст҃ы и поиде къ сестри своеи. Мелентьѧ же бѣше сотворила лестъ или ѿ камене дом' и врата желѣзнаѧ и ѡловомъ запела. и сотвори себѣ рану за три лѣта и приведе себѣ дѣвицу на послужение, дондеже возрастетъ ѡтроча еи. и приде ст҃ы Сісонъ и рече: ѿтвори ми врата, сестро Мелентіо, она же рече: кто ты еси? Он же рече: ıа самъ, братъ твои Сісонъ, сестро моѧ Мелентіо. она же рече: не могу ти ѿворити врата — бою сѧ дьıвола. 5 ѡтроча мои изелъ. бою сѧ да не изели и ово едино. и рече ст҃ы Сісонъ: не бои сѧ дьıвола, сестро Мелентиѧ, ѧ самъ дьıволу ловацъ. Мелентьѧ же ѿвори врата. и сотвори се дьıволъ зерно жита и прилѣпи се коню под копиту, и вниде внутръ. когда бисть полунощи сотвори се дьıволъ ѧко ловацъ, ѡднесе ѡтроча оу зуби. и вопие сестра къ врату и рече: ѡднесела ми дьıволъ ѡтроча. и начатъ горко плакати. и рече ст҃ы: не плачи, сестро Мелентіо. не може се дьıволъ ѿ мене оускрити ни подъ небесне висине, ни оу морске дублани. азъ его ѡвраццу.

И вопи, на конѧ оусѣде ст҃ы Сісонъ, оузе ѡружие ѡгнѣнито, иде въ краи морѧ и видѣ врбу краи морѧ. і рече ст҃ы Сісонъ: врбо, древо бж҃ие, видѣла ли еси врага бѣжаща, ѡтроча оу зуби носѧща. ѡна же бѣше вила и рече: не виде. і рече єи ст҃ы Сісонъ: да си проклета врбо и да не имашъ плода на себи. и тако бысть. и паки иде краи морѧ и видѣ купину краи морѧ и рече ст҃ы: купино, купино, древо бж҃ие, видѣла ли еси врага бѣжаща ѡтроча оу зуби носѧща ѡна же бѣше видела и рече: не видѣ. и рече єи ст҃ы: купино, да си проклета. гдѣ ти вр(хъ), ту ти и коренъ. да си человѣку на пропѧтю, а себи на проклѧтю, и тако бысть. и паки иде краи морѧ и видѣ бора краи морѧ и рече ст҃ы: боро, боро, древо бж҃ие, видѣла ли еси врага бѣжаща, ѡтроча оу зуби носѧща. ѡна же рече: видѣ его симъ путемъ бѣжаща, ѡтроча оу зуби носѧща. и рече бору ст҃ы: боро, да си благословена, да си чл҃вѣку на просвѣщение, а себи на благословение. и тако бысть. и паки иде и видѣ краи[15] морѧ маслину и рече ст҃ы: маслино, маслино, древо бж҃ие, видѣла ли еси врага бѣжаща и ѡтроча оу зуби носѧща, ѡна же рече: видѣ егѡ бѣжаща и ѡтроча оу зуби носѧща, и вагнурісе ва море. и рече єи ст҃ы: маслино, да си благословена, да си цркви на просвѣщение, а себи на благословение. и тако бысть. и бацы ст҃ы оудицу оу море, оуфати

---

[14] рабу поправено от: раба.

[15] Поправено от къ рай.

діавола за ѥзикъ и извлече его на суво и поче бити егѡ велми и глаголѧ: подажд'ми, сатано, 6 штрочатъ сестре моие Мелентие. и рече диаволъ: немамъ ти ща дати. азъ све ізелъ есамъ. и пакы рече сты: ако си и ізелъ, а ты изблюи. и рече диаволъ: изблюи ты млеко материно на дланъ, що си сисал, тако ћу и ѧ ізблюваты 6 штроча живи сестре твое Мелентие. и воздвиже сты руцѣ бгу, помоли се са свимъ срдцем'. и изблюва млеко на дланъ. видѣ диаволъ и посрамисе и смути се оутроба ему, и изблюва 6 штроча живи сестре егѡ. тогда начне быти его сты. и рече диаволъ: пусти ме, сты Сисоие, заклинѧем ти се тако ми нбснаго гда бга, а и ѡћу ты показати родъ мои: 1. вештіца; 2. местница; 3. мора; 4. вила; 5. адінца; 6. кровопіица; 7. оудавлѧюща оу жени дете; 8. ветар'. и пакы наче биты его сты, и рече диаволъ: пусти ме, сты. заклинѧем ти се стою троцею ѡцемъ, сномъ и стымъ дхомъ. и гдѣ се молитва твоѧ има преписати, оу тому дому зла не могу никакова ѡчинити, нітъ мои родъ не может зла никому чиниты при коем се ѡбрѧщетъ сіѧ. и рече ему сты: иди, диаволе, оу морске дубине. и ѡиде. сты же Сисои' оузе 6. штрочатъ и принесе[16] къ сестри свои Мелентии богу нашему слава во вѣки нѣковъ аминъ.

Молитва стагѡ архаггела Міхаила и проч. силъ.

Томужде ѡ нечистагѡ дха, ѡ вещице, ѡ грознице, ѡ ноћнице, ѡ виле, ѡ море, ѡ назора, ѡ погана вѣтра. егда стыи архаггель исхождаше ѡ Гори елеѡнскиа и срете вещицу, имуща власи до землѣ, очи огнене, руке до лакта крваве и зуби, и рече стыи архаггелъ Міхаилъ: ѡ куду еси, человѣче? и на что есть путь твои? она же рече: ꙗ самъ вещица, плоду человѣчу оубытелница. исхожду изъ дѣтеи моихъ и оулазимъ оу въ дом' каѡ медведица, и каѡ змиѧ, каѡ голубица, и ꙗ урачамъ женамъ млеко, и научавамъ децу нашу плакати. пакъ зовем ти чиним тѣмъ скорбна сердца, пак' оу ноћи радо и изести хоћу. и ꙗвлѧм се себе таино. зато се себе зовемъ и четвероноіщница. ѡ скорби сердцу моемоу. кад се била родила дѣва Маріѧ, оузмем ю да е скорбимъ и да е мучимъ. А она нехтел' се дати. но слава бжиѧ оу помоћ юи била. тогда тамо ꙗ да оузбѣжимъ. онда стыи архаггелъ Міхаилъ оуфати ме и с' гвозденимъ гнѣвомъ рече ми: живъ гдъ бгъ, не ѡпущаютсѧ дондеже не клене ши сѧ какова зла твориш'? и да не сотвориш' више зла никому же.

Потом' заклесе ему вещица: тако ми деснице нбснагѡ гда бга Сабаѡѳа, да не имам' ту власти, ни онде гди се има моꙗ имена написата, и оу тому дому не могу зла никакова чинити, ни томе човеку, при коми се ѡбращеть молитва сіѧ, ни еи родъ мои не можетъ ему нікакво зла творити. и да се могу та имена ева по реду исповѣдати: 1-во вещица и резаница, 2. ѡблицаница крстница, 3. прибли-

заница нѣрѹша, 4. мѹдрина якѹмара, 5. клевета сина, 6. глѹбина вила, 7. сана синан, 8. вара синанина, 9. сѹбина оудница. 10. месечина клевитница, 11. блѹдница мертимора, 12. клета и насина, 13. саѹлъ твота, 14. ансенговрѹнъ, 15. моро зла, 16. нраѹлъ сатана, 17. мелатинь оѹбица, 18. злателица простреа', 19. клетница страшница, 20. кропица тюсто, 21. простевнъ. страшнихъ сказа всѣница сва своѧ имена по рѧдѹ.

Такѡ ѡговорилъ стый архагелъ Михаилъ къ нѥи: заклинаѧм те, дявоне, с' стѣю троицею оцем' сномъ и всестынимъ дхомъ. заклинаю тѧ честнимъ кртомъ, на нем же распѧт сѧ Хртосъ царь и гдь. заклинаѧм те с' д. еваггелистим Матѳеемъ, Маркомъ, Лѹкомъ и Іѡанномъ, иже на д. оуглов нба стоѧтъ и држеть ф'. небеее, да св/ѧжете дявола, и родъ егѡ да не имать власти на сего ма(а)д(е)ница, на раба или на рабѹ (имѧ рекъ).

Сія молитва да бѹдетъ всѧкомѹ православномѹ хрстіанинѹ на помощь и с' пречистою двою Марією и с' прочимъ силъ безп(л)отнихъ аггеловъ. аминъ. архістратиже бжіи, слѹжителю бжест(в)енныѧ слави, аггелѡвъ началниче, и человекѡвъ наставниче, полезное намъ проси и велю милост' ꙗкѡ безплотныхъ архістратигъ.

Да воскреснетъ бгъ и да расточат сѧ врази егѡ и да бѣжатъ ѡ лица его ненавидѧщи егѡ, ꙗко изчезаетъ димъ, да изчезнѹть ꙗко таетъ воскъ ѡ лица ѡгнѧ, такѡ да погибнѹтъ бѣси ѡ лица любѧщихъ гда, и знаменѹющихъ кртнимъ знаменіемъ и веселн глаголющих: радѹи се, пречестни и животворѧщи крте гднъ, прогонѧѧ и бѣси силою на тебѣ пропѧтаго гда нашего Інса Хрта во адъ снедшаго и поправшаго силѹ дяволю и даровавшагѡ тебе намъ кртъ твои честнии на прогнаніе всѧкаго сѹпостата. ѡ пречестны и животворѧщи крте гднъ, помагаѧи мнѣ со стою госпожею дѣвою вцею и со всѣми стими во вѣки вѣковъ, аминъ.

Кртъ хранителъ всеѧ вселенныѧ, кртъ красота церкве, кртъ црем держава' кртъ вѣрныхъ оутвержденіе, кртъ аггелѡвъ слава и демоновъ ꙗзва. слава оцѹ. древо жизни и спасеніѧ, древо безсмертіѧ, древо разѹма, древо тривюбезно, нетлѣнно, и неизнѹрѧемо, кртъ трисоставный, честное древо, троцы во носитъ тріѹпостасныѧ образъ. и нынѣ: крте чтныи, хранителъ дѹши, и тѣлѹ бѹди мы, образомъ своимъ бѣси низлагаѧ, враги ѡгонѧѧ, страсти оупражнѧѧ, и благословеніе дарѹѧ ми, и жизнь и силѹ содѣиствіем стагѡ дха и чтними пречтыѧ молбами.

Заклинаѧм те, дяволе: съ ф' легеѡнима аггелма и с' херѹвими, и с' серафіми, и с' всѣмъ нбними силами да не дѣеш зла рабѹ семѹ.

Честныи славніи пррочи предтече кртителю гднъ Іѡанне кртителю Хртовъ, молим сѧ тебѣ да побѣдишы дявола крщеніемъ гда бга и спаса нашегѡ Інсѹса Хрта и да сокрѹшишы всѹ силѹ дїаволскѹю силою и крщенїемъ г҃нимъ. заклинаю тѧ, дїаволе, всѣмы с҃тыми праведними, преподобними, мѹченикамі и всѣми оугоднікамі божіми и всѣми сілами небесними да не дерзнешъ, дїаволе, мечтанїемъ своимъ, на раба б҃жіѧ. с҃ты великии Іѡанне предтече г҃нь, моли б҃га ѡ насъ.

С҃ты Іѡанне Златоусте, моли б҃га за раба сего да не станетъ супротівъ ему дїаволъ ні родъ его нікоею лестію да не можетъ по(е)льстіті егѡ. сокрѹши врага и родъ его ѡ б҃га даннѹю ты власть десницы твоеѧ и сокрѹши дїавола десницомъ твоимъ и люто запреті ему с҃тыми твоими млтвами да не дерзнитъ дїаволъ ні родъ соупротивъ стати, но да изчезнуть яко дімъ, да изчезнуть яко таетъ воскъ ѡ лица его. такѡ врази и родъ ихъ ѡ лица раба б҃жіѧ да погибнуть.

Яко плѣнныхъ свободітель и нищи защітітель, немощствующи врачъ, ц҃ри поборниче побѣдоносче с҃ты великомчниче Геѡргіе, моли Х҃рта, поборниче побѣдоносче с҃ты великомчниче Геѡргіе, моли Х҃рта б҃га спасті сѧ душамъ нашимъ.

Заклинаю тѧ, дїаволе, с҃тымъ великомчникомъ и побѣдоносцем Геѡргіемъ и вознесенїемъ г҃нымъ и сошествїемъ с҃тагѡ дѹха и апостоломъ ві и первоверховнымъ Петромъ и Павломъ, и всѣмъ пророки, да не можеши зла нікакова, дїаволе, ні родъ твой рабу сему вѣрующему во Х҃рта за насъ распѧта. сохрани егѡ, Х҃рте, егѡ, же стѧжалъ еси ч҃тною твоею кровію.

Заклинаю тѧ первомученікомъ и архідіакономъ Стефаномъ, да не дерзнеши, дїаволе, мечтанїемъ своимъ на раба б҃жіа.

ШАТОРА.
РЕПОПО
НОТОПЕ
САРОТАС
СѠДЪ ВЕСНА ПСА
І҃С Х҃С
Д. С.
В. В.
В. В.
Ѿ НЕЧЕСТИВАГО ДХА
І҃С Х҃С
Д Д Д Д
СТРАХА НОЩНАГѠ
А. В. С. В.
А В С В

Д Д Д Д

ѿ БІЛЄ

І҃СІ І҃ХІ

І҃Н Н҃І І҃Н І҃І

І҃Д Д҃І І҃Д Д҃І

ѿ ГОРСКЕ

БОЛЄСТІ

Б҃ Б҃ Б҃ Б҃

Д҃ Д҃ Д҃ Д҃

- - - - - - - - - -

ѿ БѢЩІЦЄ

Д Д

Б Д

ѿ ГРОЗНІ-

ЦЄ

Нзждивенїе сегѡ поѧса ꙗкоже горѣ показуетсѧ съ различнїма молитвама ѿт нечестївыхъ д҃ховъ. Написахъ азъ недостойнїи рабъ бжїи Лукїанъ Лазаревичь свободнаго кралѣв. града г. н. у церкве администраторъ к Копривнице сущи-. г . . .м҃ца марта 24 (?) день.

Географски описания в средновековната българска книжнина

към историята на българската наука

Епохата на средневековието твърде малко благоприятствувала за развоя на географските познания. В това отношение средновековието се отличава рязко от класическата древност. Продължителният период на Pax Romana обезпечава обективни условия за развоя на добре осведомена и засягаща целия познат тогава свят географска наука. „Варварските нашествия“ през средновековието, разстройството на съобщенията и настъпилата пълна несигурност създават огромни пречки за пътуванията и за поддържането на редовни връзки между отделните страни и народи. Към това неизбежно се притурят общото понижение на културното равнище и упадъкът на знанията, вследствие на които постиженията на античната географска наука бързо отиват в забрава. Когато епохата на „варварските нашествия“ отминава, върху някогашните владения на Римската империя вече обитават нови племена и народи, които дълго остават усдинени едни от други или — още по-зле — непримиримо враждуват помежду си. За тях античното наследие в областта на науката е още напълно непознато. Новите народи, които заживяват край пределите на Източната Римска империя, се запознават с духовното наследие на древността единствено чрез посредството на християнската църква. Византийската църква обаче слабо познава писанията на древните географи и космографи, като например Ератостен от Кирене (III в. пр. н. е.), Страбон от Понтийска Амасия (I в. пр. н. е.) или александриеца Клавдий Птолемей (II в. от н. е.) и доколкото техните творби са известни, не ги признава, тъй като там се съдържат и такива схващания, които напълно противоречат на църковното учение. Така писанията на античните географи и космографи достигат твърде рядко до славянските народи. Начетеният славянски книжовник може да срещне имената им понякога, когато някой византийски писател води полемика с тях или случайно използува податки от техните съчинения.

За средновековието е отличително все по-голямото стесняване на географския хоризонт и затрудняването на отношенията между отделните, особено по-далечните страни. Така настъпилият разрив между Изтока, сиреч Византия, и Запада съвсем не е случайно явление: то се съпровожда и обуславя до известна степен от онези бедни, неточни и дори превратни знания за Запада, които се шират и всред най-образованите ромеи. Някогашното римско единство на познатия свят отдавна е разкъсано, представата за „вселената“ се свежда главно до земите в пределите на Византийската империя или непосредните ѝ съседи, а за всички други страни и народи има само общи, бледи и неверни знания.

Развоят на географските познания всред южните славяни и частно всред средновековните българи е можел да се осъществи, на първо място, като резултат от личен опит, придобит чрез пътувания, и, на второ място, посредством проникването на преводни съчинения с географско съдържание или с известни сведения от географско естество. За пътувания на българи през средновековието знаем твърде малко и откъслечно. Така през втората половина на X в. Козма, като порицава „недостойните иноци", съобщава,[1] че някои приемали „не според закона" иночеството и едни заминавали за Ерусалим, а други за Рим или по други градове. След като странствували известно време, тези скитащи се монаси се завръщали по домовете си и се разкайвали за извършения „безумен труд". Всред тези иноци имало и такива — по думите на Козма, — които „не затваряли от многоречие устата си", а разказвали и сравнявали онова, що били видели в чуждите страни, като желаели чрез това да се прославят. Другаде[2] Козма отправя към иноците съвет да не дават воля на сърцето си и да не дирят Рим, ни Ерусалим, но да остават в своите обители. Изглежда, че подобни случаи на далечни странствувания всред иночеството не са били редки, защото иначе не бихме могли да си обясним тези нападки, които намираме в съчинението на Козма. Движени, както се вижда, повече от верска ревност, отколкото от жажда за знания, странствуващите иноци наистина донасяли знания за далечните страни, гдето достигали, и разгласявали тези знания всред своите сънародници. Дали някой от странствуващите монаси е оставил писмено описание за извършените пътувания? Досега подобен текст не е открит в старобългарската книжнина. Няколко века по-късно един български писател, като Константин Костенецки, сам загатва за своето пътуване до Палестина. От сръбските земи, гдето прекарал по-голямата част от живота си, Константин Костенецки още като млад извършил пътешествие до Ерусалим. Както сам заявява, той бил изпратен там от сръбския деспот Стефан Лазаревич[3] и отишъл не толкова като обикновен поклонник (не во дш҃е ради толикоу ревнос(ть) имѣе и толикъ троуд' подих), но повече, за да обогати знанията си (нь видѣниа насытити дш҃оу мою). Именно поради това, като посетил при това пътуване много страни (мнwгыю страны прош҃дь), той се старасл навсякъде да разгледа всичко (ревнос(ть) имѣе съгледати на коеиждо кааждо). За съжаление Константин Костенецки противно на някои твърдения[4] не ни е оставил нарочно описание за своето пътуване до Палестина, а се ограничил по-скоро в някои бегли бележки и сравнения, които намираме в неговите съчинения.[5] Ако той е посетил, както с право се предполага,[6] също и Атон, то и за това свое пътуване ни е оставил само малки загатвания и никакво цялостно описание. Понякога през българските земи са минавали също и чужденци-странници, обикновено монаси, които отивали или се връщали от далечни страни,[7] обаче и те не са оставили, доколкото се знае, диря в средновековната българска книжнина. Така едва ли може да се твърди, че като резултат от пътуванията на българи от средновековието е могло да се даде значителен тласък за развоя на географските знания всред тогавашните българи.

---

[1] Попруженко М. Г., Козма Пресвитер, болгарский писатель X века. София, 1936, стр. 43, 2—10.

[2] Попруженко, пос. съч., стр. 51, 8—10.

[3] Ягич В., Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке, СПб., 1885—1895, стр. 394.

[4] За подробности вж. Дуйчев Ив., За книжовното творчество на Константин Костенецки, ИИБЛ, II, 1954, стр. 223—231.

[5] Трифонов Ю., Живот и дейност на Константина Костенецки. Списание на БАН. Ист.-фил. LXVI, 32, 1943, стр. 242 и сл.

[6] Трифонов, пос. съч., стр. 244—5.

Несъмнено е, че като главен извор за географски знания за нашите предци от епохата на средновековието е била книжнината, и то преводната книжнина. В това няма нищо странно, когато помислим, че дори до наши дни огромната част от географски знания относно по-далечните страни и народи ние продължаваме да черпим главно, а понякога и единствено от чужди съчинения. Като пръв извор в това отношение трябва да се посочи Писанието, именно Старият и Новият завет. Библията — тази „книга на книгите“ — представяла за средновековния човек не само „книга на откровението“, но също и богат извор за знания от най-различно естество, изобщо един първостепенен исторически, литературен и правен книжовен паметник. Като една от най-широко разпространените книги всред духовници и миряни Библията е могла да даде извънредно богати познания във връзка с географията на земите от Близкия Изток. Географската среда, в която се развиват всички събития, за които Библията повествува, е Палестина и съседните ней страни — Финикия, Сирия, част от Арабия, Синайският полуостров, Египет, Месопотамия, областта около Арарат и части от Мала Азия. В Новия завет географският кръг се разширява с упоменаване на земи от Римската империя: италийските области, земите на древна Гърция, части от Балканския полуостров и някои острови. Ако славяните от ранното средновековие и частно средновековните българи са познавали много неща от географията на Близкия Изток, на гръцките земи или на други области, свързани с разпространението на християнството, това се дължало преди всичко на знанията, черпени от Писанието. В тази насока Библията и Новият завет са изиграли значителна културно-просветна роля за преминалите към християнството славянски народи. Потребно е да се изтъкне, че частно всред нашия народ представите за света, черпени от книгите на Писанието, продължават неизменно да живеят далеч зад границите на самото средновековие. Така книгите на Писанието напр. познават само три части на света: Азия, Африка и Европа. Странен анахронизъм обаче представя това, когато дори у един български книжовник като Паисий Хилендарски, който пише в 1762 г., сиреч векове след откриването на два нови континента, намираме да се говори само за три части на света, Азия, Африка и Европа, напълно в духа на античните и средновековните представи.[8]

Естествено средновековието не остава дълго да задоволява своята жажда за знания единствено чрез книгите на Писанието. Нови съчинения обогатяват, разширяват или оправят космографските и географските знания, които дава Писанието. Примитивната библейска легенда за произхода на света не е в състояние да скове напълно мисълта на средновековния човек. Книжовници.

---

[7] Такъв е бил напр. монахът Власий (починал през 911—912 г.); за него вж. AA. SS. Nov. IV, pp. 657—669. Срв. Grégoire H., La vie de Saint Blaise d'Amorium. Byzantion, V, 1929—1930, pp. 391—414.

[8] История славяноболгарская собрана и нареждена Паисием Иеромонахом в лето 1762. Изд. Йорд. Иванов, София, 1914, стр. 9. Срв. Разбойников А., Отец Паисий и българската география, ИБГД, IV, 1937, стр. 201.

привърженици на православието и еретици и, от друга страна, обикновени люде от народа дирят нови обяснения и така се стига до космографски представи, които не само допълват библейската легенда, но и твърде много се различават от нея в подробности.[9] Множество съчинения с общо и специално съдържание допринасят за разширение на географския хоризонт, очертан от книгите на Писанието, или пък го обогатяват значително. Вести от географски характер средновековният българин е можел да почерпи от голям брой съчинения с по-общо съдържание — самобитни рожби на българската книжнина или преводни. Такова било например Пространното Кирилово житие, съставено най-късно към 880—882 г.[10] В разказите за мисионерските странствувания на Константин-Кирил при сарацините и хазарите се съдържат сведения от географско и етнографско естество.[11] Съставителят на житието ни разказва за пътуването на Константин и неговите придружници до Херсон (днес Керченски полуостров), гдето Константин изучавал еврейски език, после пътуването през Меотидското езеро (сиреч Азовско море), най-сетне пристигането при „Каспийските врата на Кавказ“ (**Каспинскаꙗ врата Кавькажьскыхъ горъ**), сиреч т. нар. Дербенд между Кавказ и Каспийско море.[12] Когато след пренията между Константин, еврейските учени и привържениците на исляма първият съветник на хазарския хаган иска да изтъкне победата на Константин, той заявява, че бъдният създател на славянската писменост смазал еврейската гордост (**вьсоу грьдыню жидовьскоую на землю съврьже**), а „сарацинското учение“ като нещо скверно „прехвърлил отвъд реката“ (**вашоу на онь поль рѣкы прѣврьже ꙗко скврьньноу**).[13] Всред обитателите на лятната резиденция на хазарския хаган, обозначавана у арабските писатели под името Баб-ел-Абваб,[14] е съществувала очевидно някаква подумка, в която се загатва за реката Дон или дори за Волга. По-нататък житиеписецът разказва за завръщането на византийското пратеничество по суша през някакви безводни и пусти места, за повторното пристигане в Херсон, после за посещението при загадъчното фулско племе, всред което съществувал култ към някакъв дъб, почитан само от мъжете и смятан за подател на дъжд.[15] Втората част от дейността на Константин като славянски просветител е изпълнена също с дълги пътувания и житиеписецът обстойно е разказал за това: пребиваването във Великоморавия, Панония, посещението във Венеция и Рим.[16] За да поясни мисионерската дейност на Константин във великоморавските земи, авторът на Кириловото житие дава вести за някои схващания и суеверия, с които той имал да се бори. Всред местното духовенство, привърженици на т. нар. триезична ерес, е било разпространено схващането, ꙗко подъ землєю живоутъ чловѣци велиглави.[17] Тук става дума несъмнено за теорията за съществуването на антиподите, която ще да е проникнала от баварските области, гдето още към средата на VIII в. било поддържано схващането за съществуването на alius mundus et alii homines sub terra.[18] В съгласие с учението на Източната, па и Западната църква Константин се обявявал против теорията за съществуването на антиподите, а чрез това и против теорията за сферичността на земята.[19] Казаното от житиеписеца за суеверията, срещу които Константин се борил във великоморавските земи, в същност ни дава една интересна страница от бита на местното славянско население.[20] Продължителните пътувания на славянския апостол обогатили твърде много неговите географски и етнографски познания и той не пропущал да използува тези си знания в религиозните прения. Така при споровете във Венеция с привържениците на триезичната ерес Константин, за да защити правото на славяните-християни да имат свой богослужебен език, привежда примери с имената на цяла редица племена и народи: арменци, перси, абазги, иверци, сугди, готи, обри (авари), тюрки, хазари, араби, египтяни, сирийци и „много други".[21] В пространното Методиево житие, писано, изглежда, към края на IX или началото на X в.,[22] се съдържат някои допълнителни географски посочвания. Така там се споменават италианци (крьстиꙗни из влахъ) и немци (изъ нѣмьць),[23] областта Швабия[24] (въ Съвавы). Другаде се говори за някакъв мощен езически княз— очевидно славянин, който обитавал на река Висла (поганьскъ кнѧзь сильнъ вельми сѣдѧ въ Вислѣ) и проявявал враждебност спрямо християните.[25] Най-сетне, четецът тук можел да намери и споменуване за някакъв маджарски крал в дунавските области.[26] В един от преписите на старобългарския разказ „Чудото на св. Георги с българина", от края на IX или началото на X в., се споменуват малоазийският град Мира (в Ликия) и остров Сицилия: разказът е даден от името на някакъв „черноризец Йосиф, който живеел в манастира при града Мира, а бил родом от Сицилия" (родом сикелит).[27]

---

[9] Във връзка с това вж. полезната статия на Грујић Р. М., Космолошки проблеми по нашим старим рукописима. Годишњак Ск. Филоз. Фак. I. 1930, стр. 177—206. За космографските схващания на богомилите вж. подробности у Иванов Йордан, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 5 и сл., 287 и сл. и др.

[10] За датирането във връзка с новооткрития препис на Италианската легенда вж. напоследък Dujčev Iv.: Byzantion, XXIV, 1956, p. 305.

[11] Вж. текста на житието у Теодоров-Балан А., Кирил и Методи, I, София, 1920, стр. 36—56. Към това вж. още Трифонов Ю., Константин Философ (св. Кирил) царски пратеник при сарацини и хазари. Сборник Л. Милетич. София, 1933, стр. 307—320.

[12] За отъждествяването вж. Fr. Dvornik, Les Légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. 182 sqq.

[13] Балан, пос. съч., стр. 54, 8—11.

[14] Срв. Dvornik, op. cit., p. 183.

[15] Вж. подробности у Dujčev Iv., Zur literarischen Tätigkeit Konstantins des Philosophen, B. Z. XLIV, 1951, pp. 105—110.

[16] Балан, пос. съч., стр. 57—65.

Занимливи вести относно космографията и географията се намират в съчиненията на Йоан Екзарх. Така няколко глави от „Богословие" или „Небеса", което представя почти дословен превод от познатото съчинение на Йоан

---

[17] Балан, пос. съч., стр. 59, 23—29.

[18] Вж. Migne, P. L., LXXXIX, coll. 946/7. Срв. Dujčev Iv., Un episodio dell'attività di Costantino Filosofo in Moravia. Ricerche slavistiche, III, 1954, pp. 90—96.

[19] Общо по въпроса вж. Boffito G., La leggenda degli antipodi. Miscellanea di studi critici editi in onore di A. Graf, 1903, pp. 581—601. Срв. Dujčev, Un episodio, p. 93 sqq.

[20] Успоредица за поверията относно влечуги е дадена у Agathias, Hist. II, 24: p. 118, 8 sqq., ed. B. Срв. Dietrich K., Byzantinische Quellen zur Länder- u. Völkerkunde, I. Lpz., 1912, p. 130.

[21] Балан, пос. съч., стр. 61, 10—14.

[22] Вж. текста на житието у Балан, пос. съч., стр. 81—97.

[23] Балан, пос. съч., стр. 88, 5.

[24] Балан, пос. съч., стр. 92, 8.

[25] Балан, пос. съч., стр. 93, 1—5. Отъждествяването е спорно: л. т., стр. 103.

[26] Балан, пос. съч., стр. 95, 16—24.

[27] Б. Ангелов, Старославянски текстове, ИИБЛ, III, 1955, стр. 170, бел. 1.

Дамаскин De orthodoxa fide,[28] са посветени на „видимото творение“ и засягат именно чисто космографски проблеми: гл. 17 „За небето“; гл. 18 „За светлината, огъня и (небесните) светила“; гл. 19 „За въздуха и вятъра“; гл. 20 „За водите“; гл. 21 „За земята и за това, що се ражда от нея“. Без да се отклонява от установеното църковно учение, авторът все пак е изложил някои противоположни схващания и ни е дал твърде интересни сведения по един или друг въпрос. Изоставяйки настрана обясненията от космографията и физическата география, ние трябва да бъдем признателни на българския книжовник, че чрез този превод вмъква в средновековната българска книжнина няколко нови знания из областта на географската наука. Така тук се споменават „двете морета, които обграждат Египет“, сиреч Източно Средиземно море и Червеното море, и — което е особено важно! — Индийският океан (морѥ на въстоцѣ, юже ся речеть Индичьскоѥ), към което добавя Северното или Каспийско море (Сѣверноѥ юже ся речеть Каспискоѥ).[29] Все в съгласие с широко разпространеното средновековно схващане тук се говори за Океана, „който като река обкръжава цялата земя“, добавяйки едно пояснение за образуването на дъжда: „чрез изпарението (процеждането) на сладката вода се образуват облаците и валят дъждовете“. Нови са също и сведенията, дадени относно „четирите райски реки“.[30] Първата река, Фисон, се отъждествява със споменатата, както изглежда, за пръв път в старославянската книжнина индийска река Ганг (Гангисъ инъдичьскаꙗ), реката Геон се отъждествява с Нил, „която от Етиопия се стича в Египет“, третата е Тигър, а четвъртата Ефрат. Добавено е освен това, че на земята „има и много други и големи реки. Едни от тях се вливат в морето, а други изчезват в земята.“ Придържайки се о правилото да излага дори противоположните схващания, авторът на книгата дава двете теории на своето време относно формата на земята: „Едни казват — пише той,[31] — че земята е обла, а други — че е плоска (обьлоу же ѥтєри рѣша землю, а дроузии ꙗко и блюдо), бидейки по-незначителна и много по-малка от небето и висеща посред него като някаква точка.“ Тъй като по своята основна задача Шестодневът на Йоан Екзарх се явява обстойно тълкуване на Мойсеевия разказ (Битие I, 1—31), напълно понятно е, че в това съчинение се съдържат обширни разсъждения относно космографията.[32] Общо взето, старобългарският книжовник в космографските и географските посочвания дава твърде малко оригинални вести, а зависи почти изключително от своите първоизвори от византийски произход, главно от Василий Велики.[33] Но даже и така, като превод и сглоба, той е могъл в това отношение да обогати географските познания на своите съвременници и да завещае на идните поколения един ценен паметник със сведения от най-различно природонаучно естество. Измежду огромното обилие на вести би трябвало да се посочат поне някои. Така той говори за прииждането на реката Нил и за напояването на египетската земя, като опитва да даде обяснение на самото явление.[34] Въз основа на

---

[28] Вж. библиографски посочвания и текст у Дуйчев Ив.: Естествознанието в средновековна България, София, 1954, стр. 54—91, 562 и сл.

[29] Дуйчев, пос. съч., стр. 76—77.

[30] Посочвания по въпроса вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 577 и сл.

[31] Дуйчев, пос. съч., стр. 82—83.

[32] Вж. библиографски посочвания и текст у Дуйчев, пос. съч., стр. 92—157, 566 и сл.

[33] Подробности вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 566 и сл.

[34] Дуйчев, пос. съч., стр. 98—99.

Василий Велики Йоан Екзарх е вмъкнал в изложението си[35] някои сведения относно различни реки и по този начин е обогатил географската номенклатура на старобългарската и изобщо старославянската литература. След като споменава реката Инд (Инъдъ), той говори по-нататък за цяла редица реки, някои от които се явяват за пръв път в старобългарската книжнина. Така той съобщава за реката Бактър (Вакътрь), с което име се обозначава един приток на Оксус или Аму-Даря, после Хоасп (Хоаспъ), с което име вероятно се означава един приток на Кофин край границите на Бактриана, най-сетне арменската река Арас или Араксис. Тук е спомената също и реката Фазис в древната Колхида. Под името Тартис (Фартисъ) е спомената реката Гвадалкивир в Испания. Според думите на Йоан Екзарх от Пиренейските планини (Пиринескыя горы) извират реките Тартис (Фартис) и Истър или Дунав. Това сведение е дадено в съгласие с представата на средновековните люде за съществуването на една обширна планинска верига, която се простира от западните предели на Пиренейския полуостров и стига чак до Черно море и дори до Кавказ.[36] Заслужават интерес освен това упоменанията за Херкулесовите стълбове (Ираклиихъ знамении), сиреч Гибралтар, после твърде неопределеното обозначение за Рипейските планини, най-сетне реката Родан или Рона. Някои от дадените в текста на Йоан Екзарх имена остават за жалост неотъждествими. Част от упоменанията, приведени от старобългарския писател, възхождат — чрез Василий Велики — към Аристотел.[37] „Така цялата наша вселена, по която живеем — завършва този откъс от Шестоднева,[38] — е обкръжена от вода, заобиколена е от просторни морета и е оросявана от безчислени (реки)." Говорейки за живота на рибите, Йоан Екзарх, пак въз основа на Василий Велики, споменава отново Индийския океан (Индичьскоумоу морю), Египетския „залив" (Іегупьтьскомоу заножью), най-сетне жителите на Мавритания (мауросии).[39] Едно от най-интересните посочвания на Йоан Екзарх е несъмнено неговото споменаване — очевидно за пръв път в старата книжнина на южните и източните славяни — на името на Атлантическия океан (въ Антилъантичьстѣи ширинѣ морьстѣи...).[40] Не е безинтересно да се отбележи, че в изложението на Йоан Екзарх е спомената и Мраморно море под древното му име Пропонтида.[41] Ако Шестодневът на Йоан Екзарх независимо от неговия компилативен и преводен характер наистина трябва да бъде окачествен като същинска българска и общославянска енциклопедия за научно знание, дадено, разбира се, в духа на православната църква, то заедно с това можем да признаем огромния принос за разширяване и обогатяване на географските познания на средновековния българин.

През времето на цар Симеон (893—927) е било преведено на старобългарски анонимно византийско съчинение отпреди средата на VI в., приписвано обикновено на Кесарий, брата на Григорий Богослов.[42] Въпреки своето предимно богословско съдържание това съчинение поднасяло на старославянския четец многобройни вести из областта на природознанието.[43] Тук има, разбира се, редица географски сведения, които вече са намерили място в старобългарската книжнина и затова представят сравнително по-малък интерес. Но даже и така в Диалозите на Псевдо-Кесарий има някои допълнения, които заслужават да бъдат отбелязани. Така за Дунава, отъждествяван с Фисон, е посочено не само гръцкото име Истър, но и латинското Данувий (значи Danubius) и българското Дунав.[44] Интересно е също сведението относно Атлантическия океан, като се сочи като „морето отвъд Гибралтар (вънѣ Гадиръ море)", но сякаш се различава от „обширното и неизследвано от моряците море, което обгръща Британския остров (Бретаньскый ѡстровъ) и западните иверийци (вечерниꙗ Иверы)".[45] Така тук са дадени несъмнено едни от първите, а може би и наистина първите споменавания за Британия и Испания, последната означена като земи на „западните иверийци". В отговора на един въпрос (въпр. 81) са изредени имената на няколко морета и езера, някои от които за пръв път се явяват в старобългарската книжнина: Асфалтийското езеро в Юдея, Севротинското „между Египет и Палестина", „разположено покрай Арабийската пустиня" и др.[46] Измежду другите пръснати сведения особено трябва да се отбележи онова, що намираме в отговора на въпр. 82. След като съобщава общо за съществуването на четири големи морета (Северно, Южно, Източно и Западно), неизвестният автор добавя имената на още няколко морета, а именно: Черно море, Мраморно море, Хелеспонт, Егейско и Йонийско море, Сардинско море, Сицилийско море, Тиренско море, заявявайки, че има още и „безброй (други) имена на морета".[47] Във въпроси и отговори 109—112 се разглежда проблемът за астрологическите вярвания.[48] Като вмъква в изложението си един дълъг цитат от съчинението на ранносирийския писател Бардезан Едески (154—222), насловено Книга за законите на страните (Liber legum regionum), неизвестният автор на Диалозите ни е дал чрез славянския превод извънредно важни вести за живота на голям брой източни и западни народи, някои известни от древността, други познати през средновековието. Тук могат да се намерят известия за обичаи на сирите, вероятно китайците, бактрианите или брахманите от Индия, индусите, халдеите, вавилонците, мидийците, партите, аламитите,

---

[35] Дуйчев, пос. съч., стр. 112—113.

[36] По въпроса вж. Дуйчев Ив., Проучвания върху българското средновековие, СбБАН, XLI, 1, 1945, стр. 154 и бел. 2.

[37] Срв. Дуйчев, Естествознанието, стр. 568.

[38] Дуйчев, пос. съч., стр. 112—113.

[39] Дуйчев, пос. съч., стр. 118—119.

[40] Дуйчев, пос. съч., стр. 124—125.

[41] Дуйчев, пос. съч., стр. 122—123.

[42] Caesarii... Dialogi quatuor: Migne, P. Gr., XXXVIII, coll.

рославянският превод: Архим. Леонид, Четыре беседы Кесария или вопросы св. Сильвестра и ответы преподобного Антония. Издания имп. Общ. люб. древн. письменности, XCV, 1890. По въпроса за автора и датата на това произведение вж. специално: Баришић Фр., Када и где су написани Псеудо-Цезаријеви дијалози, САН, Зборник радова, XXI, Визант. инст. 1, 1952, стр. 29—51; Dujčev Iv., Les témoignages de Pseudo-Césaire sur les Slaves, Slavia antiqua, IV, 1953, pp. 193—209; Dujčev Iv.: Byzantinoslavica, XV, 1954, p. 81; Dupreys P., Quand furent composés les dialogues attribués à Césaire de Nazianze? Le Proche Orient, V, 1955, pp. 297—315; срв. F. D(ölger), B. Z., XLIX, 1956, p. 179; Bones K., Ποῖος ὁ συντάκτης τοῦ τετραμεροῦς διαλόγου τοῦ Ψευδο — Καισαρίου Ναζιανζηνοῦ; Καvίσκιον Φ. Ι. Κουκουλέ· Ε Ε Β Σ κ. XXIII, 1953, pp. 261—279. Срв. F. D(ölger): B. Z., XLVII, 1954, p. 468.

[43] Извадки в оригинал и превод са дадени у Дуйчев, Естествознанието, стр. 258—335.

[44] Дуйчев, пос. съч., стр. 276—277.

[45] Дуйчев, пос. съч., стр. 286—287.

[46] Дуйчев, пос. съч., стр. 286—289.

[47] Дуйчев, пос. съч., стр. 288—289.

[48] Дуйчев, пос. съч., стр. 314—333.

египтяните, фригите, галатите, гилите(?), британците, амазонките, илиите, сарацините, либийците, маврите, жителите на Крайна Германия, Горна Сарматия, Скития и др. В заемката от съчинението на Бардезан авторът е вмъкнал имената на някои народи от своето време: славяните, „фисонитите, назовавани също и дунавци", лонгобардите, норите (жителите на провинция Норикум), западните гали и др. Така чрез привеждането на подобен довод из областта на етнографията в славянския превод на Диалозите четецът е можел да намери най-разнообразни сведения за познати и непознати народи и племена по всички краища на познатия тогава свят. Тук е може би място да припомним, че един списък на различни народи е даден в преписа на български Разумник от XVI в.[49]

Средновековният български читател е можел да черпи географски познания не само в съчинения с общо съдържание.[50] В средновековната българска и изобщо южнославянска книжнина съществуват няколко съчинения с чисто географско съдържание. От самата Византия в това отношение е било възможно да се заеме твърде малко. Както се знае,[51] докато в областта на историографията византийците проявяват извънредно голям интерес и дават забележителни творби, те почти напълно пренебрегват географията. Те се ограничават главно да тълкуват, преработват или съкращават в извадки достъпните географски трудове от класическата древност. Във византийската книжнина съществуват няколко съчинения с географско съдържание: част от тях имат по-скоро теоретическо съдържание и зависят до известна степен от географските творби на древността, докато повечето са свързани с практическите потреби на църквата, държавата или търговията и се отличават с по-голяма самостойност. В старобългарската и общо южнославянската книжнина от средновековието някои от тези византийски съчинения са проникнали в пълен или откъслечен превод. Редом с тези преводни съчинения в средновековната книжнина на южните славяни намираме също и няколко, ако и малобройни, самостойни географски творби.

1. Едно от малобройните византийски съчинения по „научна география", именно книгата на александриеца търговец, после монах Козма Индикоплевст „Християнска топография", писано към 547—549 г., твърде рано привлякло вниманието на южнославянските книжовници.[52] Преведена първоначално, както изглежда, на старобългарски, тази книга по-късно намерила разпро-

---

[49] Вж. текста у Иванов Йордан, Богомилски книги и легенди, стр. 268.

[50] Измежду многобройните текстове с подобни сведения заслужават да бъдат споменати напр.: описанието на Константин Костенецки на сръбските земи (вж. текста у Дуйчев, пос. съч., стр. 240—251), апокрифното видение на Методий Патарски (вж. текстовете у Истрин В., Откровение Мефодия Патарского и апокрифическия видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах, Москва, 1897), географското описание на Константин Костенецки за сръбските земи (вж. текст и превод у Дуйчев, пос. съч., стр 249—251), повестта на Варлаам и Йоасаф и др.

[51] За византийската географска книжнина вж. общо у Krumbacher K., Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897, pp. 409—427.

[52] Издание на гръцкия първообраз: The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes, edited with geographical notes by E. O. Winstedt, Cambridge, 1909. Славянският превод: Книга глаголемая Козмы Индикоплова. Общество любит. древн. письм., 1886, № 86. — Ягич В., Козма Индикоплов по српскому рукопису г. 1649. Споменик, XLIV. 2 разр., № 38, 1922, стр. 1—39. Откъси в първообраз и новобългарски превод у Дуйчев, пос. съч., стр. 438—495, 585—588, с библиография.

странение между сърби и руси. В съчинението на Козма Индикоплевст се съдържа, на първо място, един обстоен чисто „теоретичен" дял, гдето той излага своите космографски разбирания. Като основна задача той си поставил да опровергае Птолемеевата система за сферичността на земята и въз основа на Мойсеевите книги и Библията и разсъжденията на църковните отци да изгради една библейско-християнска космография. Днес ние с известна насмешка и снизходителност четем неговите многословни умувания за това, че вселената представя подобие по формата си на Мойсеевата скиния, че ангели движат небесните тела, опитите му да определи точното местонахождение на рая, опровержението на теорията за съществуването на антиподите, обясненията му за дъжда, земетръсите и т. н. По странна ирония на времето в цялата творба на Козма днес за нас има значение повече онова, което е отрицателно или второстепенно в неговото изложение. Така за нас представя несъмнен интерес твърдението, че по негово време съществували християни, които опитвали да примирят своето християнство с езическите схващания по космография. От друга страна, в опроверженията на Козма често са поважни не неговите доводи, а тъкмо схващанията на противниците, които той се сили да опровергае. В подкрепа на своите твърдения Козма често вмъква разкази за личните си наблюдения, събирани при продължителните пътувания, които извършил като търговец из Арабия, Източна Африка, Черноморието и чак до остров Цейлон. В края на неговото съчинение една цяла книга излага подобни сведения. Това са без съмнение най-важните и най-интересните места, които изобщо както средновековният, така и съвременният четец намира в творбата на Козма Индикоплевст. В страниците на неговата книга средновековният славянски четец е можел да намери, често за пръв път изобщо, редица сведения за далечни и непознати страни, народи, животни и растения: за Барбария или източното крайбрежие на Африка, за Южна Арабия, назовавана неточно с името „крайна" или „вътрешна" Индия, за птицата албатрос, наричана сусфа, за Занзибар, именуван у него Зингион, за Сомалия, Щастлива Арабия, Абисиния и съседни ней области, за арабското племе Кинда в Хеджас, за остров Цейлон, наричан още Тапрован, Дива или Сиеледива, и т. н. По слух, като предава разкази на други пътешественици, Козма излага сведения и за същинска Индия, Китай и други далекоизточни страни. Извънредно интересна е гл. XI от книгата му, в която разказва за „индийски" животни и растения: носорог, бивол, жирафа, бобър, як, еднорог, хипопотам, пиперово дърво, индийски орех, тюлен, делфин, морска костенурка и др. За средновековния българин и общо за славянския четец книгата на Козма Индикоплевст действително съставяла полезно и крайно интересно четиво. Тя разкривала пред него нов и непознат свят, разширявала географския му хоризонт и обогатявала знанията му чрез разказите на един съвестен наблюдател и правдив повествовател. Сам по себе си старославянският превод на съчинението на Козма Индикоплевст представя значителен интерес: той дава възможност да се уточни и допълни на места гръцкият първообраз на Християнската топография.[13]

---

[13] Вж. по въпроса Срезневский И. И., Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I—XI., СПб., 1867, стр. 1—19.

2. В ръкопис от ръкописната сбирка на В. Богишич бе открит и обнародван кратък пътепис, насловен Съмотрѣние въселюнные.[54] Подобен текст без началото и от друга редакция бе открит в т. нар. Ловчански сборник от XVI в.[55] Двата текста представят, както изглежда, самостойни преводи на познатото византийско съчинение от втората половина на VI в. „Пътепис от рая Едем до земята на ромеите".[56] Славянските преводи, които излизат несъмнено от ръката или поне от школата на Константин Костенецки, се отличават малко един от друг, допълват се взаимно и възхождат към гръцки първообраз, различен в някои подробности от познатите и обнародвани днес гръцки текстове. Изложението се отличава по своята краткост: посочени са само отделни имена, разстояния в „престои" (mansiones) или месеци, като тук и там са добавени някои сведения за жителите и земите, които се засягат. Пътеписът започва от изток към запад, сиреч от област отвъд Индия до Галия. Едем, или раят, е поставен на 70 престоя далече от Драхма, сиреч земята на индусите брахмани. Оттук пътят води към Евилат, отъждествяван с днешното пристанище Акаба на Червено море. Под името Емир се крие несторианската колония Елам в Южна Месопотамия по пътя от Акаба към Персия, а Евнека е обозначение на областта Небус. С името Хонея е посочена огромна пустинна област от Средна Азия, северно от Индия, позната и под обозначението Choneum. Същинска Индия е назована с името „Велика Индия". Неясното име Алексиомен означава в същност Аксум, или Етиопия. Оттам пътят води за Малка Индия, сиреч Южна Арабия, за 5 месеца, а оттук за Персия — за 3 месеца. През Египет, Антиохия, Цариград и Рим пътеписът завършва в Галия. Като общо посочване за цялото разстояние се дават 1125 престоя. Всред оскъдните вести, дадени в пътеписа, заслужават да се отбележат няколкото добавки. Така говорейки за прехода от земята на брахманите до Евилат, съставителят заявява, че у тамошните обитатели съществува примитивен християнски комунизъм: „имѫт имѣнїа опща, хр(ис)тїанї г(лаго)лѫт се вꙑти правї". След като напусне Евнека, пътникът навлизал в земя, чиито жители не изповядвали нито християнството, нито юдейството, но почитали само „бога на небесата" и се отличавали с това, че избягвали лъжата. Изобщо, колкото и кратък, този пътепис на пътя от „Едем до Галия" е давал на четеца поне няколко сведения за земите от Далечния, Средния и Близкия Изток.

3. В Ловчанския сборник от XVI в. е запазен непълен в началото и края пътепис за пътуване в Палестина.[57] Текстът спада към рода на познатите средновековни προσκυνητάρια за поклонници в Палестина, като в него са да-

---

[54] St. Novaković: Starine, XVI, 1884, стр. 54—55.

[55] Трифонов, пос. съч., стр. 288—290. — Дуйчев, За книжовното творчество на Константин Костенечки, стр. 227—231.

[56] E. Klotz: Rheinisches Museum, N. F. LXV, 1910, стр. 606—616. Препис по гръцки ръкопис № 252 от Гос. публ. библ. им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, л. 67, издаде напоследък Пигулевская Н., Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв., М.—Л., 1951, стр. 408—410; вж. още стр. 115 и сл. Някои други посочвания вж. у С. В. Полякова—И. В. Феленковская, Анонимный географический трактат „Полное описание вселенной и народов". ВизВрем., VIII, 1956, стр. 277—305, специално стр. 304—305; Дуйчев, Естествознанието, стр. 252—257, 578.

[57] Издание на текста у Трифонов, пос. съч., стр. 288—290; Дуйчев, пос. съч., стр. 256—257.

дени вести единствено за забележителности, свързани със старозаветната и новозаветната история. Съставителят на пътеписа се задоволява да спомене известни местности и селища, добавяйки вести за разстоянието, измерено в стъпки. Доколкото може да се установи по запазения откъс, като изходна точка на пътеписа е взет градът Ерусалим. Освен този град в пътеписа се споменават Витания, Витлеем, Елеонската планина, Гетсимания, Селото на грънчаря, Горни Силоам, Кедърският поток, Долината на плача, Пътят на земята и Голгота. Някои от споменаванията имат явно легендарен характер, напр. за мястото, гдето Авраам принесъл своята жертва, или за камъка, върху който била изобразена стъпката на Христа при възнесението, и др. Една занимлива етнографска особеност е отбелязана във връзка с ориентацията на гроба на Богородица, като се заявява, че той по тогдашнемѹ обычаю бил ориентиран към юг, докато гробът Христов бил обърнат към изток. С голяма вероятност трябва да се предполага, че този откъс представя превод от византийски пътепис.

4. В известния Бдински сборник от 1360 г.[58] се съдържа в края пътепис на пътуване в Палестина от непознат автор. Пътеписът носи наслов Слово за светите места в Ерусалим: Слово ѡ мѣстѣх с(вѧ)тых иже вь Іер(оу)с(а)л(и)мѣ. Изложението започва без всякакъв увод, а завършва също така някак неочаквано, без завършък. Целият сборник от 1360 г. има преводен характер[59] и затова само като някакво изключение би могло да се приеме, че този текст представя оригинално българско произведение. Неизвестният автор на пътеписа се е интересувал еднакво от библейските, новозаветните и раннохристиянските забележителности. Схематично и еднообразно с цел да даде ръководство на поклонниците в Палестина са описани накратко забележителностите вътре в града Ерусалим и в неговата околност. След като изброява забележителностите на планината Сион и нейните околности, съставителят на пътеписа се насочва по отделните пътища. Така, като поема пътя към Витлеем, той говори за намиращите се там бележити християнски култови места. По-нататък той се насочва по пътя към реката Йордан и дава описание на тамошните забележителности. Така в пътеписа поклонникът можел да намери вести за Ерусалим, Сион, Селото на грънчаря, Силуамовата купел, Асафатовата долина, Кедърския поток, Гетсимания, Витания, Витлеем, Ханаанската земя, града Хервон, Хаврут, Хозивската пустиня, Ерихон, реката Йордан и нейните околности, после за Емауса, Лида, Кесария, планината Кармил, града Назарет, планината Тавор, Кана Галилейска, Галилейската планина, Тивериадското езеро и др. Изобщо пътеписът е наситен с твърде много посочвания на местности, селища и други старини. Като свои извори съставителят на пътеписа използувал не само личното познаване на местата, но очевидно и някои съчинения от агиографски характер. Съобщавайки накратко за места, свързани с раннохристиянската история, той се насочва несъмнено към люде, които са познавали нещо повече от книгите на Писанието, напр. някои жития (житието на Мария Египетска, на първомъченик Стефан и др.), Патерика (разказ за отшелника Герасим и лъва), някои апокрифни или простонародни

---

[58] Бдинский сборник, 1360. Рукопись Гентской библиотеки. Сообщил И. Мартынов. СПб., 1882 (Памятники древней письменности, XIV), стр. 17—28; срв. също стр. 2, 6.

[59] По въпроса вж. някои посочвания у Мартынов, пос. съч., стр. 3—6.

повествования и други книжовни паметници. Добре осведомен, авторът на пътеписа обаче почти не различава истината от легендата.

5. В тринадесет руски преписа от XVI—XVII в. е запазен пътепис за пътуване в Палестина, съставен от дякон Арсений от Солун.[60] За живота и произхода на автора знаем само това, което може да се извлече от текста на пътеписа. Трябва да се приеме, че той е бил македонски българин от Солунско, който вероятно през втората половина на XIV в., при размирната епоха на турското завладяване, заминал за Палестина и както сам съобщава, прекарал там цели 17 години. Най-старият препис на неговия пътепис, запазен в южнославянски ръкопис от XVI в., е писан на обичайния църковнославянски език със среднобългарски правопис. Както изглежда, широко разпространен, този пътепис е познат в три редакции, като първата от тях — на църковнославянски език — очевидно стои най-близо до първообраза. В по-късните преписи все повече надделява руското влияние в езика и правописа. Някои особености в първата редакция позволяват да се доближим до езика на този македонски българин, за когото за съжаление не са запазени никакви други вести.[61] Доста наивно, с големи подробности, обаче без да се спира — както други съставители на пътеписи за Палестина — на второстепенни неща, дякон Арсений ни дава едно богато описание на забележителностите в Палестина. Той разказва за забележителностите в Ерусалим, Витания, Гетсимания, Витлеем, Елеонската планина, планината Тавор, Селото на грънчаря, Капернаум, реката Йордан и нейните околности, Лаврата „Св. Сава", Самария и др. Така той изрежда не всички старини в Палестина, но затова пък за някои дава нови и единствени по рода си вести. Разказът е написан просто и безизкуствено. Авторът се интересува предимно от новозаветните старини и почти не споменава забележителности, свързани със старозаветната история. Като главен свой извор той използува, както личи, устни предания и благодарение на тях внася легендарен елемент в някои подробности, за които ни говорят и други пътеписи. В цялото изложение няма следа от влияние на гръцката книжовна или простонародна реч. По своята форма и по съдържание пътеписът на Арсений представя самостоен паметник на старата българска книжнина.

6. Един от най-интересните текстове във връзка с космографията и географията в средновековната книжнина на южните славяни представя сбор от преводни откъси от византийската книжнина под наслов Отломки по кос-

---

[60] Адрианова В. П., Хождение Арсения Селунского. ИзвОРЯзСл, XVIII. 3, 1914 стр. 195—224, с издание на текста по три редакции. Вж. още Сахаров, Сказания русскаго народа. II. 8, СПб., 1849, стр. 75—76, първо незадоволително издание.

[61] Ако и да е склонна да приеме, че Арсений е българин по произход („или он грек, или болгарин"), Адрианова, пос. съч., стр. 203—204, смята, че въпросът за неговия народностен произход и за времето, когато е живял, трябва да се смята за открит. В езика на паметника заслужава внимание, както сама издателката е отбелязала (стр. 201, 203), думата чѣкоть в израза (стр. 216): слышати чѣкоть в' пропасти. Думата е останала неясна както на някогашните преписвачи руси, така и на издателката на текста (стр. 203). Ако се съпостави със съответен гръцки текст (вж. посочването на Адрианова, пос. съч., стр. 207), тя трябва да се тълкува приблизително като шум, глас, вик. Във втората си част думата съдържа типичното за българските говори от Македония окончание (член) — от. Думата очевидно би трябвало да се свърже с думи като цвъртя, цафлити „цвеля", „разплаквам" и др.

мография и география.[62] Текстът е познат по четири ръкописа и по своя произход трябва да се свърже с книжовната дейност на Константин Костенецки. В преписите се долавят две редакции на текста. Като извори преводачът компилатор е използувал познати византийски текстове, издадени и неиздадени, на първо място, две съчинения, свързани с името на бележития византийски книжовник и философ от XI в. Михаил Псел, Шестоднева на Василий Кесарийски, както и някои други текстове. Нито един от 45-те откъса не представя следователно оригинален принос. По своето съдържание откъсите се отнасят главно до физическата география. Като се застъпват, общо взето, някои разпространени през средновековието схващания, в текста същевременно са намерили място твърде смели идеи, като например идеята за сферичността на земята, или пък се правят опити за рационалистично тълкуване на природни явления. На края е добавен списък на морета, реки и планини. Самото име на Адам в съгласие с една средновековна византийска игрословица[63] се тълкува като символ за четирите главни географски посоки в света. Преводачът на отломките е имал да се бори със значителни трудности при своя превод, който не навсякъде е напълно ясен и често може да се разбере само с помощта на първообраза. Преписвачите от своя страна са умножили неясностите и неточностите на текста. Очаква се пълно и научно издание на паметника при съпоставка на превода с първообразните текстове и като се използуват всички разполагаеми преписи на този важен книжовен паметник.

7. В България през XIV в. била съставена кратка астрологическа таблица, в която под имената на отделните зодиакални знаци са отбелязани имена на познати страни и градове.[64] Текстът, насловен Сказаніє двѣнадцати владык, споменава Търново, Русе, Дунав, Бдин, Солун, Рим, Романия (Византия), Ерусалим, Изтока (Анадолия), сръбските и западните земи. Въпреки астрологическия си оттенък текстът дава и знания по география.

---

[62] Вж. за този паметник: Novaković St., Odlomci sredńevjekovne kosmografije i geografije. Starine, XVI, 1884, pp. 41—56; Giannelli C., Di alcune versioni e rielaborazioni serbe delle „Solutiones breves quaestionum naturalium" attribuite a Michele Psello. Studi bizantini e neoellenici, V, 1939, pp. 445—468; Дуйчев, Естествознанието, стр. 336—375, 580—583.

[63] Срв. Anthologia Palatina. I. ep. 108; Cramer J. A., Anecdota graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis. I, Oxonii, 1829, p. 367, 10—12.

[64] За този паметник вж. посочвания и текст у Андреева М. А., Политический и общественный елемент византийско-славянских гадательных книг, Byzantinoslavica, IV, 1, 1932, pp. 69—70; К истории византийско-славянских гадательных книг. Ibidem, V, 1933, pp. 153—155. Срв. също Ив. Снегаров, Солун в българската духовна култура, София, 1937, стр. 11.

Един средновековен библиотечен каталог

През 1865 г. френският учен Еманюел Милер (починал на 9. I. 1886 г.) извършил научно пътешествие по светогорските манастири и се завърнал във Франция с твърде голям брой научни материали. Между другото той донесъл със себе си редица преписи от документи, които обозначил като „История на основаването на един гръцки манастир в Македония в края на XI в.". Там се съдържал според собствените му думи „каталог на ръкописи, на образи и на ценни предмети, които били пазени по онова време" в манастира. Приживе Милер не можал да изпълни намерението си да обнародва донесените материали и те останали неизвестни на научния свят. В края на миналия век друг френски учен, именно Луи Пти, издал тези документи.[1] В своите преписи Милер не е посочил отгде точно е преписал въпросните документи. Ако и да предполагал с голяма вероятност, че те са преписани от ръкопис, пазен в светогорския манастир „Ивирон", новият издател на документите бил принуден да ги издаде въз основа на преписите на Милер, разбира се, с доста голям брой текстови поправки. Документите се отнасят до основаването и по-нататъшното съществуване на манастира „Св. Богородица Умиление" при с. Велюса край Струмица, основан от струмишкия епископ Мануил през 1080 г. и обдаряван неколкократно с правдини от неколцина византийски императори.[2] Заслужава да се отбележи, че самото име на селото — Велюса — произхожда от името на манастира (гр. 'Ελεοῦσα). Общо казано, документите, отнасящи се до манастира, съдържат няколко грамоти, устава на манастира и един инвентар. Именно този инвентар представя най-голям интерес за нас. Трябва да се припомни, че още през 1898 г. френският палеограф и описвач на ръкописи при Френската национална библиотека в Париж Анри Омон е издал непълно и не съвсем задоволително този инвентар.[3] Л. Пти е дал ново пълно и критично издание на гръцкия текст на този инвентар.[4]

В научната книжнина са познати текстовете на няколко такива инвентара с библиотечни каталози на византийски и славянски манастири, за които ще стане дума другаде.[5] Въпреки това инвентарът, принадлежащ на Велюшкия манастир, представя особен интерес за нас. За съжаление самият инвентар не е датиран изрично и датата трябва да се установи по косвен начин. Датирането, предположено от А. Омон, именно към 1344 г., почива на известна грешка. Затова пък много по-вероятна изглежда другата предложена дата — 1449 г., — което ще рече, че този инвентар произхожда от началните години на турското владичество на Балканския полуостров. По някои посочвания обаче може да се съди, че по това време инвентарът е бил само преписан и заверен, следователно той произхожда в същност от много по-ранно време.

---

[1] L. Petit, Le monastère de Notre Dame de Pitié. Известия Русского археологического института в Константинополе, VI, 1, 1900, стр. 1—153.

[2] За манастира вж. между другото: Архимандрит Герасим, Описание на Струмишкия окръг, в: Библиотека, Пловдив, III, № 16—17, 1896, стр. 76—77; Л. Милетич, Струмишките монастирски църкви при с. Водоча и с. Велюса, Македонски преглед, II, 2, 1926, стр. 35—48.

[3] H. Omont, Inventaire du trésor et de la bibliothèque du monastère de Stroumitza. Mélanges Henri Weil. Recueil de mémoires concernant l'histoire et la littérature grecques dédié à Henri Weil. Paris, 1898, p. 309—320.

[4] L. Petit, op. cit., p. 114—153.

Инвентарът не се отнася само до манастирската библиотека. В началото той съдържа опис на притежаваните от манастира икони и някои други вещи. След този дял идва същинският каталог на библиотеката на манастира. Не бива да се забравя, че тук каталогът се отнася за ръкописи, а не за печатни книги. Каталогът започва с думите „Свети книги намираме, както следва. . .“, което ще рече, че съставителите на каталога са имали за цел да установят наличността на манастирската библиотека. Трябва веднага да се добави, че въпреки старинността на манастира неговата библиотека не е била значителна: тя съдържала всичко 68 ръкописа. Всички книги са с религиозно и църковническо съдържание, като по-голямата част са богослужебни. Относно тяхното подреждане в каталога трябва да се отбележат две основни начала: книгите са подредени според своята стойност. Освен това ръкописите с еднакво съдържание са групирани заедно. С това в каталога се въвежда известна систематика. Съставителите на каталога са сметнали за необходимо да поставят „на първо място“ едно евангелие. Тъй като то е представяло, както изглежда, най-значителната ценност в манастирската библиотека, съставителите не са се ограничили с просто упоменание, а, напротив, са дали едно доста пълно външно описание. Посочено е, че ръкописът съдържал „вътре“ образите на четиримата евангелисти, изработени с багри и позлата; освен това текстът бил украсен със златни заглавки и заставки. Ръкописът бил „облечен“ в тъкан от бяла коприна. По обвивката имало позлатени сребърни украси. „Кориците“ били съставени от две дъски. Върху едната страна — очевидно лицевата — в средата било представено Разпятието, както и четиримата евангелисти, изобразени „изправени“. Горе имало кръгли медальони. Както може да се разбере от описанието, личели главите на сребърните гвоздеи, с които изображенията били прикрепени към обковната стена. На другата „корица“ — сиреч задната — бил изобразен кръст с други по-дребни украси. Освен това тук имало „заключалки“, направени от сребро, обозначени с думата τςινοθήκα, за която дума е изказано предположение, че има в основата си български корен. Изобщо цялото описание на този ръкопис обгръща около 11—12 печатни реда и на неговата подробност, ако и да засяга само външността на ръкописа, би могъл да завиди един съвременен библиотекар. Сравнително така подробно е описан и вторият ръкопис: изборно евангелие за цялата година в голям формат, обвито с цветна копринена тъкан, с позлатени сребърни украси, с „разпятието“ на едната страна на корицата, с образите на четиримата евангелисти, медальони, закачалки за затваряне и сребърни гвоздеи. Описанието на третия ръкопис — пак евангелие — е още по-кратко: за него се казва, че било подвързано с копринена тъкан, имало на корицата изображение на кръст и четири сребърни украси, без образи на светци. За четвъртия ръкопис (евангелие) са изтъкнати освен тези същите подробности, две нови особености: първо, размерите, а именно че ръкописът бил малък, и, второ, посочено е, че писмото, с което бил написан — за книга бихме казали „шрифтът“, с който е отпечатана, — било уставното писмо.

---

[5] Срв. засега полезната статия на познатия югославянски историк Ђ. Сп. Радојичић, Српске библиотеке у средњем веку и у турски доба. Библиотекар, VI, 3. 1954, стр. 137—144.

Следват посочвания вече не за отделни ръкописи, но за общ сбор от еднакви по съдържание ръкописи. Така указани са две „книги“, съдържащи четвероевангелия, с посочване за писмото: курсивно. Посочени са по-нататък два „молитвослова“, написани също с курсивно писмо, както и един друг — с уставно. Упоменати са два ръкописа, съдържащи т. нар. „Стълбица към рая“ на Йоан Климакс или Лествичник. Забележителното е тук, че книгата е посочена само под името на автора без каквито и да било други подробности, тъй като е била достатъчно позната. Никакви по-точни подробности не са дадени и за двата ръкописа, които съдържали, както изглежда, „Служба на мъртвите“. Следва указание за два ръкописа с евангелието на Матей, като са дадени общо размерите: едното евангелие било „голямо“, другото „малко“, като е добавено, че „малкото“ евангелие било написано на т. нар. бомбицинова („памучна“) хартия. За един ръкопис, съдържащ обреда за обличането на инока и приемането на монашеството, е посочено само заглавието без никакви други указания. За един ръкопис, съдържащ номоканона, е посочено само това, че бил написан с уставно писмо. Два ръкописа с „апостола“ са разграничени само с това, че единият съдържа всекидневни четения за цялата година, а другият — изборни четения. За един ръкопис с т. нар. „праксапостол“ е посочено, че имал заглавки със злато. По-подробни данни са дадени за ръкопис с „панегирика“ на Григория Богослов, като е посочено, че в него имало златописани заглавки и надписи и бил подвързан с бял копринен плат без украси. За един синаксар е посочено, че съдържал жития на светците за всеки ден от годината. За един псалтир е дадена характеристика за писмото (курсивно), хартията, почерка и общия вид („хубаво писано“), докато за други три псалтира е посочена само големината им („малки“). Един триод е отбелязан с това, че бил „запазен и цял“. Ръкопис с номоканона е характеризиран с оглед на съдържанието. Разни житийни сборници са уточнени, като е посочено времето, което обхващат. За един житиен сборник е посочено μετάφρασις: ако това не е погрешен напис за „Метафраст“, сиреч за прочутия византийски съставител на жития от X в. Симеон Логотет—Метафраст, а означава само „превод“, което е по-вероятно, трябва да приемем, че се отнася до ръкопис на български език. Но дали между всички ръкописи единствено този може да се смята за български — на този въпрос може да се отговори само предположително. При посочването на един ръкопис съставителите са отбелязали, че въпросният ръкопис — именно „Деянията на патриарсите Авраам, Исаак и Яков“ от Йоан Златоуст — бил назоваван от „невежите“ „Шестоднев“. За друг „панегирик“ също е споменато, че представял μετάφρασις, сиреч превод, вероятно на български. Един ръкопис съдържал съчинения на Климент. Но кой Климент? Климент Римски? Климент Охридски? Струмица е свързана тясно с култа към Климент Охридски, та не е изключено да се отнася до него, още повече, като се вземе пред вид краткото посочване на писачите гърци. Във връзка с един ръкопис, съдържащ текста на прочутата „Пчела", е казано, че се намирал при управителя на Щип Теодор. На края каталогът на книгите завършва с думите: „И така прочее стоят нещата с книгите на манастира."

Общо може да се каже, че в този манастирски каталог ръкописите са отбелязани най-често по заглавие или автор, като почти винаги са посочени допълнителни белези, свързани с външността или съдържанието. В описанието няма в същност никаква определена система, нито пък равномерност. Въпреки това обаче несъмнено е, че и така съставен, каталогът е спомагал за инвентиране и намиране на манастирските книги, особено при тяхната малочисленост. За отбелязване е най-сетне и това, че за ръкописите се употребяват редовно обозначенията βιβλίον и βιβλία „книга" и „книги", както е обичайно за времето.

Ако систематизираме и подредим азбучно посочените в каталога „книги", манастирската библиотека е притежавала следната наличност:

Антоний, „Пчела"	2
„Апостоли"	3
Богослужебни книги разни	6
Василий Велики, „Аскетични писания"	1
Григорий Богословов, „Панегирик"	1
Доротей	1
Евангелия	8
Ефрем Сирски	1
Житийни сборници разни	16
Златоуст, Йоан, „Андрианти"	1
— „Деянията на патриарсите"	1
Йоан Лествичник, „Лествица"	2
Ирмологий	1
Климент (Охридски?), Съчинения	1
Молитвослови	3
Номоканони	2
Осмогласници	4
Патерик.	1
Пророци	2
Псалтири	7
Стихирари	2
Триод	1
Часослов	1
Всичко	68[*]

---

[*] За книгата „Пчела" от Антоний вж. подробности у М. Н. Сперанский, Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности, Москва, 1904, стр. 155 сл.

Както се вижда от този каталог, в манастирската библиотека не е имало нито една книга със светско съдържание. По-голямата част са за богослужебни цели, а някои — за извънбогослужебен прочит. Каталогът е написан на гръцки. В него са били вписани, както изглежда, и три български ръкописа: два житийни сборника в превод от гръцки и съчинения, които вероятно ще трябва да се отдадат на Климент Охридски. Това ли са били всичките разполагаеми български книги или е имало и други, но те не са били отбелязани?

След каталога на ръкописите следва опис на „архива“, пазен в манастира, с други думи казано, на манастирските грамоти. Изброени са 17 документа, като са охарактеризирани с посочване името на лицето, което ги е издало (византийските императори Алексий Комнин, Йоан Комнин, Мануил Комнин, Йоан III Ватаци, трима охридски архиепископи и византийски чиновници), и определение за естеството на документа (златопечатник, простагма, практикон, ипомнима, сигилий). В някои случаи са дадени кратки вести за съдържанието. Следва списък на манастирски вещи. На края е дадена заверка на инвентара, направена от иноците в обителта (подписали лично), на брой 22 души, игумена на манастира Мелетий и струмишкия епископ Климент.

Под името Доротей са посочени съчиненията на църковния писател от VI в. Доротей (вж. български превод: Авва Доротей, Църковни слова. Превод на архим. Йосиф, София, 1954). Съчиненията му са били преведени още в старобългарско време и са били сравнително широко разпространени в нашето средновековие. Така ръкопис от XIV в., сръбска редакция, съдържа част от първото му слово: вж. Б. Цонев. Славянски ръкописи и старопечатни книги в Народната библиотека в Пловдив, София, 1920, стр. 108. В ръкопис от XIV—XV в., българска редакция, се съдържа 15-о слово: вж. Б. Цонев, СбБАН, VI, 4 (1916), стр. 43 и др. „Деянията на патриарсите“, приписани на Йоан Златоуст, са апокрифен текст, чийто автор е неизвестен (вж. моята бележка: ИББИ, III, 1955, стр. 58). Към това срв. моята бележка в Byzantinoslavica, XIX, 1958, p. 182.

3

Историографски проучвания

Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина

Критико-библиографски преглед

Климент Охридски е несъмнено най-видният измежду всички непосредни ученици и следовници на основоположниците на старославянската книжнина Константин Философ-Кирил и Методий. Свързан с тях още от ранна възраст, по-късно, след смъртта на Методий в 885 г., той „спасява“ създадената от тях млада славянска писменост и продължава тяхното книжовно и просветно дело. Сведения за неговия живот и дейността му поради това се дават във всички общи изследвания, посветени на Константин-Кирил и Методий и началната история на старославянската книжнина. Открит за научното дирене през първата половина на XIX в., почти едновременно с откриването на пространните жития на двамата братя, Климент Охридски с течение на годините все повече привлича вниманието на изследвачите. Така на проучването на неговия живот изцяло или в отделни подробности, както и на книжовно-просветната му дейност до днес са натрупани значителен брой нарочни изследвания: книги, статии и бележки с научно или научно-популярно съдържание.[1] Един много полезен критичен обзор на цялата по-стара литература, свързана с живота и делото на Климент Охридски, бе извършен от покойния наш историк на литературата и езиковед Ал. Теодоров-Балан по случай честването на 1000-годишнината от смъртта на Охридския просветител.[2] Оттогава насам в течение на изтеклото полустолетие бяха обнародвани още доста голям брой научни изследвания и научно-популярни статии и книги, посветени на живота и делото на българския книжовник и просветител. Един обзор на стореното през тези петдесет години е повече от оправдан: това е наложително, за да се установи дали през този период от време, когато историческите издирвания върху нашето минало и изобщо върху старата българска и славянска литература са дали голям брой ценни приноси, проблемите, свързани с дейността на най-видния от Кирило-Методиевите ученици и сподвижници, са разяснени по-пълно, отколкото това бяха постигнали учените от прежните поколения. Това би означавало, от друга страна, да се види кои изследователски задачи са изпълнени задоволително или недостатъчно и какво остава в това поле на научни издирвания да се извърши по-нататък. Даденият тук критико-библиографски преглед на публикациите, посветени на Климент Охридски, живота и дейността му, обгръща, на първо място, трудове на български учени, както и в по-малка степен трудове на чужди изследвачи. Той няма за цел, от друга страна, да обхване всичко, което е писано по тези въпроси, а по възможност само най-същественото или поне онова, което заслужава да бъде упоменато. Ако някои чужди приноси са останали неупоменати, това се дължи на обстоятелството, че са се оказали недостъпни.[3]

---

[1] Общи библиографски посочвания вж. у Г. А. Ильинский, Опыт систематической Кирилло-мефодиевской библиографии, София, 1934, стр. 17—19, № 191—209 а; стр. 19, № 210—215; стр. 184—187, № 2214—2248; М. Г. Попруженко—Ст. Романски, Кирило-методиевска библиография за 1934—1940 г., София, 1942, стр. 22—23, № 139—141; стр. 110—113, № 601—617 б; Ив. Дуйчев, А. Кирмагова, А. Паунова, Българска кирило-методиевска библиография за периода 1944—1962 г. Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, Сборник в чест на Кирил и Методий, София, 1963, стр. 518—519, 535.

[2] А. Теодоров-Балан, Свети Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене. Академична реч. . ., четена в тържественото събрание на Българската академия на науките на 27 юли / 9 август 1916 г., за прослава на хилядогодишнината от смъртта на светеца, София, 1919. Особен интерес представят добавените към текста бележки (стр. 33—117). За това изследване вж. отзивите на М. Г. Попруженко: Славянски глас, XIV (1920), стр. 134—136; Ст. Младенов: Духовна култура, I—II, (1922), стр. 133—136; Д. Ласков: Църковен вестник, XIX (1919), стр. 52—53; F. Pastrnek: Slavia, I (1922), pp. 133—136.

Климент Охридски принадлежи на една епоха на оживена книжовна дейност, неговото дело е свързано със „златния век“ на старобългарската книжнина, обаче домашните извори за живота и дейността му са сравнително малобройни и недостатъчни да осветят всички биографични подробности и неговите книжовни прояви. Изчезването на домашните извори, каквито несъмнено ще да са съществували на времето в много по-голямо изобилие, може да се обясни предположително с тяхната широка и продължителна употреба всред населението, почитащо особено усърдно просветителя и книжовника Климент. Някои домашни извори са били очевидно съзнателно унищожени предимно в епохата на византийското владичество над българските земи през XI и XII в. Въз основа на такива първични, изчезнали днес славянобългарски извори са били съставени някои византийски извори за живота на Климент Охридски, които в същност ни дават и най-богатите вести за него. Такъв византийски извор е Пространното Климентово житие, приписвано на охридския архиепископ грък от Евбея Теофилакт и съставено по всяка вероятност към края на XI или самото начало на XII в. Текстът на житието е запазен изцяло или отчасти в няколко ръкописа, а именно:[4]

O = Cod. Mosquensis Biblioth. Lenin. 113 (=Achridensis Coll. Grigorović, 818), ff. 11'—33', saec. XIV—XV, сиреч хартиен ръкопис от XIV—XV в., намерен през 1845 г. в охридската черква „Св. Климент“ от руския славист В. И. Григорович, пренесен в Русия и понастоящем съхраняван в Ленинската библиотека в Москва (под № 113); съдържа пълния текст на житието. За ръкописа срв. казаното от В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, 2 изд., Москва, 1877, стр. 114.

I = Cod. Athous Iberiens. 4502 (382), ff. 681—683', saec. XV. Срв. Sp. Lambros, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, II, Cambridge, 1900, nr. 4502 (382), p. 114. Съдържа откъси от житието.

---

[3] В обзора са включени само книги и статии, посветени специално на Климент Охридски, неговия живот и дейност, а не и всички посочвания за него в общи трудове върху кирило-методиевската епоха.

[4] Общо за ръкописите с текста на житието вж. Н. Л. Туницкий, Материалы для истории, жизни и деятельности учеников св. Кирилла и Мефодия. I. Греческое пространное житие св. Климента Словенскаго, Сергиев Посад, 1918, стр. 40 и сл.; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin, 1958² p. 556; Теофилакт, Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, увод и бележки от Ал. Милев, София, 1955, стр. 3—4.

D¹=Cod. Athous Dionys. 3808 (274), ff. 500—506′, saec. XVI. Срв. Lambros, op. cit., Inr. 3808 (274), p. 395. Съдържа откъси от житието.

D²=Cod. Athous Dionys. 3814 (280), f. 362′ sqq., saec. XVI. Срв. Lambros, op. cit., Inr. 3814 (280), p. 409. Съдържа откъси от житието.

V=Cod. Vatic. gr. 1409, ff. 348 sqq., saec. XIII. Срв. P. Gautier, Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista. Revue des études byzantines, XXII (1964), p. 199—214. Съдържа откъси от житието.

A=Cod. Biblioth. Angelicae, 43 (B. 3. 8), ff. 182′, 183, saec. XIV. Срв. P. Franchi de' Cavalieri, D. Muccio, Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae. Studi italiani di filologia classica, IV (1896), p. 87: „De Bulgarorum baptismate, de SS. Cyrillo et Methodio qui litteras invenerunt etc."; f. 183=Migne, P. Gr., CXXVI (1864), coll. 1208—1212. Съдържа откъси от житието. Досега ръкописът не е използуван от издателите. Един кратък текст от този ръкопис бе обнародван напоследък от P. Gautier, op. cit., p. 202, n. 17. Не може да се установи дали именно този ръкопис не е бил използуван между другото от L. Allatius, In Roberti Creytoni apparatum, versionem et notas ad historiam concilii Florentini, Romae, 1674, p. 259—262; срв. Gautier, op. cit., p. 199, n. 4: „il n'est d'ailleurs pas certain que ce savant (=L. Allatius) ait connu le Vatic. gr. 1409; certaines variantes importantes que nous relevons dans les extraits qu'il a publiés laissent penser qu'il a utilisé un autre manuscrit inconnu." Срв. обаче Милев, пос. съч., стр. 5.

Не е изключена възможността текстът на Пространното Климентово житие да се открие било изцяло или в откъси също и в други гръцки ръкописи. Ако и да са добре познати, не всички споменати ръкописи с текста на житието са използувани за съществуващите издания: няколко от ръкописите все пак остават напълно непроучени и неизползувани за тези издания. А това ще рече следователно, че ние в същност вече по начало не можем да говорим за наличието на едно критично издание на текста независимо от обстоятелството, че той е издаван или преиздаван вече многократно. Като първо условие за появата на такова издание трябва да бъде използуването на всички съществуващи и открити преписи на текста.

Въз основа на единични ръкописи текстът на житието досега е издаван няколко пъти. За първи път то е издадено от двама монаси, Григорий Константинидис и Михаил Гора, в Москополис през 1742 г.,[5] които дават в гръцки първообраз не само целия текст на житието, но и службата на Климент Охридски. Според признанието на издателите използувани били някои „разрушени (повредени) преписи" в ръкописи, които за съжаление не могат лесно да се отъждествят. От думите на издателите може обаче да се заключи, че те ще да са изправяли текста на житието, следователно не са го предали напълно точно по разполагаемите преписи. В самото начало на XIX в., именно в 1802 г., житието било издадено отново от монаха грък Амвросий Памперей[6], който използувал изданието от 1742 г. или пък близък нему ръкопис-

---

[5] Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν. Moschopoli, 1742, pp. 13—37. Срв. Fr. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca, I. Bruxelles, 1957, p. 118, nr. 355.

[6] A. Pamperis, Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου περὶ . . . τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων, καὶ ὁ βίος

През 1847 г. във Виена един от основоположниците на славистиката, Фр. Миклошич (1813—1891), направил ново, сравнително по-критично издание на текста на Климентовото житие.[7] Видният учен използувал за своето издание дадения от Памперей текст, изданието на Лъв Алаций на споменатите по-горе откъси и препис от ватиканския ръкопис. Към изданието на първообразния текст е добавен частичен латински превод и обяснителни бележки. Изданието на Миклошич измества предишните издания и се налага в науката за продължително време: то става основа на повечето по-сетнешни преиздания и пълни или частични преводи на текста на Климентовото житие.

През 1855 г. гръцкият текст бива преиздаден от А. И. Меншиков заедно с руски превод.[8] През 1854 г. Климентовото житие бива преиздадено заедно с пълен латински превод като част на Теофилактовите съчинения,[9] въпреки че са изказани съмнения по въпроса за неговата принадлежност на споменатия византийски писател. Само няколко години по-късно руският славист В. А. Билбасов преиздава гръцкия текст на житието, добавяйки нов превод на руски език,[10] направен предимно по превода на Меншиков. Частичен превод на житието заедно със съответния гръцки текст издава през 1873 г. Е. Новотни в серията „Извори за историята на Бохемия".[11] Трябваше обаче да изминат още няколко десетилетия, преди да се яви на бял свят едно критично издание на първообразния текст на житието,[12] подготвено от руския славист Н. Л. Туницки, който изобщо има най-големи заслуги за проучване изворите за живота на Климент Охридски. За основа на изданието е взет преписът в донесения от В. И. Григорович ръкопис (=0) в съпоставка с другите достъпни нему преписи и съществуващите печатни издания. Към гръцкия текст е добавен точен руски превод. Както към всички други издания до това време, така и към изданието на Туницки трябва да се отправи упрек, че не са използувани всички разполагаеми преписи от Климентовото житие. Въпреки наличието на подобно много добро издание на паметника нашият заслужил славист А. Теодоров-Балан преиздаде през 1934 г. първите шест глави от жи-

---

τοῦ ἐν ἁγίοις Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς κυρίου Θεοφυλάκτου... (Lipsiae), 1802, pp. 101—140. Срв. Halkin, op. cit., nr. 355. За един екземпляр от първото издание, станало библиографска рядкост, вж. Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, София, 1910, стр 519, № 589/500. Други посочвания: Туницкий, Материалы, стр. 8 и сл.: Милев, пос. съч., стр. 5—7.

[7] Fr. Miklosich, Vita S. Clementis episcopi Bulgarorum, graece, Vindobonae, 1847, pp. 1—34.

[8] А. И. Менщиков, Материалы для истории письмен восточных, греческих, римских и славянских, Москва, 1855, стр. 1—30: Жизнь и деятельность, исповедание... св. Климента, архиепископа болгарского.

[9] Migne, P. Gr., CXXVI (1864) coll. 1194—1240.

[10] В. А. Бильбасов, Кирилл и Мефодий, II, СПб., 1871, стр. 276—300, гръцки текст; стр. 341—369, руски превод.

[11] E. Novotny, Fontes rerum Bohemicarum. I. Vitae sanctorum et aliorum quorundam pietate insignium, Praha, 1873, pp. 76—92.

[12] Туницкий, Материалы, I, стр. 66—140. Критически бележки за изданието направи А. Михайлов: Известия Отделения русского языка и словесности АН, XXVI (1921), стр. 243—351. Отговор на тези бележки даде издателят на житието Н. Л. Туницкий, пак там, XXVI (1921), стр. 307—311. Към тях срв. и казаното от Милев, пос. съч., стр. 9.

тието в гръцки първообраз въз основа на изданието на Фр. Миклошич.[13] Към гръцкия текст е прибавен успореден български превод, а накрая някои разночетения и библиографски посочвания. Заслужава да се отбележи изказаното мнение относно въпроса за авторството на житието: според неговите думи „(то) е по всяко вероятие творение на Теофилакта, архиепископ на Първа Юстиниана и цяла България (1094—1107 г.), както се и среща надписано в ръкописи". Последното издание на гръцкия текст на Климентовото Пространно житие принадлежи на А. Милев:[14] той преиздаде текста на житието въз основа на критичното издание на Н. Л. Туницки заедно с добър български превод, библиографски увод и кратки обяснителни бележки към съдържанието.

Текстът на Пространното Климентово житие е достъпен в няколко пълни или частични превода на съвременни славянски езици. Така още към средата на XIX в. епископ Партений Зографски обнародвал донякъде съкратен превод на житието, вероятно по изданието на Памперей, на своето родно, дебърско наречие и под силното влияние на църковнославянски език: „Житие и изповедание и за някои чудеса повествование иже во святих отца нашего Климента, архиепископа болгарскаго, сочинено от светейшаго и славнейшаго Теофилакта, архиепископа Първия Юстинiани и всея Болгария и майстора константинополских реторов."[15] Покойният проф. Балан обърна внимание на съществуването в ръкописния фонд на Пловдивската народна библиотека (№ 112) на останал неиздаден превод на житието, направен през 1875 г. от свещеника Василий Ст. Тотов от Карлово. Под редакцията на М. С. Дринов и с негов предговор бе издаден през 1885 г. превод на Пространното житие, направен от добрия наш славист Димитър Матов.[16] Този пълен превод на текста е направен грижливо, с добро познаване на гръцкия първообраз и бе посрещнат с одобрение.[17] Нов превод на житието бе издаден по случай хилядогодишнината от смъртта на Климент Охридски от друг добър познавач на гръцки език — покойния Д. Т. Ласков,[18] който добавя към това и някои полезни обяснителни бележки. Пълен превод на житието — очевидно не по гръцкия първообраз, а по съществуващите по-стари преводи — бе даден от В. Сл. Киселков.[19] Известно е, че покойният наш историк В. Н. Златарски бе подготвил свой превод въз основа на издадения текст у Migne и с оглед на изданието на Туницки, останал обаче необнародван и до днес.[20] А. Милев преиздаде превода на житието, като добави уводни и обяснителни бележки.[21] Съществуват освен това няколко частични и пълни превода на житието на руски език. Така заслужилият руски славист П. А. Лавров издаде текста в руски превод.[22] Добър руски превод ни е дал друг руски учен, именно М. Д. Муретов.[23] Словашкият славист Ян Станислав обнародва превод на житието на словашки език.[24] Познати са няколко превода на латински език.[25] Нужно е да се спомене също и един превод на житието на народен гръцки език от края на XVIII в.[26]

---

[13] А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, II, София, 1934, стр. 156—176. Както се вижда от една бележка на автора (стр. 174), нему е било известно изданието на Туницки.

[14] Теофилакт Охридски, Житие на Климент Охридски. . ., София, 1955, стр. 32—89, гръцки текст и български превод; стр. 3—29, увод; стр. 90—100, обяснителни бележки. Към това издание вж. критическите бележки на Ив. Снегаров: Известия на Института за българска история, VII (1957), стр. 419—439, който се спира на тълкуването на множество места от гръцкия първообраз. Отговор на тези бележки даде А. Милев. Още веднъж за превода на Теофилактовото житие на Климент Охридски, Известия на Института за история, VIII (1960), стр. 383—399. Срв. също отзива на П. Петров в Исторически преглед, XI, 1955, кн. 5, стр. 107—109.

[15] Архимандрит Партений Зографски, Житие Свети-Климентово. Български книжици, 1858, ч. I, стр. 14, 43—50, 67—74, 107—110, 193—194; ч. II, стр. 1—6, 35—39. За този превод срв. Балан, пос. съч., стр. 175; Милев, пос. съч., стр. 11—12.

[16] Д. Матов, Живот, деяние, изповедание и кратко изложение за чудесата на св. наш отец Климент, български архиепископ. Превел от гръчки език. . . Под редакцията на М. Дринов, Средец, 1885. Предговорът бе преиздаден в книгата на М. С. Дринов, Съчинения, II, София, 1911, стр. 363—365. Части от превода на Д. Матов бяха преиздадени десетина години след излизането на първото издание: Д. Матов, Животопис на св. Климента, български архиепископ. От Теофилакта, охридски архиепископ. Превел от гръцки с малки съкращения. . , Пловдив, 1896; срв. Илъински, пос. съч., стр. 19, № 209.

[17] Л. Милетич, Български преглед, III. 4 (1896), стр. 131.

[18] Д. Ласков, Житие на св. Климента Охридски. Написал блажен. Теофилакт, охридски български архиепископ. Преведе от гръцки. . , Издава Св. Синод на Българската църква по случай 1000-годишнината от смъртта на св. Климента, София, 1916.

---

[19] В. Сл. Киселков, Свети Климент Охридски. Живот, дейност и жития, София, 1941, стр. 93—137. За това издание срв. Р. Чолаков: Духовна култура, XXII (1941), стр. 252—256.

[20] Ръкописът се пази в Българската академия на науките, Архивен отдел, арх. ф. № 9, инв. № 542; приготвен е бил още по времето на Първата световна война. Срв. за подробности Милев, Теофилакт, Климент Охридски, стр. 15, бел. 1 и стр. 14. Към превода има бележки на митр. Симеон Варненски.

[21] А. Милев, Жития на св. Климент Охридски, София, 1961, стр. 69—118; стр. 7—68, уводни бележки. Преводът е направен по изданието на Туницки и по изданието на Милев от 1955 г.

[22] Поместен в книгата на П. Г. Виноградов, Книга для чтений по истории средних веков, Москва, 1897, стр. 180—220.

[23] М. Муретов, Житие и деятельность, а также исповедание и отрывочный рассказ о чудесах св. отца нашего Климента, епископа болгарского, Богословский вестник, XXII (1913), стр. 424—464. Относно житието трябва да се спомене и статията на казания автор: Греческое житие св. Климента, епископа словенского, пак там, XXII (1913), стр. 475—487.

[24] J. Stanislav, Osudy Cyrilla a Methoda a ich učenikov v živote Klimentovom. Tatran-Bratislava, 1950, p. 63—126; Ильинский, Опыт, стр. 17, № 95—195а, отбелязва между изданията на „Българската легенда“ две съчинения от XIX в., а именно: Истинная повесть о Кирилле и Мефодии и о изобретении богоданных кириллических и словенских называемых письмен, составлена еллински, от св. Феофилакта, архиепископа болгарскаго, обретаема же есть в святом монастыре Хилендарском, и во всех прочих Святыя горы монастырех, переведена некоим Родолюбцем на простый славяно-сербский язык, Будим, 1823, после: Истинна историја о Кирилу и Методију. . . преведена неким Родолюбцем на прост славеносербским језик. А на сръбски превео Јов. Војнович, Београд, 1866. По повод на тези посочвания Милев, Жития, стр. 15, бел. 4 и стр. 19, изтъква, че в случая става дума не за „превод на житието, а (за) свободно съчинение за св. Кирил и Методий“. Заслужава упоменание, че на сръбски са преведени четири откъса от житието от М. Райкович в изданието: Фр. Баришић, М. Рајковић, Б. Крекић, Л. Томић, Византиски извори за историју народа Југославије, I, Београд, 1955, стр. 297—302.

[25] На първо място тук трябва да припомним превода на откъсите, даден от Лъв Алаций (вж. тук стр. 281.). Този частичен превод на житието бил повторен от познатия ориенталист Йосиф-Симон Асемани (1687—1768): Joseph Simonius Assemanus, Kalendaria Ecclesiae Universae. Tomus V. Kalendaria Ecclesiae Slavicae sive Graeco-Moschae, Romae, 1755, p. 147—149; J. A. Ginzel, Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method und der slavischen Liturgie, Wien, 1857, p. 32—40, предлага в латински превод първите шест глави, от Пространното житие. Чешкият славист Ф. Пастрнек издаде латинския превод на Миклошич: вж. F. Pastrnek, Dejiny slovanských apostola Cyrilla a Methoda, Praha, 1902, p. 278—286. Частичен немски превод и обяснителни бележки са дадени в книгата на J. Bujnoch, Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und der Klemensvita. Graz, Wien, Köln, 1958 (= Slavische Geschichtschreiber, Bd. I), p. 101—105; 106—134, 188—192.

[26] Съществуват две издания на този превод, а именно: Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις

Както се вижда, текстът на Пространното Климентово житие е доста широко достъпен в различни издания и преводи. Налага се да се заяви обаче веднага, че въпреки наличието на едно добро издание, каквото е това на Н. Л. Туницки, едва ли би могло да се говори, че е сторено всичко необходимо за издаване на текста според всички изисквания на съвременната наука. Не са взети под внимание всички разполагаеми преписи на житието: преписът А остава съвсем неизползуван, ако и да представя само откъси от целия текст; една проверка по преписа във Ватиканския ръкопис от XIII в. позволи да се установят интересни разночетения наспроти познатите досегашни издания и да се направят съответно по-далечни изводи относно биографията на Климент Охридски.[27] Естествено при един изграден върху използуването на всички преписи първообразен текст на житието ще се очакват промени и в неговия превод и тълкуванията му.

Пространното Климентово житие е подлагано многократно на тълкуване с оглед на неговото съдържание. Тълкуването на отделните конкретни посочвания в него от исторически и филологически характер не представя особени трудности. По тези въпроси са направили бележки почти всички издатели и преводачи на паметника и те могат да се смятат повече или по-малко задоволително изяснени. Съществуват обаче няколко основни проблема във връзка с житието, върху които все още не е постигнато единомислие сред изследвачите. Такъв е преди всичко важният въпрос за авторството на Пространното Климентово житие, разискван вече няколко пъти в нарочни проучвания на разни автори, които застъпват често напълно противоположни схващания. Широко разпространеното схващане, съгласно което за автор на житието трябва да се смята по всяка вероятност архиепископ Теофилакт Охридски, следователно било съставено в края на XI или самото начало на XII в. — все още не се е наложило в научната литература. Без да се излагат тук всички спорове върху този важен въпрос, заслужава да се споменат поне главните становища.[28] Съмнението относно авторството на Теофилакт почива главно на няколко съображения. Така например съмнение се поражда от факта,

---

πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ὁμολογητοῦ, ψαλλομένη μηνὶ νοεμβρίῳ κδ΄, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτῆς Βουλγαρίας κυρίου Δημητρίου τοῦ Χοματεινοῦ. Ἐν Βενετίᾳ, 1784. Второ издание има наслов: Οὐρανοῦ κρίσις. . . Σὺν τούτῳ δὲ καὶ ὁ θεοφεγγὴς βίος τοῦ Ἱεροῦ Κλήμεντος τοῦ Βουλγαροκήρυκος καὶ ὁμολογητοῦ ἐκδίδοται ἑτέρα κρίσις οὐρανοῦ καὶ αὐτὸς ὢν κατὰ τῶν καινοτόμων παπιστῶν, συντεθεὶς μὲν ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις Θεοφυλάκτου ἀ(ρχιεπισκόπου) Β(ουλγαρίας), μετανεχθεὶς δὲ παρ᾽ ἡμῶν εἰς τὴν κοινὴν ἡμῶν διάλεκτον. . . (Λειψίᾳ), 1805. За този превод вж. и Туницкий, Материалы, стр. 32 и сл.; Милев, Жития, стр. 19 и сл. Вж. специално Йор. Иванов, Гръцко-български отношения преди църковната борба. Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 50-годишната му книжовна дейност, София, 1912, стр. 175—179: „Климентово житие на Атанасий Пароски".

[27] Заслужава внимание в това отношение проучването на P. Gautier, op. cit., p. 197 sqq.

[28] Преглед на изказаните мнения вж. у А. Воронов, Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия, Киев, 1877, стр. 109 и сл.; Милев, Жития, стр. 29—57; М. Дринов, Съчинения, II, стр. 363—364, прави преглед на тези мнения, като заключава: „Кое от тия мнения е по-вярно, това засега още не може да се каже. Но както и да е, няма съмнение, че съчинителят на Пространното Климентово житие е имал в ръцете си някакви много стари и достоверни паметници, нам сега непознати."

че името на споменатия охридски архиепископ като автор на Пространното житие не е посочено изрично във всички познати преписи. На второ място, съмнение събуждат някои места от текста, гдето авторът представя себе си за ученик на Климент Охридски и дори за българин — което не би могло да се допусне за един писател като родения в Евбея грък Теофилакт Охридски, който живял около два века след Климент. Най-сетне по своето основно отношение спрямо българите Пространното житие не се съгласува с другите, несъмнено установени Теофилактови съчинения, каквито са преди всичко многобройните негови писма, в които той неведнъж се изразява нелаекаво за своите „пасоми" българи. Защитник на схващането за Теофилактовото авторство на житието е например известният предреволюционен руски славист А. Воронов.[29] След като дава сведения за изданията на паметника до своето време, той се спира подробно на „историята на критиката" на Пространното житие, анализира изказаните мнения, прави критически бележки към тях, като добавя кратък сравнителен преглед на текста на житието и на други, несъмнени Теофилактови съчинения по отношение на прокараните в тях идеи и езикови особености, за да стигне до извода: „Пространное житие св. Климента написано не славянином, а греком, не в X столетия непосредственным учеником св. Климента, а около 1090 г., и с достаточною твердостию может быть отнесено к числу произведений блаж. Феофилакта архиепископа болгарского, которому оно и приписано в надписании древнейших греческих списков. Источниками при составлении жития могли быть для ученаго архиепископа прежде всего народныя предания, без сомнения сохранившияся в Ахриде (!) и ея окрестностях о славном просветителе Болгарии св. Климента и его сотрудниках... С другой стороны весьма вероятно, что Феофилакт пользовался и памятниками письменными... Но кроме того, можно предполагать, что у автора был под руками какой-то рукописный источник, по всей вероятности славянский... Но, что тот, предполагаемый и вероятно славянский первоисточник (совершенно переработанный Феофилактом, а не получивший только новую редакцию) был произведением ученика св. Климента, на это нельзя представить никаких доказательств." Схващанията на Воронов бяха възприети и доразвити с добавка на нови докази и съображения от отличния познавач на живота и делото на Климент Охридски Н. Л. Туницки,[30] както и от М. Жюжи,[31] от Франтишек Гривец[32] и от О. Полак.[33] Напоследък същото становище бе застъпено от А. Милев,[34] който не само приведе вече познатите доводи, но се постара да приведе нови, за да стигне да заключението: „Езикът и стилът на двете жития [Пространното Климентово житие и Житието на 14-те тивериополски мъченици] са напълно еднакви. Тия съвпадения не могат да бъдат случайни. Те показват, че авторът и на двете жития е едно и също лице. Понеже Теофилактовото авторство на Житието на тивериополските мъченици никога не е било оспорвано, то и Пространното житие е писано от същия Теофилакт." Според него „въпросът за авторството на Пространното Климентово житие вече е решен окончателно в полза на Теофилакта Охридски". По въпроса за използувания първоизвор Милев заявява: „В житието ясно личи първоначалното житие-основа. Местата от това житие са запазени в първо лице и в тях събитията се описват от очевидец. Вторият автор говори за събитията от времето на св. Климент като далечни. Първият автор е бил Климентов ученик и написал житието на старобългарски. То е загубено. Вторият автор е Теофилакт."

---

[29] Воронов, пос. съч., стр. 136 и сл., с изводите на автора по въпроса.

[30] Туницкий, Материалы. стр. 49 и сл. Вж. също статията на казания автор: К вопросу о происхождении и авторе болгарской легенды, I, Сборник статей посвещенных почитателями академику и заслуженному проф. В. И. Ламанскому по случаю 50-летию его ученой деятельности. II, СПб., 1908, стр. 769—776.

[31] M. Jugie, L'auteur de la Vie de saint Clément de Bulgarie. Echos d'Orient, XXIII (1924), pp. 5—8.

[32] Fr. Grivec, Vitae Constantini et Methodii. Versio latina, notis dissertationibusque de fontibus ac de theologia SS. Cyrilli et Methodii illustrata. Acta Academiae Velehradensis, XVII, 1—2 (1941), pp. 34—35: „Vita Clementis Bulgarici, eleganti dictione graeca exarata, magna probabilitate Theophylacto, archiepiscopo Achridensi (1094—1107) tribuitur.. Auctor Graecus non solum graecis, sed etiam slavicis fontibus usus est." Fr. Grivec — F. Tomšić, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb. 1960, p. 40; Fr. Grivec, Konstantin und Methodius Lehrer der Slaven, Wiesbaden, 1960, pp. 255—256: „Die griechische Biographie Klemens des Bulgarischen (Slavischen), auf Grund einer altslavischen verlorengegangenen Biographie von dem Achrider Erzbischof Theophylaktus (1078—1107) verfasst..."

Един от заслужилите изследвачи на някои въпроси, свързани с живота и дейността на Климент Охридски, именно акад. Ив. Снегаров, застъпва днес[35] гледището, че авторът на житието не бива да се отъждествява с архиепископ Теофилакт Охридски. Това негово схващане бе изразено особено ясно в обнародвана неотдавна статия.[36] След като дава сведения за познатите ръкописи с текста на Пространното Климентово житие и съществуващите издания, авторът се занимава специално с въпроса за авторството на това житие, припомня изказаните съмнения относно неговата принадлежност на Теофилакт Охридски и добавя нови съображения. Според неговото мнение против авторството на Теофилакт говорят редица подробности в житието, като например някои сведения, които противоречат с посочванията на така наречения Дюканжов списък на българските архиепископи,[37] някои други подробности в съдържанието на житието (например познатото упоменание за опустошенията на „скитския меч", неговото тълкуване и датиране на загатнатите събития) и др. Така той стига до извода, че „не съществуват достатъчни докази, за да се утвърждава, че Пространното житие е било съставено към края на XI или началото на XII в., когато Теофилакт е бил архиепископ на Охрид".[38] По негово мнение Пространното Климентово житие е могло да бъде съставено само „след началото на XIII в."[39], при което него-

---

[33] O. Polach, Kdo je autorem tak zv. Bulharské legendy? Acta Academiae Velehradensis, XVIII (1947), pp. 53—74. Срв. Милев, Жития, стр. 53.

[34] А. Милев, За автора на Пространното гръцко житие на Климент Охридски, Духовна култура, XXXIV, кн. 11—12 (1954), стр. 18—26; За авторството на Пространното Климентово житие, Известия на Института за бълг. литература, V (1957), стр. 405—434; Жития, стр. 29—68.

[35] I. Snegarov, Les sources sur la Vie et l'activité de Clément d'Ochrida, Byzantinobulgarica, I (1962), pp. 79—119.

[36] Трябва да се припомни схващането, изразено по-рано от Ив. Снегаров, Българският първоучител Св. Климент Охридски, Годишник на Соф. ун., Бог. фак., IV (1927), стр. 219 и сл., където той заявява, че съставител на това житие е „по всяка вероятност охридският архиепископ Теофилакт".

[37] Текстът е издаден у Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 564—569.

[38] Snegarov, op. cit., p. 88.

[39] Snegarov, op. cit., p. 91.

вият автор („някакъв начетен грък“) си послужил със „славянското житие на Климент, писано от някого от неговите ученици“, като е заимствувал от него на места дори „изрази и цели пасажи“. Нашият учен отрича също така стилистическата и идейната общност между Пространното житие и признатите Теофилактови съчинения, както това е поддържано от някои други изследвачи. По преценката на Снегаров съставителят на това житие е бил начетен писател, който „възпроизвел на места почти буквално старото славянско Климентово житие, добавяйки известни сведения, почерпени от Панонските легенди [сиреч пространните жития на Константин-Кирил и на Методий] и от местни предания, допълнени с негови богословски разсъждения, библейски цитати и украсени със стилни обрати, присъщи на проповедническата и агиографската литература“. Ако и да предлага подобно тълкуване на Пространното житие и да приписва създаването му на напълно анонимни автори, акад. Снегаров не е склонен нито най-малко да отрече неговата стойност като исторически извор. Напротив, той го определя като един „славянски охридски паметник, който е запазен в много чист вид в Пространното житие под една византийска обложка“ и представя „ценен извор за историята на българската книжнина и частно за пресветата в България в края на IX и началото на X в. по времето на князете Борис и Симеон“.

Едва ли би могло да се каже, че изданията на втория основен исторически извор за живота и дейността на Климент Охридски — така нареченото Кратко житие, приписвано обикновено на охридския архиепископ Димитрий Хоматиан (1217—1234 г.) — и свързаните с него проучвания са напълно задоволителни. Както във връзка с Пространното Климентово житие, така и в този случай липсва окончателно, критично издание на един важен паметник, а множество проблеми около неговото авторство и тълкуването на отделни известия в текста са все още спорни. Както е известно, текстът на това житие е запазен в няколко преписа в гръцки ръкописи, а именно:[10]

O=пергаментен ръкопис от XIII—XIV в. от Охрид, понастоящем в Ленинската библиотека в Москва под № 1858.

K=препис на проф. Георг Курциус (Прага), по неустановен точно ръкопис; преписът използуван от П. Й. Шафарик.

B=втори охридски препис, съхраняван някога у охридския книжовник Г. Бодлев, използуван по-късно от Г. Баласчев.

P=препис в библиотеката на Протата на Света гора от 1485 г., неиздаден в първообразен текст и досега.

R=препис в ръкопис на руския манастир „Св. Пантелеймон“ на Света гора от по-късно време.

Житието е било преведено на български език вероятно още през XIII—XIV в. и този среднобългарски превод е познат днес по два ръкописа:

З=препис в ръкопис № 47 на Зографския манастир на Света гора от XV в.

О=препис в ръкопис, съхраняван у охридчанина Г. Бодлев и използуван от покойния Г. Баласчев.

---

[10] За подробности относно преписите на гръцкия първообраз и на среднобългарския превод вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Краткото Климентово житие на Димитрий Хоматиан, тук, стр. 162—164.

Надпис на цар Иван-Владислав
Цар Иван Александър

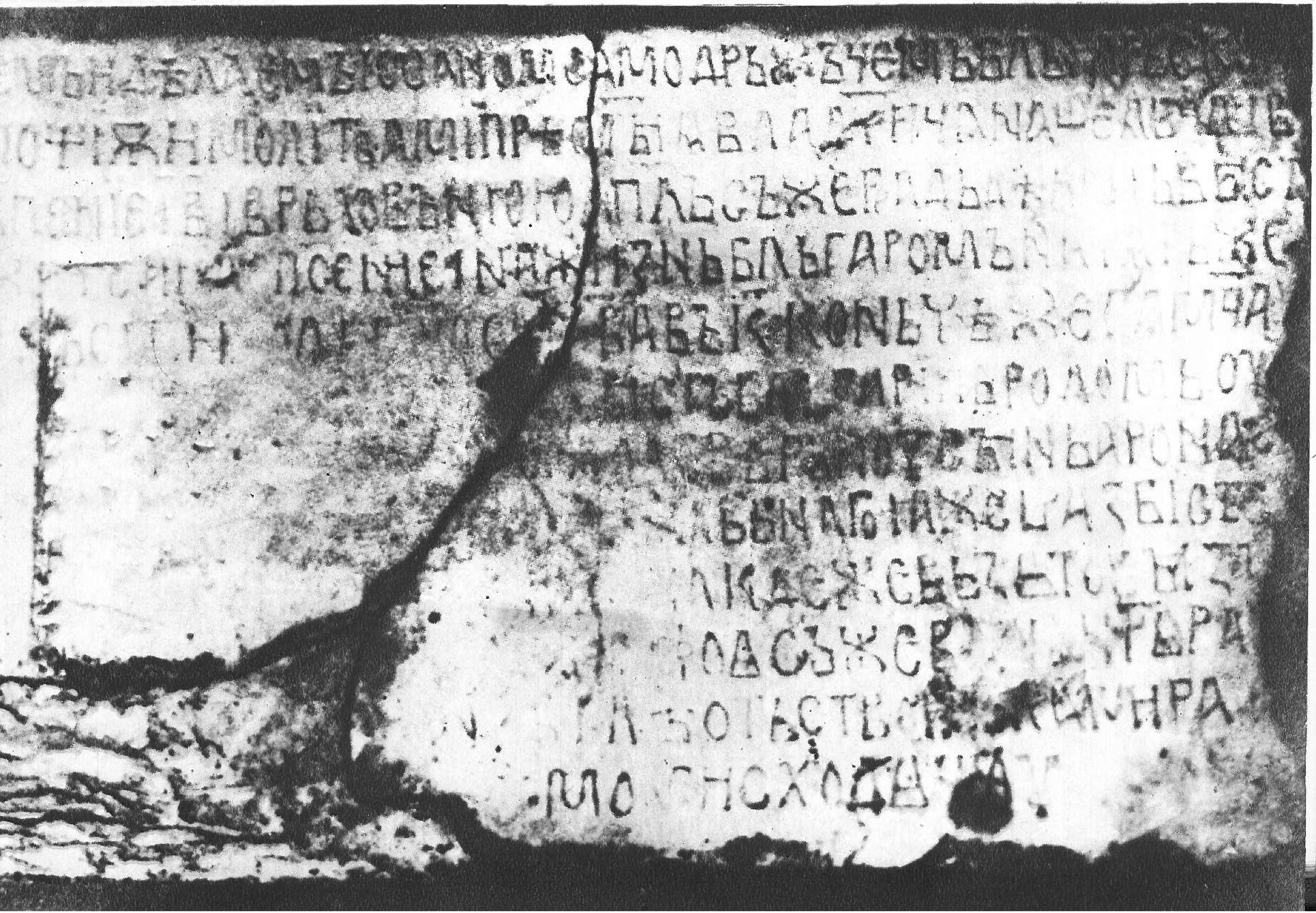

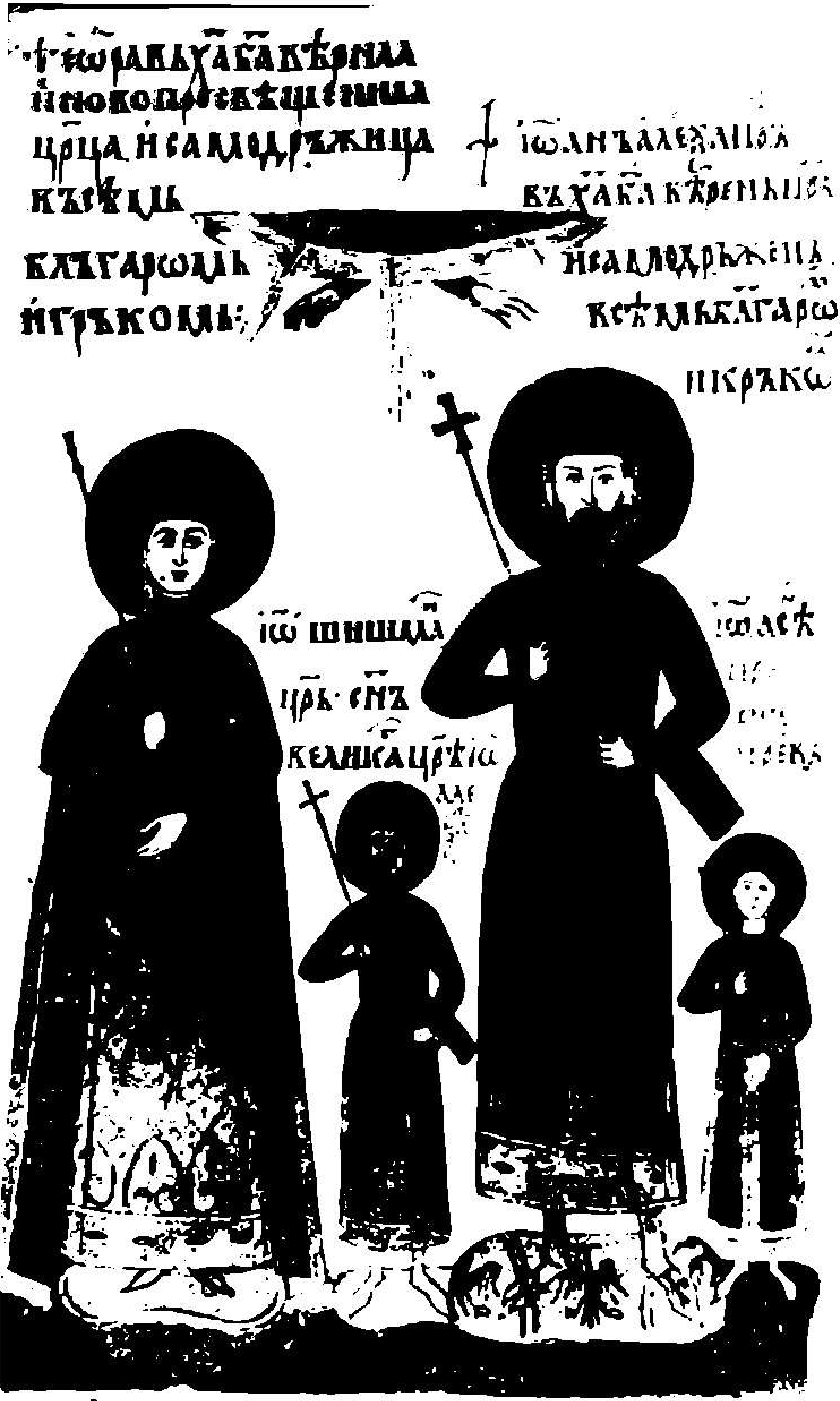

✝ Ѳеѡдра въ Ха Ба вѣрнаа
и новопросвѣщенна
црца и самодръжица
въсѣмъ
блъгаромъ
и гръкомъ
✝ Їѡан Алеѯандръ
въ Ха Ба вѣренъ цр
и самодръжецъ
всѣмъ блъгаро
и гръко
Їѡ Шишманъ
црь снъ
великаго црѧ Їѡ
Але
Їѡ Асѣнъ

Досега съществуват няколко издания на гръцкия текст на житието, правени обикновено само въз основа на единични преписи, а именно: първо издание през 1746 г.[41]; издание в новогръцка преработка въз основа на препис P[42]; издание през 1847 г. въз основа на O[43]; издание от 1853 г. въз основа на преписа на Г. Курциус (K), направено от П. Й. Шафарик[44]; издание на В. А. Бильбасов от 1871 г.[45]; издание по B от Г. Баласчев от 1898 г.[46]; издание на Йорд. Иванов от 1931 г.,[47] което е най-лесно достъпно. Среднобългарският превод на житието също е достъпен благодарение на две издания, именно едно на Г. Баласчев[48] и друго на Йорд. Иванов[49]. Краткото житие е достъпно днес на читателите неспециалисти благодарение на няколко превода на новобългарски и други езици.[50] На този ценен книжовен и исторически паметник са посветени редица полезни проучвания от наши и чужди учени,[51] които са допринесли за изясняване на основните въпроси, свързани с него. На първо място, както и при проучването на Пространното Климентово житие, изследвачите на Краткото житие, наречено още Охридска легенда, са се сблъскали с проблема за неговото авторство,[52] после с някои въпроси, свързани със съдържанието, като например въпроса за използваните първоизвори, сведенията, засягащи покръстването на българския народ и издигането на възпоменателни надписи по повод на това събитие, съобщението за създаването от Климент Охридски на нова азбука, чиято форма на буквите била се отличавала с по-голяма яснота от буквите, създадени от Константин-Кирил, най-сетне общия проблем за достоверността на този книжовен паметник като исторически извор. Решението на въпроса за авторството се затруднява особено много от обстоятелството, че в познатите преписи не е посочено изрично името на неговия съставител, вследствие на което някои от по-старите изследвачи бяха склонни да го смятат по-скоро за анонимно произведение на по-късната византийска литература. Още А. Воронов се е изказал относно авторството на житието.[53] Според него „краткое житие св. Климента имеет во многих отношениях близкое сходство с пространном житием его. Так, вопреки мнению некоторых исследователей, и то житие, как и пространное, писано очевидно не славянином, а греком. . . Но при этом рассматриваемое житие — опять также как и пространное — было написано греком не константинопольским, а болгарским, жившим в Болгарии. . . Относительно времени написания, помимо древности рукописи, относимой Григоровичем к XIII столетию, в житии трудно найти указания. . . Очевидно только, что автор жил после Феофилакта, так как он несомненно пользовался пространным житием св. Климента. . . Но вместе с этим в кратком житии есть немало и отличий от пространное житие, показывающих, что оно принадлежит не Феофилакту, а другому позднейшему автору. . . Различие авторов обоих житий указывается и некоторыми известиями рассматриваемого жития, каких не встречается в пространном житии." С този въпрос се занима и покойният Г. Баласчев,[54] като стигна до изводите: „И ако на Теофилакт се приписва авторството на Пространното житие, . . . то би трябвало Димитрия Хоматиана или Григория да считаме като съчинител на съкратеното житие на св. Климента. . . Авторът на свидетелството върху измъдруваната от св. Климента азбука не е бил някакъв невежа, но един от охридските архиепископи." Особена заслуга за установяване на авторството на Краткото Климентово житие се пада на покойния наш славист и историк Йордан Иванов. Изложени сбито още в 1908 г.,[55] разсъжденията му по този въпрос бяха допълнени и развити към 1931 г.[56] По неговите думи, „докато. . . благодарение на Воронова се изясни донякъде авторството на Теофилакта на Пространното житие, за узнаване съчинителя на Краткото житие липсваха сведения. Право се досещаше Г. Баласчев. . . , че търсеният автор ще да е бил един от охридските архиепископи, Хоматиан или Григорий. Благодарение на славянския превод на Краткото житие. . . сега можем твърди положително, че Краткото гръцко житие на св. Климент е било написано от Хоматиана." След като припомня, че авторът на житието не е споменат нито в гръцкия текст, нито в славянския превод, познат по охридския препис, Йорд. Иванов добавя, че „славянският превод на житието, намерен в Зограф, отстранява съмнението", тъй като се намира красграние (акростих) с изрично посочване на името на съставителя: **Климента чтоу пастирь бльгарскы Димитри**, което красгранне той открива и в гръцкия текст на посветения на Климента гръцки канон. Така отличният познавач на старата българска литература заключава: „с други думи, както първият канон, така и житието са били съставени от Димитрия Хоматиан". Въпросът бе разгледан също и от Н. Л. Туницки, който привежда разни докази и съображения и стига до извода, че като най-вероятен автор на Краткото житие се явява именно охридският архиепископ Димитрий Хоматиан.[57] Същото схващане се застъпва от А. Милев.[58] Докато в предишни свои съчинения поддържаше това мнение,[59] днес акад. Ив. Снегаров стига до изводи, които отричат авторството на Димитрий Хоматиан и поставят решението на всички въпроси на съвършено друга основа.[60] Сега той приема, че акростихът — въз основа на който се изгражда твърдението за Хоматиановото авторство — не е стоял в първоначалния текст, а ще да е бил добавен от преписвача на Зографския ръкопис, по-точно някакъв „монах от Зографския манастир". Като признава, че Краткото житие е било съставено въз основа на данни, почерпени от Пространното житие, Снегаров припомня познатите няколко грешки в съдържанието на Краткото житие и добавя: „Изобщо малко вероятно е, че един голям писател византиец като Димитрий Хоматиан, съставяйки едно ново житие на Климент според Пространното житие, да не е схванал съдържанието, особено що се отнася до фактите, които щял да измени." Така той стига до извода, че Краткото житие ще да е било написано от „гръцки книжовник, който е бил по-слабо образован и по-малко осведомен върху историята на българите, а не от архиепископ Хоматиан", и то твърде късно, във всеки случай не по-рано от XIV в.

---

[41] Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων. Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν. Ἐν Μοσχοπόλει, 1746.

[42] Νικόδημος Ἁγιορίτης. Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἐν Βενετίᾳ, 1829, под 22 ноември.

[43] В. И. Григорович, Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах Европейской Турции, ЖМНПр, LIII (1847), отд. II, стр. 1—30; срв. също статиите: Aufschlüsse über die Apostel der Slaven in der Europäischen Turkei gesammelt von Grigorowitsch. Archiv f. Wissenschaftliche Kunde von Russland, VI (Berlin, 1847), p. 352—368; срв. посочването у Попруженко — Романски, пос. съч., стр. 22, № 139 а. Svědectvi o slovanských apoštolich v Ochride. Časopis Českého Musea, XXI (1847), p. 508—521. Срв. Ильинский, Опыт, стр. 19, № 212. Частичен превод: Цариградски вестник, 1857, бр. 317—319.

[44] P. J. Šafarik, Památky hlaholského pisemnictvi, Praha, 1853, p. LVII—LIX.

[45] В. А. Бильбасов, Кирилл и Мефодий, II, Спб., 1871, стр. 301—306, 372—375.

[46] Г. Баласчев, Климент епископ словенски и службата му по стар словенски превод с една част гръцки паралелен текст, София, 1898, стр. К'—Л'.

[47] Иванов, пос. съч., стр. 316—321; А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, II, стр. 177—178, дава няколко кратки откъса от гръцкия текст на житието, като приема авторството на Димитрий Хоматиан и добавя няколко библиографски посочвания за съществуващите издания на текста. Относно изворите той се ограничава с посочването, че „авторът се е ползувал от Българската легенда, ала съобщил и от себе си важни неща".

[48] Баласчев, пос. съч., стр. КГ'—Л'.

[49] Иванов, Български старини из Македония, София, 1908, стр. 59—63: „Житие на св. Климента Охридски от Хоматиана"; второ издание, стр. 316—321.

[50] Така към своето издание на гръцкия първообраз П. Й. Шафарик (вж. тук, бел. 44) е добавил латински превод, направен от класическия филолог Георг Курциус; Бильбасов, пос. съч., стр. 372—375, е дал превод на руски език. Новобългарски превод (изглежда по руския превод на Билбасов) даде Киселков, Св. Климент Охридски, стр. 137—141. За превод на житието въз основа на средновековния славянски превод и с оглед на гръцкия първообраз вж. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. 260—265; бележки към текста, стр. 404—405. Друг превод бе направен от А. Милев, Краткото житие на св. Климент Охридски. Увод, превод и обяснителни бележки. Духовна култура, XXXV, кн. 8 (1955), стр. 16—21; Жития, стр. 127—131; стр. 121—126, библиографски посочвания. Превод на словашки език вж. у J. Stanislav, Osudy Cyrila a Metoda, p. 127—134.

[51] Воронов, пос. съч., стр. 139—145; Fr. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. 345: „Nous possédons d'ailleurs. . . un texte plus court appelé Légende d'Ochrida"; idem, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, 1926, p. 312, n. 2: „Tunickij. . . indique comme auteur probable Dimitri Chomatian, archevêque d'Ochrida à la fin du XIIe et au début de XIIIe siècle (sic!)". Grivec, Vitae, p. 33—34: „Brevis Vita Clementis Bulg., . . . lingua graeca exarata est a Demetrio Chomatiano, archiepiscopo Achridensi. . ." — Grivec — Tomšič, op. cit., p. 39—40; Grivec, Konstantin und Method, p. 254: „Eine kürzere griechische Biographie desselben Klemens verfasste der Achrider Erzbischof Chomatianos. . .". — I. Dujčev, Slavische Heilige in der byzantinischen Hagiographie, SOForschungen, XIX (1960), p. 77, n. 23; idem, Testimonianze bizantine sui SS. Cirillo e Metodio, Miscellanea Franc., LXIII, 1 (1963), p. 7, n. 13.

---

[52] Кратък преглед на изказаните мнения вж. у Милев, Жития, стр. 123.

[53] Воронов, пос. съч., стр. 139—145.

[54] Баласчев, пос. съч., стр. LXV.

[55] Иванов, Български старини из Македония, първо изд., стр. 59—60.

[56] Иванов, пос. съч., второ изд., стр. 314 и сл. Авторът засяга и въпроса за използваните първоизвори и заявява (пак там, стр. 315), че Хоматиан е използувал Пространното Климентово житие, „отдето е заел подробностите за гонението на славянските първоучители и техните ученици от еретиците", а освен това ще да е „имал на ръка и други вести и извори за живота на Климента", както и някои предания.

Както се вижда, скептицизмът и пълното отрицание на стойността на Краткото гръцко житие на Климент като исторически извор, изказани някога от немския славист А. Лескин,[61] вече отдавна са преодолени в науката. Днес почти единодушно това житие се приема като достоверен исторически извор, в който са се вмъкнали някои неточни сведения. Въпреки това обаче основни въпроси, свързани с авторството, или отделни сведения в съдържанието, не са намерили и досега своето задоволително и общопризнато разрешение. До известна степен трудностите, с които има да се броят изследвачите, се дължат и на обстоятелството, че все още не съществува едно критично издание както на гръцкия първообраз, така и на славянския превод, основани върху всички разполагаеми преписи.[62]

---

[57] Туницкий, Материалы, стр. 98 и сл.

[58] Милев, Краткото житие, стр. 18 и сл.; Жития, стр. 121 и сл.

[59] Вж. Ив. Снегаров, История на Охридската архиепископия от основаването й до завладяването на Балканския полуостров от турците, I, София, 1924, стр. 277 и сл.; Българският първоучител, стр. 226 и сл.: „авторът — вероятно охридският архиепископ Димитрий Хоматиан"; стр. 277, бел. 1.

[60] Snegarov, op. cit., p. 91 sqq.

[61] A. Leskien, Zur Kritik der kürzeren Legende vom hl. Klemens, Archiv f. slavische Philologie, III (1879), p. 79—83.

Сравнително много по-ограничено значение като исторически извори за възстановяване на живота и дейността на Климент Охридски имат останалите книжовни паметници, свързани с личността му. Става дума, на първо място, за няколко поетически произведения с църковно-религиозно съдържание, именно служби, съставени в негова памет и за богослужебна употреба. Както е известно, такива служби за Климент са били написани от неколцина от най-видните приемници на охридския архиепископски престол: Теофилакт Охридски, Димитрий Хоматиан, Константин Кавасила (управлявал към средата на XIII в.) и Григорий (управлявал по времето на имп. Андроник II Стари, сиреч между 1282 и 1328 г.).[63] Тези поетически произведения обаче дават твърде оскъдни конкретни данни за живота на славянския просветител и поради това не представят особено важни извори за неговата биография. Същото важи и за една кратка безименна служба на славянски, обнародвана от покойния Е. Спространов,[64] запазена в сръбска редакция, но съставена според предположението на нейния издател „на старобългарски език", и то наскоро след канонизирането на Климент за светец. Не повече данни могат да се намерят и в другите, общо взето, твърде кратки извори за Климент Охридски на старобългарски и изобщо славянски език.[65]

Направеният преглед на съществуващите извори за биографията на Климент Охридски показва, че тези извори не са твърде многочислени, не са издадени и досега критично и съдържащите се в тях сведения все още не могат да се смятат за напълно разяснени. Въпросите, свързани с авторството на двата основни извора, именно Пространното и Краткото Климентово житие на гръцки език, трябва да бъдат преразгледани по-задълбочено, за да се стигне до убедителни и общоприемливи тълкувания.

---

[62] Срв. изказаното пожелание от Милев, Жития, стр. 123: „Необходимо е ново издание на гръцкия текст. В новия текст трябва да се имат пред вид както разночетенията на печатните текстове, така и на ненапечатния още ръкопис, за който говори Туницки" [ръкописа от руския манастир „Св. Пантелеймон " на Света гора: вж. пак там, стр. 122].

[63] Текстовете и сведения за тях са дадени в книгата на Баласчев, Климент епископ словенски, София, 1898, стр. LXIV и сл., Д'—М'. За това издание вж. също отзивите на Л. Милетич: Български преглед, V, 7 (1899), стр. 143—145; П. А. Лавров: Виз Врем, VI (1899), стр. 542—544; Т. Флоринский: Киевские универс. известия, XXXIX, 9 (1899), стр. 251—253; Г. А. Ильинский: ИзвОРЯСл, IV (1899), стр. 1127—1129.

[64] Е. Спространов, Неизвестна служба на Климента, епископ словенски, Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност, София, 1912, стр. 347—351. Преиздадена също от Иванов, Български старини, стр. 322—327, който смята, че тази служба е „била съставена от непосредни Климентови ученици и пяна изпърво там, гдето се покоели останките на светеца, именно в охридския манастир „Св. Пантелеймон". Това е могло да стане скоро след смъртта на Климента (916 г.), във времето на цар Симеона, защото един такъв велик български светител, книжовник и учител, какъвто е Климент, не е могъл да не бъде канонизиран наскоро и да остане без църковно славословие." Един полезен принос за проучване на гръцките служби на просветителя дава Ив. Снегаров, Християнството в България преди покръстването на княз Бориса (865г.); 2. Неиздадени преписи на гръцки служби на Климент Охридски. Год. Духовната академия „Св. Климент Охридски", V (1956), стр. 221—238, с 6 снимки от ръкописите. Към това вж. и моята бележка: Byzantinoslavica, XIX (1958), p. 117—118. За пълнота трябва да се спомене книгата: Служба иже во святых отца нашего архиерарха и чудотворца Климента, архиепископа болгарского иже в Охриде, София, 1901. Snegarov, op. cit., p. 115—117, дава възстановен старобългарски текст на предполагаемо Климентово житие.

[65] За тези извори вж. общите посочвания у Snegarov, op. cit., p. 79, n. 2.

Животът и дейността на Климент Охридски са били предмет на няколко научни и научно-популярни изследвания в досегашната книжнина. Най-големи заслуги за задълбочено проучване на биографията на Климент има руският учен Н. Л. Туницки, който му посвети най-добрата съществуваща досега монография, в която разкрива въз основа на богати изворни посочвания отделните моменти от живота и дейността му.[66] Акад. Иван Снегаров многократно се е занимал с проучването както на биографията на просветителя, така и на някои частични въпроси и дава много ценни приноси в това отношение. Освен най-обстойната и най-критична биография, която нашата научна литература притежава,[67] той е автор също и на някои научно-популярни очерци.[68] По-достъпни изложения върху живота и делото на Климент Охридски са ни дали А. Чучулайн[69] и Цв. Тодоров[70]. В популярна форма е изложена биографията на Климент Охридски в една брошура на Ив. Дуйчев.[71] Сбити очерци, вмъкнати в общите рамки на историята на старата българска литература, ни дадоха напоследък П. Динеков[72] и Е. Георгиев[73]. По-настоящем това са най-достъпните и най-осведомено съставените изложения върху биографията и дейността на охридския просветител и книжовник. Заедно с това заслужават упоменание цяла поредица от научно-популярни статии написани от наши и чужди учени: В. Велчев,[74] М. Генов,[75] Ив. Гошев[76], Х.

---

[66] Н. Л. Туницкий, Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельност, Сергиев Посад. 1913; за това изследване вж. рецензиите на С. Смирнов, Богословский вестник, XXII, 3 (1913), стр. 129—135; М. Муретов, пак там, стр. 136—143; Н. М. Петровский, ЖМНПр, L (1914), стр. 126—132, съдържаща ценни критически бележки и допълнения; П. А. Лавров, пак там, стр. 168—177; V. Jagić, Archiv f. slavische Philologie, XXXV (1914), p. 577—585; Г. А. Ильинский, Византийское обозрение, II (1916), стр. 52—58. Необходимо е да се спомéнат още две статии на същия автор: Св. Климент епископ словенский или величский. Богословская енциклопедия, XI (1910), стр. 140—155; Св. Климент епископ словенский. Реч перед защитой магистерской диссертации. Богословçкия вестник, 1913, II, стр. 227—241. Ако и да представя една статия обнародвана във вестник, трябва да бъде упоменато писаното от покойния Йорд. Иванов Где се намирала главата на св. Климент Охридски, в. Зора, бр. 5842 от 8. XII. 1938 г.

[67] Българският първоучител св. Климент Охридски. Живот и дейност, Годишник на Соф. унив., Бог. фак., IV (1927), стр. 219—334 (1—116). За нея вж. отзивите на Л. Милетич, Мак. преглед, III, 3 (1927), стр. 122—130; Ст. Станимиров, Духовна култура, XXXIV—XXXV (1927). стр. 261—275.

[68] Хилядогодишнината на св. Климент Охридски, Църковен вестник, XV (1914), стр. 447—448; Велико светило над българската земя. Св. Климент Охридски и неговото духовно-културно значение. Сказка, държана в Скопие на 9 август 1916 г., София, 1917; Св. Климент Охридски, София, 1927.

[69] А. Чучулайн, Св. Климент апостол словенски. Извори за неговия живот и дейност, София, 1915.

[70] Цв. Тодоров, Климент Охридски, София, 1945.

[71] Ив. Дуйчев. Св. Климент Охридски, София, 1941.

[72] П. Динеков, Стара българска литература. I, София, 1950, стр. 49—73.

[73] Разцветът на бълг. литература в IX—X в., София, 1962, стр. 87—155. Също в История на българската литература, I, София, 1962, стр. 96—111.

[74] В. Велчев, Климент Охридски и неговото значение за единението на славянството, Език и литература, I (1948/49), стр. 36—39.

[75] М. Генов, Климент Охридски. Просвета, I (1935—1936), стр. 10—17.

[76] Ив. Гошев, Св. Климент Охридски. По случай 1000 години от неговата смърт, Църковен вестник, XVII (1916), стр. 269—271.

Кърх,[77] Б. Кулда,[78] А. Милев,[79] Д. Ласков,[80] някогашният руски славист архим. Леонид,[81] Евт. Спространов,[82] Ст. Станимиров,[83] Г. Ст. Пашев,[84] някои анонимни автори[85] и пр. Засегнати са специално освен това някои отделни страни в дейността на Климент Охридски: като просветител,[86] проповедник[87] и правник.[88] Строго погледнато, някои от тези научно-популярни публикации представят по-скоро израз на голямото зачитане към личността и делото на просветителя, без обаче да дават някакъв принос в проучването на неговия живот.

Един въпрос из дейността на Климент Охридски, по който в научната литература се водят продължителни спорове, се отнася до локализирането на епархията на просветителя. Изказаха се между всички други неколцина добри познавачи на средновековната наша църковна история, като В. Н. Златарски,[89] Г. А. Ильински,[90] Ив. Снегаров[91] и напоследък френският византинист П. Готие.[92] Без да се излагат подробно предположенията, изказани от споменатите учени, трябва да се признае, че по този съществен въпрос все още съществува разногласие и естествено налагат се допълнителни проучвания, за да се стигне до общоприемливо схващане, ако въобще това е възможно при незадоволителното състояние на изворните посочвания.

---

[77] H. Krch, O sv. Klimentu bulharském, Komenský, XIII. nr. 10, p. 150, nr. 11, p. 165. Срв. Ильинский, Опыт, стр. 185, № 2219.

[78] B. Kulda, Sv. Kliment (Těch, Těšek). biskup Velický. Církevní rok, IV (Praha 1880), p. 497—498. Срв. Ильинский, пак там, стр. 185, № 2218.

[79] А. Милев, Културно-историческото значение на делото на Климент Охридски, Духовна култура, XXXVII (1957), кн. 11—12, стр. 36—39.

[80] Д. Ласков, Живот и дейност на св. Климент Охридски с една негова проповед. София, 1915.

[81] Архим. Леонид, Св. Климент, архиепископ Болгарский. Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям, 1861, стр. 363—373. Срв. Ильинский, Опыт, стр. 184, № 2214.

[82] Е. Спространов, Св. Климент, Славянски глас, II (1904), стр. 214—215.

[83] Ст. Икономов (Страшимиров), Разкази из българската черковна история. V. Свети Климент, архиепископ български. Войнишка сбирка, 1, София, 1893—1894, стр. 762—777.

[84] Г. Сухо-Раковицки [Г. Ст. Пашев], Св. Климент Охридски. Живот, дейност и значение. Варна, 1929.

[85] Жизнеописание на св. Климент Охридски. библиотека „Св. Климент", I, 1—6 (Средец, 1888—1889), стр. 5—23.

[86] В. Н. Златарски, Мисия на св. Климент в Македония, Македония, III (1928), стр. 649; Учителската дейност на св. Климента, Църковен вестник, XXIV, бр. 43 (1923), стр. 1—2; бр. 44, стр. 4—5; В. Йорданов, Учителската дейност на св. Климента, пак там, XXIV, бр. 43 (1923), стр. 1—2; бр. 44, стр. 4—5.

[87] Т. Тодоров, Климент Охридски като проповедник, Годишник на Соф. унив. Бог. фак., XV (1948), стр. 1—23.

[88] Д. Д. Димитров, Св. Климент Охридски като правист. Духовна култура, 78 (1937), стр. 701—703, според когото Климент е съставител на Закон судный людьм.

[89] В. Н. Златарски, Де се намирала епископията на св. Климент Охридски, Мак. преглед, I, 1 (1924), стр. 1—14; История на българската държава през средните векове, I, 2 (София, 1927), стр. 263 и сл.

[90] Г. А. Ильинский, Об епископском титуле Климента Словенского, Мак. преглед, VII, 4 (1932), стр. 11—24.

[91] Ив. Снегаров, Пак за епархията на св. Климент Охридски, Мак. преглед, VIII, 1 (1932), стр. 54—64; По въпроса за епархията на Климент Охридски, Известия на Института за история, X (1962), стр. 205—220. В последната статия авторът, след като разглежда критично изказаните по-преди мнения на другите учени, стига до извода, че „епархията на Климент. . . вероятно се е намирала в Централна Македония, по басейна на р. Вардар (древнославянската Велика)", като по своето „местоположение не стояла много далече от Охрид". Вж. също статията на Ив. Снегаров, По вопросу о местонахождении епархии Климента Охридского. Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochride, 10—16 septembre 1961, II, Beograd, 1964, p. 189—195.

Във връзка с култа към Климент Охридски трябва да се спомене наличието на негови изображения в иконографията.[93] Съобщението за съществуването на оловен печат с неговото изображение се оказа прибързано и почиващо на недобро отъждествяване.[94] Хилядогодишнината от смъртта на Климент Охридски през 916 г. съвпадна с тежките години на Първата световна война (1916 г.) и затова бе отбелязана сравнително скромно.[95]

Един от най-трудните и най-слабо разяснени въпроси около дейността на охридския книжовник и просветител е свързан с установяването на неговото книжовно творчество. Въпросът е разглеждан повече или по-малко задълбочено както в общите изложения върху старобългарската литература,[96] така и в няколко нарочни проучвания в нашата и чуждата научна книжнина.

---

[92] P. Gautier, Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista. Revue des études byzantines, XXII (1964), p. 199—214. За това име вж. I. Dujčev, Dragvista — Dregovitia. Ibidem, p. 215—221. Като изхожда от едно интересно четене на Пространното житие, запазено в споменатия Ватикански ръкопис, френският византолог приема, че епархията на Климент Охридски е била разположена „на запад и югозапад от Солун". Относно местонахождението на града Главиница като средище на Климентовата дейност вж. Кр. Миятев, Где се е намирала Главиница, Археология, IV, кн. 1 (1962), стр. 5—6; Ив. Снегаров, Къде се е намирал средновековният град Главиница (Главеница), пак там, V, кн. 3 (1963), стр. 1—5; W. Swoboda, Glawenica, Glawnica. Słownik starożytności słowiańskich, II, 1, (1964), p. 106—107.

[93] Д. Уста-Генчев, Св. Климент и св. Седмочисленици в домашната ни иконография, Мак. преглед, III, 1 (1927), стр. 75—104.

[94] Съобщение на това дава Т. Д. Герасимов, Един оловен печат с образа на св. Климент Охридски, в. Зора, XIX, бр. 5267 от 19. I. 1937. Неотдавна сам авторът на това съобщение се отказа от споменатото отъждествяване на образа.

[95] Вж. брошурата Българската прослава на хилядо години от смъртта на св. Климент Охридски и на 1000 години българска просвета 916 27 юли/9 август 1916, София, 1916.

[96] Вж. например Динеков, пос. съч., стр. 56—70; Георгиев, пос. съч., стр. 101—110. Вж. освен това Е. Петухов, Болгарские литературные деятели древнейшей эпохи на русской почве, ЖМНПр, CCLXXXVI, 1893, апрель, стр. 300—310; В. Ундольский, Об открытии и издании творений Климента епископа Словенскаго, Беседы в Обществе любителей русской словесности при имп. Московском университете, Москва, I (1867), стр. 31—38; срв. Ильинский, Опыт, стр. 184, № 2215; P. Lavrov, Die neuesten Forschungen über den slavischen Klemens, Archiv f. slavische Philologie, XXVII (1905), p. 350—372; V. Jagić, Meine Zusätze zum Studien der Werke des slavischen Klemens, ibidem, p. 384—423; Н. Туницкий, Обзор разработки вопроса о литературной деятельности св. Климента, епископа словенскаго, Богословский вестник, 1913, III, стр. 533—566; Н. С. Державин, К вопросу о литературной деятельности Климента Величского. Мак. преглед, V, кн. 3 (1929), стр. 27—44; Д. Цухлев, История на българската църква, I, София, 1910, стр. 328—339. Да се добавят също посочванията у Бл. Конески, Охридска книжевна школа, Slovo, VI—VII (1957), p. 177—194; Литературен сбор, III, кн. 1 (1956), стр. 1—19. Само за пълнота трябва да се спомене твърде общата по съдържание статия на митроп. Климент Старозагорски, Книжовно-просветното дело на Климент Охридски. Неговото общославянско значение, Духовна култура, XXXIX, кн. 12 (1959), стр. 1—3. Да се добави също С. Нанков, Богослужебна прослава на св. Климент Охридски, Духовна култура, кн. 11—12 (1957), стр. 46—51. Отделни вести за Климент Охридски са дадени също в книгата на казания автор: Църковно-богослужебна прослава на светите братя Кирил и Методий, София, 1962, стр. 26 и сл., 36 и сл. и др.

Основните сведения за Климентовата книжовна дейност са ни дадени от неговия животописец, автор на Пространното житие, който съобщава дословно следното: „Като знаел грубостта на народа и неговата пълна тъпост за разбиране на Писанията и като виждал, че много български свещеници мъчно разбират написаното на гръцки език, . . . понеже на български език нямало дори похвални слова, ето защо, съзнавайки това, той изнамерил средства и против него и съборил стената на незнанието със своето дело. Той съставил прости и ясни *слова за всички празници*, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни дори за най-простия българин. . . Чрез тези слова могат да се научат тайнствата на празненствата, които се извършват за Христа и чрез Христа. *В чест на пречистата Богородица*, чиято памет, както знаете, често се празнува през годината, Климент със словата си усърдно написал *похвали* и *разкази за нейните чудеса*. Ти ще намериш, че и *Кръстителят* не е оставен непохвален, но ще научиш дори и *за чудесните намирания на главата му*. Ще намериш описани *живота и пътуванията на пророците и апостолите*, и чрез *подвизите на мъчениците* ще се издигнеш до тогова, който ги е приел при себе си поради тяхната кръв. Обичаш ли и *живота на преподобните отци* и привърженик ли си на почти безплътен и безкръвен живот? Ще намериш и него грижливо предаден на български език от мъдрия Климент. . . Какво още? Той богато снабдил църквата с *псалмоподобни песнопения*, едни от които са съставени *за мнозина от светиите*, а други пък, *молитвени* и *благодарствени*, са в *чест на всенепорочната божия майка*. Изобщо Климент е предал на нас, българите, всичко, което се отнася до църквата и с което се прославя паметта на бога и на светиите и чрез което се трогват душите.“[97] Това сведение на вероятния автор на Пространното житие архиепископ Теофилакт Охридски изразява, на първо място, отношението на съставителя на житието към българите, а, на второ, дава общи посочвания за книжовното творчество на Климент. Несъмнено е, че Теофилакт, ако и да е използувал доста робски един загубен старобългарски първоизвор, в предаването на почерпените от него сведения е отразил своето лично пренебрежително отношение към своето българско „паство“. Много по-важни са за нас следователно конкретните данни за творенията на Климент, а именно че той бил съставил „слова за всички празници“, слова в чест на Богородица, за Йоан Кръстител, за „живота и странствуванията на пророците и апостолите“, за „подвизите на мъчениците“, за „живота на преподобните отци“, най-сетне някои „псалмоподобни песнопения“ за светиите и за Богородица. Отъждествяванията на Климентовите творения обаче е свързано с твърде големи трудности, вследствие на което преценките на отделните изследвачи далеч не са единодушни в присъждането на едно или друго произведение и приписването му на Климент. Не навсякъде в ръкописното наследие намираме ясно посочване за името на автора, а отъждествяването посредством внимателен стилистичен и езиков анализ по отношение на установените и несъмнени Климентови произведения не винаги е извършено задоволително. Разногласията всред учените започват още при опитите да се установи авторството на двете най-забележителни произведения на старобългарската и изобщо на старославянската книжнина, именно Пространните жития на Константин-

---

[97] Срв. текста у Милев, Теофилакт. Климент Охридски, стр. 77.

Кирил и на Методий. Без да се спускаме тук в подробности,[98] трябва да се каже, че по всяка вероятност Кириловото житие, съставено още приживе на Методий и преди края на 882 г., ще да е било написано от Климент с участието на самия Методий, и то във великоморавските земи. Методиевото житие било съставено от самия Климент след смъртта му в 885 г., не обаче във Великоморавско, гдето кирило-методиевските ученици били подложени на тежки гонения, а в България наскоро след пристигането, и то като допълнение на Кириловото житие. С много по-голяма сигурност на Климент може да се отдаде кратката похвала на Константин-Кирил („Памет и похвала на преблажения наш отец и наставник на славянския народ Кирил Философ" с начало: Сı въсна намъ, христолюбци. . .,[99] която е запазена в няколко ръкописа,[100] в някои от които изрично е посочено, че тя била „сътворена от епископ Климент". На Климент се приписва в ръкописите също така и възхвалата към двамата братя („Похвално слово в памет на светите и преславни учители на славянския род, като са превели на техния език Стария и Новия завет, блажения Кирил и панонския архиепископ Методий", с начало: Богоу и спасоу нашемоу Ісоусоу Христоу. . .[101]). Споменатите четири произведения могат с твърде голямо вероятност да се смятат излезли изпод перото на Климент Охридски и отразяващи особеностите на неговите схващания, на неговия език и стил.

По такъв начин ние установяваме един доста положителен критерий при разрешаване извънредно трудния въпрос за авторството на цяла редица други произведения, които се приписват нему, с по-убедителни или по-слаби основания. В научната литература обикновено се сочат като положителни Климентови съчинения около 15—16 слова, за вероятно негови творби се смятат десетина други слова, а освен това предположително му се приписват няколко десетки други произведения от този род. Един от съществените критерии за това отъждествяване представя наличието или отсъствието в ръкописната традиция на изрични посочвания за Климентовото авторство. Необходимо е обаче да се каже веднага, че този елемент сам по себе си в никакъв случай не съставя напълно сигурна основа за подобно приписване (атрибуция). Не бива да се забравят обилните случаи от средновековната славянска, а и изобщо византийска и латинска книжнина на така наречените pseudoepigrapha, сиреч неточни посочвания на авторството на определени книжовни произведения. В самите ръкописи, които съдържат съчинения на Климент Охридски или пък приписвани с по-голяма или по-малка вероятност нему, ние намираме подобни посочвания, например под името на Йоан Златоуст или на папа Климент Римски и др. Установяването на Климентовото авторство на едно или друго произведение от старобългарската и общо старославянската книжнина следователно трябва да става въз основа на няколко признака. На първо място, изричните посочвания в ръкописите, после стиловия и езиков анализ, съгласуваност в съдържанието и т. н. В това отношение, нека признаем, не е направено всичко необходимо. Като се започне с откритията, направени от Вукол М. Ундолски в края на 1843 г., до днес са обнародвани като положително Климентови или само предполагаеми негови произведения няколко десетки текста.[102] С изключение на сравнително малък брой съчинения, които могат с положителност да се припишат на Климентовото перо, другите подлежат на сравнителен стилово-езиков анализ с оглед на установяване на тяхното авторство. Проучването на Климентовото книжовно творчество е особено затруднено, от друга страна, от обстоятелството, че автентичните или приписвани нему съчинения са издадени в различни отделни публикации или списания и в най-голямата си част днес са твърде трудно достъпни. Такива са например изданията на следните съчинения:

---

[98] За тези две жития вж. подробни библиографски посочвания у Ильинский, Опыт, стр. 20—24, № 224—269; Попруженко—Романски, пос. съч., стр. 24—29, № 148—174; Дуйчев, Кирмагова, Паунова, пос. съч., стр. 518—520. Срв. и Ив. Дуйчев, Към тълкуването на Пространните жития на Кирила и Методия. Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, София, стр. 93—117, със схващането за Климентово авторство на житията.

[99] Достъпно издание на паметника: А. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, I, София, 1920, стр. 109—113; стр. 114—117, бележки. Достъпен новобългарски превод у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, I. Книжовни и исторически паметници от първото българско царство, София, 1943, стр. 31—35.

[100] Непълни сведения за наличните преписи с това произведение вж. у М. Попруженко—Ст. Романски, Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия, София, 1935, стр. 35—37, с посочвания за изданията. Вж. още Ильинский, Опыт, стр. 24, № 270—279; Б. Ст. Ангелов, Славянски извори за Кирил и Методий, Известия на ДБ „Васил Коларов" за 1956 г., София, 1958, стр. 192—195, дава много по-пълни сведения за познатите ръкописи.

[101] Достъпно издание на текста вж. у Теодоров-Балан, пос. съч., I, стр. 118—129; стр 130 (130—132), бележки към текста. Латински превод с коментар вж. у Fr. Grivec, Sermo panegyricus in memoriam SS. Cyrilli et Methodii. Acta Academiae Velehradensis, XVIII, 1—4 (1947), p. 1—25. За ръкописите с този текст вж. посочвания у Попруженко—Романски, Библиографски преглед, стр. 37—40.

---

[102] Издания на Климентови или приписвани нему съчинения и сведения за тях вж.: В. М. Ундольский, Климент епископ словенский. С предисловием П. А. Лаврова, Москва, 1895; особено интересно е обстойното предисловие на големия руски славист (стр. III—XVI), който не само излага историята на откритията на В. М. Ундолски, но прави преглед на по-късните публикации на Климентови съчинения. Като разглежда въпросите за литературната дейност на Климент, той прави сравнителен стилово-езиков анализ на някои от приписваните му съчинения, дава им характеристика и добавя кратък словар на отличителни слова. Архим. Леонид, Библиографическия разыскания в области древнейшего периода славянской письменности IX—X в., ЧОИДР, 1890, III, стр. 13—15; Архим. Леонид, Поучение на Богоявление Господне, современное панонским житиям св. славянских первоучителей Кирилла и Мефодия, приписываемое ученику их Клименту, СПб., 1885 (в Памятники древней письменности, LIX). Към изданието на Ундольский—Лавров от 1895 г. направиха полезни бележки В. Ягич, Archiv f. slav. Philologie, XVIII (1896), p. 284—286; Д. Матов, Български преглед, III, 1 (1896), стр. 140—142; П. А. Лавров, Новое похвальное слово Климента Словенскаго, ИзвОРЯСл, III (1898), стр. 1086—1109; към това вж. Л. Милетич, Български преглед, V, 7 (1898), стр. 141—142; Т. Д. Флоринский, Киевские универс. известия, XXXIX (1889), кн. 9, стр. 250—253; П. А. Лавров, Дополнительная заметка к статье „Новое похвальное слово Климента Словенскаго", ИзвОРЯСл, III (1898), стр. 1335—1336; П. А. Лавров, Похвала Илья пророку, Новое слово Климента Словенскаго, ИзвОРЯСл, VI, 3 (1901), стр. 236—280; А. Соболевский, Из области древней церковно-славянской проповеди, ИзвОРЯСл, VIII, 4 (1903), стр. 59—71; IX, 2 (1904), стр. 1—13; X, 2 (1905), стр. 130—139; XI, 1 (1906), стр. 44—52, XI, 2 (1906), стр. 144—154; XI, 4 (1906), стр. 129—143; V. Vondrak, Studie z oboru cirkevněslovanského pisemnictvi, Praha, 1903; Н. Л. Туницкий, Слово о Троице, о твари и о суде Климента Словенскаго, ИзвОРЯСл, IX, 3 (1904), стр. 201—232; P. Lavrov, Zwei Lobreden, vielleicht vom Klemens verfasst. Archiv f. slav. Philologie, XXVII (1905), p. 373—384; срв. Г. А. Ильинский, ВизВрем., XIII (1906), стр. 644; А. Стојанович, Новые слова Климента Словенскаго, СПб., 1905; срв. А. Соболевский, ЖМНПр, CCCLXII (1905), стр. 432—435; П. А. Лавров, ИзвОРЯСл, XI, 1 (1906), стр. 441—448; Д. Ласков, Из проповедите на св. Климент Охридски. Похвално слово на св. 40 мъченици, написал Климент, Църковен вестник, XIX (1918), стр. 154—156. Сведения за ръкописи с Климентови съчинения дават в официален отчет Йорд. Иванов и В. Н. Златарски, Летопис на Българската академия на науките, III (1914), стр. 106—107

— Заповѣданіа о праздьницѣхъ Климента єпископа словѣнскаго с начало: Да єсте вѣдоущи, братіє... Достъпни издания Ундольский—Лавров, Климент, стр. А'—Д'; Баласчев, Климент, стр. LIII—LIV.

— Поученіє на памѧть апостола или моученика с начало: Братніа, присно жадаіа спасеніа нашєго... Достъпно издание Ундольский-Лавров, пос. съч., стр. Е'—І'.

— Поученіє єпископа Климента на светоє въскресеніє с начало: Дължны єсмы, братніа, праздникы божніа чьстити... Достъпно издание Ундольский—Лавров, пос. съч., стр. АІ'—ЕІ'.

— Поученіє на светоую Пасхою с начало: Послоушаитє, братіи и сынове възлюблєнии... Издание у Соболевский, Из области, пак там, XI. 1, стр. 50—52.

— Поученіє светого Климента на прѣωбраженіє господа нашєго с начало: Послоушаитє, братіє, скажоу вам... Издание у Ундольский—Лавров, пос. съч., стр. ІЅ'—ІН'.

— Слово [похвала] о четвьродневнѣмь Лазорѣ с начало: Съ прѣдътечить свѣтозарноє тържьство... Достъпно издание у Ундольский—Лавров, пос. съч., стр. НІ'—КВ'. По това издание словото е приписано в наслова на евангелист Йоан!

— Слово похвально списано Климентомъ єпископомъ на памѧть блаженнаго пророка Захаріа и о родьствѣ Иωанна Кръстителѧ с начало: Свѣтъ восіа праведникоу и правъıмъ срдцамъ веселиє... Достъпно издание у Ундольский—Лавров, пос. съч., стр. КГ'—ЛГ'.

— Слово похвалноє Іωанна Кръстителѧ сътвореноє Климентомъ єпископωмь с начало: прінде І(соу)с ωт Галилеа на Іωрдан... Издание на Соболевский, Из области..., пак там, XI, 4, стр. 131—139.

— Похвала архистратигамъ Михаилоу и Гавриилоу с начало: Наста, празднолюбцы, прѣсвѣтлоє торжество безплотныхъ силъ... Издания: Йорд. Иванов, Български старини из Македония, I изд., София, 1908 стр. 64—69; второ издание, София, 1931, стр. 333—337. Текст и новобългарски превод Б. Ангелов — М. Генов, Стара българска литература, София, 1922, стр. 60—67.

— Похвала светωмоу Клименту патріархоу римскомоу списана Климентомъ єпископомъ с начало: Нєбо радостно веселитєсє, свѣтообразними звѣздами оукрашено...Издание П. А. Лавров, Жития херсонских святых в греко-славянской письменности, Москва, 1911, стр. 149--153.

— Похвала прѣдивнаго житіа Илиіа пророка с начало: Нинѣ светозарьноє сльнцє небеснаго кроуга... Издадено от П. А. Лавров, ИзвОРЯСл, XI, I (1906), стр. 442—448.

— Слово похвално светых безмѣздникь Козмы и Дамиана с начало: Похвалим, братіє, благаго бога... Издание на Соболевский, Из области..., пак там, XI, 2, стр. 150—151.

— Поученіє на благовѣщеніи с начало: Нынѣ подобно єсть, братіє, к намъ велегласно изрещи ангельскаіа словеса... Издадено достъпно у Соболевский, Из области..., пак там, X, 2, стр. 137—139.

— Слово на рождество честнаго предтечи и кръстителѧ господнѧ Іѡанна с начало: Присно текыи источникъ божества напаа... Издадено от Соболевский, Из области..., пак там, XI, 2, стр. 146—150.

— Поученье на кръщенье господа нашего Ісоуса Христа с начало: Присно подобно есть, брате, подвигъ добръ. Издадено от Соболевский, Из области..., пак там, XI, 2, стр. 152—153.

— Поучение на възнесение господа нашего Ісоуса Христа с начало: Се наста намъ нынѣ, брате. Издадено от Соболевский Из области..., пак там, XI, 2, стр. 153—154.

— На срѣтение Господне с начало: Се пакы свѣтло праздьнство наста. Издадено от Соболевский, Из области..., пак там, IX, 2, стр. 10—13.

— Слово ѡ свѧтѣи троици, и ѡ твари и ѡ сѫдѣ с начало: Подобно есть намь, братіа, присно свирающе сѧ въ црквѣ... Издадено от Н. Л. Туницкий, „Слово о Троице, о твари и о суде“ Климента Словенскаго, ИзвОРЯСл, IX, 3, стр. 201--232, текст стр. 215—226; 226—232.

— Слово за библейските пророци с начало Се приспѣ, частнаа памѧт боговлаженыхъ отць нашихъ патріархъ... Издадено от Соболевский, Из области..., пак там, X, 2, стр. 135—137.

— Мѫчение и похвала светыхъ г-ю ѡтрок с начало: Похвалим влагаго бога прославившаго. Издадено от Соболевский, Из области..., пак там, X, 2, стр. 130—139.

— Слово похвално на светую и славную и върховную апостола Петра и Павла с начало: Небо и землѧ торжьствуѧ веселить сѧ... Издадено от Соболевский, Из области.., пак там, XI, 1, стр. 46—49.

Не по-добре стоят нещата във връзка с изясняване на въпросите относно преводните произведения, свързани с името на Климент Охридски. Освен превода на Цветния триод нему се приписва преводът или дори авторството на някои молитви, обаче и в това отношение между изследвачите не е постигнато единодушие.[103]

Настоящият критико-библиографски преглед на книжнината, посветена на живота и дейността на Климент Охридски, ако и непълен, позволява да се направят няколко извода и да се изкажат известни пожелания относно предстоящата научноизследователска работа. Ясно е преди всичко, че и досега не разполагаме с критични и окончателни издания. Необходимо е професее да се издирят всички налични ръкописи с Пространното Климентово житие, с Краткото житие, както и преписите на сравнително малобройните славянски извори и да се направят въз основа на така събраните ръкописни материали критични издания на основните наши извори. Още по-належащо се явява издирването, издаването и превеждането на запазените Климентови произведения както оригинални, така и преводни или компилативни. Повече от едно столетие въпросът за издаване на Климентовите съчинения стои пред славяноведческата наука. С него са се сблъсквали от времето на В. М. Ундолски до днес мнозина от най-видните представители на славяноведението, обаче всичко се е изчерпвало главно с обнародването на новооткрити Климентови писания или пък понякога на преиздаване на вече познати текстове въз основа на нови преписи. Последният от големите изследвачи слависти, които са се занимали с въпросите за издаване на съчиненията на Климент Охридски, бе покойният Йорд. Иванов: преди повече от 50 години, именно през 1931 г., той извести за „готвено. . . издание на Климентовите съчинения"[104], обаче не можа да го осъществи. Ако за учените от миналите поколения, които най-често работеха по частен почин и при по-несъвършени технически средства и възможности, изданието на творенията на охридския просветител и книжовник се явяваше извънредно трудно и почти невъзможно начинание, не така е положението днес. При общи усилия, по-съвършени технически средства и организация на научната работа едно подобно издание — като колективна научна задача — е много по-лесно изпълнимо. Найсетне разрешението на известни въпроси из Климентовата биография може да бъде подпомогнато чрез резултатите на археологическите разкопки в местата, гдето той е живял и действувал.[105]

---

[103] Показателен пример за това е текстът, насловен Чин над исповѣдающим сѧ (с начало: Чѧдо, нынѣ обновити сѧ хощеши) (достъпно издаден заедно с новобългарски превод у Ангелов — Генов, пос. съч., стр. 73—80, като Климентово дело). Напоследък J. Vašica. Literární památky epochy velkomoravské 863—885, Praha, 1965, p. 48—51, 125-- 133, изказа мнение, че този текст от Синайския требник е творение на Константин-Кирил.

---

[104] Срв. Иванов, Български старини, второ изд., стр. 333.

[105] Срв. например обнародването от Д. Коцо, Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон" и раскопката при „Имарет" во Охрид, Фил. фак. универз. Скопје, ист.-фил. отдел, годишен сборник 1 (1948), стр. 129—182.

Приносът на Н. С. Пиколо във византоложките проучвания

За живота и дейността на д-р Никола С. Пиколо (1792—1865) досега е писано доста много,[1] обаче въпреки това не всичко е казано и не всички страни от неговата многостранна и продължителна дейност са достатъчно изяснени. Когато се преценява неговата научна дейност например, засяга се изключително само онова, което той е извършил в областта на класическата филология.[2] Преценката, която е дадена за него, за стореното в това поле на научната работа, е напълно похвална и положителна. „В областта на класическата филология д-р Никола Сава Пиколо — пише за него най-добрият негов биограф[3] — се е занимавал предимно с текстова критика, а по-малко с тълкуване и реалии. Научните му трудове издават по един безспорен начин неговата отлична подготовка, безукоризнен научен метод на работа, критичност и щастливи хрумвания, присъщи на всеки добър класик филолог. В това отношение той не се е различавал от своите съвременници западноевропейски учени, а в някои отношения той ги е превъзхождал със своите напълно модерни разбирания за установяване на текста." Той с право се величае като „най-големият българин класически филолог през миналия век"[4].

В научната дейност на Н. С. Пиколо съществува обаче и друга страна, на която досега не е обърнато никакво или почти никакво внимание, въпреки че проблемът има изключително голямо значение. Строго погледнато, една част от гръцките книжовни паметници, с които основоположникът на проучванията върху класическата литература в нашата нова история се занимава, не са паметници на класическата или следкласическата гръцка литература, а принадлежат на патристическата и частно на същинската византийска литература. Ако това е така, както бе загатнато вече доста отдавна,[5] то ще рече, че ученият от нашия старопрестолен град Търново може да бъде окачествен и като изследвач на византийската литература и основоположник за нас на проучванията върху тази литература. Нека хвърлим при това поглед върху средата от съвременните учени, с които Пиколо общува и сътрудничи по време на продължителното си прибиваване в Париж. Като оставим настрана неколцината видни представители на класическите студии, няколко имена заслужават специално упоменание.

---

[1] Желателно би било да се направи пълен библиографски преглед на всичко писано на български и чужди езици върху биографията и делото на Н. С. Пиколо.

[2] В. Бешевлиев, Д-р Никола С. Пиколо като класик филолог. — Годишник на Университета „Св. Климент Охридски", Истор.-филол. фак., XXXVII, 3. 1941, специално стр. 59—81: „Класик филолог".

[3] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 59.

[4] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 81. Вж. също преценката, която авторът е дал за Пиколо в неотдавнашната си статия: Un médecin helléniste: Nicolas S. Piccolos (1792—1865). — Revue des études grecques, LXXVIII, nr. 371—373, juillet-décembre 1965, p. 599—601.

[5] I. Dujčev: Byzantinische Zeitschrift, XLI (1941), p. 515. — Възнамерявайки да се занимая другаде много по-обстойно с въпроса за приноса на Н. С. Пиколо в областта на византоложките проучвания и издания, тук давам само някои основни черти от тази научна дейност на заслужилия български учен.

На първо място, трябва да се спомене именитият френски филолог и издател на текстове Жан-Франсоа Боасонад (Boissonade) (1774—1857), по-стар съвременник на Никола Пиколо и почитан от някои от неговите приятели като истински учител в научната работа. Измежду разните публикации на Ж. Фр. Боасонад особено значение има неговата обемиста петтомна колекция от неиздадени гръцки текстове, всред които има твърде много извънредно важни и непреиздавани и досега византийски текстове.[6] От признания на самия Н. Пиколо узнаваме за връзките, които той е поддържал с него, както и за чувствата на уважение и признателност, които е питаел.[7] Пиколо привежда подробности от научната дейност на големия френски учен, обсъжда предложени от него четения на гръцки текстове, благодари му за дадени от него библиографски посочвания. Онова, което заслужава да се изтъкне особено, е обстоятелството, че в лицето на именития издател на класически гръцки и византийски текстове Пиколо е намерил морална подкрепа за изданието на своята прочута книга, която носи наслов „Прибавление към Грьцката антология"[8] и която в действителност представя най-ценният принос на нашия учен в областта на класическите и византоложките изследвания. Както Пиколо пише в предговора към своята книга, ръкописът е бил прегледан от самия Боасонад и от един друг виден френски филолог и издател на древногръцки и византийски текстове Шарл Б. Хазе (Hase), които са го поощрили да го издаде. „Deux philologues éminents, M. Boissonade et M. Hase — пише той[9] — après avoir eu la complaisance de parcourir ces anecdota en manuscrit, y ont trouvé assez d'intérêt pour m'engager à les faire imprimer. Dès lors, je n'ai point hésité à suivre l'avis de juges aussi compétents. d'autant plus que leur opinion s'accordait avec mon voeu de rendre profitable au public la découverte. . ." В историята на изданията на византийски текстове името на втория тук споменат учен, C. B. Hase (1780—1864), също заема особено почетно място. Нему се дължи издаването на няколко от най-важните паметници на средновековната византийска литература. Нека споменем тук поне най-познатите негови издания на византийски книжовни паметници. Така в единствен запазен днес парижки ръкопис (Codex Paris. gr. 1712) от XII в. Хазе намира текста на „Историята" на византийския историк от втората половина на X в. Лъв Дякон. След като обнародва през 1810 г. част от тези „История", Хазе преписва през 1819 г. целия текст (днешния Codex Paris. suppl. 858) и в същата година дава издание на „Историята"[10]. Неговото издание е преиздавано още два пъти, именно през 1828 и 1894 г.[11] И така само благодарение на усилията на този изследвач текстът на Лъв Дяконовата „История“ днес е познат и достъпен на изследвачите. Не е излишно да се каже, че това е в същност един от най-ценните византийски писмени извори за българската история през втората половина на X в. и частно за историята на българо-византийските отношения през това време. Като добавка на своето издание Ш. Б. Хазе дава сведения за друг открит от него византийски книжовен паметник: това е така наречената „Записка на Готския топарх“, един от загадъчните и все още не напълно изяснени исторически извори за руско-византийските отношения през втората половина на X или самото начало на XI в.[12] Хазе открил текста в един парижки ръкопис от X в., който след това изчезнал безследно и не е намерен и досега. Така даденото от Ш. Б. Хазе издание на „Записката“[13] стана основа за всички по-нови преиздания и проучвания на паметника.

---

[6] J.-Fr. Boissonade, Anecdota graeca, I—V, Parisiis, 1829—1833.

[7] Посочвания за това вж. у Бешевлиев, пос. съч., стр. 66, 67, 78, 172, 173, бел. 133.

[8] N. Piccolos, Supplément à l'Anthologie Grecque contenant des épigrammes et autres poésies légères inédites, précédé d'observations sur l'Anthologie et suivi de remarques sur divers poètes grecs, Paris, 1853.

[9] Piccolos, Supplément, p. IX. Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 82.

[10] За подробности вж. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin, 1958², p. 399.

Между учените, с които Н. С. Пиколо е общувал по онова време, намираме и името на филолога и издателя на текстове Йохан Фридрих Дюбнер (Dübner) (1802—1867)[14], който също е познат като издател на късноантични и византийски текстове. Издадената от него Anthologia Palatina[15] представя, строго погледнато, паметник на византийската книжнина: тя съдържа произведения не само на класическата гръцка, но и на ранната византийска литература.[16] Пиколо е бил, както може да се заключи от собствените му признания,[17] в добри, приятелски връзки с филолога Карл Мюлер (K. Müller), когато нарича „моя учен приятел“ или „моя прекрасен приятел“. Според едно сведение, което сам Пикало ни дава,[18] именно благодарение на К. Мюлер той можал да се осведоми за наличнето на един стихотворен текст в хрониката на Георги Кедрин и Йоан Скилица. К. Мюлер също се занимавал най-усилено с проучване на византийски текстове: двете издадени от него обемисти публикации, именно едната, съдържаща „откъси от гръцките историци“[19] и другата, съдържаща текстове на по-незначителни гръцки автори, отнасящи се до географията,[20] ни предлагат цяло богатство от книжовни паметници, които произхождат от византийската епоха. В споменатото основно съчинение на Н. С. Пиколо се привежда твърде често[21] името на английския филолог

---

[11] Leonis Diaconi Caloensis, Historiae libri decem, e rec. C. B. Hasii, Bonnae 1828 = Migne, P. Gr., CXVII (1894), coll. 635—926. Срв. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Reiches, München, 1963, p. 5: „Eine bedeutende Förderung der byzantinischen Forschung bedeutete auch die von K. B. Hase besorgte Ausgabe des Leon Diakonos (1819), die das Pariser Corpus der byzantinischen Historiker beschloss“.

[12] Срв. Moravcsik, op. c., p. 551, с библиографски посочвания.

[13] Достъпно издание: Leo Diaconus, Historia, ed. Bonn, p. 496—505.

[14] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 21, 81 сл.

[15] Epigrammatum Anthologia Palatina, I—II. Ed. Fr. Dübner, Parisiis, 1864—1872.

[16] Срв. K. Krumbacher — A. Ehrhard, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897², p. 727, 728. — Moravcsik, op. c., p. 225—226.

[17] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 21, 172, бел. 117.

[18] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 173, бел. 132: „Mon savant ami M. C. Müller, dont l'obligeance égale l'érudition, m'a informé que ces vers se trouvent dans Cédrénus. . .“.

[19] C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, I—V, Parisiis, 1868—1870.

[20] C. Müller, Geographi graeci minores, I—II, Paris, 1855—1861; срв. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 410.

[21] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 47, 48, 50, 55, 84, 92.

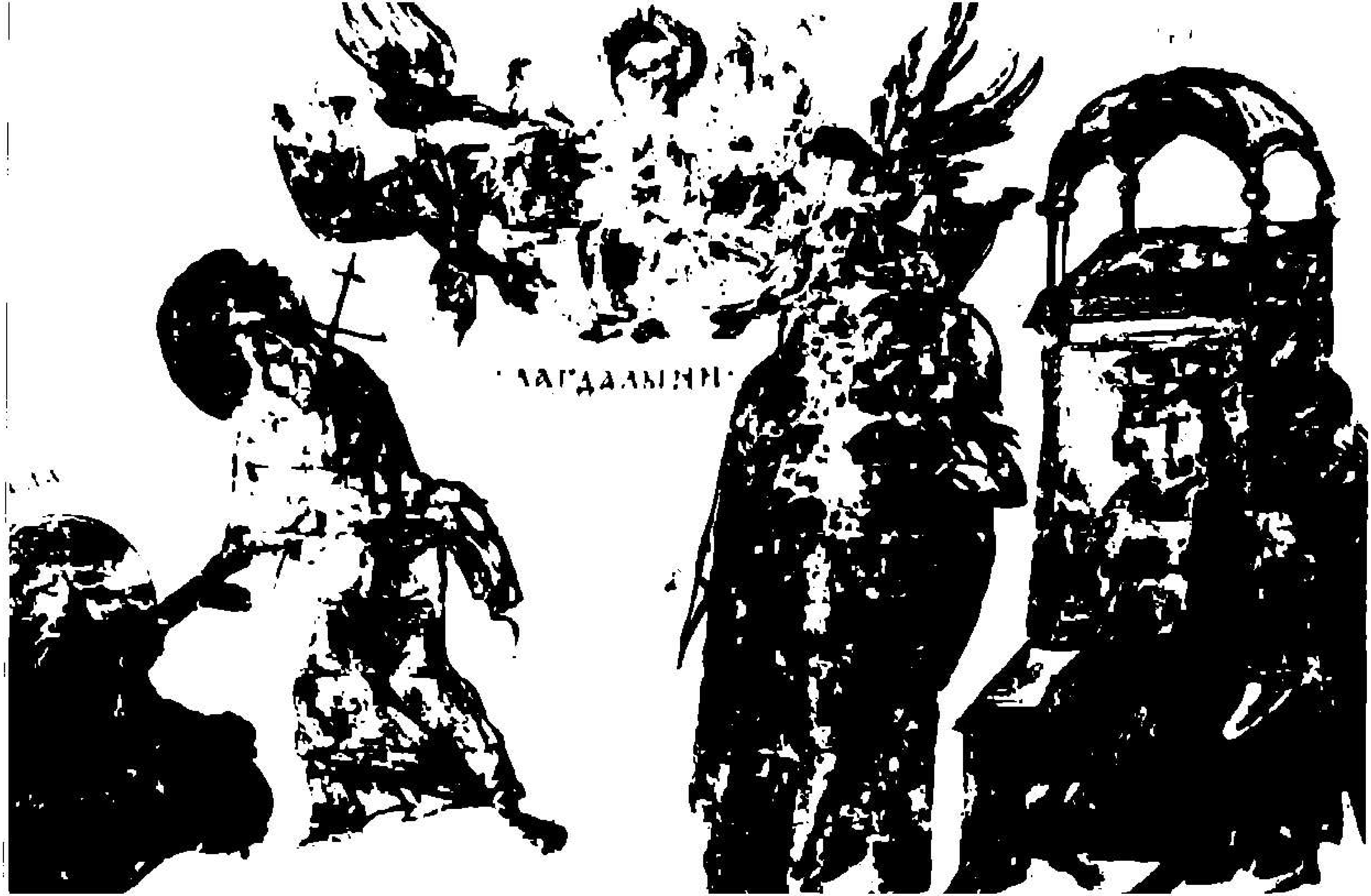
·ЛАГДАЛЫНИ·

нѫ не на каза́нїа· и҆ бѣ́ство и҆з рыгаѫ пса
ла́ѫщаго:

[illegible]

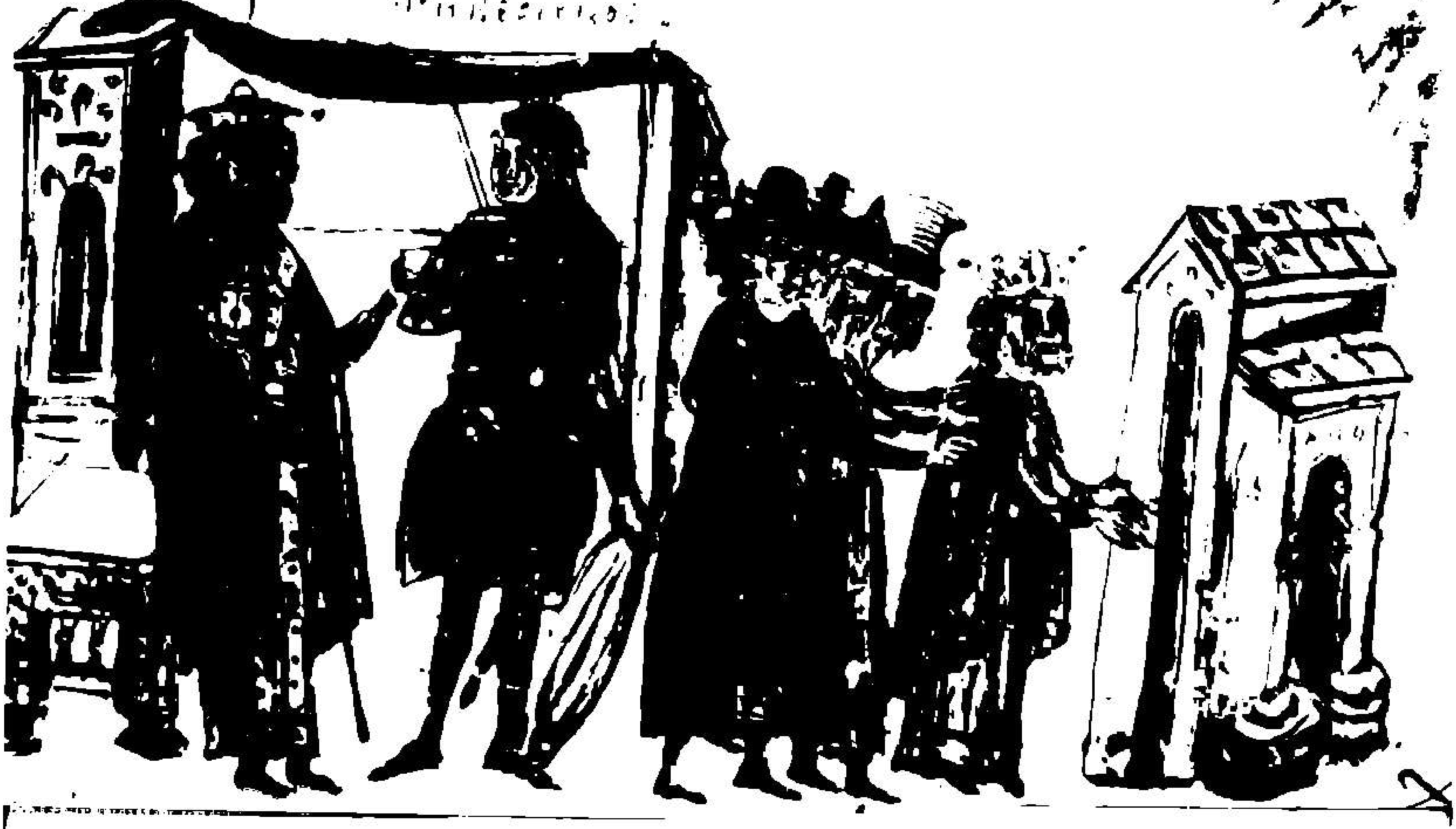

и издател на патристически и византийски текстове Джон А. Крамер (J. A. Cramer) (1793—1848). Някои загатвания[22] дават основание да се предполага, че Пиколо го е познавал лично — били са почти връстници — и въпреки всички свои критически бележки и поправки към издадените от него текстове[23] отнасял се е с уважение към неговата памет. От едно загатване на Пикало[24] може да се предположи, че той ще да е познавал също и известния филолог Август Наук (Aug. Nauck), комуто дължим изданието на някои византийски текстове.[25] Всички тези учени са типични представители на началния период в историята на византоложките проучвания: те са предимно класически филолози, които, като изхождат от класическата древност и нейната книжнина, преминават към издирване и изучаване на Византия и нейната литература.[26] Тази черта е присъща до голяма степен и на научното дело на самия Н. С. Пиколо.

Учен с изненадващо широки познания в областта на древногръцката и дори латинската литература, Н. С. Пиколо е същевременно добър познавач и любител на произведения на западната, френската и италианската литература. Той познава много добре произведенията на византийската литература, частно на византийската поезия. Той се доближава към нея обаче преди всичко като класически филолог и, както повечето от своите съвременници, я преценява предимно с оглед на език и стил. Както за мнозина от първите изследвачи на византийската литература, така и за Н. С. Пиколо византийският език е покваренияят език на класическата древност, византийската поезия — безпомощно подражание на възвишената поезия на древна Гърция. Това свое отрицателно отношение към езика на византийците и към тяхната поезия той е изразил открито, и то неведнъж.[27] Все пак той познава много произведения и автори от византийската епоха. Няколко примера са много показателни за тази широка начетеност на Н. С. Пиколо в полето на византийската литература. Така на едно място[28] той привежда началните два стиха от една епиграма на византийския поет от времето на император Юстиниан I (527—565) Павел Силенциарий.[29] По повод издадените от сицилианския грецист П. Матранга епиграми и стихове[30] Пиколо се занимава с въпроса за приписването на известни поетични произведения на Лъв Философ или на

---

[22] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 78, 83.

[23] J. A. Cramer, Anecdota graeca e codicibus manuscriptis bibliothecae regiae Parisiensis, I—IV. Oxford, 1839—1841. — Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum, I—VIII, Oxford. 1840—1844. Срв. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 214.

[24] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 70, 79: „J'ai vu avec plaisir qu'un critique ingénieux, M. Aug. Nauck, avait la même conjecture. . . quelques années plus tard. .".

[25] A. Nauck, Lexicon Vindobonense. Recensuit et annotatione critica instruxit. . Accedit appendix: duas Photii homilias et alia opuscula complectens, Petropoli, 1867.

[26] Срв. Ostrogorsky, op. cit., p. I: „Das wissenschaftliche Interesse für Byzanz ist aus dem Studium des klassischen Altertums hervorgegangen. ."

[27] За това вж. посочванията у Бешевлиев, пос. съч., стр. 62, 77, 83.

[28] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 91.

[29] За него вж. повече у Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 242, 424, 547, 724, 726. За текста на самите стихове вж. изданието на Anthologia graeca ad Palatini codicis fidem edita. Editio stereotypa C. Tauchnitiana nova impressio. Lipsiae s. a., I, p. 149: lib. VI, 54, v. I—2.

[30] P. Matranga, Anecdota graeca e mss. bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiniana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi deprompta edidit et indices addidit. . ., II, Romae, 1850, p. 555—560.

Апокрифни елементи в Манасиевата летопис
Сцена от смъртта на цар Самуил

император Лъв VI Мъдри (886—912), като отправя критически бележки към своя съвременник и за отношението му изобщо към православния свят[31]: „M. Matranga est tombé dans l'erreur de ceux qui confondent l'empereur Léon VI, sur nommé le Sage ou le Savant (σοφός Sapiens), avec Léon le Philosophe, autrement dit Léon de Byzance. Aussi, n'hésite-t-il pas un instant à regarder l'empereur Léon comme l'auteur de cette épigramme, ainsi que des vers iambiques qui la précèdent. . . Assurément cette erreur est fort excusable. Mais ce qui l'est beaucoup moins, c'est la confiance avec laquelle M. Matranga, partant de cette donnée, tout au moins douteuse, bâtit des opinions capables de fausser l'histoire littéraire, parfois même l'histoire ecclésiastique. En général, toutes les fois qu'il parle de l'église orthodoxe d'Orient, son style est d'un choquant anachronisme, et rappelle celui des argumentateurs du moyen âge." Тук той добавя едно обяснение относно имената на двете споменати личности от византийската литература история: „Quand le nom de Léon est accompagné de l'épithète σοφός il y a toute probabilité que c'est de l'empereur qu'il s'agit, mais quelquefois σοφός est remplacé par φιλόσοφος, sans aucune autre indication plus précise; de là la confusion et le doute. Nous aurons peut-être l'occasion de revenir sur ce sujet." Н. С. Пиколо е засегнал един от трудните въпроси в историята на византийската литература от IX и началото на X в., а именно въпроса за авторството на редица произведения, приписвани на император Лъв VI Мъдри, Лъв Математик (роден през първото десетилетие на IX в., починал след 869 г.)[32] и Лъв Магистър и Хиросфакт (роден към 845—850 г., починал след 919 г.)[33]. Съмненията при приписването на едно или друго поетическо произведение от епохата продължават да измъчват дори и новите изследвачи.[34] За отбелязване е обстоятелството, че този проблем е занимавал живо, както личи, Пиколо, та поради това той обещава да се спре още веднъж на него.

Н. С. Пиколо се занимава с любовното, съставено по подражание на Анакреон стихотворение Ὠιδάριον ἐρωτικόν на византийския поет Константин Граматик Сицилийски[35]. Към текста на това поетическо произведение[36] на сицилийския поет от IX в. — ученик на Лъв Философ[37], Пиколо прави редица критически наблюдения, главно по отношение на метриката, като се опълчва на преценката на други учени.[38] По изданието на Дж. А. Крамер[39] Пиколо преиздава две епиграми,[40] които принадлежат на перото на византийския поет от втората половина на X в. Йоан Кириотис Геометър.[41] Тези стихотворби представят между другото важни исторически извори за българо-византийските борби през втората половина на X в., по-точно по времето на цар Самуиловите войни за защита на българската самостойност.[42] Нека припомним също, че Н. С. Пиколо познава и използува прочутата византийска енциклопедия откъм края на X в., обозначавана обикновено под името „Свидас" или „Суда",[43] от която той дава препратки.[44] Освен това Н. С. Пиколо е познавал византийския писател от XI в. Михаил Псел (1018—ок. 1097).[45] Нашият учен познава творчеството на поета от XII в. Теодор Продром, или Птохопродром,[46] издава една негова стихотворба,[47] ако и да го пресъжда твърде строго.[48] Един приятел му изпратил препис от неиздаден епитафий за Теодор Продром[49] и Пиколо не се сдържа да не изрази своето отрицателно мнение за тези стихове.[50] Той се занимава с произведенията на двама други византийски поети от втората половина на XII в., а именно Никита Евгениан[51] и Евстатий Макремволит[52]. От някои загатвания[53] се вижда, че Пиколо знаел не само най-значителните представители на византийската литература, какъвто е например патриарх Фотий, но и далеч по-незначителни автори като писателя от X—XI в. Григорий Коринтски или Григорий Пардос.[54] Той познавал също произведенията на Йоан Цецес (ок. 1110—1180).[55] Отношението му, общо взето, е отрицателно към тази византийска поезия. Благодарение на един свой приятел, Франсоа дел Фуриа (François del Furia), Пиколо получил препис от известен брой неиздадени византийски текстове, открити в един флорентински ръкопис.[56] Една част от тези текстове били включени от Пиколо в неговото „Прибавление към Гръцката антология“, докато други били отхвърлени. „Аз не сметнах необходимо — пише той[57] — да обнародвам всички неиздадени текстове, които получих от Флоренция. Аз изоставих в мрака, гдето са стояли заровени през векове, няколко неодялани драсканици, каквито само празни и болни мозъци са могли да родят.“ Той изрежда поотделно тези произведения: те всички произхождат от византийската епоха.[58] След като е изказал вече[59] своето отрицателно отношение към някои от тях, Пиколо привежда началните стихове от втората стихотворна епитафия за Теодор Продром и добавя иронично: „Измислял ли е нещо по-смешно Молиер в словата, които той приписва на педантите?“ („Molière a-t-il rien imaginé de plus ridicule dans les discours qu'il prête aux pédants?“).

---

[31] Piccolos, Supplément, p. 204, n. 1. Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 50; вж. също с. 32, 80.

[32] За него вж. специално Е. Е. Липшиц, Очерки истории византийского общества и культуры VIII — первая половина IX века, Москва—Ленинград, 1961, стр. 338—366: „Лев Математик и Константинопольский университет в IX в." — Krumbacher—Ehrhard, op. c., p. 722—723. — Fr. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Amsterdam, 1964, p. 18—20.

[33] Подробности за него вж.: G. Kolias, Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice. Biographie, correspondance (texte et traduction), Athènes, 1939. — Moravcsik, Byzantinoturcica, I, p. 397—398, с библиография. — Гръцки извори за българската история, IV (София, 1961), стр. 175—184.

[34] Срв. Krumbacher—Ehrhard, op. c., p. 721: „Durch die Existenz gleichzeitiger homonymer Dichter wird für manche der poetischen Kleinigkeiten die Autorschaft des Kaisers (= Leons d. Weisen!) zweifelhaft; eine genügende Grenzscheidung zwischen der verschiedenen Trägern des Namens Leon wäre nur auf Grund einer kritishen Untersuchung des weit zerstreuten Handschriftenmaterials und einer genauen metrisch-sprachlichen Prüfung der einzelnen Stücke möglich. . ." Тези наблюдения са потвърдени напоследък и от Липшиц, пос. съч., стр. 356, която заявява: „Из сохранившегося литературного наследства, носящего имя Льва, ни одно произведение не может быть ему [става дума за Лъв Математик] приписано с полной уверенностью. С некоторой долей вероятности можно считать..., что ему принадлежат стихи, изданные Буассонадом. . . Прочие же произведения, носящие имя Льва, должны быть отнесены вернее всего к сочинениям Льва Хиросфакта и Льва VI Философа."

[35] Бешевлиев, пос. съч., стр. 48, 61.

---

[36] Издадено у Matranga, op. c., p. 692—696. — Cramer, Anecdota, IV, p. 380—383.

[37] За него вж. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 723. — Fuchs, op. c., p. 20.

[38] Piccolos, Supplément, p. 249: „Cependent ce vers, comme tout ce qui nous reste à examiner, appartient à une pièce de Constantin de Sicile, l'auteur de l'Ode érotique. Hermann y reconnait un homme 'instruit en prosodie'. . Sans doute, il eût réformé ce jugement, s'il eût connu ses autres productions. Assurément, Constantin ne pouvait point ignorer les lois de la prosodie; mais il est certain aussi qu'il ne se faisait pas scrupule de les violer. A cette époque, le mètre syllabique dominait tellement, que l'auteur, à son insu peut-être, s'y laissait entrainer C'est pour cette raison que je n'ai point osé adopter la correction de l'illustre Hermann sur le 23e vers de l'Ode érotique. . ." Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 61.

[39] Cramer, Anecdota, IV, p. 296, 326.

[40] Piccolos, Supplément, p. 135 sqq. Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 46 сл., без точно отъждествяване на произведенията.

[41] Срв. I. Dujčev: Byzantinische Zeitschrift, XLI (1941), p. 515. За автора вж. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 731 sqq. — Moravcsik, op. c., p. 319 sqq.

[42] Вж. например: В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I. 2 (София, 1927), стр. 675 сл., 682 сл., 684, бел. 1, 686 и др. — К. Стоянов, Иван Геометър и византийската култура на негово време. Духовна култура, XXVII (1925), стр. 196—202. — Издание на гръцкия текст и български превод във: Гръцки извори за българската история, V, София (1964), стр. 317—321.

[43] За това произведение вж. подробности у Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 562 sqq. — Moravcsik, op. c., p. 512 sqq.

[44] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 71, 64.

[45] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 64.

[46] За него вж. подробно: Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 749 sqq. — Moravcsik, op. c., p. 522 sqq.

[47] Piccolos, Supplément, p. 220—225. Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 49.

[48] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 64, 78.

[49] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 83.

[50] Piccolos, Supplément, p. 215: „. . Dans un éloge funèbre de Théodore Prodrome en vers iambiques, conservé à la Bibliothèque Laurentienne. . . le pauvre Prodrome est très sérieusement appelé nouveau Platon, Πλάτων νέος. L'auteur de cet éloge, voulant transmettre son nom à la postérité, l'a mis en acrostiche. Grâce à cette précaution, nous savons qu'il s'appelait Θεόδοτος. Dans ces vers, pleins d'inepties, d'incorrections, d'emphase et de mauvais goût, il se déclare le disciple de Prodrome; c'est le cas de dire: Tel maître, tel élève." Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 78.

Отрицателното си отношение към византийската поезия Н. С. Пиколо е изразил също по повод на обнародваните от него епитафии за цариградския патриарх Полиевкт (956—970).[60] „Що се отнася до епиграмите, които произхождат от времето на късната империя [сиреч от Византийската империя, И. Д.] — пише той, — аз съм се придържал о правилото да възпроизведа само най-малко лошите или пък онези, които се нуждаеха от поправка. Отклоних се от това правило само веднъж или два пъти,. . . когато възпроизведох преднамерено почти всички епитафии за патриарх Полиевкт, за да покажа безплодното обилие и извратения вкус на тази злополучна епоха. След този пример читателят няма да съжалява, надявам се, за онези жалки писания, в които нищо във формата не изкупва блудкавостта или глупостта на съдържанието и които съзнателно пропусках. По-скоро бих се опасявал да не бъда упрекнат, че не съм проявил по-голяма строгост." Тази наистина твърде строга преценка се отнася до произведения на прочутия византийски поет от втората половина на X в. Йоан Кириотис Геометър.[61] Най-сетне, за да закръглим още малко картината на познанията на нашия учен в областта на византийската литература, нека добавим и това, че той познавал късновизантийските писатели от XV в. Теодор Газа[62] и Георги Трапезунтски.[63]

---

[51] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 64. За тези византийски автори вж. посочванията у Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 764.

[52] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 49. За автора вж. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 762 sqq.

[53] Вж. В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 64, 82, бел. 3, 85, бел. 1.

[54] За него вж. подробно: A. Kominis, Gregorio Pardos, metropolita di Corinto e la sua opera, Roma, 1960. Срв. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 679 sqq., 735, 745. — H. - G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, p. 606.

[55] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 64 и сл.

[56] Вероятно става дума за текстове, запазени в Cod. Laur. LVIII, 25: срв. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 760, § 4.

[57] Piccolos, Supplément, p. X—XI: „. . Je n'ai pas jugé à propos de publier toutes ces pièces inédites que j'ai reçues de Florence. — J'ai laissé dans l'obscurité où elles sont restées ensevelies pendant des siècles, plusieurs ébauches informes, telles que des cerveaux vides et malades pouvaient en enfanter.“ Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 83.

[58] Piccolos, op. c., p. XI n. Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 83, бел. Пиколо дава общи посочвания за тези текстове, а именно: „Voici la liste des morceaux omis: 1-o Ad Callinicum de laudibus veri amici, en 15 iambes politiques: 2-o In Theodorum Prodromum carmina sepulcralia, 126 vers iambiques: 3-o "Ετεροι στίχοι ἐπιτάφιοι πρὸς (sic) τὸν εἰρημένον ἱερομόναχον Θεόδωρον, ὧν ἡ ἀκροστιχὶς = ὁ Θεόδοτος, en 15 vers du même genre; 4-o Alii versus iambici nullo quidem titulo, sed et ipsi sepulrales in eundem Thedorum. Ces vers sont au nombre de 43; 5-o Versus senari in Basilium, imperatorem LX quorum priores avulsa membrana interciderunt. Il n'en reste encore que trop (161!) pour dégoûter le lecteur le plus froid et le plus patient; 6-o Enfin 'Ηρακλῆος (sic) ἀγωνίσματα, en cinq vers politiques dans le goût de Tzetzès.“ Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 83, бел. 2.

[59] Вж. тук по-горе, бел. 50.

В 1853 г. в издателството на Firmin Didot Frères Н. С. Пиколо обнародва своята забележителна книга „Прибавление към Гръцката антология" (Supplémen tà l'Anthologie grecque), която носи изразителното мото, засто от древногръцкия поет Хезиод: Λησμοσύνην τε κακῶν ἄμπαυμά τε μερμηράων.[64] Тази книга прочее от няколкостотин страници — която Н. С. Пиколо, загатвайки за личния си живот, определя като „забрава на злините, утеха в безпокойствата" — представя в същност истински принос в проучването на класическата и на византийската литература. Тук преди всичко Пиколо е преиздал след проверка по ръкописите голям брой текстове, вече издадени от Дж. А. Крамер, като е направил критически бележки и поправки към тях. В най-голямата си част тези стихотворни текстове принадлежат към византийската епоха. Освен това той излага известни свои критически бележки върху обнародваните от П. Матранга текстове, които също произхождат отчасти от византийската епоха. За отбелязване е, че голям брой критически бележки и поправки, предложени от Н. С. Пиколо, са били приети от научната критика и взети под внимание при издаването и проучването на текстовете от Гръцката антология.[65] Особено значение имат най-сетне тези стихотворни текстове, които са обнародвани за първи път от нашия учен. Не бива да се забравя, че така наречената „Гръцка антология“ (Anthologia graeca), ако и да съдържа множество произведения на класическата древност, е най-тясно свързана с византийската епоха.[66] Освен това Н. С. Пиколо познава и се позовава на така наречената „Планудова антология“ (Anthologia Planudea),[67] която е съставена от византийския книжовник Максим Планудис (ок. 1260—1310).[68] Към заниманията на Н. С. Пиколо с византийската книжнина трябва да отнесем и участието му в преиздаването от страна на А. Фирмен Дидо на деветтомния Thesaurus graecae linguae през годините 1831—1865.[69] Този монументален словар съдържа, както е известно, не само материали от класическия, но и от византийския език. Подробности около работата, извършена от Н. С. Пиколо, не се знаят, с изключение на това, че заедно с Боасонад и Хазе той е бил един от участниците още към 1829 г. в преработката и преиздаването на речника. Както добре изтъква проф. В. Бешевлиев[70]: „Пиколо е бил един от първите класици филолози, които са използували новогръцкия език за тълкуване на старогръцки изрази и форми — един принцип, който едва напоследък е възприет от съвременната класическа филология за случаите, гдето това е възможно.“ Този принцип обаче Пиколо прилага също и към средновековния гръцки или византийски език и с това също изпреварва някъде съвременната наука. Той се интересува естествено и от историята на средновековния гръцки език и изказва някои свои схващания и за това.[71] Най-сетне не бива да отминаваме без внимание и неговите занимания с гръцки ръкописи,[72] а заедно с това знанията му по гръцка палеография. Дали обаче Пиколо е проявявал по-трайни и задълбочени интереси към самата история на Византийската империя, това е трудно да се каже с положителност. Забележително е едно обстоятелство: една от неговите книги, именно новогръцкият му превод на Декартовия Discours de la méthode, обнародван на остров Корфу през 1824 г., е посветена на един мним или истински потомък на византийско-българския род на Асеневци — Йоан Асен.[73]

---

[60] Piccolos, op. c., p. VIII: „Quant aux épigrammes qui datent du Bas-Empire, je me suis imposé la règle de ne reproduire que les moins mauvaises, ou celles qui avaient besoin d'être corrigées. Je ne me suis écarté de cette règle qu'une ou deux fois, notamment aux pages 140—3 où j'ai copié exprès presque toutes les épitaphes sur le patriarche Polyeucte, afin de mettre au grand jour la stérile abondance et le goût dépravé de cette malheureuse époque. Après cet exemple, le lecteur n'aura pas à regretter, j'espère, les misérables compositions, où rien dans la forme ne rachète la platitude ou l'ineptie du fond, et que j'ai omises à dessein. Je craindrais plutôt qu'on ne me reprochât de n'avoir pas poussé la sévérité assez loin." Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 83.

[61] Срв. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 731.

[62] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 96. Срв. за автора подробности у Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 290, 365, 545, passim. — Beck, op. c., p. 769. — Moravcsik, op. c., p. 520—521. Родил се към 1400 г., починал в 1476 г.

[63] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 96. За този автор (живял между 1395 и 1486 г.) вж. повече у: Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 121, 122, 205, 513. — Beck, op. c., p. 770. — Moravcsik, op. c., p. 291.

[64] За пълния наслов на съчинението вж. тук бел. 8. Извадки и бележки вж. у Бешевлиев, пос. съч., стр. 45—55, 61 сл., 81—94 и др.

---

[65] За подробности вж. Бешевлиев, пос. съч., стр. 53 сл.

[66] За антологията вж. повече у: Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 727 sqq. — Moravcsik, op. c., p. 225—226.

[67] Вж. В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 64, 87.

[68] Срв. Krumbacher — Ehrhard, op. c., p. 544, 727 sq.

[69] H. Stephanus, Thesaurus graecae linguae, I—IX. Parisiis 1831—1865. Срв. писаното по въпроса от Бешевлиев, пос. съч., стр. 14, 58, 60, 79, 170 и бел. 85.

[70] В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 72.

[71] Piccolos, op. c., p. 196: „. . . Au neuvième siècle, la langue hellénique n'était en quelque sorte qu'une langue savante. Ainsi, le langage poétique de l'ancienne Grèce devait être, pour les hommes de cette époque, l'objet d'une étude plus longue et plus difficile. . .“ Срв. Бешевлиев, пос. съч., стр. 63.

[72] Срв. В. Бешевлиев, пос. съч., стр. 6 и др.

[73] Ρενάτου Καρτεσίου, Λόγος περὶ Μεθόδου. . . Ἐκ τοῦ γαλικοῦ μεταφρασθεὶς ὑπὸ Ν. Πικκόλου. Ἐν Κερκύρᾳ 1824. Книгата носи посвещение: ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗΙ ΙΩΑΝΝΗΙ ΑΣΑΝΗΙ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙ ἰατρῷ ἐλλογίμῳ πολίτῃ καλῷ κἀγαθῷ, φίλῳ ἐν συμφοραῖς καὶ εὐπραγίαις πιστῷ τὴν βίβλον τήνδε εὐγνωμονῶν ἀνέθηκεν ὁ μεταφραστής. Срв. също посочванията у Бешевлиев, пос. съч., стр. 38. За българо-византийските Асеневци от средновековието заедно с някои посочвания от по-късно време, вж. Ф. И. Успенский. Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XIV вв., Известия РАИК, XIII (1908), стр. 1—16. Други посочвания вж. у Gy. Moravcsik, Byzantino-

Колкото и непълни, тези сведения относно научната дейност на Н. С. Пиколо показват колко живо се е интересувал той от произведенията на византийската книжнина и колко добре той я познава. Както на повечето от неговите съвременници, неговото отношение към византийската поезия е строго критично, понякога дори отрицателно. Въпреки това той допринася твърде много за нейното проучване и обнародване. Прочее Н. С. Пиколо стои в началото на нашите, а отчасти и на общоевропейските проучвания в областта на класическата филология, както и на византийската литература. С пълно основание той може да бъде смятан у нас за истинския основоположник на научните занимания с Византия и нейната култура. Оформен под благотворното влияние на новогръцката възрожденска литература и култура, този българин от Търново отдава целия си живот на проучването на древногръцката, византийската и новогръцката литература. Неговата безпределна и неизменна обич към гръцката литература е изразена може би най-добре в онова признание, което той — надминал своята шестдесетгодишна възраст — поставя в края на най-забележителната си книга: „Добавление към Гръцката антология", където пише: „Проучването на гръцките писатели, след като съставяше очарованието на моята младост, сега се е превърнало в единствена утеха на старостта ми" (L'étude des auteurs grecs, après avoir fait le charme de ma jeunesse, est devenue l'unique consolation de mes vieux jours).

turcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958^2, p. 73—75. Ще се върна другаде по въпроса за отъждествяването на това лице.

Български описи на славянски ръкописи

Всред няколко поколения славяноведи дълго време се е водил оживен спор по въпроса, дали изобщо е възможно при днешното състояние на славяноведческите проучвания да се напише задоволителна и изчерпателна история на славянската литература. След първоначалния ентусиазъм на основоположниците на славяноведението твърде отрано започват да се раздават тук и там гласове на отчаяние всред изследвачите, изправени пред огромното неизследвано и неподредено книжовно наследие от миналото. Въпреки прикосите на безчислени труженици в полето на славянската книжнина и наука преобладаващата част от книжовното наследие на славянските народи, завещано от средновековието и от по-нови векове, лежи в библиотеки и архиви — неиздадено и понякога дори неизследвано, а в други случаи издадено зле и непълно. Възможно ли е при това положение да се пише истинска история на славянската литература от миналото? Възможно ли е например да се проучи изчерпателно историята на старобългарската литература, като се задоволим само с издадените книжовни паметници на челните представители на старата ни книжнина? Достатъчно би било да се посочат само имената на двама от най-видните книжовници от нашето средновековие, а именно Йоан Екзарх и Григорий Цамблак: от тяхното книжовно творчество са ни познати само отделни произведения, издадени незадоволително, докато другите им творби лежат неиздадени и досега. Когато се говори за старобългарската литература от IX—X в., разбира се, на първо място се споменават двете основни произведения на Йоан Екзарх — неговият „Шестоднев" и преводното му „Богословие".[1] Трябва ли да признаем обаче, че и до днес ние не притежаваме критично издание на тези две произведения и сме принудени да използуваме въпреки всички критики[2] стари и напълно ненаучни издания на тези наши важни паметници? Излишно е може би да се говори дори за такива ценни произведения, каквито са двете пространни жития на Константин Философ-Кирил и Методий. Тези първостепенни извори за нашата и общославянската история са издавани наистина досега много пъти и са широко достъпни[3]. Нито едно от всички издания, с които разполагаме днес, обаче не е изградено върху използването на целия ръкописен материал, завещан от миналото. Повечето от издателите — дори до най-ново време[4] — се ограничават да дадат текста по един или няколко от „най-добрите" ръкописи, като пренебрегват останалите.[5] Необходимо е човек да прелисти някое от критичните издания на гръцки или латински автори от древността или от средновековието, в които издания се използува цялата или почти цялата налична „ръкописна традиция", сиреч всички налични ръкописи с текста на даден книжовен паметник[6], за да разбере недвусмислено колко много има да се стори при издаването на паметниците на старобългарската и изобщо на старославянската книжнина.

---

[1] Вж. изданията: Шестоднев составленный Іоанном Ексархом Болгарским. По харатейному списку Московской Синодальной библиотеки 1263 года, Москва, 1879. — Богословие святаго Іоанна Дамаскина в переводе Іоанна Ексарха Болгарскаго. По харатейному списку Московской Синодальной библиотеки, Москва, 1878.

[2] Вж. например: A. Leskien, Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes. Archiv für slavische Philologie, XXV, 1903, pp. 48—66. — Idem, Zum Šestodnev des Exarchen Johannes. Ibidem, XXVI, 1904, pp. 1—70.

[3] Вж. за това библиографските посочвания у Г. А. Ильинский, Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии, София, 1934, стр. 20—24. — М. Попруженко — Ст. Романски, Кирило-методиевска библиография за 1934—1940 г., София, 1942, стр. 24—29.

Една от главните причини за незадоволителното състояние на изданията на паметниците на старата ни книжнина се крие в това, че огромното ръкописно богатство, което притежаваме от миналото, е все още непроучено и неразкрито за изследвачите. За онogова, който се занимава с изучаването на старобългарската и общо старославянската книжнина, придобива особен смисъл древното сократовско признание: колкото повече навлиза в дебрите на славянското книжовно наследие и се запознава с него, толкова по-неиздирени и непознати са пределите, които се разкриват пред него. Преди още да се заемем прочее с установяването на нашата литературна история от средновековието и преди още да дадем преценка за нейното развитие, необходимо е да се запознаем основно с нейните паметници — оригинални и преводни — и да дадем колкото може повече издания на тези паметници въз основа на пълното използуване на наличните ръкописни материали. Без това всяка обобщаваща преценка ще бъде прибързана и — необоснована. Преди обобщенията необходима е прочее чисто изследователска работа над самото ръкописно наследие с текстовете на нашите книжовни паметници от миналото.

Още към края на миналия век един от големите предреволюционни руски слависти, В. Истрин, нададе тревожен зов относно възможностите за окончателно решение на частични въпроси из областта на славянската литературна история. Така, като засяга въпроса за отгласите от турското завоевание в старата славянска книжнина, В. Истрин[7] пише между другото: „В области византийской и старой, славянорусской литературы, основывающихся исключительно на рукописном материале, трудно положить предел поискам за возможно большим количеством рукописей. До тех пор пока не будут приведены в полную известность все хранилища рукописей, постоянно будут по каждому вопросу прибавляться новые материалы, и единственным мерилом полноты материала в таких случаях может служить явившаяся возможность придти к известным результатам." Някои по-нови изследвачи изтъкнаха възможната едностранчивост в нашето осведомение върху старата книжнина[8] и с това се стигна до почти безнадеждни схващания относно проучването на историята на старославянската книжнина изобщо. Противопоставяйки се на тези песимистчни разбирания, един виден изследвач на старата руска и общославянска книжнина, именно М. Н. Сперански[9], заяви: „подвижността и постоянното наличие на неизвестен досега материал съвсем не пречи за създаването на научна история на литературата в наше време. Търсейки абсолютната истина, ние се приближаваме към нея и това приближаване е показателят за нашите знания по този предмет в даден момент." Несъмнено е, че тъкмо проучването на ръкописното наследие от старата ни книжнина и неговото подреждане може най-добре да ни обезпечи срещу „наличието на неизвестен досега материал" и да помогне за изграждането на пълна и цялостна история на старата българска книжнина.

---

[4] Вж. напр. изданието на Ив. Гошев, Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. Годишник на Соф. унив., Богосл. факултет, XV, 3, 1938, стр. 9—98, който издава двете жития по преписа на Владислав Граматик от 1479 г.

[5] Вж. към това важната статия на покойния N. van Wijk, Zur Rekonstruktion des Urtextes der altkirchenslav. Vita Constantini. Zeitschrift für slav. Philologie, XVII, 1941, pp. 268—284. — Срв. idem, Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der altkirchenslav. Vita Constantini. Südostforschungen, VI, 1941, pp. 74—102.

[6] В това отношение могат да се посочат като задоволителни изданията на М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928; Козма Пресвитер болгарский писател X века, София, 1936. Всред византоложката книжнина би могло да се упомене поне изданието на гръцкия Физиолог, направено въз основа на извънредно добро използуване на наличния ръкописен материал: вж. Physiologus. Ed. F. Sbordone, Mediolani, etc. 1936.

[7] Срв. В. Истрин, Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах, Москва, 1897, стр. III.

Славянските ръкописи, които се пазят в нашите книгохранилища съставят несъмнено едно от най-големите ни културни достояния. Твърде отдавна тези ценности са били предмет на внимание и на проучване. Съществуват — както за гръцките ръкописи от средновековието[10] — опити за описване на славянските ръкописи от края на средновековието и от епохата на турското владичество.[11] Това са, разбира се, твърде елементарни описания на малък брой ръкописи и от тях не можем дори при най-добра воля да научим много. В по-ново време цяла редица наши и чужди изследвачи са ни дали описи на славянските ръкописи, които се пазят в нашите държавни или манастирски книгохранилища. Отделни ръкописи или групи от ръкописи са били предмет на нарочни и подробни проучвания. Въпреки всичко това ние все още не можем да кажем с положителност какъв е общият брой на намиращите се у нас славянски ръкописи, а още по-малко какво съдържат те или пък какво е тяхното състояние и как те се съхраняват понастоящем. С други думи казано, като изоставим значителния брой ръкописи, които се пазят у частни лица или пък по места, гдето не е леко да стигне окото на учения, ние днес не можем да установим поне статистически това културно богатство. Остават на второ място въпросите за датирането на ръкописите, тяхното съдържание, важността на съдържащите се в тях текстове и т. н. Наистина съществуват в научната книжнина вече няколко описа на нашите славянски ръкописи. Тези описи обаче са така пръснати като отделни публикации или като статии по списания, че е извънредно трудно изследвачът да се добере до тях. Един библиографски преглед на нашите описи на ръкописите съставя за нас нещо желано, но неосъществено. Това за съжаление може да се каже не само за нашите описи на славянски ръкописи, но и изобщо за всички описи от този род. За описите на гръцки ръкописи вече отдавна съществува едно подобно библиографско помагало,[12] което би могло да послужи като един добър образец за съставяне на съответно помагало за славянските описи на ръкописи.

---

[8] Вж. посочванията у М. Н. Сперанский, История древней русской литературы, I, издание третье, Москва, 1920, стр. V сл.

[9] Сперанский, цит. кн., стр. VII.

[10] Ще посоча тук само един подобен текст, обнародван от H. Omont, Inventaire du trésor et de la bibliothèque du monastère de Stroumitza. Mélanges Henri Weil. Recueil de mémoires concernant l'histoire et la littérature grecques, Paris, 1898, pp. 309—320.

[11] Някои сведения за стари сръбски библиотечни описи са дадени в Известия Отделения русского языка и слов., XVI, 4, 1911, стр. 264 сл.

Съществуващите у нас сбирки от славянски ръкописи могат да бъдат разделени на две основни групи: сбирки, които са оформени исторически в течение на столетия, и сбирки, които са създадени едва в по-ново време, и то, така да се рече, изкуствено. Към първите сбирки от ръкописи трябва да бъдат отнесени онези колекции, които намираме в някои от нашите по-големи манастири, например Рилския манастир, Троянския манастир и другаде. Както може да се очаква, сбирката от ръкописи, съхранявани в най-големия наш манастир — Рилския, — вече твърде отдавна е привлякла вниманието на учените. Затова и за нея съществуват няколко отделни описа, съставени от различни лица и в различни епохи. Като най-пръв опит за описване на рилските ръкописи трябва да посочим статията на Васил Чолаков, печатана в началото на октомври 1859 година,[13] под наслов: „Каталог на съхранените в Рилския манастир ръкописни книги". В статията са дадени съвършено кратки сведения за 62 ръкописа. Описвачът се задоволява най-често да определи с една дума или израз съдържанието на съответния ръкопис, като добавя сведения относно големината му и неговата запазеност. Както се вижда, Васил Чолаков, който завършва живота си като монах в Рилския манастир,[14] е подредил описваните ръкописи в един произволен ред. В неговото описание липсва почти всякаква система на подреждане на ръкописите. Като мерки за размерите на отделните ръкописи той си служи с посочването „цял лист", сиреч in-folio, после „в четвърт", сиреч in-quarto. Друга мярка за него очевидно не съществува. Описвачът се е интересувал освен това да посочи дали ръкописът е цял, или пък от него липсва някаква част. В описанието му се срещат такива посочвания: „без начало, а с конец", „без начало и конец", „с начало и конец", „някои листа няма", „отрязани три листа", „с начало, а без конец" и т. н. Що се отнася до писмовната материя, на която са написани ръкописите, Чолаков е твърде малоречив. Обикновено той не отбелязва на каква писмовна материя е написан даден ръкопис. Само при един ръкопис (по неговата номерация № 9) той съобщава, че ръкописът е писан „на кожа", сиреч на пергамент. От това посочване трябва да се заключи, че всички други ръкописи са писани върху хартия. Описвачът обръща внимание в някои случаи и на подвързията на ръкописите, та поради това за някои ръкописи е посочил, че имат обковка (така № 61: „Евангелие златообковано"; № 62: „Евангелие пак златообковано"). Оскъдни са също данните относно датирането на ръкописите. Чолаков е могъл да посочи датите само на няколко от описаните от него ръкописа (например № 6: „рук. скорошен"; № 7: „16-го столетия"; № 8: „17-го столетия"; № 9: „видися весма старо да iе"; № 44, с по-точно датиране към времето на Иван Александър; № 47: „писан в 1608-та година"; № 53: „скорошен"; № 60: „рукопис нов"). Към външното описание на ръкописите би могло да се добави и това, че В. Чолаков някъде е отбелязал още и това, дали даден ръкопис е писан от една ръка или от повече (напр. № 2: „писано от две разни ръце и в разно време"). Най-сетне за съдържанието на ръкописите са дадени най-общи сведения. Това е лесно обяснимо при ръкописи с еднообразно и познато съдържание, обаче не е оправдано при ръкописи, които съдържат по-редки и непознати текстове. Явно е обаче, че авторът на този кратък опис се е старал да определи колкото може по-кратко, но същевременно точно съдържанието на отделните ръкописи. Заслужават да се приведат поне няколко от неговите посочвания: „Слова св. Григория Богослова" (№ 1); „Отечник част втора" (№ 6); „Андрианти Златоустови" (№ 14); „Варлаама и Iоасафа индийских" (№ 34) и др. Няколко от ръкописите са описани по-подробно, като са дадени доста данни за тяхното съдържание. Така при ръкопис № 13 са посочени не само авторите и заглавията на съответните текстове, но при един от текстовете е дадено и началото (incipit) на съответния текст.[15] За друг ръкопис с житийно съдържание (№ 42) авторът е дал сравнително пълно посочване, като е изредил общо заглавията на съответните текстове. Съзнавайки, че в този опис не са дадени сведения за всички ръкописи, съхранявани в Рилската обител, Васил Чолаков накрая добавя: „Освен изчислените в Рилския манастир се намират още два весма огромни и прекрасни ръкописи, които се наричат панигирици и съдържат весма богати материали за нашата история. За тях — добавя авторът — ще кажа, що годе, други път, ако ми позволи времето."[16] Изобщо трябва да се каже, че този общ опис на ръкописите в Рилския манастир далеч не дава пълна представа за цялото ръкописно богатство, запазено там, тъй като в него се изреждат само част от ръ-

---

[12] Вж. O. Schissel, Kataloge griechischer Handschriften, Graz, 1924. — Срв. също H. Gerstinger, Vorschläge zur Schaffung eines Gesamtkataloges der griechischen Handschriften und eines einheitlichen internationalen Handschriftenbeschreibungschemes. Studi bizantini e neoellenici, VII = Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini. Roma, 1953, pp. 87—92.

[13] В. Чолаков, Каталог на съхранените в Рилский-т манастир ръкописни книги. Български книжици, 1, 1859, стр. 688—692. За пълнота тук трябва да се посочи също и статията на К. Фотинов, Старо-славено-болгарски книги. Любословие, I. 9. 1844, стр. 138—140, в която са дадени сведения за 19 славянски ръкописа и документа от Ватиканската библиотека, както и за 18 старопечатни славянски книги на глаголица, кирилица и латиница. Авторът дава кратки сведения за отделните ръкописи (между другото за ватиканския препис на Манасиевия летопис) и за старопечатните книги. В статията липсва всякакво посочване въз основа на какви извори Фотинов е съставил своето описание. М. Дринов (Божков) е обнародвал едно „Писмо до българските читалища" (вж. Летоструй или домашен календар за проста година 1870. Втора година, стр. 126—131), в което отправя призив да се действува чрез народните читалища за описване на българските ръкописи в обществени и частни сбирки. В статията са дадени (стр. 130—131) „правила за описване на старите български ръкописи", като се препоръчва да се посочват следните данни: място на съхранение на ръкописа, съдържание, писмовна материя, запазеност, брой на листовете, приписки, украса, образци от текста със спазване на езиковите и правописните особености. Той настоява описанията на ръкописи да бъдат изпращани в цариградското списание Читалище, като добавя: „От тях ще бъде съставена втора сбирка за издаване, на която назначението... ще да е да служи за изучаване историята на българския език" (срв. М. Дринов, Съчинения, II, София, 1911, стр. 259—263). По въпроса за теоретичните напътствия относно описването на ръкописи трябва да се спомене също и писаното от Ст. Аргиров, Ръководство за уреждание народни, общински, ученически и частни библиотеки, Пловдив, 1898, стр. 65—78, гдето са дадени важни посочвания. На тези три библиографски податки ми обърна внимание д-р М. Стоянов от ДБВК, комуто изказвам сърдечна благодарност.

[14] Вж. Йорд. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир. София, 1917, стр. 120.

---

[15] Чолаков, цит. кн., стр. 689.

[16] Чолаков, цит. кн. стр. 692.

ръкописите. Освен това даже и тези ръкописи, за които става дума, съвсем не са описани както трябва, за да се разкрие пълно тяхното съдържание. Въпреки всички свои недостатъци обаче, описът на Васил Чолаков, съставен преди около едно столетие, представя първият опит от своя род и в това отношение заслужава възхвала.

Както е известно, един друг деятел, свързан тясно с живота на Рилския манастир — именно Неофит Рилски, — проявява значителни библиографски интереси, за което свидетелствува най-добре съставеният от него каталог на собствената му библиотека.[17] За голямо съжаление обаче Неофит Рилски дава съвършено кратки и общи сведения за ръкописната сбирка на Рилския манастир.[18] Като описва историята и съвременното състояние на Рилската обител, Неофит отделя нарочна глава за съхраняваните там „древности"[19] и там споменава само най-важните по негова преценка ръкописи, именно Крупнишкото евангелие,[20] Сучавското евангелие[21] и двата Панегирика[22]. За Крупнишкото евангелие той дава едно общо, но все пак твърде интересно описание: „едно ветхо евангелие велико ръкописно — не на мемврана писано, обаче на такива хартии, които са подобни на мемврана, с едри и краснописни букви, със стар език славянски, сиреч с онзи език, когато още не са били изправлявани нинешните печатни нови евангелия, които днес се употребяват в църковните четения. Това евангелие е обковано с много сребро и позлащено всичкото." Тук Неофит Рилски добавя приписката, която се намира върху евангелието, като заявява: „Когда же и от кого писца написано сие свещенное евангелие, не назначено." За да обясни титлата на дарителя на ръкописа, крупнишния митрополит Йоасаф, Неофит съобщава няколко вести за селото Крупник.[23] За т. нар. Сучавско евангелие също е дадено общо описание в няколко реда: „Друго едно старо евангелие, по всему подобно на первото, сиреч с такива букви и с таков език, написано, и то на подобна хартия, и обковано със сребро и позлатено красно, но токмо помалко от другото, и написано е в лято от создание мира ,зла' (7037) в Сучава. А кога е пренесено от тамо и посвещено на тоя манастир не извествува се; само това е назначено, защо е обковано в лято ,зрзд' (7164)."[24] За двата Панегирика Неофит съобщава, че съдържат „жития святих и ина поучителна словеса на господския и богородичния и святих праздники".[25] За да определи датата на първия панегирик, сиреч „големия панегирик" от 1479 г., писан от Владислав Граматик,[26] Неофит привежда приписката, поставена в текста на ръкописа.[27] Много по-обстойно е описанието за втория панегирик от 1483 г.[28] За да изтъкне неговата дата, Неофит е дал приписката в ръкописа, от която се вижда, че той е писан през времето на рилския игумен Теофан, в 1483 г. Към това Неофит прибавя доста обстойни сведения относно съдържанието на ръкописа, като изрежда най-важните текстове, които се съдържат в него: „В тия книги се содержават многи жития святих (най-паче же болгарских и сербских), неиздани до днес на свят, и други достопаметни предмети. . .“ От богатото съдържание на ръкописа са посочени само някои текстове, за всеки един от тях е споменато заглавието и ако е възможно, авторът. Когато споменава възхвалата на цар Константин и на царица Елена, съставена от патриарх Евтимий Търновски,[29] Неофит Рилски добавя малка извадка от текста на паметника, така щото неговите сведения за ръкописа придобиват за времето особено значение. След като дава една извънредно ласкава преценка за книжовното дело на патриарх Евтимий, Неофит Рилски изказва пожеланието да бъдат издадени намиращите се в споменатия рилски ръкопис Евтимиеви съчинения: „И ако би някой любородний филолог издал на свят предречините негови три послания[30] и похвалното слово за Константин и Елена, голяма би полза направил на нашата българска филология.“[31] За останалите ръкописи в Рилския манастир Неофит се задоволява да каже само няколко думи: «Намерват се и други многи ръкописи в тоя свещен манастир — пише той, — но понеже не съдържат любопитно нещо за нашата филология, и ние не ги изчисляваме по име. Това само можем да кажем, защо по-голямата и по-изрядната част от них пропаднала е в различните разорения и опустошения манастирски.“ Въпреки това обаче Неофит Рилски отделя една нарочна глава под наслов „За библиотеката манастирска“[32]. Както би трябвало да се предполага, авторът изтъква, че някога манастирът е притежавал много по-голям брой ръкописи. „Тоя свещен манастир — пише Неофит, — понеже съществува от много веки вековс,. . . а най-паче, когато не са съществували още печатните книги, имал е голямо количество от ръкописни книги и кожени (от мемврана) и по-нови на хартни стари, подобни на мемврaната, но по-много от них са пропаднали (загинали) от предизявлените уже бедствени случаи, които е претърпял този св. манастир в разни времена, а не от небрежение. . .“[33] Тук Неофит Рилски съобщава някои интересни вести относно ръкописното богатство на манастира. Според него през време на големия пожар в обителта на 13 януари 1833 г.[34] не били изгорели никакви ръкописи, тъй като тогава ръкописите са били запазени в каменната сграда, предназначена за библиотечен склад, или, както той пише, „понеже сии (книгите) бяха вече обезбезствовани в тоя пожар с преднаправената нова каменозидана (гевгирена) книгохранителница. . .“. С това Неофит Рилски отговари на едно обвинение, изказано от Василий Априлов.[35] За голямо съжаление Неофит Рилски се е ограничил да ни даде само някои твърде общи сведения както за ръкописната сбирка на манастира, така и за манастирската библиотека. А онова, което един наш книжовник от рило-манастирското братство би ни съобщил, би било твърде важно, защото по този начин ние бихме били в състояние да проследим съдбините на рилската ръкописна сбирка.

---

[17] Вж. изданието на Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на Българското възраждание. I. В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. Сборник на Българската академия на науките, XXI, 13, 1926, стр. 461—497: „Библиотеката на Неофит Рилски".

[18] Неофит Рылец, Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго, София, 1879, стр. 100 сл.

[19] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 93 сл.

[20] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 100—101.

[21] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 101.

[22] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 101—105.

[23] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 101.

[24] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 101.

[25] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 101.

[26] За този панегирик вж. описанието у Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, София, 1902, стр. 104—114.

---

[27] За него вж. обстойно у Спространов, пос. съч., стр. 84—94.

[28] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 101—102.

[29] Текстът е издаден у E. Kałužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901, pp. 103—146.

[30] Вж. изданието на Kałužniacki, Werke, p. 205 и сл.

[31] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 105.

[32] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 105—113.

[33] За този пожар вж. Иванов, цит. кн., стр. 58 сл.

[34] Неофит Рылец, цит. кн., стр. 105 сл.

Първият по-сериозен опит за опис на рилските ръкописи е дал покойният проф. Беню Цонев в една кратка своя статия, обнародвана през 1900 година.[36] Изглежда, че именитият наш учен е разполагал, общо взето, със сравнително малко време за проучването на ръкописите, та затова се задоволява да даде само най-общи сведения за тях. Според него, „като не броим няколкото съвсем нови ръкописни книги (учебници, ученически записки и пр.), като изключим и многото гръцки псалтикии — ръкописи в манастирската библиотека остават 119. . .“[37]. След като излага някои свои разсъждения относно номерацията на ръкописите, Б. Цонев заключава: „Като сеземе пред вид, че и между нумеруваните има доста нови ръкописи, излиза, че в библиотеката на Рилския манастир няма толкова много старини, както се мисли обикновено. Само като си помислим — продължава авторът, — че между 119 ръкописа няма повече от три пергаментени, може да си представим старината на тая сбирка, но в същото време и да съжаляваме, че не е се запазило и до сега онова богатство, което навярно ще да е притежавал тоя най-стар български манастир.“ Тук Цонев прави една систематизация на ръкописите по редакции: „Според езика, т. е. редакцията си, ръкописите се подразделят тъй: 27 са българска редакция (среднобългарски и новобългарски), 60 са сръбска редакция, 5 са българско-сръбска редакция, т. е. както пишат през XVI и XVII век по Западна България, и 27 са руска редакция.“ В допълнение на това Цонев дава някои обяснения относно разпространението на ръкописи от сръбска редакция в нашите земи преди XVII в. и прави преглед на ръкописите съобразно с тяхното съдържание. „По съдържание книгите са почти се черковни: евангелета, минеи, требници, патерици, канони и подобни. И Рилската библиотека, значи, както много други наши стари библиотеки, не ни е запазила някое светско съчинение или някоя хроника от стари времена, даже и кратки летописни бележки се не срещат между страниците на опушените фолианти — или ако се срещат, те са без обществено значение. При все това — заключава Б. Цонев — длъжност ни е да запазим и това, що ни е останало, та и да го направим достояние на науката.“

Заслужилият изследвач на нашите славянски ръкописи е дал общ опис на всички 119 ръкописа — с изключение на грамотата на Иван Шишман, издадена на 21 септември 1378 г. на Рилския манастир. При описа той е разпределил ръкописите съобразно с тяхното съдържание, като в някои случаи е групирал по няколко сродни ръкописа в една бележка. Цонев се е постарал да даде в своя опис сведения за съдържанието, езика, датата, палеографските особености, външните отлики на ръкописите и т. н. В някои случаи той е добавял намиращите се по ръкописите приписки, въз основа на които може да се направят изводи относно датата на ръкописите, писачите и т. н. Като образец на неговия начин на описване може да се посочи например казаното за ръкопис № 1 (по неговата систематика): „Най-хубаво украшение на цялата библиотека е голямо едно евангеле. . . от XVI в., великолепна подвързия, обковано твърде художествено от сички страни. Евангелето е изборно, голям формат фолио, с едро и красиво писмо среднобългарска редакция, с орнаменти от XVI век, по сяка вероятност писано във Влашко, но в София подвързано." След като предава приписката върху обковата на ръкописа — „на обкованите му кори и ръбове се чете и цялата му история", пише Цонев, — авторът заключава: „от тоя надпис виждаме, че в XVI век София била под влияние на сръбския църковен език". За голямо удивление Б. Цонев се спира съвършено малко на съдържанието на някои от най-важните ръкописи в Рилската обител, като например сборника от 1483 година (у него № 62), или Панегирика от 1479 година (у него № 63). За първия ръкопис той пише само това, че ръкописът представя „Панегирик от И. Златоуст, сръбска редакция, с житието на св. Петка от Гр. Цамблак, писан в Рилския манастир на 1483 (?)". За втория ръкопис е казано само най-общо: „Панегирик от И. Златоуст и др., писал Владислав Граматик в подкрилии Чрьнее Горы в пределе Жеглиговсцем — 1479", без да се дадат никакви други сведения за неговото извънредно богато съдържание. Накрая на статията е добавен един систематичен преглед на ръкописите съобразно с тяхното съдържание. „И тъй в библиотеката на Рилския манастир освен Шишмановия хрисовул, пише Цонев[38], има: 9 евангелета, 2 псалтира, 2 апостола, 9 минея, 7 октоиха, 2 триода, 14 требници, часослови и молитвеници, 15 канони и служби на разни светци, 50 разни поучения, жития, пролози и дамаскини, и 8 други книги с разно съдържание." Заедно с ръкописите Цонев е описал също и някои печатни книги (№ 8, 38, 42), които са му попаднали под ръка всред ръкописната сбирка. Ако и така общ и повърхностен, този опис на рилските ръкописи има известно значение в нашата научна книжнина. В него се съдържат два съществени елемента, които остават по-нататък в научната работа над рилските ръкописи. На първо място, като заслуга на Цонев трябва да се припише това, че той доста грижливо се е постарал да определи езика, по-точно редакцията на всеки отделен ръкопис. На второ място, описвачът, колкото и набързо да е проучвал ръкописите, е изказал мнение относно датата на повечето ръкописи от рилската ръкописна сбирка. Тази датировка на ръкописите вече представя за по-късните изследвачи една основа за по-нататъшна работа.

---

[35] Срв. В. Априлов, Събрани съчинения. Под редакцията на проф. М. Арнаудов, София, 1940, стр. 269: „В монастыре находилось много рукописных книг, кои однакож от небрежения (!) сгорели в бывшем в 1833 году пожаре. . .“.

[36] Б. Цонев, Ръкописната сбирка в Рилския манастир. Български преглед, VI. 10. 1900, стр. 89—96.

[37] Цонев, цит. кн., стр. 90.

През 1902 г. проф. Л. Милетич издаде една малка книга върху Рилския манастир,[39] гдето изложи някои общи вести за историята на обителта, заедно с кратки библиографски бележки, преиздаде текста на Рилската грамота на Иван Шишман от 1378 г. и текста на „най-старото житие" на основателя на манастира. Най-голям дял от неговата книга обаче е посветен на „славянските ръкописи в библиотеката на Рилския манастир."[40] Както описът на Цонев, така и този на Милетич са възникнали във връзка с една студентска екскурзия, предприета през юли 1899 г. През 1901 г. Милетич отново посещава манастира и престоява там три седмици, за да проучи ръкописите. „Единственият наш манастир, който може да се похвали с уредена и сравнително богата билиотека от печатни и ръкописни книги — пише Л. Милетич,[41] -- то е Рилският манастир. . . Щом липсва един опис на ръкописната сбирка от по-старо време, не може да се каже положително какво е било количеството и качеството на ръкописите в тая библиотека в старо време, ала няма съмнение, че много ръкописи ще да са пропаднали през време на няколкото пожара, които са станали в манастира в минали времена, а немалко ръкописи ще да са разнесени особено през първата половина на миналия век, когато интересът за славянски и специално за български ръкописи беше се усилил в съседните ни славянски страни." С няколко думи проф. Милетич определя своята задача като описвач на рилските ръкописи: „Аз се постарах главно — пише той[42] — да определя по възможност точно времето, когато е писан всеки недатуван ръкопис, а при туй указах винаги и правописната рецензия на ръкописа, неговия формат и числото на листовете, които съдържа." Що се отнася до самото съдържание на ръкописите, той признава, че не се впуска „в по-големи подробности", защото си поставил за цел да даде „кратък приръчен опис на ръкописите с най-необходимите за всекиго данни".[43] В неговия опис броят на ръкописите от Рилската сбирка възлиза вече на 138, като тук са включени също и няколко „съвсем нови ръкописа (записки), писани на новобългарски и на сръбски език". Интересното в описа на Милетич е и това, че той систематизира ръкописите по съдържание, като започва с небогослужебни съчинения. Заслужава да се спомене най-сетне и общата преценка за ръкописите, дадена от познатия наш славист. „По правопис (рецензия) най-малко има среднобългарски и новобългарски ръкописи, повече са от руска рецензия, а най-много от сръбска рецензия. Също така и по старост най-много преобладават нови ръкописи от XVII—XIX в., а твърде стари има съвсем малко, и то само един ръкопис. . . , съдържащ изборно (неделно) евангелие, писано на пергамент, ѐ от XIII в., сетне идат по няколко от XIV, XV и нещо повечко от XVI в."[44] Към това Милетич добавя две таблици за разпределението на ръкописите по рецензия и по дата.[45] Според самия автор сведенията, които той дава за ръкописите, съставят „кратък опис на всеки ръкопис отделно".

---

[38] Цонев, цит. кн., стр. 96.

[39] Л. Милетич, Спомен от Рилския манастир, София, 1902.

[40] Милетич, цит. кн., стр. 41—72.

Наистина, ако има днес да виним за нещо описвача на рилските ръкописи, това е, че неговият опис се отличава именно със своята краткост и общия характер на описанието, без да са дадени в него всички необходими подробности, които биха могли да интересуват изследвача. Иначе описът на Милетич е съставен по една добра метода, като в него се посочват всички най-важни общи данни за всеки ръкопис поотделно. Неговият опис представя една важна и значителна стъпка напред в проучването на рилската ръкописна сбирка. Със старославянски букви са дадени повечето от насловите и важните приписки, които съдържат данни относно датировката и произхода на ръкописите. Авторът отбелязва също при някои ръкописи съществуващите в тях украси. Именно голямата краткост на описанието не е позволила на Милетич да се спре подробно върху съдържанието на някои от най-ценните наши ръкописи и да разкрие пълното им значение. Така, докато с няколко думи и твърде общо авторът определя съдържанието на ръкописите от 1479 и 1483 г., един ръкопис от XIX в. (у него № 19) е привлякъл вниманието му и той дава много по-обстойни данни за неговото съдържание. Въпреки всичко това обаче описът на Л. Милетич постави истинската научна основа за доброто и критично проучване на ръкописите от Рилската ръкописна сбирка.

---

[41] Милетич, цит. кн., стр. 41.
[42] Милетич, цит. кн., стр. 42.
[43] Милетич, цит. кн., стр. 43.
[44] Милетич, цит. кн., стр. 44.
[45] Милетич, цит. кн., стр. 44—46.

Както изглежда, преходът от XIX към XX в. бележи един особено засилен интерес към рилските ръкописи. Наистина към края на XIX в. самото риломанастирско братство се заинтересувало по-живо от своите ръкописи: тогавашният игумен на обителта, архимандрит Йоаникий[46], поискал от Св. Синод да му бъде изпратено „едно лице, което да проучи и нареди запазените в манастирската библиотека ръкописи". С тази задача бил натоварен охридчанинът Евтим Спространов, познат с няколко свои историко-литературни проучвания.[47] И така Е. Спространов се озовал през юли 1900 г. в Рилския манастир и според собственото му признание прекарал там „до края на месец август", за да проучва рилските ръкописи. Цялата работа по проучването и описването на ръкописите е била извършена „в течение на един месец", в „усилен и непрекъснат труд". Който познава съдържанието на Рилската ръкописна сбирка много лесно ще разбере, че едномесечното занимание с ръкописите далеч не е достатъчно за тяхното пълно проучване и описване. Самото това обстоятелство е наложило известни ограничения в описа на Спространов и е станало причина за някои от неговите слабости. Новият описвач на ръкописите се постарал да подреди цялата ръкописна сбирка, като поставил своя номерация, която отчасти се използува и досега. Ръкописите са подредени, както изрично изтъква Спространов, по съдържание. Най-сетне трябва да се спомене тук и признанието на автора, че за недатуваните ръкописи, сиреч за онези ръкописи, в които няма изрични преки посочвания относно тяхната дата и е необходимо датирането да стане въз основа на палеографски и други податки, той е използувал датировката на Л. Милетич. Описът на Спространов е бил приготвен за печат още към есента на 1900 г., обаче бил отпечатан едва през 1902 г. — „не по наша вина", както пише сам авторът[48].

Е. Спространов прочее прави опит за пълен и окончателен опис на ръкописите от Рилската ръкописна сбирка. Това е едно твърде голямо предимство на неговия труд, но нека добавя веднага — и едно обстоятелство, което налага много по-тежки изисквания спрямо него в сравнение с другите автори, които се явяват повече или по-малко случайни описвачи на въпросните ръкописи. С оглед на това неговият опис заслужава да бъде проучен малко по-внимателно. Преди всичко каква е системата, която той прилага за подреждане на ръкописите и съобразно с която поставя сигнатурите на отделните ръкописи? Той никъде не дава определени пояснения към своята система за подреждане, с изключение на едно чисто техническо посочване относно нареждането на ръкописите по лавици.[49] Разглеждайки неговия опис, не е трудно да установим по какъв начин съобразно със съдържанието той подрежда ръкописите. Така той поставя на първо място: псалтири, после „Тълкувание на пророк Иона", след което идат ръкописи на четвероевангелия, евангелия (изборни), апостол, типици, както и други църковни книги: „полуустав църковен", „законник или кормчия", „законник", служебници, ръкописи със служби на светци и жития и т. н. След няколко требника, отделени са като обособена група ръкописи с минейно съдържание (общи и служебни минеи), пролози, сборници с жития, патерици и „отечници". В друга група авторът поставя патристическите произведения (напр., т. нар. Андрианти на Йоан Златоуст, Шестоднева на Василий Велики, Паренезиса на Ефрем Сирски, т. нар. Маргарит на Йоан Златоуст, Лествицата на Йоан Лествичник и т. н.) било като отделни произведения, било като сборници от разновидно съдържание. Изобщо Спространов е оставил почти на последно място сборниците, тъй като е сметнал, че по своето съдържание те не могат лесно да се класират в някаква друга група. Накрая са изброени няколко ръкописа с разнообразно съдържание, които произхождат от ново време (главно XIX в.). Против това подреждане биха могли да се направят известни възражения, например за това, че в него липсва пълна последователност и системност. Авторът не е спазил точния ред, избран от самия него, сиреч да подреди ръкописите по съдържание, като започне от книгите на Писанието (Стария и Новия завет), после да мине към богослужебните и извънбогослужебните книги, за да стигне до отделните патристически автори, византийските автори и до сборниците със смесено съдържание. Вината за това незадоволително подреждане и за неспазване на хронологическия ред на авторите частно след основните групи на книгите от Писанието и на богослужебните книги трябва да се припише не толкова на съставителя на описа, колкото на самото съдържание на ръкописите. Значителна част от тях имат твърде разнообразно и смесено съдържание, та затова действително мъчно се поддават на правилно подреждане.

---

[46] Управлявал манастира от 1899 до 1904 г. Срв. Иванов, цит. кн., стр. 92.

[47] Вж. напр.: Е. Спространов, Материали по историята на Рилския манастир, СбНУК. XVIII, 1901, стр. 171—206.

[48] Спространов, Опис на ръкописите, стр. 5, бел. 1.

В своето описание Спространов дава основните елементи относно отделните ръкописи: наслов, определение на редакцията на ръкописа, броя и размерите на листовете, от които се състои ръкописът, размерите (в сантиметри) на писаната площ от всеки отделен лист, вида на писмото, размери на буквите, брой на редовете на страница. Отделно се дават сведения, общи или по-подробни, за съдържанието на ръкописа, описание за външните отлики на ръкописите. Необходимо е да се признае, че Спространов е дал в своето описание на отделните ръкописи твърде голям брой ценни подробности. Той ни осведомява за палеографските особености на писмото, говори за мастилото, с което е написан, за това, дали е писан от една или повече ръце, за украсата, някъде посочва съществуващите водни знаци, дава вести за общото състояние на ръкописа, описва подвързията и т. н. Особено внимание е отдадено на приписките. Описвачът обикновено предава почти всички приписки, които се намират в даден ръкопис. Покрай тези положителни качества на Спространовия опис трябва да изтъкнем и неговите слабости. Така твърде често при външното описание на ръкописите авторът сякаш забравя или поставя на заден план най-важния елемент в един ръкопис: неговото съдържание. В това отношение в описа на Е. Спространов липсва единство. За едни ръкописи са дадени съвършено общи сведения относно съдържанието, докато за други авторът се спира по-подробно и ни дава сравнително по-обилни сведения. От някои познати по своето съдържание ръкописи авторът се е ограничил да даде извадки от текста (Textproben) с цел да спомогне за по-точно опознаване на езика, редакцията и т. н. Сравнително рядко са дадени началата (т. нар. incipit) на някои текстове, а никога не са посочени завършеците (т. нар. desinit) дори на мъчни за отъждествяване текстове. Най-големият недостатък обаче се крие в това, че самите стари текстове са предадени напълно примитивно. Описвачът предава чисто и просто текстовете така, както ги намира в ръкописите, без да ги нормализира или поне да отдели отделните думи една от друга, без да свали надредните букви и т. н. Разбира се, при това незадоволително предаване на старите текстове читателят трябва сам да търси техния смисъл и връзката между разните буквени знаци. При датирането на ръкописите Спространов най-често следва датировката, предложена от Л. Милетич, като само в редки случаи се отклонява от нея.[50] В сравнение с Милетич Спространов е описал нещо повече — например един ръкопис — иначе изброява същите ръкописи.[51] В описа е вмъкнато главно с оглед на съдържащата се в него приписка едно старопечатно издание,[52] чието място, строго погледнато, е другаде. На края на своя опис Спространов е добавил няколко показалеца: „преглед на ръкописите по съдържание", „преглед на ръкописите по езици", „преглед на ръкописите по време" (датирани и недатирани ръкописи), имената на съчинителите и преписвачите, лични имена, местни имена и друга кратка добавка с лични имена. Когато говори за текстовете в отделните ръкописи, описвачът почти никъде не дава сведения дали даден текст е издаден или неиздаден и ако е издаден, от кого и где. Само на едно място[53] Спространов посочва неотдавнашно издание на един агиографски текст, зает от рилските ръкописи. Описаните от Спространов ръкописни единици възлизат общо на 144, следователно това е най-пълният опис на рилските ръкописи. При това трябва да се отбележи, че както другите описвачи, така също и Спространов — както сам изрично споменава[54] — не се е занимал с ръкописите на гръцки език, главно псалтикии, които по негови сведения възлизат на 54. Изобщо каквито и недостатъци да се сочат в описа на Рилската ръкописна сбирка, съставен от покойния Е. Спространов, този опис запазва своето значение и досега, повече от половин век след неговото обнародване. В съчиненията на отделни изследвачи[55] могат да се намерят описи на някои рилски ръкописи, обаче никой след Спространовия опис не се зае да даде пълно и изчерпателно описание на тези ръкописи. А това показва, че описът на Спространов въпреки своите непълноти може да бъде използван все още за проучването на една от най-богатите наши ръкописни сбирки.

---

[49] Спространов, цит. кн., стр. 7, бел. 1.

---

[50] Вж. напр.: Спространов, цит. кн., стр. 11, бел. 1, 21, бел. 1, 32.
[51] Спространов, цит. кн., стр. 44—45. описва пропуснат от Милетич ръкопис.
[52] Вж. Спространов, цит. кн., стр. 13—14.
[53] Спространов, цит. кн., стр. 25.
[54] Спространов, цит. кн., стр. 4.
[55] Вж. у Иванов, цит. кн., стр. 121—128.

На Е. Спространов дължим още един опис на славянски ръкописи в българските книгохранилища: това е неговият опис на ръкописите от библиотеката на Св. Синод.[56] Синодалната сбирка се е създала, както ни осведомява Спространов, като резултат от едно решение на Синода да се съберат и запазят „от по-нататъшно унищожение находящите се още тук-там при църквите и манастирите стари ръкописни богослужебни и други книги", оповестено в началото на 1896 г.[57] Така в изпълнение на едно нарочно окръжно послание в течение само на три или четири години се оформила сбирка от 128 ръкописа, към които се прибавяли „постоянно. . . нови". В своя опис Е. Спространов е описал 137 единици, към които е добавил описание на 20 откъса. Описани са заедно с ръкописите също и 24 печатни книги, от които две гръцки. Авторът обяснява, че описал ведно с ръкописите и споменатите печатни книги, „защото последните по език и старина не падат по-долу от много такива ръкописи"[58]. Спространов изтъква, че в своя опис „не се е старал да определи точно кой паметник от кой век е", сиреч да го датира, а по-скоро „да опише тъй всеки ръкопис, щото специалистът от външните белези да оцени значението и важността на паметника". Наистина неговото описание съдържа, на първо място, чисто външните белези на отделните ръкописи, а именно: писмовна материя, редакция на паметника, броя на листата и техните размери, размери на писания текст, характеристика на писмото, височина на буквите и брой на редовете на страница. Като дава образец от текста, Спространов добавя някои сведения относно състоянието на паметника, съобщава намиращите се по ръкописа приписки и накрая посочва где е намерен паметникът. Старите текстове, които той привежда, са дадени обаче за съжаление твърде незадоволително. Описвачът много често не разделя отделните думи и ги предава тъй, както ги е прочел в ръкописа, а това затруднява четенето и тълкуването. В интерпункцията той също следва своите първообрази, без нито най-малко да я оправя и осмисля. Описанието на отделните ръкописи, па дори и на отделните текстове, е доста неравномерно: за едни са дадени повече сведения, а за други по-малко, в описанието на едни са споменати насловите и началните думи, а при други липсват напълно.

През 1922 г. бе основан Църковен историко-археологически музей при Св. Синод в София, в който постъпила събраните по-рано и описани от Е. Спространов славянски ръкописи. Както трябва да се очаква, тази ръкописна сбирка започна твърде бързо да нараства. Така само за около шест години броят на ръкописите се е умножил три пъти в сравнение с първоначалната ръкописна сбирка. Вместо да се залови с описването на тези нови ръкописи, директорът на музея, протоиерей Ив. Гошев, се ограничи да обнародва в пет свезки най-важните приписки и други по-дребни текстове.[59] Благодарение на неговите приноси ние днес можем да си съставим доста ясна представа за една част от ръкописите в Църковния историко-археологически музей, въпреки че описвачът твърде често се занимава не само с ръкописи, но и с печатни издания, както и с някои текстове на чужди езици. Общо авторът дава сведения за 139 ръкописа и старопечатни издания, които трябва да се добавят към описаните от Е. Спространов. За съжаление същински опис на всички тези ръкописи и досега не е обнародван, а това спъва изучаването и изобщо използуването на ръкописната сбирка на Църковния историко-археологически музей[60]. Едва ли е необходимо да се настоява да бъде изработен пълен и критичен опис на цялата ръкописна сбирка в споменатия музей, като в този опис се дадат сведения и за описаните вече от Спространов ръкописи.

---

[56] Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на българската църква в София, София, 1900.

[57] Спространов, цит. кн., стр. 3.

[58] Спространов, цит. кн., стр. 4.

[59] Ив. Гошев, Стари записки и надписи. I. Исторически, литургически и библиографически записки и текстове. Годишник на Соф. Унив., Богосл. фак., IV, 1927, стр. 337—378. — II свезка: п. т., VI, 1929. — III свезка: п. т., XII. 6. 1934—1935. — IV свезка: п. т., XIII.

Ръкописни сбирки съществуват и в други наши църковни средища, например в Зографския манастир на Атон,[61] в Троянския манастир[62] и др. Не може да се каже, че ние сме задоволително осведомени за цялото съдържание на тези ръкописни сбирки. Тяхното описване остава една задача на бъдещето.

Най-заслужилият изследвач на славянските ръкописи, покойният Беню Цонев (починал 1926 г.), ни остави най-ценните описи на няколко сбирки със славянски ръкописи у нас и в чужбина. Не би било пресилено да се заяви, че в същност тези описи съставят неговото истинско жизнено дело — може би повече, отколкото познатата „История на българский език"[63], — дело, подготвяно почти отначало на неговия научен път. Заслужава да се припомни, че още в 1907 г. Б. Цонев обнародва една кратка обща статия върху ръкописните сбирки у нас.[64] Въпреки своята краткост тази статия съдържа някои интересни общи разсъждения, както и опит за систематизация на нашите ръкописни сбирки. Като подразделя ръкописните сбирки на четири дяла (държавни, църковно-манастирски, дружествени и частни сбирки), авторът дава общи сведения за отделните сбирки. Тази негова систематизация обаче няма почти никакво значение днес, тъй като понастоящем ръкописите са събрани само в няколко по-големи ръкописни сбирки, а случайните сбирки почти вече не съществуват. Тъй като Цонев си поставил за цел да даде напътствия за събиране на ръкописите главно от частни лица, той добавя на края на статията си

---

4. 1935—1936. — V свезка: п. т., XIV. 1936—1937. Към това вж. още приноса на същия автор: Църковни старини из Врачанската епархия, Год. на Соф. Унив., Богосл. фак., XI, 9, 1933—1934.

[60] Със съжаление трябва да се изтъкне, че музеят в продължение на години се намира в такова състояние, че неговата ръкописна сбирка е неизползуваема.

[61] За тази сбирка вж. А. П. Стоилов, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир. Приложение на Църковен вестник, кн. VII, VIII и IX, 1903, стр. 117—160. За същата ръкописна сбирка вж. Г. А. Ильинский, Рукописи Зографскаго монастыря на Афоне. Отд. отп. от Известия Русскаго археологическаго института в Константинополе, XIII, София, 1908.

[62] Не ми беше възможно въпреки цялото ми желание да получа точни сведения за състоянието и броя на ръкописите в тази сбирка.

[63] Вж. Б. Цонев, История на българский език. А. Обща част. I, София, 1919; второ издание, София, 1940, гдето са дадени богати сведения за ръкописи от нашите земи и другаде.

[64] Б. Цонев, Ръкописни сбирки в България. Българска сбирка, XIV. 10, 1907, стр. 645—649. Срв. същия, Добрейшово четвероевангеле. Среднобългарски паметник от XIII век. Софийска народна библиотека, № 307 и Белградска нар. библиотека, № 214, София, 1906, стр. 2 сл.

сведения относно оценката на отделните ръкописи с оглед на тяхната научна стойност.

Последните две десетилетия от научната дейност на покойния наш славист бяха посветени главно на изучаването и описването на намиращите се у нас и в някои чужди страни ръкописни сбирки. Така във връзка с 30-годишнината от учредяването на Народната библиотека в София (1909 г.) Б. Цонев подготви за печат опис на съхраняваните в нея славянски ръкописи.[65] Както сам изтъква[66], това е нашата „най-голяма и най-важна“ ръкописна сбирка, събрана постепенно с развоя на самата наша Народна библиотека.[67] Ръкописите от тази сбирка твърде отдавна са привлекли вниманието на учените и са били проучвани от цяла редица слависти.[68] Белградският професор С. Вулович подготви един кратък опис на славянските ръкописи от Софийската народна библиотека, който бе обнародван посмъртно.[69] За съжаление този опис, както изтъква Цонев,[70] е непълен и съдържа неточности частно във връзка с датирането на ръкописите. Така Цоневият опит трябваше да разкрие истинското ръкописно богатство, съхранявано в тогавашната наша Народна библиотека в София. Цонев е описал общо 451 ръкописа или откъси от ръкописи. Би заслужавало да се хвърли бегъл поглед върху разпределението по време и редакция, както е представено от самия описвач.[71] От всички описани ръкописи най-малобройни са датираните ръкописи от XIV в. (два) и от XV в. (четири). Тринадесет ръкописа произхождат от XVI в., 16 са от XVII в., 19 от XVIII в. и 33 от XIX в. Недатираните ръкописи са сравнително по-многочислени. Достатъчно е да припомним, че от XII—XIII в. произхожда един такъв ръкопис, от XIII в. 16 ръкописа, три от XIII—XIV в., най-сетне — да споменем само най-старите — 3 от XIV в. и 6 от XIV—XV в. В една обобщителна таблица Цонев е разпределил ръкописите по писмовна материя (пергамент и хартия) и по редакция (сръбска, българска, руска или църковнославянска и смесена). При описването на отделните ръкописи авторът започва от книгите на Писанието (Стария и Новия Завет), за да мине по нататък към другите книги с църковно и общорелигиозно съдържание (минеи, пролози, осмогласници, триоди, служебници, требници, други молитвени книги, служби и жития, сборници и т. н.). Отделно са посочени ръкописите със съчинения на църковни отци (Ефрем Сирски, Кирил Ерусалимски, Йоан Златоуст и др.), после сборници, дамаскини и т. н. За всеки отделен ръкопис Цонев е дал всички данни, които биха били необходими относно неговото палеографско проучване и уточняване. В това отношение той следва вече възприетите изисквания, приложени и преди него от други описвачи у нас. Цонев обаче въвежда и някои нови елементи, които са твърде ценни. Преди всичко описанието на външните белези на ръкописите е много по-пълно, като в него се вмъкват елементи, пренебрегвани от другите описвачи. Така Цонев се старае да подреди всеки отделен ръкопис, преди да го опише. Той също дава сведения за подреждането на отделните тетрадки или коли в ръкописа. За датирането на ръкописи, писани на хартия, се използуват редовно наличните водни знаци като опорна точка на датирането. Твърде често се дават сведения за мастилата, с които са писани ръкописите, и тези особености се използуват добре за разграничаване на отделните „ръце" и за датирането. Когато в някой ръкопис се съдържат образи, Цонев ги описва сравнително подробно. При някои ръкописи той сочи дори съществуващите поправки към текста на паметника. Авторът дава освен това повече сведения относно местопроизхода на всеки ръкопис, като чрез това ни разкрива извънредно интересни подробности относно съдбата му. Бидейки отличен познавач на историята на българския език, Цонев особено грижливо се занимава с езика и правописа на паметниците, като дава често пъти твърде обширна характеристика. Старите текстове, които са приведени за характеристика на езика на паметниците, са дадени добре и изправно, като авторът винаги отбелязва съществуващите ударения, придихания и други особености. Във връзка с проучването на палеографските отлики на ръкописите ние трябва да бъдем извънредно признателни на Б. Цонев за това, че към своя опис е прибавил — за първи път от всички български описвачи на ръкописи — снимки (на брой 18) от най-характерните ръкописи. В предговора си той изказва съжаление, че „по икономични съображения" броят на снимките е твърде ограничен и изработката им не напълно задоволителна. Въпреки това обаче благодарение на Цонев ние имаме един малък палеографски албум от български ръкописи.[72] Към предимствата на Цоневия опис трябва да се добави още и това, че той обръща внимание не само на приписките на български или друг славянски език, но също и на приписки на чужди езици и се старае да ги предаде колкото може по-точно. Освен това той разчита тайнописните текстове, които се намират по ръкописите. Към някои от паметниците са дадени полезни библиографски посочвания на изследвания във връзка с тях. Някои от паметниците са описани твърде обстойно, едва ли не повече, отколкото би се очаквало в един общ опис, но това може да бъде сметнато само като положителна страна в описа на Цонев.[73] В цялото свое описание обаче покойният наш славист е оставил да надделеят преди всичко неговите езиковедски интереси, като сравнително по-малко се е постарал да разкрие съдържанието на паметниците. Наистина в неговия опис намираме сравнително много по-пълни и по-точни сведения за съдържанието на отделните ръкописи, обаче не може да се каже, че с това е сторено всичко, което би било потребно. В това отношение можеше да се очаква много повече от описвача.

---

[65] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София, 1910.

[66] Цонев, цит. кн., стр. V.

[67] По въпроса срв. още Б. Цонев, Ръкописният имот на Софийската народна библиотека. Архив на Министерството на народното просвещение, II, 1908, стр. 365—373.

[68] Вж. някои общи посочвания у Цонев, Опис, стр. VII.

[69] С. Вулович, Опис словенских рукописа Софийске библиотеке. Споменик, XXXVII, 1900, стр. 1—48.

[70] Цонев, Опис, стр. VII сл.

[71] Цонев, цит. кн., стр. XVII—XXII.

На края на своя опис Цонев добавя сведения и върху „славянски старопечатни книги", съхранявани в библиотеката, като под този наслов обединява „същински старопечатни славянски книги", „печатани славянски книги от по-ново време" и „румънски книги, печатани с кирилица".[74] В една друга добавка той описва „неславянски ръкописи и старопечатни книги"[75].

---

[72] Срв. към това вече съществуващия албум на П. А. Лавров, Альбом снимков с юго-славянских рукописей болгарскаго и сербскаго письма, Петроград, 1916. Энциклопедия славянской филологии, приложение к выпуску 4, I.

[73] Вж. особено Цонев, цит. кн., стр. 15—18, за т. нар. Добрейшово четвероевангелие; стр. 187—198, за Палаузовия препис на Бориловия синодик; стр. 438—442, за Дриновия препис на Синодика, и т. н.

В течение на годините ръкописното богатство на най-голямата българска библиотека непрекъснато се увеличаваше. Това естествено наложи на проф. Б. Цонев да продължи своята работа около описването на софийските ръкописи. Така през 1923 г. той обнародва втората част от своя опис на ръкописите от Софийската народна библиотека.[76] Както сам Цонев съобщава, през периода от 1910 до 1923 г. в библиотеката постъпили нови 378 ръкописни единици, между които 64 от Народния археологически музей, гдето били съхранявани до това време, и известен брой ръкописи, събрани след нарочни издирвания. В новия си опис Цонев описва прочее 362 ръкописа, под обща номерация с описаните в първия дял. Така, докато в първия дял са описани ръкописи №№ 1—451 (без печатните произведения, отбелязани там под №№ 452—605), във втория дял са описани ръкописи №№ 452—829. В своя предговор покойният Цонев изтъква някои от ръководните начала, спазвани от него при описа. „Описът на ръкописите съм извършвал. . . , пише той, като съм обръщал внимание не само върху съдържанието, но и върху техните езикови и правописни особености и гледал съм да изтъкна изобщо сичко, що е важно в тях, та мога да кажа, че за много описани от мене ръкописи специално издаване става излишно—поне за дълго време; а пък ония, които заслужават особена проука и след моя опис, съм ги посочвал на особено." В новата си книги той е дал сравнително по-обилен албум от фотоснимки—именно 52. Според собствените му думи тези снимки са „нужни не само за да се види нагледно описваният ръкопис, но и още повече, за да могат по тях да се издирят частите на ония ръкописи, които са запазени откъслечно, каквито са повече от нашите ръкописи". Към това авторът сочи и една главна задача за бъдните изследвачи: „чрез сравнение на писмо и правопис да се установят автори, школи и книжовни средища от минало време, за които сега поради липса на сигурни данни само нагаждаме". Лично за себе си Цонев признава, че е проучвал ръкописите с оглед на това да установи „тяхната стойност като извори за история на българския език". Като дава общо определение за ръкописите, авторът съобщава, че е намерил 46 пергаментни ръкописа или откъса. Повечето от ръкописите принадлежат на периода на турското владичество (XV—XIX в.), докато от XII—XIII в. има само двадесетина ръкописа, от XIII—XIV в.—34 ръкописа, а от XIV—XV в.—65 ръкописа. Съобразно с редакцията авторът разпределя ръкописите по следния начин: 151 от българска редакция, 149 от сръбска, 46 от руска и 16 от смесена редакция. По своето съдържание описаните ръкописи трябва да се отнесат повече към църковната и общо религиозната книжнина. Цонев е отделил само малък броя от тях (№№ 765—829) в отдел „разни", добавяйки, че това са „повече нечерковни" текстове. В новия опис Цонев е следвал почти неотклонно приетата вече техника за описване, с нейните предимства и недостатъци.

На Б. Цонев дължим също и описа на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека, обнародван през 1920 година.[77] В течение на 40-годишното съществуване на библиотеката се набрала една сбирка от 252 ръкописа и старопечатни книги. „Общият характер на пловдивските славянски ръкописи е същи, както и на другите сбирки от старата наша книжнина — пише Цонев.[78] И туха преодоляват книги с духовно съдържание, книги предназначени или направо за черковна употреба, или пък за набожно четиво. Но каквито и да са по съдържание, пловдивските ръкописи, както и сички други като тях, са нам мили книжовни старини, защото в тях се огледва духът на минали наши поколения, на които са служили за духовна храна. А за историята на родния ни език някои от тези оваляни и опушени томища са твърде ценни, та би трябвало да бъдат издадени цели. Но понеже зная — добавя Цонев, — че това няма да стане тъй скоро, аз заедно с описа на съдържанието им гледах да изчерпя донякъде по-важния техен граматичен и лексикален материал, та с това се пак да направя тия наши старини по-достъпни за учения свят у нас и в чужбина.“ Своя опис Цонев определя като „принос към нашата палеография“. Тъй като в описа не са дадени библиографски посочвания, Цонев заявява,[79] че готви да обнародва един „библиографски труд“, под наслов „Извори и помагала за история на българский език“, гдето щели да „бъдат подредени и надлежно описани сички наши паметници, които имат каква-годе важност за миналото на езика ни“. За жалост такъв труд той не успя да обнародва.

---

[74] Цонев, цит. кн., стр. 473—510.

[75] Цонев, цит. кн., стр. 511—523.

[76] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, II, София, 1923.

Описът на пловдивските книжовни старини съдържа сведения за 138 ръкописа и 50 старопечатни книги. По дати ръкописите се отнасят повече към по-ново време. Така от XII в. произхождат два ръкописа, от XIII в. — 6, от XIV в. — 17, от XV в. — 26. Останалите ръкописи (датирани или недатирани) произхождат от по-ново време. Според разпределението на Цонев тук има 47 ръкописа от българска редакция, 79 от сръбска, 7 от руска и 5 от смесена редакция. Към описа Цонев е прибавил сравнително доста голям брой „фототипни снимки“, именно 40, предназначени по собствените му думи да „послужат и за сравнение с подобни ръкописи у нас и в чужбина, та по тоя начин да се получат библиографски доквати за старите наши книжовници и книжовни средища“. В описа са дадени на места доста големи откъси от някои текстове, които авторът е сметнал за по-важни и интересни.[80] Във втората част на описа[81] са описани (под №№ 139—189) старопечатни книги, които се намирали по това време в Пловдивската народна библиотека.

През 1916 г. Беню Цонев обнародва своя опис на славянските ръкописи, съхранявани в Българската академия на науките.[82] По това време ръкописната сбирка на академията наброяваше едва 16 ръкописа. Два от тези ръкописа бяха пергаментни, а останалите бяха писани на хартия. Пергаментните ръкописи са от XIV в., а другите от XV—XIX в. По своето съдържание ръкописите представят три преписа на Писанието, три богослужебни книги, 9 сборника с религиозно-нравствено съдържание и един ръкопис с църковнославянска граматика. Осем ръкописа са от българска редакция, пет от сръбска и два от смесена редакция. Всред малобройната ръкописна сбирка на академията по това време вече се намираха няколко твърде ценни паметника: напр. т. нар. Песнивец от времето на Иван Александър (1331—1371), описан сравнително подробно от Цонев,[63] после един сборник от XIV—XV в., българска редакция, описан още по-подробно,[64] т. нар. Велешки сборник от XIV—XV в. и т. н. Към описа са прибавени 15 снимки от ръкописите. Изобщо този опис на Цонев дава толкова обстойни сведения за някои от ръкописите или пък съдържа обширни извадки от паметниците, щото в известен смисъл замества самото пълно издание на текстовете.

---

[77] Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив, София, 1920.

[78] Цонев, цит. кн., стр. VI.

[79] Цонев, цит. кн., стр. VIII.

[80] Вж. напр. Цонев, цит. кн., стр. 69—107, 111—121, 240—244.

[81] Цонев, цит. кн., стр. 245—272.

[82] Б. Цонев, Славянски ръкописи в Българската академия. Сборник на Българската академия на науките, VI, 3, 1916, стр. 1—85.

Заслужилият изследвач на славянските ръкописи обаче не ограничи работата си само върху старите книжовни богатства, които се намират в нашите книгохранилища. На Б. Цонев трябва да благодарим, че ни остави описи и на някои чужди сбирки със славянски ръкописи. Тук трябва да се упомене неговият опис на кирилските ръкописи от Югославянската академия и университета в Загреб,[65] обнародван още през 1913 г. Описани са всичко 146 ръкописа и старопечатни книги. По своето съдържание загребските кирилски ръкописи принадлежат с някои изключения към духовната книжнина. По-голямата част от тях произхождат от XV—XVI в., а само няколко от по-ранно време. Описът на Цонев е бил направен в твърде кратко време — всичко около една седмица, — което обяснява и неговата непълнота: някои ръкописи са само споменати, въпреки че би се очаквало авторът на описа да се спре подробно на тях, така щото на места описът се превръща в най-общ списък на ръкописите. Този недостатък се отстранява поне до известна степен от сравнително по-обилните библиографски посочвания, които Цонев дава във връзка с отделните ръкописи. Само три години след смъртта на Б. Цонев бе обнародван посмъртно описът му на славянските ръкописи от Виена.[66] Според изрично посочване авторът на описа е посветил на изучаването на тези ръкописи приблизително около две седмици през юни 1925 г. Описът не е напълно обработен. Описани са 14 ръкописа, като, както изглежда, някои от бележките на автора са били загубени. От някои ръкописи са дадени твърде обстойни извадки. През 1937 г. като посмъртно издание бе обнародван Цоневият опис на славянските ръкописи в Берлинската държавна библиотека.[67] Описани са 59 кирилски ръкописа, за съжаление не твърде прегледно, особено що се отнася до самото подреждане. Очевидно е прочее, че описът също носи следи на недовършен труд: неговият съставител несъмнено е щял да го доработи, ако животът му не бе угаснал твърде рано. Въпреки недостатъците си този опис на Б. Цонев може да бъде използуван с полза от страна на изследвачите.

---

[63] Цонев, цит. кн., стр. 4—13.

[64] Цонев, цит. кн., стр. 17—56.

[65] Б. Цонев, Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб. Сборник на Българската академия на науките, I. 3. 1913, стр. 1—54 стр.

[66] Б. Цонев, Славянски ръкописи във Виена. Годишник на Соф. Унив., Истор.-филол. фак., XXV, 9, 1929, стр. 1—28 стр.

[67] Б. Цонев. Славянски ръкописи в Берлинската държавна библиотека. Сборник на Българската академия на науките, XXXI, 1937, стр. 1—79 стр.

Изключвайки някои по-дребни описи на славянски ръкописи, обнародвани от наши учени, трябва да се признае, че най-голяма заслуга в това поле има именно Б. Цонев. Неговите описи същевременно носят най-ярко положителните и отрицателните черти изобщо на досегашните наши описи. В нашите книгохранилища непрекъснато се набират все нови и нови ръкописи и несъмнено предстои да бъдат описани.[**] Необходимо би било прочее да се използуват при това съществуващите наши описи, като се утвърдят техните положителни страни и се избягнат недостатъците им. Преди всичко, като един особен белег на нашите описи би следвало да се изтъкне това, че те най-често са правени главно и понякога изключително с оглед на тясно езиковедски интереси. Понякога нашите описвачи дават чисто и просто общи списъци на ръкописите и това, разбира се, съвсем не е задоволително. Но затова пък, когато някой от тях, като например покойния Б. Цонев, се заеме да описва

[**] Ще се ограница да посоча тук само някои от тези описи, в които се дават сведения било за сбирки от славянски ръкописи, било даже за отделни ръкописи. Така вж. например: П. Р. Славейков, Два български ръкописи. Български книжици, I, 1859, стр. 259—269, 409, 481—482 с публикация на текстове. — Ц. Гинчев, Нашите ръкописни стари книги. Труд, I, 1887, стр. 827—828, с призив за събиране на ръкописи. — Хр. Кисяков, Славяно-български ръкописи, спазени в гр. Краков. Труд, I, 1887, стр. 828—829. — Н. Начов, Лист от хроника, намерен в с. Голямо Еслово. Български преглед, V, 1898, кн. 2, стр. 149—151, върху текст от XVIII—XIX в. с интересно съдържание. — В. Попович, Паметници. Старобългарски ръкописи на пергамин. Периодическо списание (Браила), I, 1873, кн. 7—8, стр. 42—44, за три ръкописа с църковно съдържание. — В. Д. Стоянов, Български стар ръкописен паметник от XIV век, ПСп, XXI—XXII, 1887, стр. 267—278, за Песнивеца на цар Иван Александър, с текста на възхвалата към владетеля. — В. Д. Стоянов, Кратки вести от книжовний и научний свят. Пак там, XXXI, 1889, стр. 172, със сведения за Служебника на патриарх Евтимий Търновски. — Н. А. Начов, Няколко бележки за един ръкопис от книгата „Описание за светогорските манастири". Пак там, XXXVII—XXXVIII, 1891, стр. 239—242. — С. Аргиров, Един български ръкопис от XVII век в Пражкия музей. Пак там, XLIV, 1894, стр. 169—200, с текст от паметника. — Л. Милетич, Кесийки от пергаментови ръкописи. Пак там, LXVI, 1905, стр. 336—344. — Ст. Аргиров, Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. Пак там, LXVIII, 1907, стр. 219—238. Продължение на тази статия: Списание на Българската академия на науките и изкуствата, LXIII, 1942, стр. 1—22, с текстове. — П. К. Гъбьов, Бележки за Погановския манастир Св. Иван Богослов. Български преглед, VI, 1900, кн. 9, стр. 81—88, със сведения за някои ръкописи. — Ст. Романски, Влахобългарски ръкописи в Лъвовската университетска библиотека, ПСп, LXXI, 1910, стр. 587—610, със сведения за някои интересни текстове. — Ив. Моллов, Новонамерен ръкописен сборник на Софроний Врачански от 1802 год. Списание на Българската академия на науките, I, 1911, стр. 137—160. — Същият, Ръкопис от Софроний Врачански. Пак там, XXXV, 1926, стр. 81—92. — Ю. Трифонов, Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. Пак там, XIV, 1917, стр. 1—42, с множество интересни общи сведения. — Й. Пата, Пловдивското евангелие. Пак там, XXII, 1920, стр. 208—226, с текст и две снимки от български паметник от XIII в. — Йорд. Иванов, Произходът на павликяните според два български ръкописа. Пак там, XXIV, 1922, стр. 20—31, за два ръкописа от XVII—XVIII в., с текст на паметника. — П. Т. Гудев, Българския ръкопис във Ватикан. СбНУК, VI, 1891, стр. 311—361, за Ватиканския препис на Манасиевия летопис, с лошо издание на текстовете. — Същият, Български ръкописи в библиотеката на лорда Zouche. Пак там, VII, 1891, стр. 159—223; VIII, 1892, стр. 137—168. — Н. А. Начов, Тиквешки ръкопис. Пак там, VIII, 1892, стр. 389—490; IX, 1893, стр. 85—160; X, 1894, стр. 69—193. — С. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII в. Пак там, XII, 1895, стр. 463—560; XVI—XVII, 1900, стр. 246—313. — Н. Начов, Аджарският ръкопис. Пак там, XVI—XVII, 1900, стр. 483—491. — Б. Цонев, Из Софийской национальной библиотеки. Сборник статей посвященных почитателями В. И. Ламанскому. II, СПб., 1908, стр. 902—924. — Същият, Книжовни старини от Елена. Год. Соф. Унив., Ист.-филол. фак. XIX, 7, стр. 1—61. стр.—Ив. Гошев, Новооткрит сборник на Йосиф Брадати, преписан от монах Никифор в Рилския манастир в 1758 г. Известия на Института за бълг. литература, II, 1954, стр. 263—267. — Ив. Н. Момчилов, Сборник от образци за изучаванието на старобългарския език по сичкото му развитие. Виена 1865, стр. 18—20, със сведения за три ръкописа от гр. Елена (две четвероевангелия и един дамаскин). — Цариградски вестник, III, брой 142, 10 октомври 1853 г., със списък на 76 ръкописа от сбирката на Йордан х. Константинов-Джинот, с добавка: «и други много расту-

---

рени листове, кои нямат заглавия и числа". Срв. Г. Шоптраянов: Годишник Фил. факултет. Скопие, II, 1950, стр. 3—151, изобщо върху библиотеката на този възрожденски просветител. — П. Кисимов, Ръкописите на д-р Ив. Селимински, БСб, IX, 1902, кн. 4, стр. 429—439. — М. Москов, Един нов дамаскин, БСб, XI, 1904, кн. 10, стр. 628—634, гдето се дават вести за препис от житието на Георги Нови, за един патерик, за творба на Йоан Златоуст, както и за 15 глави от един Физиолог. — С. С. Бобчев, Един еленски летопис за размирното турско време. БСб, VI, 1899, кн. 13—14, стр. 602—614. — К. М. Куев, Из старобългарските ръкописи на Ягелоновската библиотека в гр. Краков, Полша. В-к Зора, бр. 5749, от 21. VIII. 1938 г., за шест ръкописа с църковно съдържание от XIII и XVI в. — Е. Спространов, Софийская летопись. Сборник статей посвященных... В. И. Ламанскому. I., СПб., 1907, стр. 114—131, с текста на паметника. — Вл. Розов, Болгарския рукописи Іерусалима и Синая. Минало, III. 9. 1914, стр. 16—37. — Ст. Младенов, Зайковския светогорски требник. ПСп, LXXI, 1910, стр. 155—205. — Г. П. Христов, Старопечатни книги и ръкописи в читалищната библиотека в Свищов (във: Юбилеен сборник на читалище Еленка и К. Д. Аврамови в Свищов. Свищов 1931, стр. 137—190). — Г. И. Капчев, Осмокнижие. Труд, II, 1889, стр. 1214—1218, със сведения за някои български ръкописи в б. Московски Румянцовски музей. — М. Иванов, Палеографски, граматически и критически особености на Пирдопския апостол. СбНУК, VI, 1891, стр. 83—112. — П. Иванов, Една стара ръкописна българска книга. Искра IV, 1892, кн. 4—8, стр. 241—250, 427—437. — Г. Баласчев, Българското скорописно писмо и образци от него от X—XIX в. Минало, I, 1909, кн. 2, стр. 282—303. — Няколко ценни описания и издания на средновековни и по-нови български ръкописи са дадени в поредицата „Български старини", издавана от 1906 до 1936 г. от Българската академия на науките (всичко 13 тома). — Относно украсата на старите наши ръкописи вж. добрата книга на покойния Н. Райнов, Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив, София, 1925, с богати библиографски бележки (стр. IX—LXXV), образци на орнаменти и 37 снимки на ръкописи. — Вж. още: Йорд. С. Господинов, Българското ръкописно изкуство (Родина, II, 1939, кн. 1, стр. 144—149), с образци. — Ив. Гошев, Старобългарската книга (Родина, I, 1939, кн. 1, стр. 105—142). — Същия, Най-любимият калиграфски орнамент през XV и XVI век (Родина, II, 1940, кн. 4, стр. 87—99), с няколко полезни таблици. — Е. Спространов, Опис на няколко ръкописа от библиотеката при Св. Синод на българската църква в София. Библиотека Приложение на „Църковен вестник", I—II (1901), стр. 1—10. — Ив. П. Хр. Кършовски, Стари български паметници. Задружен труд, II (1903), кн. 10, стр. 950—952. — Ал. Теодоров-Балан, Рилската ръкописна сбирка, ПСп, LXIV, 1904, стр. 143—165, общи сведения. — Ст. Н. Шишков, Новонамерени стари ръкописи, черковно-славянски паметници в Бачковския манастир. Родопски напредък, VIII, 1910, кн. 5—6, стр. 129—137; кн. 7, стр. 177—186. — Б. Дякович, Ръкописни и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека. Годишник на Народната библиотека в Пловдив 1911, Пловдив, 1913, стр. 78—85. — Ив. Снегаров, Из Скопските книгохранилища. Общ подем, II, 1918, кн. 9—10, стр. 438—455. — Б. Цонев, Из една научна обиколка в чужбина. (Описание на няколко ръкописа). Юбилеен годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1925 г., София, 1927, стр. 343—347. — Н. Алексиев, Славянски ръкописи в Оксфорд, УчПр, XXXVI, 1937, кн. 8, стр. 1060. — Коректурна добавка. Напоследък бяха обнародвани два труда, в които се съдържат библиографски посочвания за българските описи на славянски ръкописи, а именно: Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958, стр. 236—238 и D. Djaparidzé, Mediaeval Slavic Manuscripts. A Bibliography of Printed Catalogues, Cambridge Mass, 1957, pp. 98—100. Вж. също сведенията, събрани у Е. Э. Гранстрем, О подготовке сводного каталога славянских рукописей, Ленинград, 1958 (доклад на IV международен конгрес на славистите в Москва).

по-подробно някои ръкописи, то в такъв случай вниманието бива насочвано повече към езика и правописа на паметниците, а по-малко към същинското съдържание. Не е достатъчно оправдание за това пренебрежение да се каже, че по съдържание един или друг ръкопис не представя интерес, тъй като съдържа паметници с църковно или религиозно съдържание. В много случаи се пренебрегват и текстове, които стоят сравнително по-далеч от чистата църковна книжнина. Всички тези текстове обаче трябва да бъдат разглеждани именно като паметници на нашата стара книжнина и поради това да бъде разкрито по възможност по-добре тяхното съдържание. Би било еднакво погрешно да се описват дадени ръкописи както изключително от гледище на тесния специалист езиковед, така например и от гледище само на историка, който търси в тях, частно в приписките, историческо градиво — пренебрегвайки при това интересите на историка на старата ни книжнина, и т. н. Колкото и странно да звучи това, трябва да се изтъкне, че нашите ръкописи следва да бъдат описани сами за себе си — сиреч с всичките свои особености във форма и съдържание, като цялостни, своеобразни паметници на нашата култура. Никой опис на славянски ръкописи не може да бъде сметнат за задоволителен, ако той не съдържа обилни снимки от ръкописите, по възможност пълна библиография към отделните ръкописи и текстове и най-сетне всички необходими показалци за разкриване на съдържанието. В това отношение, строго погледнато, едва ли бихме могли да признаем, че дори най-добрите наши описи отговарят напълно на тези научни изисквания. Като образец на научно и пълно описание могат да бъдат посочени някои описи на гръцки ръкописи, за чието описване вече твърде отдавна са изработени общи и напълно определени норми.[89] Въпросът за описването на гръцките ръкописи бе поставен за разглеждане дори на един от последните византоложки конгреси.[90] Използувайки богатия опит на другите, частно на описвачите на гръцки ръкописи, ние бихме могли да допринесем извънредно много за пълното разкриване на едно от най-големите наши културни богатства от миналото: нашите славянски ръкописи от средновековието и от по-ново време.

---

[89] Вж. към това правилата, обнародвани в книгата на италианския славист и византолог проф. Cyrus Giannelli, Codices Vaticani Graeci. Codices 1485—1683. In: Bybliotheca Vaticana MCML, pp. XI—XV: Leges. . . in codicibus graecis recensendis. . . — Общо по въпроса за описването на славянските ръкописи вж. интересната статия на І. Огієнко, Як описувати рукописи. Методологічно-критичні уваги. — Byzantinoslavica, IV, 1932, pp. 190—194.

[90] Срв. R. Cantarella — A. Pertusi, Proposta per l'adozione di norme generali per la descrizione dei codici greci. Studi bizantini e neoellenici, VII = Atti dello VIII Congresso di studi bizantini. Roma, 1953, pp. 3—5; срв. ibidem, p. XXIX.

4

Ономастични и етимологични изследвания

Върху някои български имена и думи у византийските автори

Историческият ход на взаимоотношенията между двата основни етнически елемента — славяни и първобългари, от които се създава българската народност, е намерил отражение в семантичния развой на името „българи". Проучването на историческите извори за VII—X в. показва, че докато през първите два века това име запазва, общо взето, своето тясно етническо значение като име на туранците първобългари, към средата на IX в. то означава изобщо поданиците на българската държава без оглед на техния славянски или първобългарски произход, за да се превърне накрая в наименование на новата народност. Колкото повече се отдалечаваме от началните векове в историята на българската държава, толкова по-рязко това наименование губи първоначалното си значение и придобива ново съдържание.[1] Показателни са в това отношение сведенията на някои византийски и домашни исторически извори от X в. насам, които отъждествяват напълно имената *славяни* и *българи*. Така в пространното гръцко Климентово житие се казва,[2] че Кирил и Методий били подтикнати да създадат славянската азбука от обстоятелството, че „народът на славяните, сиреч на българите" (τὸ τῶν Σθλοβενῶν γένος, εἴτ'οὖν Βουλγάρων), не разбирал гръцки език. На друго място Теофилакт Охридски съобщава,[3] че двамата солунски братя изнамерили „славянските писмена" (τά σθλοβενικὰ γράμματα) и превели писанието от „гръцки език на български" (ἐκ τῆς 'Ελλάδος γλώττης εἰς τὴν βουλγαρικὴν). За отбелязване е тук между другото необичайната гръцка форма на славянското етническо име: Σθλοβενοί, което се отличава от имената Σκλαβηνοί, Σθλαβηνοί, Σκλάβοι, Σθλάβοι и др., които намираме във византийските исторически извори.[4] Несъмнено надписът Σθλοβενοί трябва да се свърже с формата Словѣнє или Словѣни. Именно в това ние можем да открием една недвусмислена следа от онзи загубен днес български книжовен извор, вероятно някакво Климентово житие от X в., което Теофилакт Охридски използувал в края на XI или началото на XII в. за съставянето на пространното Климентово житие. Този своеобразен напис на славянското етническо име представя отражение на онзи книжовен извор, чиито следи се долавят на много места в Теофилактовото съчинение.[5] Не може обаче да се установи с положителност дали охридският архиепископ е намерил в своя първоизвор отъждествяването на славяни и българи или това е негово лично дело. Друг византийски автор от XII в., именно Йоан Зонара, направо отъждествява имената Славиния и България: Σκλαβηνία ἤ Βουλγαρία, пише той.[6] Отъждествяването на славяни и българи е прокарано също от неизвестния български книжовник, който превел на старобългарски хрониката на Симеон Логотет. Навсякъде в текста, гдето се говори в първообраза за славяни, той превежда българи.[7] За този български книжовник от XIV в. прочее в етническото име „българи" не се съдържало нито следа от неговото първоначално значение.

---

[1] По въпроса вж. обстойно у **Ив. Дуйчев**, Славяни и първобългари. Известия на Института за българска история, I—II, 1951, стр. 190—216; срв. също Byzantinoslavica, XI, 1950, стр. 6 сл.; XII, 1951, стр. 75 сл.

[2] **Migne**, P. Gr., CXXVI (1864), col. 1196 B. — **Теофилакт**, Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, увод и бележки от Ал. Милев, София, 1955, стр. 34.

[3] **Migne**, ibidem, col. 1196 CD. — **Теофилакт**, Климент Охридски, стр. 36.

[4] Вж. за това посочванията у L. **Niederle**, Slovanské starožitnosti, II. V Praze, 1906, стр. 476 сл. — **Idem**, Rukověť slovanských starožitností, Praha, 1953, стр. 41 сл.

Тези наблюдения във връзка със семазиологичния развой на нашето народностно име налагат да бъдем особено предпазливи при тълкуването на сведенията на византийските исторически извори главно когато става въпрос за известна битова особеност, дума или име да се свържат със славяните или първобългарите туранци. Хронологията на дадено сведение би могла поне донякъде да ни помогне за неговото разтълкуване. Колкото повече се отдалечаваме от първите векове от съществуването на българската държава, толкова по-малка е вероятността да открием значителни и сигурни следи от езика на първобългарите, разтопени всред славянското множество. Този априорен критерий обаче е твърде общ и понякога несигурен, поради което в някои случаи трябва да се дирят други начини за преценка. Налага се прочее внимателен и подробен анализ на отделните извори посочвания, особено когато издирваме езиковите остатъци (Sprachreste) от средновековните българи в съчиненията на византийските автори.

Необходимо би било, изхождайки от тези разсъждения, да направим преценка на някои от онези материали, които са събрани в книгата на проф. Дюла Моравчик, посветена на езиковите остатъци от тюркските народи във византийските исторически извори.[8] Като си е поставил за цел да събере и проучи всички езикови податки във връзка с тюркските народи, маджарският учен е дал между другото значителен брой имена и думи от български произход, запазени у византийските автори. Всред другите народи, свързани по произход с турките, българският народ представлява нещо твърде своеобразно: в неговия етногенезис се сливат двата основни елемента — славяни и първобългари. Поради това, когато във византийските исторически извори се споменава като българска една дума или някое име, особено за по-късните векове, това ни най-малко не означава, че имаме пред себе си непременно остатък от езика на първобългарите туранци. Напротив, твърде често може да се окаже, че в същност ние имаме думи и имена от чисто славянски произход, но посочени като български поради общото семазиологично развитие на народностното наименование „българи". Строго погледнато, такива остатъци следва да бъдат включени не всред езиковите остатъци от тюркските народи, частно от първобългарите, а всред славянското словно богатство, с други думи в Byzantinoslavica, а не в Byzantinoturcica.

---

[5] Срв. някои посочвания у Ив. Дуйчев в сборника: Естествознанието в средновековна България. Сборник исторически извори. София, 1954, стр. 52—53, 562.

[6] Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest, 1943, стр. 236, привежда едно свидетелство на Йоан Зонара от XII в. по неговия Лексикон.

[7] За това вж. посочванията у В. Н. Златарски, Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XXIV, 1, 1908, стр. 14—15, 18—19, 26 и др., според когото „нашият превод е бил направен в такава епоха, когато понятията „славянин" и „българин" се идентифицирали. . . Ср. още A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen (altslavischen) Sprache, Heidelberg, 1909, S. XI, Anm. 1: In griechischen Munde muss also damals neben σθλοβενικὴ γλῶσσα auch βολγαρικὴ γλῶσσα gebrauht worden sein.

[8] Относно метода на работа вж. обясненията у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, Budapest, 1942, стр. 12: „Bei der Grenzziehung des aufzunehmenden Namensmaterials hat mich nicht der etymologische Gesichtspunkt bestimmt, sondern ausschliesslich die Frage, wer nach der Angabe der Quellen Träger des Namens war, bezw. auf wen die Quellen den Namen beziehen. . . Das Onomastikon umfasst demnach auch. . . die slavischen [Namen] der Bulgaren. . . , ohne Rücksicht auf ihren Ursprung, alle Namen, die in den Quellen als Bezeichnung eines türkischen Volkes oder eines Angehörigen eines solchen, als Benennung einer von türkischen Völkern bewohnten Örtlichkeit, oder sonst als Element ihrer Sprache erwähnt werden."

Наистина всред многобройните и ценни материали, събрани от именития маджарски византолог, могат да се посочат цяла редица имена и думи, които имат несъмнен славянски произход. Към тези несъмнени славянски думи и имена трябва да отнесем известен брой славянизирани форми на имена и думи от неславянски произход. Най-сетне съществуват някои имена и думи, засвидетелствувани във византийските извори, обаче спорни с оглед на своя произход. Такива езикови остатки наистина могат да съставят дял от byzantinoturcica, обаче с еднакво право те могат да бъдат включени и между славянските езикови остатъци, които се съдържат в съчиненията на византийските автори.

1. Няколко имена и думи заслужават по-специално проучване. Така, както е известно, вторият син на Иван Владислав, син на Аарон, носи името Алусиан (Ἀλουσιάνος), което е засвидетелствувано в няколко исторически извора.[9] Върху един моливдовул се чете името Давид Алусиан.[10] Познат е също друг оловен печат, който носи името на Самуил Алусиан и произхожда, както може да се установи, от XI в.[11] Най-сетне трябва да се спомене печатът на Константин Алусиан от XII в., вероятно някакъв по-далечен потомък на Иван Владислав.[12] Що се отнася до етимологията на името Алусиан, познатият сръбски учен Вл. Петкович изказа предположението, че то е от арменски произход.[13] Големият познавач на балканската история Константин Иречек е имал, както изглежда, някакво хрумване във връзка с името Алусиан, защото е опитал да го раздели на две части — Алу-сиан — и добавя под въпрос думата *сань*.[14] Покойният Йорд. Иванов[15] възприе обяснението, подхвърлено

---

[9] За изворните посочвания относно това име вж. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, стр. 69—70; В. Н. Златарски в Известия на Историческото д-во, X, 1930, стр. 50; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, II, София, 1934, стр. 60, бел. 1.

[10] Вж. V. Laurent, Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine. Echos d'Orient, XXXVII, 1934, стр. 422—424.

[11] Вж. В. Н. Златарски, Моливдовулът на Самуил Алусиана, ИБАИ, I, 1922, стр. 86—102; Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, София (1924), стр. 156, № 240.

[12] Laurent, пос. съч., стр. 419—422. Срв. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, стр. 314—315.

[13] Vl. Petković. Une hypothèse sur Car Samuel, Paris, 1919, стр. 24.

[14] К. Йос. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, стр. 119.

[15] Йорд. Иванов, Произход на цар Самуиловия род. Сборник в чест на В. Н. Златарски, София, 1925, стр. 56, 59—60.

от Вл. Петкович, и заяви, „че братовият син на Самуила. . . е носел арменско прозвище—Алусиан", без да добави обаче никакви обяснения към това свое твърдение. Срещу това тълкувание на името се обяви проф. В. Н. Златарски, който изтъкна, че името не може да бъде арменско, „защото няма арменско име изобщо, което да свършва на *ан* или *ян*; това окончание носят само фамилните имена и то отговаря на българското *ов* или *ев*"[16]. Обаче най-тежкото възражение против предположението на Петкович и Иванов за арменския произход на името Алусиан идва тъкмо от един от най-добрите познавачи на арменския език и арменската история, починалия неотдавна Николай Адонц. В едно свое нарочно изучване относно арменския произход на Самуил[17] Адонц се спря между другото и на името Алусиан, за съжаление мимоходом, като се ограничи да възрази, че това име не е арменско. Интересно е да се отбележи, че името Алусиан се среща няколко пъти и във Византия през периода от XII до XV в. Към посочванията, събрани у Иречек и Моравчик,[18] може да се добави още някое друго сведение.[19] Наличността на това име във Византия обаче не допринася почти нищо за разрешението на въпроса за неговата етимология, защото например и името Асен ('Ασάν и 'Ασάνης) е широко разпространено във Византийската империя след втората половина на XIII в.[20] Струва ми се, че твърде общото посочване у Моравчик,[21] че името е българско по произход, може да се уточни и да се подири неговата етимология в съвършено друга насока. Така едно от четенията на това име, засвидетелствувано през XII в,[22], гласи не 'Αλουσιάνος, като обикновено, а 'Αλουΐσιανός. Този напис би могъл да ни подскаже вероятната етимология на името, като потърсим произхода му в западното латинско средновековно име Aluisius и сродни форми. Като имаме пред вид връзките, ако и краткотрайни, между рода на Самуил и маджарските земи,[23] ние бихме могли да предположим, че това средновековно латинско име ще да е проникнало в Самуиловия род именно откъм Маджарско.

2. Византийският напис на името 'Ασάν или 'Ασάνης[24] също се нуждае от известно пояснение. В написа 'Ασάν, това име съответствува напълно на формата 'Ασάν, в която византийските извори ни дават познатото арабско-турско име Hasan.[25] Името има вероятно кумански произход.[26] Византийските написи 'Ασάν и 'Ασάνης могат да бъдат схванати правилно само ако имаме пред очи написът на името на български език, име-

---

[16] Златарски, История, стр. 49; Известия на Историческото д-во, X, 1930, стр. 50; Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, t. XXVII, 1932, стр. 363.

[17] N. Adontz, Samuel l'Arménien roi des Bulgares. Extrait des Mémoires de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres, XXXIX, 1938, стр. 37, n. 3: „Les noms Prousianos, Alousianos, Delcanos, Traianos ne sont pas arméniens, comme il le croit".

[18] Иречек, пос. съч., стр. 123. — Moravcsik, пос. съч., II, стр. 69—70.

[19] Срв. Byz. Zeitschrift, XXIII, 1923, стр. 149.

[20] Срв. Moravcsik, пос. съч., II, стр. 76—77.

[21] Moravcsik, пос. съч., стр. 69: „H(erkunft): bulg. Alusianъ".

[22] G. Cedrenus—Joh. Scylitza, Historia, ed. Bonn, II, стр. 678, 22.

[23] За подробности вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I. 2, София, 1928, стр. 663 и бел. 1.

[24] За това име вж. посочванията на изворите у Moravcsik, пос. съч., стр. 76—77.

[25] Срв. Moravcsik, пос. съч., стр. 75—76.

[26] Срв. Moravcsik, пос. съч., стр. 77.

ко Асѣнь[27]. Както в много други случаи на предаване на български имена във византийските извори[28], така и в този случай византийската α предава славянското *ѣ*. Така, арабско-турското име Ἀσάν и българското Ἀσάν имат еднакъв напис, обаче различно произношение. В някои случаи византийските писатели разграничават имената, като за арабско-турското име употребяват формата Χασάνης.[29]

3. Във връзка с предаването на среднобългарското *ѣ* във византийските извори е интересно посочването на някои византийски паметници от XI—XII в. отнесно титлата цѣсар'ь. Така Йоан Скилица съобщава,[30] че при борбата между българи и византийци при крепостта Сетина (североизточно от Лерин), византийският император Василий II внезапно нападнал един български отред. Съгледвачите се затекли към българския стан с викове: βεζεῖτε ὁ Τζαῖσαρ. В два от ръкописите на Скилица стои напис τζέσαρ. В добавките на Михаил Деволски, запазени в познатия виенски препис на Скилицовата хроника, се чете: βεζεῖτε, βεζεῖτε, Τζάσαρ.[31] По повод на това място покойният сръбски учен Б. Прокич отбелязва[32], че приведените славянски думи свидетелствуват, че „езикът на македонските славяни не е бил непознат на автора на Скилицовата хроника". В действителност Йоан Скилица ни е предал само една българо-славянска дума, докато, напротив, съставителят на бележките към виенския препис ни е оставил в своята приписка цяло изречение на славянски: бѣжите, бѣжите, цѣсар'ь, като е отразил точно във византийския напис τζάσαρ българската дума цѣсарь. Това е един от малкото случаи, когато византийски автор ни е запазва цял израз на среднобългарски. Българските съгледвачи прочее предупредили своите събратя войници с вика: „бягайте, бягайте, царят (идва)!", а не „бягайте, царю"[33], както го превеждат някои учени.

4. По повод на българо-византийската война през 773 г. летописецът Теофан съобщава,[34] че българите изпратили един боил и някакъв Τζιγάτο(ς), за да настояват за сключването на мир. В един от ръкописите с текста на Теофановата хроника стои написът на името τζίγατο(ς). Тази дума бе обяснена твърде сполучливо като тюркска заемка, от тюркското *J̌igit*[35]. В превода на

---

[27] За старобългарския напис на това име вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Приноси към историята на Иван Асен II. СпБАН, LXVI, 3, 1943, стр. 171, бел. 102.

[28] Примери за това са дадени у Йор. Иванов в СпБАН, I, 1911, стр. 96 сл.; същият, Българите в Македония, София, 1917, стр. 20 сл.; M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, стр. 269—272.

[29] Срв. Moravcsik, пос. съч., II, стр. 286.

[30] Scylitzes — Cedrenus, Hist., ed. B., II, стр. 466, 13—14.

[31] B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist graec. LXXIV, München, 1906, стр. 34, § 34.

[32] Prokić, пос. съч., стр. 45.

[33] Срв. Prokić, пос. съч., стр. 45. — Ст. Романски, Симеоновата титла цѣсар'ь, Български преглед, I, 1, 1929, стр. 126. — Погрешно преведено у В. Н. Златарски, История, I, 2, стр. 769—770: „бягайте, царю", като обръщение към Иван Владислав. Вж. също превода у P. Mutafčiev, Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia, 1932, стр. 217: „fuyez, l'empereur (vient)!"

[34] Theophanes, Chronographia, ed. C. de Boor, I, стр. 447, 3.

[35] Срв. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (London, 1889), стр. 474, п. 3; Златарски, История, I, 1 (1918), стр. 228, бел. 1; Moravcsik, пос. съч., II, стр. 263.

Анастасий Библиотекар терминът е предаден във формата Tzigaton и Ezigaton.[36] Някои нови данни могат да ни помогнат да уточним написа и значението на тази дума. Така Юрд. Трифонов обърна внимание на обстоятелството, че думата се среща в старобългарски паметници под написа чиготъ в значение на византийското σπαθάριος.[37] Следа от думата той намира и в нашата подумка „чигаво, бегаво, кой го нашъл, негово". Към тези свидетелства може да се посочи местното име Чиготово (село Чиготово) в една грамота на сръбския крал Милутин откъм 1314 г.[38] Славянските посочвания за името *чигот* могат да ни помогнат да възстановим точния ѝ гръцки напис. Ако изхождаме от средновековната славянска форма чиготъ, трябва да заключим, че е произлязла от **jigăt*, при което неудареното късо *a* е преминало правилно на славянски в *o*.[39] Това ще рече, в текста на Теофан трябва да се предпочете не формата τζιγάτος, а по-скоро написът от разночетенето *h*: τζίγατος, като по-близко до първоначалната първобългарска форма на тази дума.

---

[36] Anastasius Bibliothecarius, Chronographia tripertita, ed. C. de Boor, стр. 295, 31, et nota.

[37] Ю. Трифонов, Към въпроса за старобългарското болярство, СпБАН, XXVI, 1923, стр. 16, 26. Множество посочвания за славянската дума са дадени още у Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, s. v. — Срв. Mutafčiev, пос. съч., стр. 172.

[38] Вж. Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд, 1912, стр. 624. Според М. Ал. Пурковић, Попис села у средњевековној Србији. Засебни отисак из Год. Скопског филоз. фак., IV, 1940, стр. 157 (107). „данас Чикатово у Дреничком срезу у подножју Чичевице".

[39] Срв. A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, стр. 31. Други посочвания вж. у Иванов, Произход, стр. 56, бел. 2. Между другото той привежда името на нашенското село Поромино́, което правилно извежда от гр. παραμονή. Това българско име може да се сравни със староруското *поромонь дворъ*, за което писа напоследък датският славист A. Stender-Petersen, Varangica, Aarhus, 1953, стр. 118 сл.

Пресиам—Персиан

Принос към ономастиката на българското средновековие

Името на българския владетел — приемник на хан Маламир (831—836) — е засвидетелствувано в два исторически извора. Така единият от откъсите от първобългарските надписи, запазен в базиликата във Филипи, гласи в началото: (ὁ) ἐκ Θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιάνος…,[1] при което буквите ια не се четат напълно ясно. Константин Багренородни в съчинението си De administrando imperio два пъти съобщава името на този владетел, като го дава в написа Πρεσιάμ.[2] Покойният К. Иречек[3] съпостави това име с името Προυσιανός, което според византийските извори е носел един от синовете на Иван Владислав.[4] Проф. В. Н. Златарски[5] от своя страна не само възприе тази съпоставка, но и измени съобразно с нея написа на името на владетеля на български език. Като засяга формата на името, засвидетелствувана у Константин Багренородни, той пише: „Ние приемаме за по-вярно четенето Πρεσιάν, защото това име стои близо, ако не е може би и същото име Προυσιανός, или Πρεσιάνος, което е носил най-големият син на цар Иван Владислав.“ Действително в добавките към текста на Скилица в познатия виенски ръкопис с приписките на Михаил Деволски се чете формата Πρεασιάνου, значи Πρεασιάνος, вместо Προυσιανός, както стои в изданието на Скилицовата хроника. Издателят на виенските добавки, сръбският историк Божидар Прокич,[6] бе склонен да приеме този напис на името като „по-правилен“ (was vielleicht richtiger ist), като транскрибира името с латиница Prêsian,[7] ще рече Прѣсіанъ. Засягайки написа на това име в нашите извори, проф. В. Бешевлиев[8] изтъква, че „формите Πρε- вм. Περ- се дължат на метатеза при liquida“. В една нова своя статия той добавя, че „докато личното име Περσιανός в първобългарския надпис от Филипи е без метатеза, у Константин Багренородни се явява с метатеза Πρεσιάμ, също у Prokić. . . Πρεσιάνος, ако се касае за едно и също име“[9]. Що се отнася до етимологията на името, досега в научната книжнина са изказани няколко предположения. За отбелязване е това, че името винаги е било схващано като славянско. Още преди повече от един век руският учен Н. В. Савелиев-Ростиславич е посочил името „Пресиям“ като образец за това, как византийците са изврващавали славянските имена „так варварски искажались у греков славянские звуки!“, пише с нескрито възмущение той.[10] Авторът смята, че византийците са назовавали с това несъмнено славянско име Борисовия син Владимир, без обаче да бъде в състояние да обясни етимологията на името. По-късно един голям учен като В. Томашек[11] също изказа мнение, че името е славянско; той го свързва със славянската дума прѣснъ (frisch). Най-сетне, със славянски свързва името и починалият неотдавна Г. Фехер, като пише[12]: „Auch dieser Name Πρεσιάνος, Πρεασιάνος gehört dem gleichen Begriffskreise an, wie *Svinik* und *Dox*, nämlich *npace* 'Ferkel'“, при което се ограничава да препрати към речника на Миклошич.[13] Непосредствено по-нататък Фехер добавя[14] „Wenn nun *Svinik*, *Prasjan*, *Dox* — Vater, Sohn und Enkel — den Namen desselben Tieres führen, so bedeutet dies, dass bei den Protobulgaren die Familienmitglieder in gewissen Geschlechtern und Familien die Namen gewisser Tiere, des Totems, führten. . .“ Това тълкуване бе посочено напоследък обаче с известна резерва от известния маджарски византолог Дюла Моравчик.[15]

---

[1] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. Годишник на Софийския Унив., Ист.-филол. фак., XXXI, 1, 1934, стр. 46, № 19.

[2] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Ed. Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, cap. 32, 39, 46.

[3] Archiv f. slav. Philologie, XXI, 1899, p. 609.

[4] J. Scylitzes — G. Cedrenus, Historiarum compendium, II, ed. Bonn, pp. 469, 11, 22; 483, 6, 12, 14 etc. Срв. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958, p. 257.

[5] В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 1, София, 1918, стр. 337, бел. 2; той пише навсякъде Пресиам.

[6] B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München, 1906, pp. 34, nr. 49; 36, nr. 65; 47.

[7] Prokić, op. c., p. 52.

[8] Бешевлиев, Първобългарски надписи, стр. 117.

[9] Същият, Славянизми в първобългарските надписи. Сборник в чест на акад. Ал.

Струва ми се, че във връзка с тълкуването на името може да се изкаже едно ново предположение, което има изгледи да бъде много по-правдоподобно, отколкото всички досегашни обяснения. Може прочее да се предположи, че в случая ние имаме едно лично име, образувано от народностно име — каквито са например имената Франко (Франческо, Франц), Куман, Итало, Германик (Germanicus), Роман и др. Името е образувано очевидно от народностното име на персите. Още Миклошич[16] е посочил формите: перъсѣнинъ Persa, перъсіанинъ, персіанинъ, перъшанинъ редом с Перъсида, Persia, перъсинъ Persa и др. Към тези примери бяха могли да се добавят още няколко посочвания из старобългарски книжовни паметници. Така в среднобългарския превод на Манасиевата хроника намираме формата персѣнинъ.[17]. В средновековния български превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет се четат между другото формите: персѣнинъ, персѣнин обаче също: любов и миръ междо гръкы и пръсы. . .[18]. Когато се анализира написът

Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, стр. 102. — Срв. същия, Античната топонимия у нас като исторически извор. Известия на Института за български език, III, 1954, стр. 350.

[10] Срв. Ив. Д. Шишманов, Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин“. Отд. отп. от Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVI—XVII, 1900, стр. 35.

[11] Вж. посочванията у Шишманов, пос. съч., стр. 72.

[12] G. Fehér, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara, Sofia, 1928, p. 114.

[13] Miklosich, Lexicon palaeoslovenicum-graeco-latinum, s. v. прасьць, прасетичь.

[14] Fehér, op. c., p. 114.

[15] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, p. 257: „H(erkunft): slav.-bulg. *Prace*?“.

[16] Miklosich, Lexicon, s. v.

[17] J. Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgară, Bucureşti, 1922, pp. 134, 172.

[18] Симеон Логотет и Метафраст, Описание мира от бытия и летовник.

ΠΡΕΣΙΑΝΟΣ в първобългарския надпис от Филипи, необходимо е да се приеме като положително, че гръцкото ια предава славянското ѣ или ѩ, както това може да се види от множество български имена, записани във византийските извори, например: Δάβινα, Δεάβινα, Διάβινα, именно Дѣвина[19]. Преди всичко неотречимо е, че свидетелството на нашия първобългарски надпис от Филипи трябва да бъде предпочетено поради своя домашен произход и, от друга страна, поради своята сравнително по-голяма старинност. Когато съставителят на този надпис е писал с гръцки букви името, той е предал една славянска форма от рода на пресѣн- обаче без типичното славянско окончание -нн, което е заменил с гръцкото окончание -ος. Написът у Константин Багренородни Πρεσιάμ съдържа една метатеза, а неговото крайно μ може лесно да се обясни като механическа грешка на преписвача, който в същност е трябвало да напише ν. Палеографски смесването на буквите μ и ν в ръкописи от XI—XII в. е напълно възможно. Формата Περσιάνος се явява по-старинна в сравнение с Πρεσιά(ν), както това може да се каже например за написа Περσθλάβον в сравнение с по-късното Преславъ, сиреч Прѣславъ или Прѧславъ.[20] За написа Πρεασιάνος във виенския текст на Скилица вероятно ще трябва да се предположи български първообраз с метатеза и с ѣ: Прѣсіанъ, по подобие на Прѣславъ от началната форма Переславъ[21]. Към това тълкуване на името може да се посочи като допълнение една легендарна успоредица. Както е известно, позната е една повест за дъщерята на българския „цар Михаил"[22], отъждествяван с голяма правдоподобност с покръстителя на българския народ княз Борис-Михаил. Повестта е запазена в четири руски преписа от XVIII в., отразява някаква латинска подложка и има за най-далечна основа неизвестен засега български текст. Онова, което е особено интересно за нас в случая, е обстоятелството, че според тази повест дъщерята на княз Борис-Михаил носи звучното име Персика. В приписките към Чивидалското евангелие между чедата на княз Борис-Михаил се споменава инокинята Пракси, сиреч Евпраксия: filia eius dei ancella Praxi.[23] Ако се изхожда от обичайната византийска практика при приемането на монашески

Изд. В. Срезневский, СПб., 1905, стр. 40. Срв. също посочванията у В. В. Ламанский, О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене, СПб., 1864, стр. 25, 125, 31. — Други посочвания за текстове от по-раншно време вж. у A. Vaillant, Manuel du vieux slave, I, Paris, 1948, p. 81.

[19] За това вж. примерите у Йорд. Иванов: Списание на Българската академия на науките, I, 1911, стр. 96 сл. — Ив. Дуйчев: Известия на историч. д-во, XIX—XX, 1944, стр. 52 сл.

[20] За това вж. повече у Бешевлиев, Античната топонимия, стр. 350—351. За въпросната метатеза изобщо вж. обстойно у V. Vondrák, Zur Liquidametathese im Slavischen. Archiv f. slav. Philologie, XXV, 1903, ,pp. 182—211.

[21] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, p. 289. — Бешевлиев, Античната топонимия, стр. 350.

[22] Вж. текста и бележките към него у Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, стр. 29—44.

[23] Йорд. Иванов, Българските имена в Чивидалското евангелие. Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му, София, 1933, стр. 630. — Не ми е достъпна статията на A. Cronia, Revision der slavischen Eigennamen im alten Evangeliar von Cividale. Wiener slavistisches Jahrbuch, II. 2. = Revisione dei nomi slavi nell'antico Codex Aquileiensis. Studi Aquileiensi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia, 1953, pp. 357—371. Срв. Ricerche slavistiche, II, 1953, p. 214; IV, 1955—1956, p. 241.

имена, може да се предположи, че преди встъпването в иночество тя е носела някакво светско име със същата начална буква, както името Пракси. За съжаление едва ли би било позволено да се правят повече предположения в тази насока, тъй като сведенията на нашите извори са малоречиви и неясни. Странно е обаче, че когато се спира на иноческото име на споменатата Борисова дъщеря, покойният Йордан Иванов припомня също и за името Персика в повестта за дъщерята на „цар Михаил", както и за това, че една от сибилите носи името Персика.[24] Необходимо е най-сетне да се упомене, че и досега всред нашия народ е разпространено женското име Перса, което може да бъде смятано като производно не от Параскева, а от едно по-далечно име от рода Персика. Нека добавя веднага: колкото и интересно, легендарното сведение на повестта трябва да бъде преценявано твърде предпазливо, без да забравяме при това, че и в легендата понякога се крие зрънце от историческа истина.

В българската ономастика от ранното средновековие могат да се посочат още и други имена, които отразяват иранското езиково влияние. Такова е, на първо място, името Аспарух, което носи първият владетел на средновековната българска държава[25]. Един негов далечен потомък, именно първородният син на княз Борис-Михаил Владимир (889—893), носи освен своето славянско име също и името Расате,[26] за което може с голяма вероятност да се предполага, че има ирански произход.[27]. Може би ирански облик има и името на един от най-ранните първобългарски владетели — Безмер.[28] Като оставим засега настрана другите области от живота на българите от ранното средновековие, гдето биха могли да се установят с по-голяма или по-малка вероятност известни отражения на иранско културно влияние, можем да поставим с основание въпрос относно пътищата на проникване на това влияние. Несъмнено е, че проникване на иранско културно влияние трябва да се предполага главно в епохата преди възникването на първобългарската държава през втората половина на VII в. Както е известно, и славяните, и първобългарите преди проникването им през VI и VII в. в днешните български земи са обитавали за по-кратко или по-продължително време в южноруските земи, гдето са могли да попаднат под влияние на иранската култура. Именно като още един далечен отзвук от това културно иранско влияние можем да смятаме и личното име Персиан или Персян, засвидетелствувано у българите през първата половина на IX в.

---

[24] Иванов, пос. съч., стр. 634—635.

[25] Вж. Ив. Дуйчев, Имя Аспарух в новооткрытых надписях Грузии. Archiv Orientalni, XXI, 1953, pp. 353—356.

[26] Иванов, пос. съч., стр. 633 сл.

[27] Дуйчев във: Сборник Г. Кацаров. II, София, 1955, стр. 335.

[28] Дуйчев, Имя Аспарух, p. 356.

Осеновица—Асеновица

В тухления надпис, вграден в стената на Хрельовата кула в Рилския манастир, се разказва, че през 6843 г. от СМ, или 1334—1335 г. от н. е., протосеваст Хрельо сьзыда сьи пирг... сь трꙋдомь велікомь и іксодомь с҃тмꙋ ѡц҃ꙋ Ниѡ(а)нꙋ Рыл(с)комꙋ и м҃трі б҃жіи нарицаемѣи Ѡсѣновица, сиреч „с голям труд и разход съгради тази кула на светия отец Иван Рилски и на божията майка, наричана *Осѣновица*"[1]. В надписа прочее е упоменато името *Осѣновица* като прозвище на Богородица, което е останало неразгадано и досега. Неговото правилно разтълкуване обаче може да ни даде известни вести за историята на манастира през една епоха, за която притежаваме сравнително много оскъдни исторически податки. Обикновено с това прозвище се свързва една старинна икона, която и досега се пази в Рилския манастир.[2] Иконата (дълга 50 см и широка 30 см) съдържа в средата изображение на Богородица Одигитрия (Пътеводителка), а наоколо има 32 преградки, в които са поставени различни мощи. Върху иконата няма надпис с дата, а някогашната ѝ украса днес е заменена със сребърен обков. Като най-ранно упоменание за тази икона може да се посочи онова, което пише за нея силистренският българин Партений Павлович в приписката, поставена на 12 септември 1734 г. върху долния край на Рилската грамота.[3] На това място приписката на Партений Павлович е заличена, обаче от запазените думи разбираме, че поклонникът бил се поклонил на мощите на основателя на обителта, като целунал „и иныя различнія мощия в... ед... икону іакω насажденія дарованіу блаженей царици Марі... сопружицы султана турецкагω...". От тези думи трябва да заключим, че по времето, когато Партений Павлович посетил обителта, за въпросната икона съществувало предание, че тя била подарена на манастира от „царица Мария", дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович (1427—1456) и жена на турския султан Мурад II (1421—1451), вероятно към 1469 г., когато мощите на основателя на манастира били пренесени от Търново в Рила. Един епизод от историята на мощите на рилския светец дал повод за създаването на втора легенда относно въпросната икона. Така византийският книжовник Георги Скилица, който известно време прекарал като ромейски управител в града Средец, съобщава, че към 1173 г. император Мануил Комнин (1143—1180) пристигнал в днешната българска столица, но тук бил обзет от някаква силна болка и намерил изцелени е само благодарение на мирото, взето от мощите на рилския пустинник.[4] Това известие на византийския писател послужило по-късно като основа на легендата, че Мануил Комнин, за да изрази благодарност за полученото изцеление, подарил на обителта иконата Богородица Одигитрия. Неофит Рилски,[5] като отбелязва двете предания, опитва да изтълкува името *Осѣновица*: „Носи се едно древнейше предание — пише той — защо чудотворната икона. . ., за която новейшото предание говори, че е дарована от благочестивата царица Каломария, да е съществувала в тоя манастир и по-напред от нея, на която (икона *осѣновица*) се и посвещава пирго, и защо *осѣновица* требе да се прочита *осѣновица* (=осеняющая = покровителница), а не *осѣновица*[?], както някои четат. Защото такова име нито се намерува негде около манастира, нито в различните жизнеописания преподобнаго споменува се някъде. И говори преданието, да е дарувала от греческаго императора Мануила, когато той държал (обладал) средечския град. . . за възблагодарение за изцелението си, което получил от преподобнага отца Иоанна. . ." Сам Неофит Рилски се отнасял, както личи, доста скептично към тези две предания върху историята на иконата. Непосредствено след това прочее той добавя: „Но понеже матери божий *осѣновица* изволилося да е неизвестно нам от где е пришла в тоя манастир, требува и ми да не изпитуваме такива тайни неведоми, но да почитаме с подобающее благоговение тоя чудотворний образ неин, а от кого е дадена, тя сама знае." Другаде Неофит Рилски направо заявява:[6] „тая икона преди своето в тоя манастир пренесение где е била, чия е била, нам е това отнюд неизвестно". Все пак рилският просветител и книжовник е бил доста склонен да свърже иконата с „царица Мара". „Тая икона защо е принадлежала на някое знаменито (или царско) лице, няма никакво сомнение в това нещо, защото една просцева персона (лице, человек) не би могла лесно да събере толко мощи и от такива знаменити светци, които се съдържат в нея, между които има и няколко цареградски. И това нещо доволно може да освидетелствува защо е принадлежала на боголюбивата царица Мария, която е лесно могла да придобие тогава такова едно безценно съкровище. . ."[7]

---

[1] Вж. текста на надписа у Йорд. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, стр. 33 сл., 143 сл. — Срв. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. XXXIII сл., 280, 418—419.

[2] Вж. описанието на Іеромонах Неофит Рылец, Описание болгарскаго священнаго монастиря Рилскаго, София, 1879, стр. 24, бел. 1, 95. — Епископ Варлаам Левкийски, Св. Иван, велики рилски чудотворец и неговият манастир, София, б. г., стр. 200—202.

[3] Текстът на приписката е обнародван от Г. Баласчев, Българското скорописно писмо и образци от него, Минало, I, 3, 1910, стр. 296, 297. — Срв. също В. Сл. Киселков, Рилският манастир, София, 1937, стр. 131—133. — Същия, Автентичен ли е Рилският хрисовул, СпБАН, LXX, 1, 1944, стр. 8—9.

Покойният Йордан Иванов[8] потърси едно ново обяснение на името Осеновица. Според него „епитетът Осеновица може би е във връзка с местността Осеново, дето според безименното житие бил погребан Лука, св. Иванов братовчед.[9] На това място сега се издига постницата Св. Лука, половина час над манастира. Осеново се нарича — добавя Иванов — и едно село между Рила и Пирин, в Джумайската околия." Известният наш славист, ако и да предлага това ново тълкуване на името, все пак не отхвърля напълно предположението на Неофит Рилски: „Твърде е за вярване обаче — добавя Йордан Иванов — името Осеновица да е епитет на някоя прочута икона на св. Богородица в Рила, св. Богородица Осеняваща, Покровителка, подобно на византийските Богородични икони Перивлептуса, Одигитрия и пр." Тук, той привежда споменатото от Неофит Рилски предание за даряването на иконата от страна на император Мануил Комнин. Епископ Варлаам Левкийски,[10] напротив, е склонен да приеме, че иконата е била подарена на Рилския манастир от жената на султан Мурад II — царица Мария. Другаде обаче той повтаря приблизително онова, което пише за произхода на иконата Неофит Рилски.[11] Акад. Кр. Миятев, от друга страна, се е показал готов да приеме по-скоро преданието, че иконата представя дар от византийския император Мануил Комнин.[12] В. Киселков поде и разшири една подробност в изказаното от Йор. Иванов предположение относно произхода на иконата. Така според Киселков[13] „името Осеновица означава, че чудотворната икона св. Богородица някога е била притежание на някой храм в с. Осеново, Горноджумайска околия, или в неговата околност. По-сетне, при възобновяването на Рилския манастир през XIV в., тя е била взета и донесена в него, за да му придаде по-голяма важност и светост. Не ще и дума—продължава авторът — това ще е станало по нареждането на всесилния протосеваст Хрельо, първия ктитор на възобновената Рилска обител. Не бива да се забравя, че Хрельо бил пълен господар на земите около Средна Струма, следователно и на с. Осеново." Към всичко това Киселков добавя, че „може би чудотворната икона по-рано да е била съхранявана в някогашната църква Св. Богородица, която се издигала, както твърди едно предание, в местността Старо Осеново, в землището на днешната Осеновска община, Горноджумайска околия".

---

[4] За подробности вж. Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, София 1947, стр. 54 сл., 222 сл.

[5] Неофит Рылец, пос. съч., стр. 24, бел. 1.

[6] Пак там, стр. 95 сл.

[7] Пак там, стр. 96. — Срв. К. Иречек, Пътувания из България, Пловдив, 1899, стр. 638.

[8] Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 33 сл.

[9] За подробностите вж. Ив. Дуйчев, Рилският светец, стр. 105 сл.

Трябва да се признае, че всички тези опити да се разтълкува името *Осѣновица* и да се обясни произходът на прочутата рилска икона са напълно незадоволителни. Въпреки своята старинност легендата, че иконата е била подарена от „царица Мара", жената на султан Мурад II, не обяснява нито наймалко името *Осѣновица*. От друга страна, легендата във връзка с император Мануил Комнин има очевидно късен, и то книжовен произход. Предположенията на Неофит Рилски и на покойния Йор. Иванов относно съществуването на някаква „Богородица Осенителка", сиреч „покровителка", мъчно могат да бъдат доказани. Доколкото зная, успоредица към това име всред византийците не съществува.[14] Най-сетне, ако се търси връзка между името на иконата и село Осеново, би трябвало да се докаже преди всичко, че това село е съществувало през средновековието. Но дори и да се приеме, че селото е съществувало през средновековието, необясним е култът, отдаван на тази икона в миналото и понастоящем, както е необяснимо и обстоятелството че това име се споменава в Хрельовия надпис. В него „Богородица Осѣновица“ се явява покровителка на Рилската обител наравно със самия основател на обителта. Несъмнено е прочее, че тълкуването на името трябва да се дири в съвършено друга посока, като се обясни не само името *Осѣновица*, но евентуално и произходът на иконата.

---

[10] Епископ Варлаам, пос. съч., стр. 59, срв. стр. 200.

[11] Пак там, стр. 88.

[12] Кр. Миятев, Съкровищницата на Рилския манастир, Годишник на Народния музей в София за 1922—1925, София, 1926, стр. 314.

[13] В. Сл. Киселков, Рилският манастир, стр. 51 сл.

[14] Би трябвало да се очаква някаква форма от глагола осѣнити—ἐπισκιάζειν, obumbrare.

За щастие правилният път за тълкуването на името вече отдавна е посочен от Константин Иречек, обаче за съжаление и досега неговите посочвания са оставени без всякакво внимание от страна на изследвачите. Така, като прави добавки към изложението си върху въстанието на Асеневци в 1185 г., К. Иречек[15] се спира на името *Асѣнь*: „Сега *асен* (и местно име) се среща в България само в Тетевенския и Орханийския говор за *ясен* fraxinus, както абълка вм. ябълка срв. *осен* за ясен в другите диалекти и бъркането на имената Асен и Осен в Дубровнишката грамота от 1254 г. . . .“ Действително в договора, сключен през юни 1253 г. между българския цар Михаил Асен и дубровнишката република,[16] името на Иван Асен II е предадено в напис Ѡсѣнь: Нѡваномь Ѡсѣномь... Именно като съпоставка към името *Осѣнь* в този договор между българите и дубровничаните Иречек посочва „иконата *Осѣновица* в Хрельовия надпис на Рила“, добавяйки: „Бъркало се е следователно отдавна.“[17]

Предположението на големия познавач на балканската история може да бъде подкрепено посредством няколко доказа из славянски и чужди исторически извори. Така у един далматински хронист, именно Тома от Салона,[18] името на българския владетел е дадено в написа Oxanus. В стария руски летопис един от куманските ханове е споменат под името *Осѣнь*, а другаде това същото име е дадено в напис *Асѣнь*, *Асинь* и *Ясѣнь*.[19] В Лаврентиевския летопис се съобщава, че през 1112 г. руските князе пристигнали „до града Осенева“[20], несъмнено като посочване за име на селище, свързано с поменатия кумански първенец. Западните написи на името Асен: Auxanus и Aussens,[21] ни насочват, както бележи Иречек,[22] към български напис на името Ѡсѣнъ или *Осян*. Тук би следвало да се прибави и формата Ossinus като име на един арменски владетел от 1320 г.[23] Трябва да се изтъкне, от друга страна, че в старите руски летописи твърде често срещаме лични имена, в които началото неударено *а* минава в *о*. Заслужават да се припомнят поне някои от тези многочислени имена, например Онтон вм. Антон (Антоний), Ондреян вм. Адриян, Ондрей вм. Андрей, Онанья вм. Анания, Олекса вм. Алекса, Огафья вм. Агафья (Агатия), Олександър вм. Александър, Офонас вм. Афанас (Атанас) и т. н.[24] Всички тези съпоставки са напълно достатъчни, смятам, за да ни покажат, че написът *Осѣнь* в средновековен български паметник на мястото на името *Асѣнь* не представя нещо усдинено и случайно. Заслужава най-сетне да се обърне внимание и на една друга отлика в името *Осѣновица* — това в буквата ѣ, която е отличителна за обичайния напис на името *Асѣнь* в средновековните ни паметници.[25] Прочее прозвището *Осѣновица* трябва да се тълкува като своеобраз напис на името *Асѣновица* или *Асеневица*.

---

[15] К. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, стр. 139.

[16] Fr. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae, 1858, p. 35. — Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 46, 47.

[17] К. Иречек, цит. съч., стр. 140.

[18] Thomae Archidiaconi Historia Salonitana. Ed. Fr. Rački, Zagrabiae, 1894, p. 579.

[19] Вж. Повесть временных лет, I. Текст и перевод. Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, стр. 135: Осень. . . половечьскый князь; стр. 160: Асинь; стр. 162: Осеня; стр. 336, 361; II, стр. 451, 475. — Срв. К. Иречек, цит. съч., стр. 140. — В. Н. Златарски, Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието в 1185 г., СпБАН, XLV, 1938, стр. 9 и бел. 3.

[20] Вж. Повесть временных лет, II, стр. 475. — Срв. П. Мутафчиев, Произходът на Асеневци, Македонски преглед, IV, 4, 1926, стр. 13, 15.

[21] Срв. също написите на името, отбелязани у Стр. Лишев, Особености в предаване на български, славянски, тракийски, византийски и др. имена на лица, селища и племена в латинските извори за българската история, Известия на Института за български език, III, 1954, стр. 335, 337.

[22] К. Иречек, цит. съч., стр. 140.

[23] Пак там, стр. 139—140.

Този извод може да ни насочи към известни предположения относно историята на Рилската обител през XII и XIII в., за което време притежаваме сравнително твърде оскъдни данни във връзка с нейната история. Ако следователно прочутата рилска икона, за чийто произход са изказани толкова различни мнения, действително носи името Осеновица — Асеновица, явно е, че тя не бива да бъде свързана нито с византийския император Мануил I Комнин, нито с „царица Мара“, жената на Мурад II. Двете легенди, които се разказват за нейния произход и в които съответно се преплитат имената на Мануил Комнин и на „царица Мара“, трябва да бъдат отхвърлени: очевидно те са плод на късно време, най-малко след края на XV в. Първоначално изглежда е възникнала легенда, че Мара Бранкович е подарила иконата на манастира. Тази легенда, отразена в прочутата приписка на Партений Павлович, по-късно се е сторила незадоволителна на някои ученолюбиви иноци, които познавали Скилицовото житие или пък някое друго житие, в което се споменава за изцелението на император Мануил Комнин. Така като плод на ученост и на по-късна епоха е възникнала легендата за това, че иконата била подарена от споменатия византийски император. Но тези легенди са наистина недостоверни и най-вероятно изглежда предположението, че иконата, а и изобщо прозвището Осеновица — Асеневица стоят във връзка с някой от представителите на Асеневския род в средновековна България. Разбира се, изниква въпрос, за кого от Асеневци можем в случая да предполагаме. Най-правдоподобно е да се помисли за Иван Асен II (1218—1241).

Притежаваме различни сведения относно покровителството, оказвано от този български владетел на едрата манастирска собственост[26]. Именно заради това покровителство на църкви и манастири в Синодика на българската църква са въздадени най-щедри възхвали на споменатия български владетел: „Великият и благочестивият цар Иван Асен, син на стария Асен, който, като имаше голяма любов към бога, прослави и просвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него. Той създаде манастири (*монастирѫ създа*) и богато ги украси със злато и с бисери и многоценни камъни. Всички свети и божествени църкви одари с много дарове и обяви пълна свобода за тях (*мнѡгыми дарми одаривь и свободѫ чистѫ на нихъ обыавивь*), а всички свещенически чинове: архиереи, свещеници и дякони, почете с голяма чест..."[27] Не може да се предполага, че владетелят, който щедро е обдарявал манастирите дори по далечната Света гора, би пропуснал да направи известни дарения и на Рилската обител. Предположенията за запустяване на Рилския манастир през целия период от края на X, дори до първата третина на XIV в., когато в тази област действува Хрельо,[28] са напълно недоказани. Напротив, много по-вероятно е, че манастирът е продължил своето съществуване и през целия този период и така е можел да получи известни дарения от страна на Иван Асен II. Едно бледо загатване за това е запазено в грамотата, издадена на Рилския манастир от Иван Шишман на 21 септември 1378 г. В грамотата между другото се споменава за подобни дарения от страна на един от Асеневците. „След като моето царство видя така устроената красота и чиста свобода на този манастир на царството ми — пише Иван Шишман[29] — и цялото му достояние, от прадеди и деди, от родителите на царството ми — светопочиналия цар Асен и цар Калиман, от всички български царе прадеди, деди и родители на моето царство — и като видя тази свобода царството ми, дадох на този манастир на царството ми това благообразно и всенастояще златопечатно слово, когато дойдоха людете на този манастир в земята на царството ми в Средец. . ." Когато се говори в текста на тази грамота за „свобода", дадена на манастира от предишните български владетели, това означава — както в посочения по-горе пасаж от Синодика — даряване на имунитет чрез нарочни дарствени грамоти. Може прочее да се предполага, че пред Иван Шишман са били изнесени грамотите, издадени на Рилския манастир, и между тях някоя грамота от Иван Асен II, днес загубена. Съставителят на Рилската грамота е назовал този владетел само с името Асен, както срещаме това и в различни други писмени паметници от средновековието.[30] Интересно е също определението „светопочиналият", което му се дава в грамотата. За съжаление не може да се установи точно какво е било дарението, направено от този представител на Асеневия род. Името Осеновица — Асеневица, записано около един век след времето на Иван Асен II, показва недвумислено колко жив е бил по онова време споменът за направеното дарение. В Хрельовия надпис се говори за „Богородица Осеновица" като покровителка на обителта наравно с нейния основател. Храмът, построен от Хрельо, носел название Св. Рождество Богородично. Всичко това може да ни подскаже, че дарението на Иван Асен II ще да се е състояло вероятно в това, че той дал средства за съграждане на храм в чест на Богородица. Поради него-

---

[24] Вж. посочванията например във: Новгородская первая летопись, М. — Л., 1950, стр. 586—587, (показалец). — Устюжский летописный свод, М. — Л., 1950, стр. 119: Оскольд, вм. Асколд, Ондрей вм. Андрей. — Повесть временных лет, II, стр. 501: Отрок вм. Атерак. За минаването на неударено *ă* в *о* в чужди думи в старобългарски вж. изобщо у A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, p. 31.

[25] Вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Приноси към историята на Иван Асен II, СпБАН, LXVI, 3, 1943, стр. 171, бел. 102.

[26] Вж. пак там, стр. 152 сл.

---

[27] М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, стр. 82 сл.

[28] Срв. В. Сл. Киселков, Рилският манастир, стр. 38 сл.

[29] Вж. текста у Г. А. Ильинский, Грамоты болгарских царей, Москва, 1911, стр. 28. — Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, стр. 181 сл.

[30] Вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Приноси, стр. 171 и стр. 171, бел. 102. Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 31, като се спира на посоченото място от Рилската грамота, вижда в него сведение „за живота на манастира през. . . XIII век", именно за дарения от страна на Калиман I (1241—1246) и както личи от думите му, от Иван Асен II.

Разкаяние на император Теофил
Кръщението на княз Борис Михаил

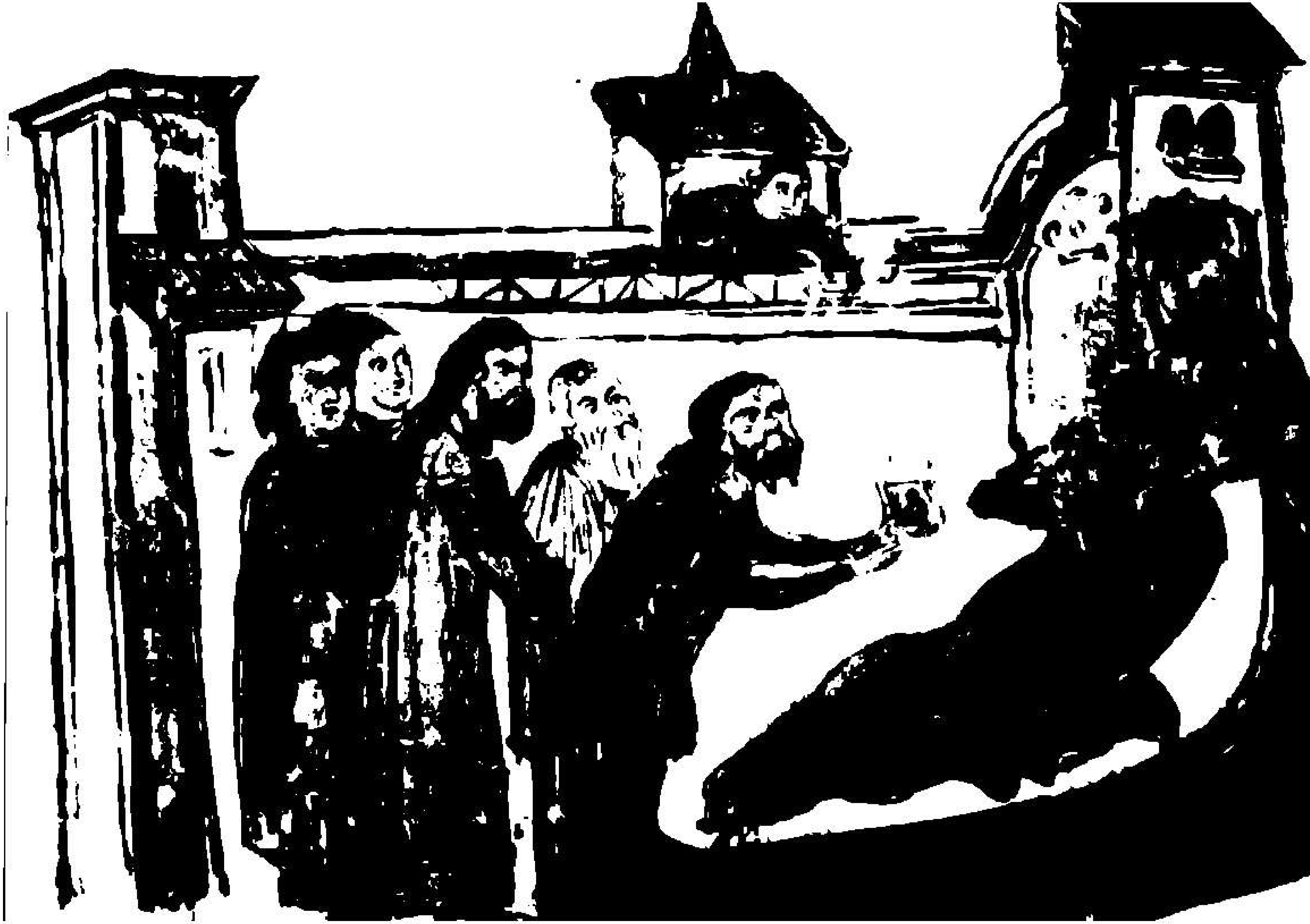

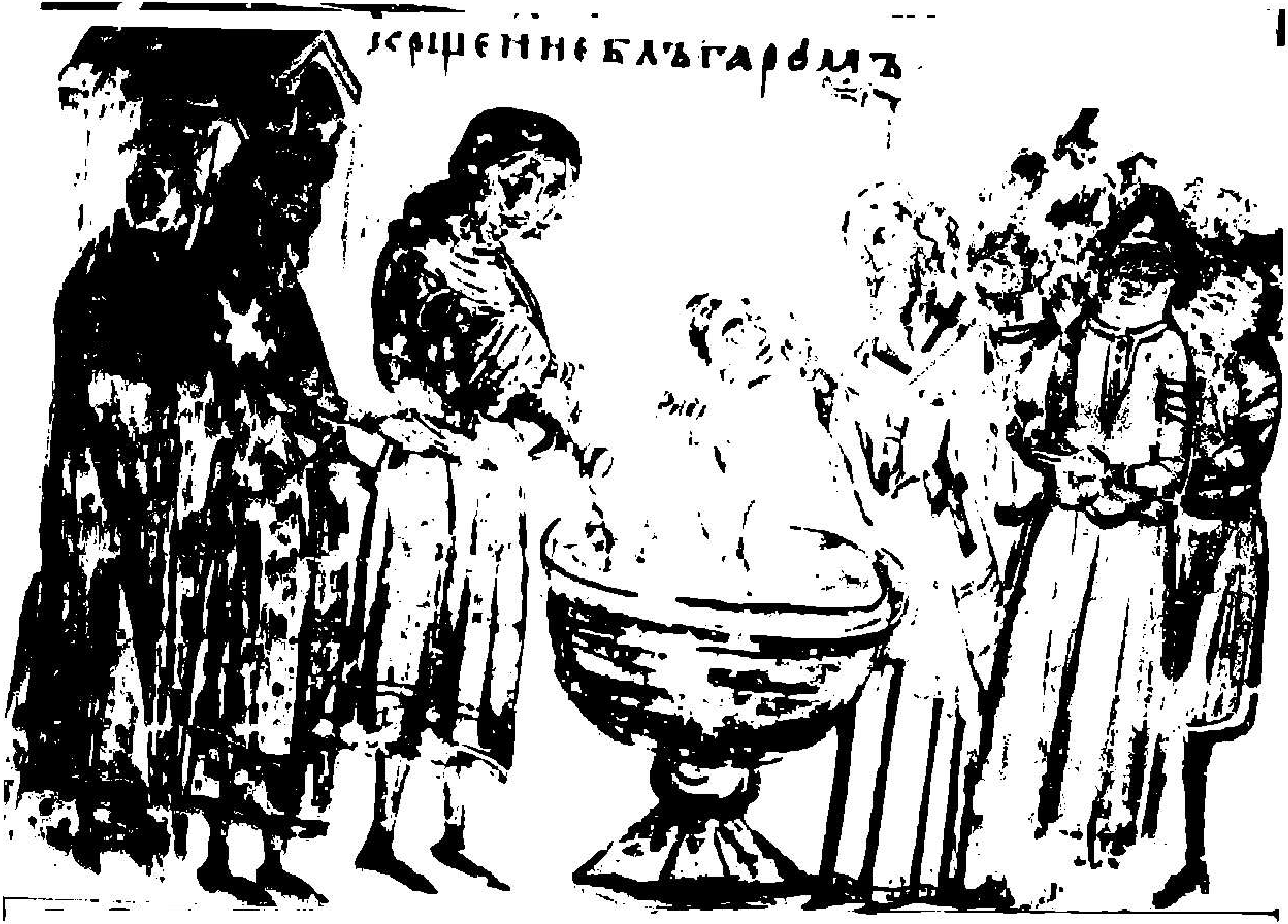
крщение блъгаромъ

вото ктиторство храмът бил назован Св. Богородица Осеновица — Асеневица. От този храм ще да произхожда познатата днешна икона на Богородица, която също приела — поне според легендата — името Осеновица—Асеневица. Необходимо би било тази интересна старинна икона да бъде проучена от познавачи-изкуствоведи. Ако нейното изследване от художествено-историческо гледище потвърди изводите във връзка с тълкуването на името Осеновица—Асеновица, ние ще извадим на бял свят един рядък паметник на нашето изкуство от XIII в.

Славянски местни и лични имена във византийските описни книги

Едни от най-ценните исторически извори за социално-икономическата история на Византия и южните славяни, с които се обогати през седем десетилетия историческата наука, са така наречените *практики* (ед. число πρακτικόν) или „описни книги". Практиконът (по руски *писцовая книга*) е бил съставян по правителствена разпоредба от т. нар. апографевс или според нашите средновековни грамоти писецъ[1], въз основа на по-стари документи и на ново измерване и проверка по отделни селища и домакинства. За всяко домакинство се дават сведения за имената, броя и родствените отношения между членовете на домакинството, посочват се поземлените владения и притежаваните селскостопански животни, най-сетне се отбелязва размерът на данъчното облагане[2]. Когато преди около осемдесет години руският византинист Ф. И. Успенски за първи път обърнал внимание на този род исторически извори[3], той още трябвало да говори за „следи" от подобни описни книги, тъй като до това време не е бил обнародван никакъв гръцки паметник.

---

[1] За този служител на византийския фиск вж. сведенията у Fr. Dölger, Beitrag zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Darmstadt. 1961, стр. 81—83, 88—90. За средновековния български термин вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. 323, 62, 132 („писачи").

[2] За същината на практикона вж. определенията у Fr. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon. Mit diplomatischen, sprachlichen, verwaltungs-und sozialgeschichtlichen Bemerkungen. Abhandlungen d. Bayer. Akademie d. Wiss., phil.-hist. Kl., N. F. Hf. 28 (1949), стр. 5: „Praktika im engeren verwaltungstechnischen Sinne sind Protokolle der hohen byzantinischen Schatzungsbeamten (Apographeis) über den von ihnen auf ihren Kontrollreisen vorgefundenen Bestand der grundherrschaftlichen Besitzungen in den ihnen zugewiesenen Provinzen mit genauen Angaben über die Namen, Familien und der Besitzstand der zugehörigen Katner sowie über deren entsprechende Abgaben und Steuern".; срв. idem, Paraspora. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961, стр. 350, n. 3: „eine amtliche, durch einen Apographeus in staatlichen Auftrag auf Grund von Vorurkunden und Neuvermessung ausgestellte Bestätigung des Besitzstandes an Liegenschaften, Familienstand, Vieh- und Grundstückbesitz sowie der entsprechenden Grundsteuerschuld eines Grundherrn". Г. Острогорский, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, IX (1948), стр. 203, като сочи различните видове византийски практици и припомня, че думата πρακτικόν означава изобщо „всякую опись", добави характеристика за „практики, в которых, при описании земельных владений, подробно указаны все статьи дохода данного владения, составляющие феодальную ренту владельца, т. е. с одной стороны, дан список дворов крепостных крестьян с поименным перечислением членов отдельных крестьянских семей, отмечены все статьи их имущества и указаны размеры их подворной подати и прочих повинностей, с другой же стороны, приведены земли, находящиеся в непосредственном владении сеньора, и обозначены поступающие с них и с прочих сеньориальных угодий доходы".

[3] Ф. И. Успенский, Следы писцовых книг в Византии, ЖМНПр, CCXXV (1883) стр. 187—201; CCXXXI (1884), стр. 1—46, 189—335; CCXL (1885), стр. 1—52.

Немного години по-късно биват обнародвани първите византийски „писцовые книги" — и днес ние притежаваме около тридесет текста, към които можем да добавим няколко славянски описни книги и вече значителна научна литература по разните проблеми, свързани с тях.[4] Така описните книги заеха място на един основен извор за проучване на социално-икономическата история на Византийската империя и доколкото са изследвани, това става изключително от това гледище. Някои от описните книги обаче се отнасят до селища, които са намират в земи, чието население се отличава с доста пъстър етнически състав и се състои, поне в известна мяра, от славяни. Неотдавна проф. Г. Острогорски обърна внимание и на тази страна при проучването на византийските описни книги: „Мы обследовали византийские писцовые книги в отношении содержащегося в них материала для социальной и экономической истории, — пише той в заключение на своето обстойно изследване. — Но помимо этого материала, в котором заключается несомненно главная ценность обследованных документов, писцовые книги содержат также много интересных данных для определения этнического состава населения тех областей, к которым они относятся. Бросается в глаза славянский характер много встречающихся здесь местных названий, а равно и личных имен. Традиционные имена, как-то Георгий, Димитрий, Федор, Ирина, Мария, Анна и т. д. не говорят, конечно, ничего о народности их носителей, но весьма красноречиво говорят о ней встречающиеся в византийских писцовых книгах чисто славянские имена и прозвища, как-то Доброта, Добромир, Богдан, Драгана, Стана, Зорана, Федор Подарица, Ян Драгоч, и имена с типично славянские окончаниями, вроде Марица или Анница. На эти и другие, подобные им особенности должны будут обратить внимание будущие исследователи.“[5] Значението на описните книги в това отношение е изтъкнато и от някои други изследвачи, които са направили опит да изтълкуват известни имена от славянски произход и да направят общи изводи. Като обнародва няколко описни книги от XIV в., проф. Фр. Дьолгер[6] напр. обръща внимание на съдържащите се в тях податки за поселищната история, добавяйки, че при използуването на тези податки е необходимо да се пристъпва с „голяма предпазливост“. Разбира се, броят на личните и местните имена от славянски произход зависи от това, в какви земи се намират селищата, чиито описни книги са достигнали до нас: в областите, по-близки до южните славяни и частно до българите, такива имена са срещат естествено по-често,отколкото в отдалечени селища, гдето заселници славяни са могли да попаднат само като отпръски от своите едноплеменници. Едно от съществените затруднения, с които трябва да се бори изследвачът, се състои в това, че поради оскъдност на данните понякога не сме в състояние да определим с положителност местонахождението на дадено селище, за което се отнася описната книга. За отбелязване е, че съотношението между наличните лични имена (кръщелни, презимена, родови или семейни имена) и местните имена не винаги е ясно. Внимателният анализ на това съотношение може да разкрие в някои случаи хода на процеса на елинизацията на населението. Явно е, че този процес, който е неразривно свързан с християнизирането, засяга преди всичко личните имена: изоставят се старите езически, съответно славянски имена, за да се възприемат християнските гръцки имена, зад които е невъзможно да се открие етническата принадлежност на дадено лице. В такива случаи не се извършва промяна в етническия състав на населението, поради което не се явяват най-често бързи промени и в облика на местните имена. Само по такъв начин можем да обясним вече отбелязания факт,[7] че в някои описни книги, ако се съди по личните имена, би трябвало да се предполага наличието на гръцкото население, докато поселищните, речните и планинските имена имат славянски облик. Когато при някои описни книги, отнасящи се до едно и също селище, но произхождащи от различни години, се наблюдава промяна в имената на жителите, това може да означава наистина смяна на населението,[8] обаче в известни случаи трябва да се предполага просто заместване на „варварски“ славянски имена с наложени от църквата гръцки имена на покръстените славяни. Като се изключат имената от етнически произход (българин, сърбин, влах, албанец, ивериец и т. н.)[9], които намираме в описните книги, както и имената, които имат несъмнен негръцки произход, определянето на етническата принадлежност на населението въз основа на гръцко-християнските имена[10] не винаги е напълно сигурно.

---

[4] Библиографски посочвания за изданията на 20 византийски описни книги са дадени в проучването на Острогорский, пос. съч., стр. 206—207; вж. също френския превод в книгата на същия автор: Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles, 1954, стр. 262—263. Едновременно с това и независимо списък на по-старите практици обнародва също и Dölger. Sechs byzantinische Praktika, S, п. 1, който сочи 22 паметника, в най-голямата част покриващи се с посочените от Г. Острогорски. Издания на новооткрити текстове: Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München, 1948, nr. 64—78/9, стр. 184—211. — Idem, Sechs byzant. Praktika, стр. 35—119.— Idem, Aus dem Wirtschaftsleben eines Frauenklosters in der byzantinischen Provinz. Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, I — Wiener Archiv f. Geschichte des Slaventums und Osteuropa, II (1956), стр. 11—17 — Paraspora, стр. 350—357. — Вж. освен това отделни приноси: Ф. И. Успенский, Материалы для истории землевладения в XIV веке. Записки Новоросс. универс., XXXVIII (1885), стр. 1—56; Византийские землемеры. Труды VI Археолог. съезда в Одессе в 1884 г. II, Одесса, 1888, стр. 272—341; К истории крестьянского землевладения в Византии, ЖМНПр, CCXXV (1883), стр. 30—87, 301—360. — П. Безобразов, Патмоская писцовая книга, Виз Врем., VII (1900), стр. 68—106. — Б. Панченко, Крестьянская собственность в Византии. ИРАИК. IX (1904), стр. 155—160, 209—220. — П. Мутафчиев, Селското землевладение във Византия, СбНУ, XXV, 2 (1909), стр. 1—72.— П. Безобразов, Об актах Зографского монастыря, ВизВрем., XVI (1910), стр. 408—414; Афонские акты, ВизОбозр, I (1915), стр. 53—76. — А. В. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд, 1926, стр. 161—165. — Dölger, Beiträge, 93, n. 5, стр. 100—102, 105. — A. V. Soloviev, Les diplômes grecs de Menoikeon, Byzantion, IX (1934), стр. 305. — А. Соловјев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, стр. 322—331. — В. Мошин, Белешке о Хиландарском практику. Зборник у част А. Белића, Београд, 1937, стр. 251—261; Das Datum des Praktikon von Chilandar, ByzNJh., XIV (1937/38), стр. 104—118. — G. Rouillard, Récensements de terres sous les premiers Paléologues, Byzantion, XII (1937), стр. 112—118; Les actes de Lavra à l'époque des Paléologues. Atti del V Congresso intern. di studi bizan. — SBN, V (1939), стр. 300—307. — В. Мошин, Акти из светогорских архива. Споменик, XCI (1939), стр. 193—218; Зографские практики, Сборник Ников, стр. 291—300. — P. Lemerle, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945, стр. 228. — А. П. Каждан, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV в., Москва, 1952, стр. 7, 27, 28, 102, 125, 135 и др. — (Ф. Баришић): Византиски извори за историју народа Југославије, I, Београд, 1955, стр. 189, бел. 6, който обръща внимание на съдържащите се в практиците „слов. имена и презимена сељака на поседима светогорских манастира". — А. Соловјев, Кончански практик. Зборник радова САН, XLIV, Византолошки институт, III (1955), стр. 83—108. — Г. Острогорски, Нови публикације византиских повеља, Историски часопис, II (1949—1950), стр. 196—200. — A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris, 1955, стр. 37, 30, 114—118. — К. В. Хвостова, Некоторые вопросы феодальной ренты по материалам ивирских практиков XIV в., Византийские очерки, Москва, 1961, стр. 241—278; Некоторые вопросы истории иммунитетных грамот македонских монастырей в XIV в., ВизВрем., XIX (1961), стр. 38—59. — Д. Ангелов, Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век, София, 1958, стр. 12—13, 54, 72, 94 и др.

---

[5] Острогорский, Византийские писцовые книги, стр. 306; Pour l'histoire, стр. 367—368.

[6] Dölger, Aus den Schatzkammern, стр. 187—188.

[7] Dölger, SchHB, стр. 187—188: „Auffallend ist, daß auch in denjenigen Praktika, für welche die Personennamen eine weit vorwiegend griechische Besiedlung ausweisen. . ., die Dorf-, Fluss- und Bergnamen verhältnismässig häufig slavischen Ursprungs sind.“

Издадените досега византийски практици обхващат един период от повече от два века и половина: най-старият известен паметник от този род произхожда от 1073 г.,[11] а последните практици са от началото на XV в. По своето естество описните книги представят официални документи на византийската власт, следователно техните данни могат да бъдат приети с голямо доверие. За разлика от всички други исторически извори от византийски произход описните книги дават конкретни посочвания за селското население — състав, имотно състояние и имена на отделни семейства, като по този начин разкриват онази страна от бита на населението, за която официалната историография и другите писмени паметници напълно немеят. Сведенията, които описните книги дават за селското население, разкриват етническите отношения в редица области на Византийската империя и съставят първостепенен исторически извор за проникването и пребиването на славяни в земи, където те през ново време са изчезнали. Приспособявайки гръцкото писмо като изразно средство на славянската реч, съставителите — византийски държавни служители — са ни дали множество славянски местни имена, които сполучливо допълват онова, което знаем от други извори,[12] както и голям брой лични имена от славянски произход, на които досега не е обърнато никакво внимание. В обсега на едно обстойно изследване върху византийските извори за славяните от средновековието тук са дадени упоменанията за славянски местни и лични имена, които намираме в обнародваните византийски описни книги.

A — Практикон, съставен през март 1073 г. от нотариуса Адам, за владенията на протостратор Андроник Дука в областта Алопекон при Милет: F. Miklosich — J. Müller, пос. съч., VI (1890), стр. 4—15 (=MM).

B — Практикон на стратопедарха на тема Тракесион и Филаделфия Михаил Фока за владенията на м-ра Лемвиотиса, съставен през март 1235 г.: MM, IV (1871), стр. 4—18.

C — Практикон на неизвестен чиновник, съставен през юли 1262 г., за имотите на епископията Кефалония: MM, V (1887), стр. 16—67.

---

[8] Срв. Dölger, Sechs byzantinische Praktika, стр. 23—24.

[9] Срв. Dölger, SchHB, стр. 187.

[10] Срв. Dölger, Aus dem Wirtschaftsleben, стр. 356: „Was die Zinsbauern anlangt, die offenbar sämtlich ihren Sitz. . . in der Nähe des Athos haben, so zeigt sich auch hier wieder an den Tauf- und Familiennamen, daß weitaus die meisten Zinsbauern Griechen sind und nur verstreut und vereinzelt dazwischen Elemente sitzen, von denen man slavische Herkunft annehmen darf."

[11] F. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, VI, Vindobonae, 1890, стр. 4—15.

[12] Срв. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941.

D — Практикон, съставен от апографевсите Константин Цирапис и Алексий Амнос през януари 1294 г., за владенията на Зографския м-р: W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Actes de Zographou. SPb., 1907, стр. 115—119, пг. LII; срв. Dölger, Sechs byz. Praktika, 6 n.

E — Практикон, съставен от апографевсите Константин Цирапис и Алексий Амнос през януари 1294 г., за имотите на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 119—120, пг. LIII; срв. Dölger, пос. съч., 6 n.

F — Практикон, съставен от апографевса Димитрий Апелмене през октомври 1300 г., за владенията на м-ра Ксенофон: L. Petit, Actes de Xénophou. SPb, 1903, стр. 33—36, пг. III.

G — (Откъс от) практикон, съставен от неизвестен апографевс, вероятно по същото време, за владенията на манастира Ксенофон в катепанството Апрос: L. Petit, пос. съч., стр. 36—40, пг. IV.

H — Практикон, съставен от апографевса Димитрий Апелмене през март 1301 г., за владенията на м-ра Ивирон в Солунско, именно в катепанствата на Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст, издаден у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 35—53; срв. idem, SchHB, пг. 66/7: стр. 193/8.

I — Практикон, издаден през март 1302 г. от апографевса Димитрий Апелмене, за владенията на м-ра Богородица (Кантакузинова) в Солунско или близо до Света гора: Dölger, Aus dem Wirtschaftsleben, стр. 350—357.

J — Практикон, съставен от неизвестен апографевс, за владенията на м-ра Св. Иван Продром на о-в Патмос през януари 1315 г.: MM, VI (1890), стр. 256—258; отнася се до имоти на о-в Лимнос; за датата на паметника, срв. Dölger, Sechs byz. Praktika, 6 n.

K — Практикон на апографевса Димитрий Апелмене от октомври 1315 г. за владенията на Зографския м-р Солунско: Actes de Zographou, стр. 35—37, пг. XV.

L — Практикон на апографевса Трифон Кедрин от януари 1316 г., за владенията на м-ра Ивирон: Радоливо, Бориско, Обслос и Добровикия: Dölger, пос. съч., стр. 93—106; срв. idem, SchHB, стр. 206—209.

M — Практикон, съставен от апографевсите Константин Куналио, Димитрий Контенос и Лъв Калогиомос през ноември 1317 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанствата Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст у Dölger, Sechs bez. Praktika, стр. 54—65; срв. idem, SchHB, пг. 66/7.

N — Практикон, съставен от Михаил Неокесаритис през септември 1318 г., за предаване на селата Евнус и Липсохорион във владение на Хилендарския м-р: L. Petit et B. Korablev, Actes de Chilandar. SPb, 1911, стр. 87—91, пг. XXXVIII.

O — Практикон, съставен от Михаил Неокесаритис през септември 1318 г., за предаване на село Малука на река Струма във владение на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 84—87, пг. XXXVII.

P — Практикон на Михаил Неокссиритис от септември 1318 г. за предаване на село Здравик на Струма във владение на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 92—95, пг. XXXIX.

R — Практикон, съставен от Никола Циравис към 1318 г., за владения на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 95—105, пг. XL.

S — Практикон, съставен от апографевсите Константин Пергаминос, Георги Фарисий и прокатименоса на Драма Лъв Калогиомос през януари

1318 г., за имотите на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 43—49, пг. VI.

T — Практикон, съставен от Йоан Апелмене през март 1319 г. за предаване на село Превища на р. Струма във владение на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 37—39, пг. XVI.

U — Практикон, съставен от неизвестен апографевс през ноември 1320 г., за владенията на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 49—61, пг. VII.

V — Практикон, съставен от апографевсите Константин Пергаминос и Георги Фарисей през септември 1320 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанствата Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 66—79 (a. 1321); срв. idem, SchHB, пг. 70/1, стр. 202—204.

W — (Откъс от) практикон, съставен от апографевса Константин Пергаминос през 1320 г., за владенията на м-ра Есфигмен: L. Petit et W. Regel, Actes d'Esphigménou. SPb, 1906, стр. XV—XVII.

X — (Откъс от) практикон, съставен от неизвестен апографевс през октомври 1320 г. за владенията на м-ра Есфигмен: L. Petit et W. Regel, пос. съч., стр. XIV—XV.

Y — Практикон, съставен от апографевсите Константин Пергаминос и Георги Фарисей през май 1320 г., за владенията на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 39—42, пг. XVII.

Z — Практикон, съставен от апографевсите Димитрий (. . .) и Тома Пергаминос Фарисей (?) през декември 1-и индикт (год. ?), за владенията на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 120—126, пг. LIV.

AA — Практикон, съставен от неизвестен апографевс през септември 1323 г., за владенията на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 194—198, пг. XCII.

AB — Опис, съставен от Мануил Цимиски и Никифор Валсамон през октомври 1327 г., за предаване част от имота на Петър Дукопул във владение на монаха Матей: Actes de Chilandar, стр. 239—242, пг. CXVI.

AC — Практикон, съставен от апографевса Йоан Ватаци през януари 1333 г., за владенията на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 68—71, пг. XXIX.

AD — Практикон, съставен от Николай (Полимерий?) през януари 1333 г., за едно владение на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 64—67, пг. IX.

AE — Практикон, съставен от апографевса Константин Макринос през януари 1338 г., за владенията на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 70—81, пг. XI.

AF — Откъс от практикон, съставен през 1339—1342 г., за владенията на м-ра Св. Иван Продром при Сяр: A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, Paris, 1955, стр. 114—118, пг. XXXV.

AH — Практикон, съставен от апографевса Йоан Ватаци през април 1341 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанствата Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 80—92.

AI — Практикон, съставен от апографевса Йоан Ватаци през април 1341 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанството Завалтия: пълен текст у Dölger, пос. съч., стр. 107—119.

AJ — Практикон, съставен от апографевсите. . . и Мануил Ласкарис през октомври 1355 г., за владенията на атонската Лавра Св. Атанасий на о-в Лимнос: Dölger, SchHB, пг. 78/9, стр. 209—211.

Тук са посочени само онези местни и лични имена, в чийто славянски произход няма съмнение. При посочването на отделните извори се дават редове или страници съобразно с техниката на съответното издание.

'Ασάνης, с разночетене 'Ασώνης: лично име, M 361; H 236; V 348; AH 187; L 77, 183, 220; AI 85, 141, 149, 206; B 10; Z 153; U 326; AE 223. За името изобщо вж. посочванията у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin, 1958, стр. 73—75.

'Ασδραβίκιον: O 17, 41, 42/3, 44; село Здравик в Зъхненско; вж. други посочвания у Vasmer, Die Slaven, стр. 217, пг. 27.

'Αχριδινή: метох Св. Богородица 'Αχριδινή, XXVII. Срв. местното име 'Αχρίς на част от Родопската покрайнина; вж. посочвания за това у I. Dujçev, Un metropolita di Morahridos nel sec. XIV. OChrPer, III (1937, стр. 273—275.

Βαγίανος: лично име; Константин Βαγίανος, чийто син носи същото име, AC 65, 65/6. Срв. Βαϊανός, Βογιανός: Moravcsik, пос. съч., стр. 83/4, 92, 124/5. Срв. също Βαγάγκος; R 159?

Βάλτος, Βάλτα: местно име, термин, F 46, 78; второто като река; S 136; U 125, 154, AE 348; C 64/5; D 105; G 33; S 82; Z 47; O 35; P 45, 67; Βαλτώδης: C 22; AC 80; срв. също Βλάτζι AE 364. За имената вж. подробности у Vasmer, пос. съч., стр. 310, passim; idem, Russisches Etymologisches Wörterbuch, I (1953), стр. 104.

Βαρδουκάτο: местно име (лозе), C 55. Срв. името на Ивайло: Бърдоква; В. Н. Златарски, История, III (1940), стр. 544 и бел. 1.

Βάσκος лично име (Константин Васко), AH 42; (Георги Васко): AH 58. Умалително от Васил; срв. Βασίλκα: L 173; Βασίλκος: AH, 158, 159, 160, 162.

Βεάσκος: лично име, L 34 (Михаил, син на Вѣско); 35 (Георги, син на Вѣско); други посочвания за подобно име вж. у Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие. СбБАН, XLI. 1 (1945), стр. 119 и бел. 4; Dölger, SchHB, 59/60, 33, 163, 170; Actes de Chilandar, пг. 25, 62, 66.

Βελικοκώνστας: лично име („Голям Коста"?), L 87; срв. AI 214: Βελκοκώστα. Първата част на името: слв. великъ. Вж. още AH 27: Βελικονᾶς; Βέλκα, L 176, женско име (срв. нашето Велко).

Βελκάνος: лично име (Димитър, син на Вълкан), L 76; (Георги, син на Вълкан): 254; (Йоан, син на Вълкан): 258; (Михаил, син на Вълкан): AI 90; още: L 272, 292. Не е ясно дали в някои случаи името трябва да се тълкува като име на бащата („син на Вълкан") или като второ, славянско езическо име към първото, християнско и гръцко име. Срв. V 300; AE 199/200, = Βολκάνος.

Βελκάσης: лично име (Василий Вълкашин), AI 77.

Βελκωνᾶς: лично име, L 25; (Кали, вдовица на В.): L 160; (Велкона, син на Калуди): L 179, 258; AI 139. Срв. бълг. Велко. Срв. също: Βελκωνίτζας: L 184; AI 187, като мъжко име.

Βελτζίστα: местно име, L 151, 218, 231. Срв. бълг. Вълчища; срв., Vasmer, пос. съч., 23 пг. 23, 81 пг. 7, който мисли по-скоро за славянска форма Белчища (Битолско).

Βλάδος: лично име, C 35. В областта на Авлона. Срв. бълг. Владъ.

Βογδάνος: лично име, Н 384: „Богдан, зет на Георги. . . има син Драган". Срв. бълг. Богдан.

Βοδένια: местно име на Атон, D 103. Срв. името Воден, Vasmer, пос. съч., стр. 197, 316.

Βοδίνας: лично име, слав. Бодинъ (Димитрий ковач Бодин): М 231; V 203/4; (Ана, вдовица на Бодин): V 227; срв. още: Βοδῖνος: (Георги Бодин): Н 122/3; (син на Бодин): Н 125; (Константин Бодин): М 130; Н 237; М 257. — τῆς Βοδινίας: AE 173; "Αννης τῆς Βοδινίας: AE 236, 336/7, вероятно: Бодина. — Βοδίνιος: U 280, 346; (Георги Бодинов син): 305—306.

Βοδίτζα: местно име, L 177; слав. водица, ум. от вода.

Βοιανήτης: Ἰωάννου τῶν Βαιανητῶν, С 64. Може да се свърже с личното име Боианъ или с името на племето *ваюнити* (Βαϊουνῆται);); за последното име вж. [Фр. Баришић]: Византиски извори за историју народа Југославије. I. Београд, 1955, стр. 189, бел. 6.

Βοίλας: лично име, L 17; Βοϊλᾶς: AI 195. За името изобщо вж. Moravcsik, пос. съч., II, стр. 93—94.

Βορίλας: лично име (синът на Хриз Борила), L 48; (Йоан, зет на Борил): L 50/1; (Ирина, вдовица на Борил): AI 38; (Кали, вдовица на Борил): ἡ Βοριλία AI 40/1; (Мария, вдовица на Борил): ἡ Βοριλία AI 69; (Йоан Борил): AI 198. Формата Βοριλία представя очевидно род. падеж: Борилиа от Борилъ. За името изобщо вж. Ив. Дуйчев. СпБАН, LXVI (1943), стр. 148, Бел. 13; Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 750. — Moravcsik, пос. съч., стр. 95—96.

Βόρισκος: местно име, L 210, 236, 328 AI 218. Слав. боръ, борие, бълг. *борика*.

Βορίτζοβον: местно име, Н 230, 231. Слав. Боричово, Боричиво.

Βούλγαρος: етническо обозначение, превърнато в име; (Димитрий Българин), Н 96; Н 100; (Василий Българин), Н 382; (Мануил Българин): Н 384; (Георги Българин): AI 204; AE 28/9; (Анна Българска); Βουλγάρα: AE 34/5; (нива на Българина): τοῦ Βούλγαρη: : AE 140; τοῦ Βούλγαρι AD 55/6; етническо обозначение: τῶν Βουλγάρων: D 5; E 9; Z 6; Βουλγαρόπουλος: Z 114. Общо за името вж. посочванията у Moravcsik, пос. съч., II, стр. 100—106.

Βουλγαριώτης: АН 324, дадено като лично име. Moravcsik, ib., стр. 105.

Βουλκοστρέλια: женско лично име, К 18. Слав. вълкъ и стрѣлянти, сиреч „жена, която е стреляла на вълк", прякор?

Βοῦσος: лично име (Йоан Вишо, син на Михаил), L 22; живее в село Либяхово и има жена Станка (вж.); женско име Βοῦσσα (Георги, син на Виша): AI 175; женско име Βύσα, AI 33. Срв. *Виша* (Быша).

Βουτσζίανος: лично име (слав. Бышанъ), С 17, в Кефалония.

Βουχαλᾶς: лично име (Георги, син на Бухала) L 226/7; Мария ἡ Βουχαλία: Н 104, сиреч Боухалиа Срв. бълг. *бухал*.

Βράνιτζα: лично име (слав. Враница, с. Вранъ „черен"), AI 217.

Βραστά: село, W XV. Vasmer, пос. съч., стр. 203, извежда името от слав. врѣсть.

Γάλοβα: : лично име, АН 24, от слав. галовъ. Като местно име вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 161, 234.

Γαστιλέγκος: метох, AГ 31, вж. Γοστύλιβος.

Γλαβᾶς: лично име, C 53, 55; AD 33. Слав. Глава.

Γολεάσκος: лично име (Васил, син на Голяско); L 298. Слав. Голъ, „Голчо".

Γόριανις: местно име, O 13, 28, 29; P 49. Слав. Горіани, Горіанѣ; срв. подобни местни имена у Vasmer, пос. съч., стр. 88, 104, 29, 215, 263.

Γορίτζοβος: местно име, H 245; погрешен надпис Ἀγορίτζοβα. V 361: AH 198. Слав. Горичово.

Γοστύλιβος: местно име, C 58, 50. Срв. име с. Гостолюби в Мъгленско (В. Кънчов, Македония. Етнография и статистика, София, 1900, стр. 148), село Гостиля (Оряховско). В. Миков (Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София, 1943, стр. 65—66) го свързва с името на с. Гостилица, Дрян.

Γουλιμήν: лично име (бълг. Голѣминъ, Големин), H 309.

Γούλιτζα: лично име, AC 87. Слав. Голица от голъ. Като местно име вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 88: Γολίτσα.

Γουλολέσος: местно име? C 18. Слав. Гололѣсъ.

Γουρουνάκης: лично име (Михаил, зет на Гурунаки), L 180 (Стефан, син на Гурунаки): L 235. Срв. *горун* (дърво).

Γρασδένος: местно име, L 123. Срв. слав. граждании, граждь.

Γρεβενάρις: лично име (Георги Гребенарят), AI 91. Слав. *гребенар*, от гривень.

Γρεβενισκᾶς: местно име, AB 48. Срв. слав. гривень. било на планина; срв. Vasmer, пос. съч., стр. 204: Γζεβενισκά.

Γρίβας: лично име (Георги Грива) AH 327 (Теодор Грива), L 92 (Василий Грива). AI 100. Слав. грива, бълг. лично име *Грива*.

Γρίβιτζας: лично име (Йоан Гривица), AI 175. Ум. от грива. Като местно име вж. едно посочване у Vasmer, пос. съч., стр. 162.

Δεβελίκεια: местно име, H 120, Срв. слав. дебелъ.

Δεσάνος: лично име, L 320. Срв. Δεσία, женско име, AF 45. Отговаря на сръбско-мадж. Deže/Deše, срв. Moravcsik, пос. съч., II, стр. 117.

Δοβνίκεια: местно име, AI 17, 56, 140: Vasmer, пос. съч., стр. 204, го свързва с бълг. дѫбьница; срв. още *Дъбник* (*Горни*, *Долни*), вж. също у Миков, пос. съч., стр. 202: *Дъбница* (Прилепско), *Дъбница* (Неврокопско, дн. Гоцеделчевско), същото име в Белослатинско.

Δοβρίκας: мъжко име, L 115. Корен добъръ.

Δοβρίκεια: местно име, L 31, 216. Корен добъръ. Срв. местните имена у Vasmer, ib. 31: Δοβρᾶ, 31: Δοβρίνοβον, 31: Δόβρον, 44, 59: Ντόβρος и др.

Δοβροβίκεια: местно име, L 301, 333; AI 232, 235. Vasmer, пос. съч., стр. 215, го свързва с предполагаемо Дѫбровица: срв. също прилагателното, употребено като презиме: Δοβροβικιώτης (Николай *Добровичанин*): L 259, (Константин Д.): L 260. За името срв. също Dölger, SchHB, 9, 8—9, 43; 46; 35, 62; 37, 60.

Δόβρος: лично име (*Добрь* Лестица). L 33. Слав. *Добри*.

Δοβροσῶντος: местно име, в Солунско, H 438; M 581/2; V 569, AH 442. Може да се съпостави с името Δοβρόσοντος, споменато от Михаил Псел в тема Волерон (вж. Michaelis Pselli Scripta minora. II. Ed. E. Kurtz—Fr. Drexl. Milano, 1941, nr. 89, 16: стр. 118), към това срв. В. Тъпкова-Заимова, Съобщения за харистикии в нашите земи. ИИБИ, V, 1954, стр. 385 и сл. I. Dujčev: B. Z. XLVIII (1955), стр. 431. Името трябва да се тълкува като слав.-българско Добросѫдъ или Добросадъ.

Δομπράνα: женско име, L 96; бащата носи името Добри (Δόμπρος). Слав. *Добрана*. Вж. също AI 104.

Δομπρομηρία: женско име, N 80. Слав. *Добромиря*.

Δομπρομύρος: мъжко име (Василий Добромир), L 120, който има син на име Добромир: L 120.

Δόμπρος: мъжко име (Мария, вдовица на Добри), L 95/6, 182. Вж. по-горе Δόβρος.

Δομπρούσα: женско име, L 159. Слав. *Добруша*.

Δόμπρικας: лично име (Тодор Добрика): L 153/4. Слав. *Добрика, Добряка*?

Δραγάνα: женско име, L 37/8, 269. Слав. *Драгана*.

Δραγανίτζας: мъжко име (Георги, син на *Драганица*), L 249.

Δραγάνος: широко разпространено мъжко име, H 24, 303, 384; L 9, 38, 178, 204/5, 244, 296, 310, 329; AI 184; U 187, 189, 192, 367, 380/1; AE 284.

Δραγάτης: мъжко име, X XIV.

Δραγίνας: мъжко име, L 205/6; 233; 234; AI 145 (Василий Драгин). Слав. *Драгин*. Срв. Γεωργίου τοῦ Δραγινίου, U 330.

Δράγνα: женско име, L 256. Срв. Δράγν(ας), Dölger, SchHB, 65, 16; 181. Слав. *Драгна*.

Δραγόη: мъжко име, AF 28. Слав. *Драгой*.

Δράγος:: мъжко име, H 305. Слав. *Драго, Драг*.

Δραγοσθλάβος: мъжко име. H 27/8. Слав. *Драгослав*, син на вдовица Божа.

Δραγοῦλα: мъжко име, L 132; AI 105; 133; 158. Речно име (в Касандра), F 45/6; G 117; U 265; S 136. Срв. слав. драга „долина"; Драгулин дол (Панагюрско); вж. Миков, пос. съч., стр. 134. Като лично име — от *Драго*.

Δραγωνᾶς: мъжко име (Георги Драгона), Y 37. Слав. *Драго*?

Δραγωτᾶς: мъжко име, H 392; (Драгота, син на Киприан): L 223; AI 51; (Тодора, вдовица ἡ Δραγωτώ): AI 196. Слав. *Драгота*. Име на български войвода от средата на XIII в.: Златарски, История, III, 432; Дуйчев, Проучвания, стр. 111 и сл.; Moravcsik, пос. съч., стр. 120.

Δραζάνος: мъжко име (Дражан Почак?), L. 139. Слав. *Дражан, Драган*.

Δράζης: мъжко име, O 83. Слав. *Драже, Драго*.

Δραζίλας: мъжко име („внук Дражил"), L 17/8. Слав. *Дражил*.

Δρεβανά: прил., в израз: Δρεβανά Λούκουβα ((дрѣвьна локва). H 42/3, срв. стр. 123: „Lachen-Wasser, wohl als ON: kleiner See".

'Εζιβα местно име, H 43; 46; 48; M 553; V 552; AH 62, 65, 70; W XVI. Слав. *Ежево* (село в Сярско): срв. посочвания у Vasmer, пос. съч., стр. 216.

Ζαβαλτία: местно име, L 4; AI 1; слав. заболтье, Заблатие; срв. Vasmer пос. съч., стр. 216; Dölger, SchHB, 651; 181; 183.

Ζαβαρνίκεια: местно име, P 27, 31. Срв. Ζαβερνίκεια, тълкувано от Vasmer, пос. съч., стр. 216, като предполагаемо забьрдьникъ, забьрдьница.

Ζαγορηνός: лично име, AE 38; срв. Ζαγορινός S 50. Срв. загора, сиреч „Загорянин".

Ζάγαρος: лично име, S 118; U 237; AE 367. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 119: Ζαγαρά, Ζαγαρᾶς, 162: Ζαγάρενα, които той извежда от загора, след., „Загорец".

Ζεδελεανίτζα: местно име, U 358/9. Вероятно задѣлꙗница, Заделяница.

Ζερβός: лично име, C 49, 51, 53; N 94; AF 9. Вероятно от сърбъ, сърбинъ; срв. Vasmer, пос. съч., стр. 233.

Ζάριτζα: женско име, AI 34. Умял. от *Зара*.

Ζομπρίτζα: речно име, AF 44. Вероятно от зѫбъръ; срв. Vasmer, пос. съч., стр. 273.

Ζραβίκιον: местно име, P 6, 20, 31, 42, 72. Срв. тук Ἀσδραβίκιον.

Ζωρίτζα: речно име AF 46. Срв. у Vasmer, пос. съч., стр. 35: Ζώριανη, 36: Ζώριστα. Като женско име, L 320. Умал. от *Зора*.

Ζωράννας: мъжко име, L 322. Срв. *Зора*.

Κάλουβα: женско име, AI 79. Срв. калъ, кальнъ, калѣнъ? Срв. също мъжкото име P 80/81: (вдовица) Καλὴ ἡ Κάλουβα (сиреч жена на Кало?).

Κάμενα: местно име, H 161; 165; 171, 179; M 105; 114; V 96; 103; AH 235; 236. Срв. други посочвания у Vasmer, пос. съч., стр. 142, 205. Слав. Камена.

Καραβάρης: лично име (Михаил ὁ Καραβάρης), M 615/6; V 50 (Лъв Καραβάρης); V 53. Срв. C 63; τοῦ Κάρβαρι: Z 165; τὸ Καρβαρ... Слав. краварь.

Καρδαμᾶς: лично име, H 448: δικαίων τοῦ Καρδαμᾶ; AF 13: τοῦ Καρδάμη. Вж. за това предполагаемо първобългарско име посочванията у Moravcsik, пос. съч., стр. 153/4; Ив. Дуйчев, Най-ранни връзки между първобългари и славяни. ИАИ, XIX (1955), стр. 332—333; А. Соловiев — В. Мошин, Грчке повелье српских владара, Београд, 1936, стр. 324, 18—19.

Κασίτζα: местно име, AD 38; AE 128. Срв. Vasmer, пос. съч. стр. 205, 225, формите: Κασίτσα, Κάσιτσα, изведени от слав. косица.

Κολάρης: лично име (Νικολάου χαλκέως τοῦ Κολάρη), L 192; 194; 195. Слав. коларь. Вж. също L 15: Μιχαὴλ τοῦ Κωλάρη: L 17: Γεωργίου τοῦ Κωλάρη.

Κομαροβίκεια: местно име, H 232; M 356; AH 185: Καμαροβίκαν. Вероятно от комаръ; срав. Миков, пос. съч., стр. 42: Комарево; 116.

Κοντολάγγαδον: местно име, H 240. За втория компонент лѫка вж. тук под λαγκάς.

Κορνιλόγγος: местно име, U 203, 215/6, 218; река U 263; F 96, 98; G 57, 72, 74/5, 116; S 105/6, 134. Слав. горьный лѫгъ, срв. Vasmer, пос. съч., стр. 205. Може би в първия компонент трябва да се види по-скоро слав. крънъ?

Κοσινιτζιώτης: мъжко презиме, AI 82; образувано вероятно от селищно име, срв. село Косинец (Костурско): Кънчов, пос. съч., стр. 266, 28; срв. също имената у Vasmer, пос. съч., стр. 218, 198: Κοσίνιτσα, Κοσίνοβον.

Κόσνα: местно име, AF 25, 68. Други посочвания за това име вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 218.

Κουκουριτζία: женско име (Μαρία χήρα ἡ Κουκουριτζία) AI 18. Вероятно славянско име: от коукавица? коукоурѣчь (кукуряк?)?

Κούριλλας: лично име (Γεωργίου τοῦ Κούριλλα) AE 197; τοῦ Κούριλα 279; H 230; M 354: Κούριλλα. Слав. застъпване на *Кирил* (Κύριλλος). Срв. също подобни местни имена (Курило, Курил и др.) у Миков, пос. съч., стр. 198.

Κραῖκος: мъжко име (Анна жена τοῦ Κραίκου), Η 128; (Георги син τοῦ Κραίκου) V 230, 202. Срв. името *Крайко* (през XVI в. познат Яков Крайков или Трайков: вж. М. Дринов, Яков Трайков от София и Кара-Трифун от Скопие. Съчинения, II, София, 1911, стр. 492 и сл.).

κράλης: слав.-унг. титла, AA 5. За подробности вж. Moravcsik, пос. съч., стр. 173.

Κράστεσι: лично име, прякор, L 235: Γεωργίου τοῦ Κράστεσι. Вероятно от слав. краста? Значи Крастеш?

Κριστίλος: мъжко име, Η 136; 236; F 25; G 57; S 105; U 173, 174; срв. също в AH 187: Κριτζίλα; ср. р. 74, дадено като съответно разночетене. Слав. Крьстилъ.

Κροῦσκα: местно име (в областта на Авлона, Валона), C 39: χωράφιον τὸ καλούμενον τῆς Κρούσκας. Вероятно слав. крѹшька, крѹшка.

Κρούσουβα: село в Сярско, Η 169; 229—230: Κρούσουβο(ν); M 278; Κρούσοβας; M 353: τὸ Κρούσοβον; AH 255; AI 114; 181: τὴν Κρούσοβαν. Срв. AI 122 ἑτέρα γῆ εἰς τὸν Προαύλακα ἡ λεγομένη Ἀχλάδα. — W XV, XVI; ὁ Κρούσοβος. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 218.

Λαγγάς: географско наименование и термин (слав. лѫгъ лѫка), употребяван извънредно широко в няколко форми и надписи λαγγάς, λαγγάδα, λαγγάδην, λαγγάδιν, λαγγάδιον; λαγκάς, λαγκάδα, λαγκάδη, λαγκάδι, λαγκάδηα, λαγκάδιον; λακκάς, λακκάδα; λόγγος — B 17; C 18, 21, 22, 23, 27, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 48, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 62; F 74; G 92; H 347, 371; M 494; R 72; S 112; U 289, 315; AD 27, 37, 55; AE 126, 186, 213, 362; AH 368. — Λόγγος: AE 242, 24,5 247, 370. Ἐπάνω-Λόγγος: U 338; AE: 237/8. — Κάτω-Λόγγος: U 336; AE 235. Местни имена: Κοντὴ καὶ Μακρὰ Λαγκάς: F 72/3; G 29/30; U 150/51; S 79; U 232; AE 352. — Βαθεῖα Λαγκάδα: AE 373. — Σκοτεινὴ Λαγκάδα A 11. — Κακὸν Λαγκάδιον C 45. Срв. Vasmer, пос. съч. стр. 63, 77, 193, 206, 311, 312 passim, с други посочвания.

Λοσνίκης: лично име (Йоан ὁ Λοσνίκης), AI 181. Срв. слав. лозникъ, ложникъ, ложьникъ. Срв. местни имена Лозна, Лозница у Vasmer, пос. съч., стр. 170, 193.

Λουκουβίκεια: местно име, L 26, 98, 137, 178, 222, 262, 265. Срв. имената *Луково*, *Луковица*. — Η 42/43: Λούκουβα, място на река Струма; срв. BBp, XVII, 92. Срв. също казаното от Vasmer, пос. съч., стр. 207 пг. 62.

Λυμπάχοβα: L 22. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 40 пг. 197: Λυβιάχοβον: „am nächsten steht čech. Libĕchov“.

Λοζίκιν: име на село, Y 67; K 45: τὸ Κάτω Λοζίκιν; AB 6—7: Λοζίκιον. За името вж. посочванията у Vasmer, пос. съч., стр. 206/7.

Λουκίτζι: местно име, Z 66, 69, 84, 100; D 87, 89—90; E 26; K 42; Y 76. Слав. лѫгъ, лѫка?

Λυκολαγκάδα: местно име, F 75; 79. Вж. за втория компонент тук под λαγγάς.

Μαναστρᾶς: презиме (Йоан Манастрас), Η 70; M 125; V 111/2; (Анна, вдовица τοῦ Μαναστρᾶ) M 128; V 114; (Михаил Манастрас) AH 251; (Никифор Μαναστρᾶς) C 57; (Анастасий Μαναστρᾶς) C 64. Един болярин в българската войска от началото на XIII в. с подобно име: Златарски, История, III, стр. 259 и бел 2; други посочвания за името у Moravcsik, пос. съч., стр. 192.

Μαραβίντζιν: местно име, N 15, 16; 10: Μαρο; 122, 125: Μαραβιντζίου. H 34/5, 37 τοῦ Μαραβίντζη. Срв. H 44/5: τὸν τόπον. . .Μαραζβιζόλακκον. Името произхожда очевидно от *мравий мравь*; срв. с. Мравинци (Дойранско) у Кънчов, пос. съч., стр. 164; с. Мравино (Скопско), пак там, стр. 207. Местното име Μαραβιτζόλακκος може да се съпостави с бълг. *мравуляк*.

Μάρινιανις: местно име, AB 36. Към това вж. Vasmer, пос. съч., стр. 207.

Μαρίτζα: женско име, L 221; AI 206; C 35, 49; K 34; Y 33; E 16/7.

Μασθλάρης: презиме, прякор, H 247 (τοῦ Μασθλάρη); (Димитър, син τοῦ Μασθλάρη) H 270; (Димитър, внук τοῦ Μασθλάρη) H 273. Слав. *маглар*ь.

Μελίντζιανη: местно име (по долното течение на Струма), M 7; 615; V 7; AH 4; N 119. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 207, който съзира тук славянска форма *мѣльничанѣ*, произхождаща от *мѣльникъ* или *мѣльница*. Други посочвания у Dölger, SchHB, 9, 29; стр. 46.

Μηλίτζα: мъжко име, H 139: ὁ γαμβρὸς τοῦ Μηλίτζη ἤτοι ὁ ʼΡαγαζᾶς. Вероятно *Милица*. Срв. също D 46; τοῦ Μελιτζᾶς.

Μοτζίλιτζας: река, F 59; G 5: Μοτζίλιτσα, 44: S 55, 91: Μωτζίλιτσα; U 127, 165: Μοτζίλιστα. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 208, който извежда името от *Мочилица*, *мочило*; срв. у Миков, пос. съч., стр. 181; Мочиншавар (Панаг).

Μπελαία: женско име (χήρα ἡ Μπελαία), F 15. Слав бѣла, *Бялка*. Срв. L 326: Μπεάλκας. Μπεάλης: мъжко име, L 321; H 239. Слав. бѣлый *Белчо*; срв. L 265: εἰς τὴν Λουκουβίκειαν Βασίλειος ὁ τῆς Μπελλίας.

Μμεζάνος: презиме, прякор, L 102 (Γεώργιος ὁ Μπεζάνος); L 104; L 224: υἱὸν Μπεζάνου; L 200 ὁ προσκαθήμενος περὶ τὴν Δράμαν εἰς τὸ ἀγρίδιον τὴν Πρισέτζιανην Μπεζάνος ὁ Σγοῦρος; сиреч става дума за жител на с. Просочен (Просечен) в Драмско; AI 113. Слав. бѣжанъ от бѣжати, Бежан.

Μπελεάνος: мъжко име, L 237. Срв. *Белко* (*Белян*?).

Μπελκουβᾶς: мъжко име? U 224. Корен *бял* (*Белко*? *Белчо*?).

Μποζαία: женско име (Χήρα Μποζαία), H 27; Михаил, син τῆς Μποζυΐας M 47; V 42. Бълг. *Божа*, *Божана*.

Μποσάκος: мъжко име, (Βασίλειος ὁ Μποσάκος) A 1226/7. Сиреч босѣкъ.

Μπουραῖνα: женско име, V 197; срв. също D 18/9: Μπουραῖνα. Бълг. име *Боряна* (*Буряна*?).

Μπούρος: лично име, употребено като презиме (второ, нехристиянско име) редом с християнското (византийско) име Лъв ὁ Μπούρης, H 124; H 218; Георги ὁ Μπούρ(ης), AH 74; Йоан Б.: Z 111; AE 203, 212, 221, 224, 233, 240; Кириак Б.: AE 233; Καλὴ τοῦ Μπούρου, AE 249; Йоан τοῦ Μπουροῦ, U 323, 325, 334, 341; срв. също 303, 312. Вероятно Борисъ. За това име вж. някои посочвания у мене, Образи на двама българи, 750.

Μπουχαλᾶς: лично име, Йоан ὁ Μπουχαλᾶς, H 65; V 101; M 111; AI 46; Мария ἡ Βουχαλία, H 104; срв. AH 243: Γεώργιος ὁ Μποχούλης; за името вж. тук под напис Βουχαλᾶς. Според Dölger, SchHB, стр. 186 Μπουχαλᾶς = Keulenmacher.

Μπραΐλας: лично име (Βασίλειος Μπραΐλας ὁ γαμβρὸς τοῦ Σ0λάβου), L 76. Вероятно бя могло да се чете Μπρατίλας.

Μπρατίλας: лично име, L 274: ὁ υἱὸς Μπρατίλυ τοῦ Τυχωνᾶ; L 275: υἱὸν Μπρατίλαν; 278; 279 ο υἱὸς Μπρατίλα τοῦ Κανάκη; 281 Μπρατίλα τοῦ

Ντρεασίτζη. Очевидно братилъ, *Братил*. Женско име Μπρατιλία AI 34/5.

Μπράταινα: женско име (остров Лимнос!), A 257.

Μπρεστιάκος: презиме (Μιχαὴλ χαλκεὺς ὁ Μπρεστιάκος), L 206. От врѣстъ?

Νεάγκος: лично име (υἱὸν Νεάγκ(ην), L 52; 180. Срв. *Ненко* (Нянко?).

Νεβοσέλος: местно име (εἰς τὴν Νεβοσέλ(ους)) L 328. Очевидно *Новосел*. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 231/32.

Νεσδάνα: женско име (Δραγάνος Καπασᾶς. . ἔχει. . μητέρα Νεσδάνον), L 9, Очевидно неждана.

Νεστζέσανος: лично име (Μιχαὴλ ὁ Νεστζέσανος), AI 18/9. Славянско несчесанъ? От гл. чесати. Прякор.

Νεβόλιανις: местно име, N 31, 35; AC 94: τῆς Νεβόλιανης. Слав. *Неволяни*. За името вж. Vasmer, пос. съч., стр. 194, 220.

Οὐρεσίς: лично име, AI 183. Срв. *Урош*.

Πλαβίτζα: местно име (Халкидика), F 94/5; G 70; U 214. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 209.

πλανηνά: слав. планина (преносно—високо, планинско пасбище), широко разпространен термин във византийски език, AH 331; AI 239.

Πλεοβίτζα: U 375, 376; Πληαβίτζα. Vasmer, пос. съч., стр. 209, смята името тъждествено с Πλαβίτζα.

Ποζοβός: местно име (в Каламария), Y 53. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 210: *Бъзово*.

 Πομπίτζης: презиме, (свещеник Йоан Попица), L 137; AI 154; (Йоан, син на Димитър Попица), L 138; (вдовицата на Даниил Попица) L 214; срв. също AI 198. Слав. попица, умал. от попъ.

Ποτιστή: име на лъка, G 92/3 (τῆς λαγκάδος τῆς λεγομένης Ποτιστῆς) 112, U 232; AE 362. Вероятно *Потище*.

Πούτλης: презиме, H 73 101. Срв. бълг. водли; охридския род *Бодлеви*.

Πράβιτζας: презиме (свещеник Василий Правица), L 13, 15; AI 163; (Тодора. вдовица на Георги Правица); L 16; AI 146; (Тетоки, син на Правица) L 217. Очевидно правица.

Πρέβιστα: местно име (по долното течение на Струма), L 50; 155, 158; T 10/1; 35; 41. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 210, който предполага в същност. че името гласи *Требище*. Наличието на формата Πρεβιστηνός, именно в L 179 (Βελκωνᾶς ὁ υἱὸς Καλούδη τοῦ Πρεβιστηνοῦ), AI 139, 142, дава основание да се предполага, че става дума за познатото селище *Правища* в Зъхненско; за него вж. Кънчов, пос. съч., стр. 72, 182, 200.

Πρεκλεῖστα: местно име (село), N 101, 108, 130. Вероятно *Преклища*? Срв. с. *Преклово*, Кичевско Кънчов, пос. съч., стр. 257.

Πρίμβος: лично име (υἱὸν Πρίμπον), L 214; срв. AI 228: τοῦ Πρύμπου... υἱοὺς... Πρύμπον. Бълг. име *Прибо*. За болярина от XIII в. със същото име вж. П. Хр. Петров, Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в., Изследвания в чест на М. С. Дринов, София, 1960, стр. 521—533, с други посочвания за името.

Πριναρις: местно име, L 196; срв. εἰς τὸ Πρινάριον: Dölger, SchHB, 9, 8. Презиме. AI 220: Βασίλειος ὁ Πριναριώτης. Очевидно от *пърнар*. Срв. Кънчов, пос. съч., стр. 26, 140, 142, Пърнар в Солунско.

Προβονcάνκος: лично име, АС 88. Очевидно *Първонянко*, сиреч първороден син на майка.

Προδάνος: лично име (Βέλκα χήρα. . . υἱὸν Προδάνον), L 176. *Продан*.

Προσέτζιανις: местно име (село в Драмско, Просочен или Просечен), AI 12, 113. Срв. Кънчов, пос, съч., стр. 106, 198. Срв. също L 200: Πρισέτζιανη.

Ῥαδήνιος: лично име, АЕ 182. Вероятно *Радин*.

Ῥάδηνος: лично име, U 289. Вероятно *Радин*.

Ῥαδίλας: лично име, АН 14; Михаил Радилас, АН 25; 47 Νικολάου τοῦ Ῥάδηλα; AI 66: Теодор ὁ Ῥαδίλας. Слав. *Радил*.

Ῥάδκας: лично име, L 41; υἱὸς Γεωργίου τοῦ Ῥάδκας. Отговаря на мъжкото име *Радко*; гръцката форма Ῥάδκας произлязла от *Радко* — *Радка*, род. пад.

Ῥαδολήβος: местно име (село Радолиово в Зъхненско), L 6; 232; 333, AI 3—4. 240; стр. 26. Други посочвания вж. Dölger, SchHB, 9, 65, 71; стр. 43; стр. 46; 37, 56; стр. 106; стр. 109, 65, 2, 13; стр. 181. — Vasmer, пос. съч., стр. 221. — Кънчов, пос. съч., стр. 182, 72. Срещат се също формите Ῥαδολίβος, Ῥαδολίβους, Ῥαδολύβος, Като прозвище: Георги ὁ Ῥαδολιβηνός, V 421; АН 325; срв. още V 419: Василий Ῥαδοβοληνός(?).

Ῥάδος: лично име, презиме: Йоан Ῥάδος, М 241; V 72; Ирина; χήρα ἡ τοῦ Ῥάδου АН 84; Димитрий, син τοῦ Ῥάδου АН 85; Зоя, χήρα Ῥάδου, L 98; друго посочване АЕ 247; Ῥάδος ὁ Πελαγωνίτης, сиреч Рад от Битолско, I, 353, 7; срв. 356, n. 14, 355, 357, за името като славянско. Широко разпространено в средновековни византийски документи слав. име Радя.

Ῥεάχοβον местно име, АВ 55/6. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 211: *Ряхово*.

Ῥεβενίκεια: местно име (катепанство в Халкидика), XXV. Срв. към това Vasmer, пос. съч., стр. 211; Кънчов, пос. стр. 173: *Ревеник*.

Ῥεντίνα: местно име (катепанство в Халкидика) XXV. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 211. Среща се и като име на река, по която е именувана областта. Очевидно слав. рѫднина В Софийско има село Редина.

Ῥόμπος: име, презиме (Михаил ὁ Ῥόμπος), Н 144; М 266: Ῥόμπου: М 610; V 229, 240/41; АН 103 τὸ ὀσπητοτόπιον τοῦ Ῥόμπου: AI 113; AI 114: τῷ Ῥόμπῳ. Слав. робъ, превърнато в име и презиме. Вж. и Vasmer, пос. съч., стр. 211.

Ῥομπότης: име (Ἰωάννου τοῦ Ῥομπότη, Авлонско), С 27; 54; 48: 49; 49; τοῦ Ῥομπότη. От слав. робъ, вероятно чрез македонска членувана форма *рóбот*, сиреч *робът*.

Ῥούμπιτζα: име, U 201. От робъ?

Ῥουχᾶς: презиме, Н 53, 144, 157, 202; М 159; V 138/9; АН 258; М 89; V 83; D 28; Z 29. Вероятно от слав. роухо.

Ῥῶσα: женско име, Н 136; М 248; V 219: Ῥῶσ(σ)α; АН 90: Ῥῶσα. Слав. *Роса*. Срв. също формата Ῥωσάννα, L 61; AI 182/3; 224, значи *Росана*.

Ῥώσινος: мъжко име (Ῥώσινος Ὁ Σθλάβος), АН 94, сиреч *Росин*, може би също *Русин*.

Ῥωσίτζα: женско име, AI 39; слав. *Росица*.

Ῥῶσος: мъжко име, AI 101. Сиреч *Росо* или *Русо*? Срв. също J 13, за

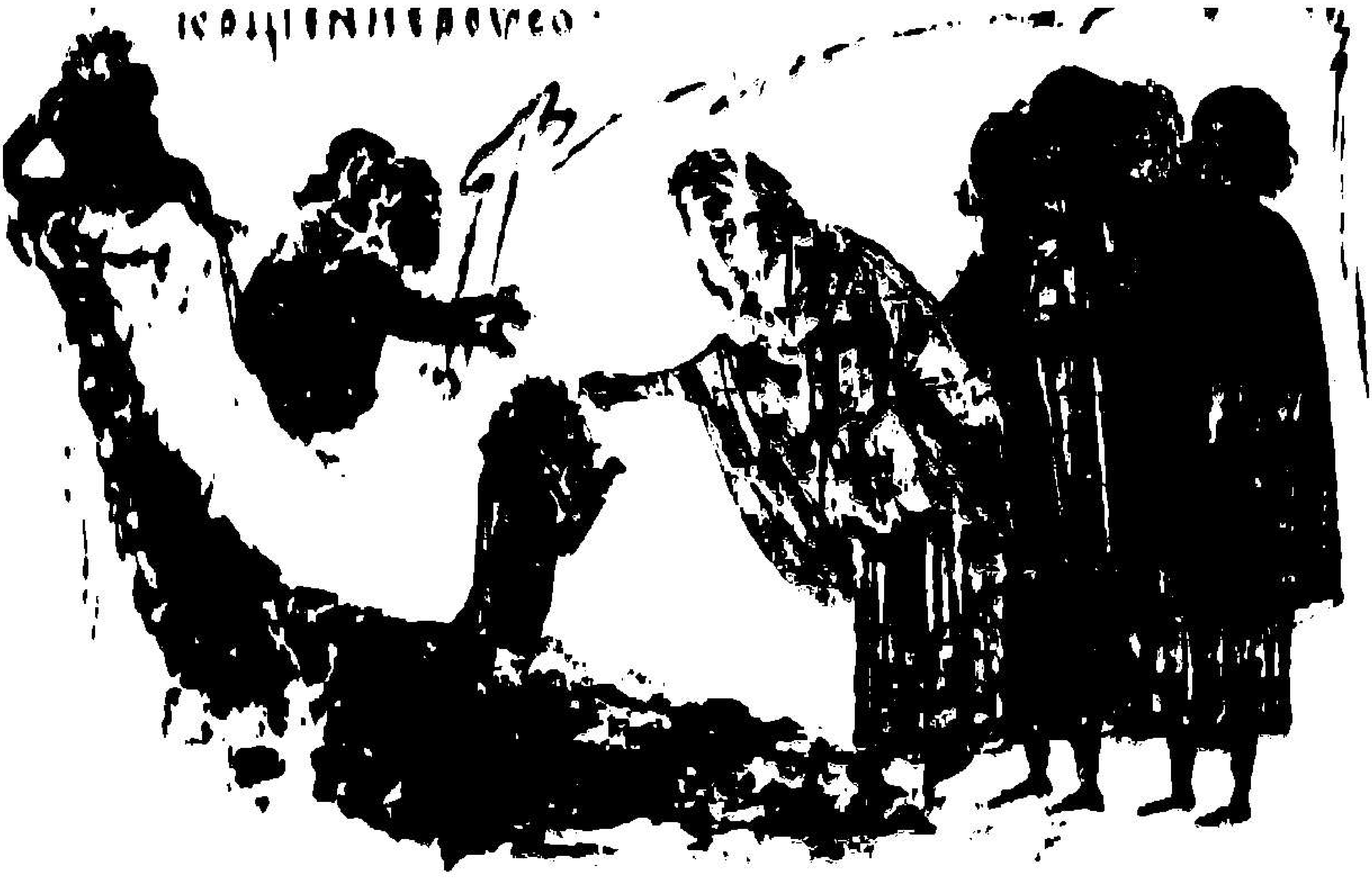

о-в Лимнос τῆς μάνδρας τοῦ Ῥωσοιωάννου. Може да се свърже и с руското национално име.

Σελέανικος: презиме (прякор), L 42; ὁ υἱός Βασιλείου Σελεανίκου. Трябва да се свърже очевидно със селянинъ селяне, селяни. За подобни местни имена вж. у **Vasmer**, пос. съч., стр. 75, 107, 138, 172, 221, 228, 263.

Σερβία: AA 5, сиреч *Сърбич*.

Σέρβος: сръбското етническо име, H 183; 256; D 82, 96. Употребено като презиме H 87 Βασίλειος ὁ τοῦ παπᾶ Σέρβου; L 108; υἱός τοῦ Σέρβου; AI 125: Κωνσταντῖνος ὁ Σέρβος ἔχει Τομπρίτζαν. Вж. още; AC 73; Z 61, 76, 117; 146, AE 242, 247.

Σθλαβίτζα: женско име, L 61, 280; AI 280; AI 159. Очевидно славица.

Σθλαβοπέτρα: лично име, C 53; χωράφιον τῆς Σθλαβοπέτρας, *Славопетра*.

Σθλάβος: славянското етническо име, употребено като прякор, презиме C 66: Γεώργιος ὁ Σθλάβος; C 66: Ἰωάννης ἱερεὺς ὁ Σθλάβος; C 66: Константин ὁ Σθλάβος: срв. C 47; C 67: Теодор ὁ Σθλάβος AI 96: Δημήτριος Σθλάβος ὁ τζουκαλας, AI 94: Ῥώσινος ὁ Σθλάβος: AI 172: Βασιλείου ἱερέως τοῦ Σθλάβου; 81 свещеник Василий Σθλάβος; AI, 112; L 79—80: Δημήτριος... τοῦ Σθλάβου; L 80/1 Θεόδωρος ὁ υἱὸς Νικολάου τοῦ Σθλάβου; L76: Βασίλειος Μπραΐλας ὁ γαμβρὸς τοῦ Σθλάβου; AI 190; Σθλάβος ὁ γαμβρὸς τοῦ Δημάνου; L 104: Σθλάβος; 168; 239; C 45; C 46; οἰκοθεσία τῶν Σθλάβων.

Σθλαβοσέργη: презиме, име, C 63; χωράφιον τοῦ Σθλαβοσέργη.

Σκοτζίλας: презиме, AI 20: Георги ὁ Σκοτζίλας; AI 22: Михаил ὁ Σκοτζίλας. Слав. *Скочила*, *Скочил*?

Σλάνος: презиме, AE 270: Николай ὁ Σλάνου; 272: Михаил ὁ Σλάνου. От слав. сланость? От сланъ?

Σλίνας: лично име, L 133; слав. злина? слина?

Σλώτα: лично име, L 244; Σλώτα τοῦ Σκοπιώτου. Слав. злота?

Σνεαγούλα: женско име, L 237. Вероятно снѣгула.

Σουσίτζα: речно име, H 33; 45; 46/7; AH 53, 65, 67; τῆς Οὐσίτζης, погрешен напис. Слав. *Сушица*.

Στάνα: широко разпространено женско име, също във формата Στάννα, H 24; F 16; I 353, 15; 355. Слав. стана.

Στανίλας: мъжко име, L 272; τῷ Στανίλα; слав. станила.

Στανισθλάβος: мъжко име, L 15; Στανισθλάβος ὁ γαμβρὸς Μιχαὴλ τοῦ Κωλάρη; L 309: ὁ υἱὸς τοῦ Στανισθλάβου. Слав. станиславъ.

Στάνκα: женско име, L 22; 324. Слав. станка.

Σταννούλα: женско име, умал. от стана, L 26.

Στάνος: L 15; 131; 226; 291; 296; AI 118; 130; 150; AE 263. Широко разпространено мъжко име станъ.

Στανούλας: мъжко име, умалително от станъ или стана. L 15; 97; 153; 177; L 209: Στανούλα, женско име; 284; 289; AI 51; 81; 178; 326.

Στάρτζος: презиме, прякор, L 302: Βασίλειος ὁ Στάρτζος. От старьць?

Σταύκος: лично име, H 230. Вероятно стайко.

Στλαβοκκάδης: местно име, C 30 (в Авлонско); основа слав-.

Στλαβοπέτζις: презиме, C 31; Константин τοῦ Στλαβοπέτζι; C 32; Никита τοῦ Στλαβοπέτζη. Основа: слав-? Вж. обаче C 29: Στληβοπέτζης, ще рече сливопеча; C 32; 33: τὸ Στληβοπετζάτον; 39: τοῦ Στληβοπέτζη.

Кръщението на русите, сцени от Манасиевата летопис
Смъртта на Цар Самуил

Στλάβος: вм. Σθλάβος като презиме, C 66: Михаил ὁ Στλάβος. Непосредствено към това име обаче, C 66: Δράκος ὁ Σθλάβος.

Στλαβουνάδα: C 30 (в Авлонско): τῶν Στλαβουνάδων; основа слав-.

Στούδενος: име, C 31: τοῦ παπᾶ Στουδένου. От стоудєнъ, или стꙑдьнъ?

Στραστριβίτζα: местно име, AF 36: τοποθεσία τῆς Στραστριβίτζα. Слав.?

Στρούμα: женско име, L 269: γυναικαδέλφην Στρούμαν; слав. строума.

Στρουμμιτζηνός: прякор, презиме, L 38 (от града Струмица): Δραγάνου τοῦ Στρουμμιτζινοῦ; вж. още: AH 325: Ἐὐδοκία χήρα τοῦ Στρουμπτζινοῦ. AH 328: Γρηζιᾶς ὁ Στρουμπιτζηνός; AH 394: Йоан ὁ Στρουμπιτζηννός. Отговаря на *струмичанин*, жител на Струмица.

Τεμπελίακος: презиме, P 49: Νικόλαος ὁ Τεμπελίακος. Вероятно дебелыкъ; *дебелият*.

Τζάραινα: женско име, M 250: χήρα Μαρία ἡ Τζάραινα. Превод от гръцкото Βασίλισσα; V 221. Вж. също съответните мъжки имена: U 298: τοῦ Τζαραίνου; AE 196: τοῦ Τζαρένου.

Τζερεπλιανή: местно име (вероятно с. Череплен, Зъхненско: вж. Кънчов, пос. съч., стр. 182), L 106.

Τζερνάτος: лично име, O 95. Срв. *Черньо.*

Τζερνεάνκα: женско име, L 127. Предполагаемо *Чернянка*, *Черна.*

Τζέρνης: мъжко име, L 292; 298: Τζέρνης. . . ὁ υἱός Βασιλείου Γολεάσκου; 309: Йоан ὁ Τζέρνης. Слав. *Черньо.*

Τζυβρίλλας: презиме, L 233: Χρύσου τοῦ Τζυβρίλλη. Слав. чоувръ.

Τομπράνα: женско име, AI 141 (*Добрана*, жена на Асен).

Τόμπρικας: презиме (*Добрика*), L 153: Στανούλα χήρα Ἰωάννου τοῦ Τόμπρικα.

Τόμπρινος: презиме, AI 224/5: Πτωχάρης ὁ Τόμπρινος. *Добрин.*

Τομπρίτζα: женско име, L 79; 93; 98; AI 30; 95; 125; 152. *Добрица.*

Τόμπρος: мъжко име, L 161: Μαρία χήρα ἡ τοῦ Τόμπρου. *Добро.*

Τραγανός: мъжко име, R 170, 197. Вероятно вм. Драган? Или по-скоро Траян?

Τοπολοβίκον: име на място, река, H 397, 400. За местни имена от корена *топола* вж. посочвания у Vasmer, пос. съч., стр. 65, 84, 117, 120, 139, 175, 222.

Τουρμπασᾶς: презиме, AH 119: Δημήτριος ὁ Τουρμπασᾶς. Слав. торбешъ.

Τύχα: женско име, AC 60/1: Θυγατέρα Τύχαν. Слав. *Тиха.*

Χρακωτᾶς: презиме, прякор, H 22: Константин ὁ Χρακωτᾶς. Срв. хракотина, хракати.

Χρεάσκος: презиме, L 126/7: Γεωργίου τοῦ Χρεάσκου. Срв. слав. хрѧстѧвьць, хрѧстъкъ. Предполагаемо слав. име: Хряско? Ряско?

Бележки

Статията „Именникът на първобългарските ханове и българската държавна традиция“ бе обнародвана в сп. „Векове“, II, 1973, 1, стр. 5—11.

Статията „Проблеми из средновековната история на Преслав“ бе обнародвана в сборник Преслав, I, София, 1968, стр. 29—38.

Статията „Последният защитник на Срем в 1018 г.“ бе обнародвана в „Известия на Института за българска история“, VIII, 1960, стр. 309—321.

Статията „Въстанието в 1185 г. и неговата хронология“ излезе в „Известия на Института за българска история, VI, 1956, стр. 327—358. Вж. също La date de la révolte des Asénides; Byzantinoslavica, XIII, 1952/53, p. 227—232.

Статията „Идеята за приемствеността в средновековната българска държава“ бе обнародвана в Известия на българското историческо дружество, XXVII, 1969, стр. 5—19. Вж. също: Aspects of the Balkans. Continuity and change, the Hague—Paris, 1972, p. 138—150.

Статията „По някои проблеми на старославянската и старобългарската литература“ излезе в сп. Литературна мисъл, XIII, 1969, 5, стр. 8—23.

Статията „Приноси към проучването на старославянската и старобългарската литература“ бе обнародвана в Известия на Института за литература, XI, 1961, стр. 203—215.

Статията „Византийско-славянска общност в областта на народното творчество“ бе издадена в Известия на Етнографския институт, VI, 1963, стр. 351—358 (Сборник в чест на Хр. Вакарелски).

Статията „Образи на българи от XV век във Флоренция“ бе обнародвана в сп. „Изкуство“, XI, 1961, 1, стр. 22—27. Срв. също Medioevo bizantino-slavo, I. Saggi di storia politica e culturale, Roma, 1965, p. 447—454, 563.

Статията „Към тълкуването на пространните жития на Кирил и Методий“ бе обнародвана в сборника Хиляда и сто години славянска писменост, София, 1963, стр. 93—117.

Статията „Най-старият славянски списък на забранени книги“ бе обнародвана в Годишник на Българския библиографски институт, III, 1955, стр. 50—60.

Статията „Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан“ бе обнародвана в сборника Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му, 1966, стр. 161—171.

Статията „Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски“ бе обнародвана в сборника Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969, стр. 261—279.

Статията „Няколко бележки към Кекавмен“ бе издадена в Zbornik radova Vizantološkog instituta, V, 1958, стр. 59—70.

Статията „Едно пренебрегнато византийско известие за богомилите“ излезе в Известия на Института за българска литература, VI, 1958, стр. 247—250.

Статията „За първообразността и достоверността на Рилската грамота“ бе обнародвана в Известия на Архивния институт, I, 1956, стр. 45—75.

Статията „Латинските надписи по Ватиканския препис на Манасиевата летопис“ бе обнародвана в Известия на Българския археологически институт, VIII, 1934, стр. 369—378. Вж. също Ив. Дуйчев: Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод, София, 1963, стр. 412—415.

Статията „За книжовното творчество на Константин Костенечки“ бе обнародвана също в Известия на Института за българска литература, II, 1954, стр. 223—231.

Статията „Един ръкописен свитък с апокрифни молитви и заклинания“ бе обнародвана в сборника Старобългарска литература (Изследвания и материали), I, София, 1971, стр. 157—166. Срв. също Apocrypha byzantino-slavica. Une collection serbe d'exorcismes d'origine byzantine, Zbornik Filozofskog faculteta, Beograd, IX, 1967, p. 247—250 (= Miscellanea M. Budimir).

Статията „Географски описания в средновековната българска книжнина“ бе обнародвана в Сборник в чест на акад. Н. В. Михов по случай осемдесетгодишнината му, София, 1959, стр. 157—170.

Статията „Един средновековен библиотечен каталог“ бе обнародвана в Известия на Централната библиотека на БАН, I, 1959, стр. 97—102.

Статията „Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина“ бе обнародвана в сборника Климент Охридски (Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му), София, 1966, стр. 415—437.

Статията „Приносът на Н. С. Пиколо във византоложките проучвания“ излезе в сборника Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издадени по случай 100 години от смъртта му (1865—1965), София, 1968, стр. 111—121.

Статията „Български описи на славянски ръкописи“ бе обнародвана в Годишник на Българския библиографски институт, VI, 1959, стр. 43—65.

Статията „Върху някои български имена и думи във византийските автори“ бе обнародвана в Сборник в чест на акад. Ст. Младенов по случай 75-годишнината му, София, 1956, стр .157—162.

Статията „Пресиан — Персиан“ бе издадена в сборника Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 479—482.

Статията „Осеновица-Асеновица“ бе обнародвана в Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, стр. 251—256.

Статията „Славянски местни и лични имена във византийските описни книги“ бе обнародвана в Известия на Института за български език, VIII, 1962, стр. 197—215 (Сборник в чест на проф. К. Мирчев).

Показалец на лични и местни имена

Аарон, син на Иван Владиславов 339
Абагар, първата българска печатна книга 249
Абисиния 267
Авитохол, легендарен първобългарски владетел 11, 14
Агатий Миринейски, византийски писател 98
Агиоаристофоритис, византийски първенец 46
Адриан II, папа 77, 192
Албанон, област 34
Александър, култово дърво („покровител на мъжете“) 138 сл.
Алексий I Комнин, император 276
Алексий II Комнин, император 39
Алексий III Ангел, император 76
Алексий Амнос 358
Алексий Врана, пълководец 41, 48, 59 сл., 65 сл.
Алексий Комнин, пълководец 57
Алусиан, български принц 339 сл.; Давид Алусиан 339 сл.; Константин Алусиан 339
Амброзий Траверсарий, италиански висш духовник 124
Амвросий Памперий, учен 281 сл.
Ана Комнина, византийска принцеса 98
Анакреон, античен поет 336
Ана-Неда, сръбска княгиня, българска царица 124
Анастасий Библиотекар, римски духовник и книжовник 136 сл., 140 сл., 153
Ангеларий, Кирило-Методиев ученик 176
Андроник I Комнин, император 39, 41, 46 сл., 58
Андроник II Палеолог, император 215, 292
Андрионик Дука, протостратор 357
Андрионик или Андрей, ученик на Евтимий Търновски 241 сл.
антиподи, теория за — 146 сл., 262
Антология, гръцка византийска поетическа сбирка 308 сл.
Антоний Мелиса, византийски монах писател 275
Антоний III Студит, царигр. патриарх 201
Анхиало, област и град 53, 62
Апамея, град в Сирия 9
апокрифни съчинения 153 сл.; Видение Исаево 161 сл.; апокриф за Адам и Ева 160 сл.; Деяния на апостол Павел 162; Книга на Енох 161; Завет на патриарсите 161; Деяния на патриарсите 274; Ламех 161; Мойсеев завет 161; Обхождания на апостолите 162; Откровение Павлово 162; Откровение Петрово 162; Първоевангелие на Яков 162; Учение на Климент Римски 162; апокрифни молитви и заклинания 249 сл.
Априлов, В. 319
араби, Арабия 179, 267 сл.
Аристотел 164
Армения 89, 243
Арсений, дякон от Солун, пътешественик 270
Асен, гръцки напис на името 340 сл., 350 сл.
Асен I, цар 51 сл., 79
Асеневци, династия 37 сл., 52 сл., 66 сл., 70, 73 сл., 142, 143, 225, 310
Асеневица, Асеновица, вж. Осеновица, рилска икона на Богородица
Аспарух, хан 12, 14, 15, 16, 18, 346
Атанасий Александрийски, архиепископ, писател 13
Атила, хунски вожд 14
Атлантически океан 264
Атон 259, 326; вж. Света Гора
Африка 260, 267

Бактриана, област 264
Бакшев, Петър Богдан, софийски католишки архиепископ 22, 70 сл.
Баласчев, Г. 166, 208, 209, 289, 290 сл.
Бардесан Едески, сирийски писател 265 сл.
Бачковски манастир 112
Баязид I, турски султан 122
Бдин (Видин) 271
Безмер, първобългарски легендарен владетел 11, 14

Бела III, унгарски крал 40, 49
Белград, крепост и област 40, 50, 179
Белгун, вж. Петър
Беноцо Гоцоли, италиански художник 126
Бешевлиев, В. 343 сл.
Боасонад (Буасонад), Ж. Ф. 303 сл., 310
Богомил, еретик 156
богомили 96, 203 сл.
Богородица Кантакузинова, манастир 358
Богородица Одигитрия 347 сл.
Богородица Осеновица, икона 353 сл.
Богородица Умиление, манастир при Струмица 272 сл.
Борис-Михаил, княз 25, 31, 77, 130, 179, 192, 206, 288, 345, 346
Борис и Глеб, руски светци 107
Боян, Батбаян, син на хан Кубрат 14 сл.
Браничево, крепост, област 40, 50
Браун, М. 110 сл.
Британски остров 265
Брюкнер, Ал., славист 195 сл.
Бъклер, Дж. 193

Вайан, А., френски славист 109
Вайс, Й., чешки славист 103 сл.
Василевски, В. Г., руски византолог 193, 197 сл.
Василий, търновски архиепископ 76, 79, 132 сл., 142 сл.
Василий I, император 175
Василий II, император 27 сл., 30 сл., 36, 70, 78, 80, 341
Василий Велики, патристически писател, 152, 201, 263 сл., 271, 275, 323
Вашица, Й., чешки славист 103 сл.
Велетри, гр. в Италия 137
Великоморавия 144, 146 сл., 151, 176, 261
Венеция 40, 122, 124, 176, 179, 261, 262
Веригава (Върбишки проход, Стара планина) 18 сл., 21
Видинско царство 121
Вилхелм II, сицилийски крал 40
Винех, първобългарски хан 11
Висла, река 262
Викинг, Виглиско, немски духовник 179
Вихтун, първобългарски род 11
Владимир (Расате), български княз 346
Владислав Граматик, книжовник 130, 142, 222, 241, 317 сл.
Вокил, първобългарски род (Оукил) 11
Волжска България 14
Воронов, А., руски славист 286 сл.
Врохот, Върхот, планина 32
Вулович, С., сръбски учен 327
Върбишки проход 18 сл.; вж. Веригава

Гаврил-Радомир, български цар 27
Галия 268
Ганг, река 263
Гаудерих, епископ на Велетри 137 сл., 140
Георги Бранкович, деспот 224
Георги Кедрин, византийски писател 304
Георги Мосхабар, византийски писател 204 сл.
Георги Пахимер, византийски писател 304 305
Георги Скилица, византийски писател 348
Георги Трапезундски, византийски писател 309
Георги Фарисей, апографевс 358 сл.
Гибралтар (Херкулесови стълбове) 264 сл.
Горазд, ученик на епископ Методий 109, 144
Гостун, първобългарски княз 11, 14
Гошев, Ив. 325 сл.
Гранстрем, Е. Е., 100 сл.
Грегоар, А. 195, 199
Гривец, Фр. 148, 286
Григорий, охридски митрополит 292
Григорий Богослов, патристически писател (Григорий Назиански) 145 сл., 152 сл., 157 сл., 264 сл., 274, 316
Григорий Пардос, византийски писател 308
Григорий Цамблак 156, 312, 320
Григорович, В. И., руски славист 166, 221, 280

Дакия, област 179
Далмация, област 40
Дамян, пловдивски митрополит 112
Дворник, Фр. чешки учен 143, 146 сл., 198
Девина, селище 345
Девол, област 178, 192
Дечански манастир 213
Деяновци, фамилия 122
Джанели, Чиро, италиански славист 244
Джапаридзе, Д., учен 101 сл.
Димитрий Апелмене, апографевс 358
Димитрий Кантакузин, византийско-славянски писател 142, 222, 241 сл.
Димитрий Контенос, апографевс 358
Димитрий Хоматиан, охридски архиепископ 164 сл., 191, 290 сл.
Драч, град, област 41, 114
Дринов, М. 197, 283 сл.
Дубровник, град 124 сл.
Дуло, първобългарски род 11
Дунав, река 15, 243
Дюбнер, Й., класически филолог 304, 356 сл.

Евгений IV, папа 124
Евсевий Кесарийски, патристически писател 159
Евстатий Макремволит, византиец 308
Евтимий Търновски 79, 80, 88, 222, 318
Егейско море 265
Египет 260, 263, 265, 268
Елбумис, кумански първенец 62
Елена Драгаш, дъщеря на Константин Деянов 122

Ернах или Ирнах, син на Атила 14
Ернщедт, В., руски учен 193
Ерусалим 243, 259. 269
Есфигмен, манастир на Атон 359
Есхач, български болярин 176
Ефес, гр. 124
Ефрат, река 263
Ефрем Сирски, патристически писател 221, 275, 323, 327

Завалтия. катепанство 359
Златарски, В. Н. 9, 20. 29, 197 сл., 249 сл., 284, 294
Зографски манастир 288, 291, 358, 359

Иван Александър. цар 70, 87, 123, 223, 226, 230 сл., 240, 316, 331
Иван Асен, син на Иван Александър 123
Иван Асен II, цар 25. 37, 70, 79, 223, 228, 351 сл.
Иван-Владислав, цар 27, 36. 339. 343
Иванов, Йорд. 166 сл., 212, 214 сл., 219 сл., 289 сл., 339 сл.
Иванова, Кл. 249 сл.
Иван Рилски, основател на Рилския манастир 25, 79, 143. 208 сл., 347
Иван Срацимир, цар 226
Иван Стефан Шишман, цар 124
Иван Шишман, цар 123, 207 сл., 220, 225, 226, 319 сл., 352
Ивац, войвода 32
севери, славянско племе 18
Ивирон, манастир на Света Гора 272, 358 сл.
Илирик 33
Илински, Г. А., руски славист 294
Именник на българските ханове 9 сл.
Инд, река 264
Индийски океан 263
Индия 242. 243, 267 сл.
Инокентий III, папа 74 сл., 133, 143
Ипсала, вж. Кипсела
Иречек, К. 28 сл., 111, 350 сл.
Ирник, син на Авитохол 11, 14
Исак II Ангел. император 46 сл., 49, 52, 74
Исак Комнин, узурпатор 39. 57
Исидор Пилусийски, патристически писател 158 сл.
Испания 264 сл.
Исперих, хан 11, 15; вж. Аспарух, хан
Истрин, В., руски славист 311
Истър, река 264 сл.; вж. Дунав
Италианска легенда. 131, 136 сл., 140
Италия, Южна 89

Йеремия, поп еретик 156
Йерисо, катепанство на — 358 сл.
Йоан Апелменс, апографевс 359
Йоан III Ватаци, император 34. 36, 276
Йоан Ватаци, апографевс 359
Йоан Век, цариградски патриарх 204 сл.
Йоан Дамаскин, патристически писател 97
Йоан Екзарх, старобългарски писател 26, 86, 134, 262 сл., 310, 312
Йоан Златоуст, патристически писател 250, 275, 298, 316, 320, 323, 327
Йоан VIII, папа 138
Йоан Зонара, византийски писател 28, 338
Йоанниций, 78; вж. Калоян, цар
Йоан Каземарински, папски легат 77
Йоан Кантакузин, кесар 58, 59, 66 сл., 98
Йоан Кириотис Геометър, византийски писател 309
Йоан Комнин Ватаци, узурпатор 39
Йоан Контостефан, пълководец 57
Йоан Лествичник, византийски писател 274 сл., 323
Йоан VIII Палеолог, император 122 сл., 125
Йоан Рагузки, домениканец 124
Йоан севастократор 51, 57 сл., 66 сл.
Йоан Скилица, византийски писател 27 сл., 114, 304, 341, 343
Йоан Цецес, византийски писател 308
Йоан I Цимисхий, император 19, 70
Йонийско море 265
Йосиф II, цариградски патриарх 122 сл.

Кавказ 261
Калабрия 118 сл.
Каламария, катепанство 358 сл.
Калиман (Коломан), цар 214, 223
Калоян, цар 25, 74 сл., 133, 143; вж. Йоанниций
Карнобатски хисарлък 19
Касиан, отшелник 198 сл.
Каспийско море 261
Кекавмен, византийски писател 193 сл.; Кекавменовци, фамилия 194 сл.
Кесарея, град в Палестина 242 сл.
Кефалония 257
Киевска Русия 154
Килидж Аслан, иконийски султан 48
Кипсела, град 50, 57; вж. Ипсала
Кипър, остров 39, 57
Кирил Ерусалимски, патристически писател 327
Киселков, В. 107 сл., 209 сл., 284 сл., 349
Китай 267
Клавдий Птолемей, античен писател 238
Климент Охридски 108 сл., 144, 152, 165 сл., 174 сл., 279 сл. 299 сл., 337 сл.
Климент Римски, мъченик 137 сл., 140, 278, 298
Клоц, А. немски филолог 245 сл.
Клостерман, Р. А., немски учен 198
Козма Индикоплов, писател 266 сл.
Козма Презвитер, старобългарски писател 205, 259
Коломан, вж. Калиман

Комнини, династия 36, 50
Конрад Монфератски, кесар 61 сл.
Константин от Апамея, свещеник 9
Константин Багренородни, император 343, 345
Константин Деянов, владетел на Велбъжд. 226
Константин Диоген, византийски пълководец 28, 30
Константин Кавасила, византийски писател 191, 292
Константин Костенецки, писател 88, 110 сл., 232, 241 сл. 259 сл., 268 сл.
Константин Кукалио, апографевс 358
Константин Макринос, апографевс 359
Константин Манаси, византийски писател 87, 117
Константин Пергаминос, апографевс 358 сл.
Константин Преславски, писател 87
Константин Сицилийски, писател 306
Константин Философ-Кирил 22 сл., 44, 85 сл., 107 сл., 129 сл., 165, 174. 261 сл., 279, 290, 296 сл., 310, 337; жития 145 сл.
Константин Цирапис, византийски сановник 358
Кормисош, български хан 11
Косово, сражение на — 242
Кракра, войвода 31
Крамер, Дж. А., филолог, 305, 307, 309
Красимир, хърватски княз 27 сл.
Крупнишко евангелие 317
Ксенофон, манастир на Атон 358 сл.
Ксермон, вж. Сермон
Кубрат. първобългарски хан 14, 15
Куев, К. М. 243 сл.
Кумания — Влахия 76
Курт, първобългарски хан 11, 14

Лавров, П. А., руски славист 148 сл., 284
Лазар, княз сръбски 242
Лазарев, В. Н. изкуствовед 94
Лазаревич, Лукиан от Копривица 257
Лариса, град 79, 202
Ласков, Д. Т. 283 сл.
Латинска цариградска империя 93
Лескин, А., немски славист 291
Лер-Сплавински, Т., полски славист 110, 149
Лествицата на Йоан Лествичник 221
Лимнос, остров 352
Лихачов, Д. С., съветски историк на литературата 82 сл.
Лука, братенец на Иван Рилски 248 сл.
Лъв, кардинал 77
Лъв, епископ на Остия 137 сл.
Лъв Дякон, византийски историк 303
Лъв Калогномон, апографевс 358
Лъв Магистър и Хирософакт, византийски дипломат 306
Лъв Математик, византийски учен 306
Лъв VI Мъдри, император 25, 306
Лъв Философ, византийски учен 305

Маджари 150
Максим Маргунис, епископ 204 сл.
Максим Планудис, византийски писател 310
Мала Азия 40, 49, 89, 260
Манасиева летопис, Ватикански препис 80, 233 сл., 344
Мануил Камица, византийски пълководец 62
Мануил I Комнин, император 38 сл., 43, 52, 87, 224, 276, 348, 349, 351
Мануил II Палеолог, император 122
Мануил Ласкарис, апографевс 359
Мануил Цимисхи, апографевс 359
Мара Бранкович, жена на Мурад II 208, 211 сл., 244 сл., 347 сл., 351
Маргерита, унгарска принцеса 49
Мария, императрица, жена на Мануил I Комнин 39
Маркеле, крепост 19
Марко, епископ Деволски 177
Матов, Д., славист 197, 283
Матранга, П., италиански византолог 305 сл., 309
Мелник, град 304
Меншиков, А. И., руски учен 282
Меркати, С. Дж., италиански византолог 194
Методий, архиепископ, брат на Константин Философ 107 сл., 129 сл., 165, 175, 269, 279, 337
Мизи, назовавани власи 53
Миклошич, Фр., славист 197, 282 сл.
Микола, Й. Й., финландски езиковед 12
Милев, Ал., 109, 283 сл., 286 сл., 289, 291
Милер, Е., френски учен 272 сл.
Милет, град в Мала Азия 357
Милетич, Л., 320 сл., 324
Милутин, сръбски крал 342
Милиокефалон, сражение при — 40
Михаил Асен, цар 350
Михаил III, император 86, 147 сл.
Михаил VIII Палеолог, император 34 сл, 36
Михаил Апостолиос, византийски писател 116
Михаил Глика, византийски писател 116
Михаил, деволски епископ 343
Михаил Неокесаритис, апографевс 358
Михаил Псел, византийски писател 270 сл., 307
Михаил Хониат, атински митрополит 60, 63
Михаил Шишман, цар 124
Михал бег 112
Минтев, Кр. 349
Моравска област 50
Моравчик, Д., унгарски византолог 31, 111, 197 сл., 338 сл.

Мосинопол, гр. (Гюмюрджина) 41
Мостич, чъргубиля, български болярин 25 сл.
Москополис, град (Албания) 281
Мраморно море 265
Мурад I, султан 226
Мурад II, султан 122, 347 сл., 349
Мутафчиев, П., 31, 197
Мушмов, Н. А., нумизмат 28 сл., 30
Мюлер, К., филолог 304 сл.

Наук, А., филолог, 305
Наум Охридски, кирилометодиевски ученик 174 сл., 178 сл., 183 сл.
Неофит Рилски 317 сл., 348 сл.
Нестонг, българо-византийска фамилия 27 сл., 33.
Никифор Григора, византийски историк 117
Никита Евгениан, византийски писател 308
Никита Хониат, византийски историк 44 сл., 48, 49 сл., 51, 98, 117
Никон Черногорец, византийски писател 155
Никифор, цариградски патриарх 87
Никифор Валсамон, византийски писател 359
Никифор I Геник, византийски император 19, 21
Никифор Тарханиот, византийски служител 35
Ников, П., историк 30 сл.
Никодим Светогорец, хагиограф 166
Николай I, папа 88, 192
Никола Циракис, апографевс 358
Никополис при Дунава, днес развалини Никюп 70, 71
Ниш, град 40
Нови Рим — Търново 87
Номоканон Погодиновски 155
нормани 41 сл., 47 сл.

Одрин 19, 60
Омуртаг, хан 14, 20, 21, 26
Оргелс, П., византолог 195
Осеновица, Асеновица, Асеневица 224, 347 сл., 353
Осеново, село 349
Острогорски, Г. А., византолог 355 сл.
Охрид 34, 192, 288

Павел, хартофилакс 23, 153
Павел Силенциарий, византийски писател 305
Павлович, Партений 208 сл., 347 сл., 351
Паисий Хилендарски 222
Палестина 241 сл., 242 сл., 259, 265 сл., 270
Панаитеску, П. П., румънски славист 105 сл.
Панонско княжество 176, 179, 261
Партений Зографски, духовник 283
Патмос, остров 358
Пелопонес, област 121
Персиан, Пресиам, хан 343 сл.
Персийски залив 243
Персика, дъщеря на княз Борис 345
Петър, брат на Асен I, народно име Белгун, цар 26, 50, 75, 76, 177
Петър Делян, внук на цар Самуил 114
Печ, патриаршия сръбска 213
Пиколо, Н. С., български учен 302 сл.
Плавудова антология 310
Платон, древен философ 148
Плиска 18, 19, 21, 68, 176, 179
Попов, А. Н., руски славист 10
Пракси (Евпраксия), дъщеря на княз Борис 345
практикà, византийски описни книги 354 сл., 357 сл.
Преслав 17, 18, 56, 64, 68, 73 сл., 79, 345 сл.
Преспа 25, 79
Прокопий Кесарийски, византийски историк 72, 98, 111
Пропонтида (Мраморно море) 264
Протасиева, Т. Н., руска славистка 107 сл.
Псевдо-Кесарий, ранновизантийски писател 150 сл., 264 сл.
Пти, Л., френски византолог 272

Радослав, княз 179 сл.
Рилски манастир 44, 207 сл., 211 сл., 315 сл.
Рим 24, 133, 137, 179, 259, 261, 268
Рипейски планини 264
Ровине, битка при — 122
Рона, Родан, река 204
Румска река при Преслав 24
Русе 271
Русия 83, 88, 94
ръкописи, описи на славянски ръкописи 312 сл.

Сава, архиепископ сръбски 213
Самуил, цар 25, 27 сл., 75, 76, 79, 202, 340
Сарматия 266
Света Гора 124, 215, 288 358; вж. Атон
Света Ирина, житие 108
Света Параскева — Петка 25, 320
Света Филотея 25
Свети архангел Михаил, манастир на Охридското езеро 181 сл.
Свети Атанасий, лавра на о. Лимнос 360
Свети Ахил, мощи 79
Свети Димитрий Солунски 41, 54 сл; църква в Търново 56
Свети Иван Продром, манастир на о. Патмос 358
Свети Йоан Продром, манастир при Сяр 359
Свети Пантелеймон, манастир на Света гора 216, 288

Светослав, киевски княз 19, 141, 154, 157
Свидас (Суда), лексикограф 149, 150, 195 сл., 307
Севар, първобългарски хан 11
Севин (Сивин), жупан 27
седем славянски племена 17 сл.
Сердика (Средец, София) 19, 79, 224 сл.
Сермон (Ксермон) 27 сл.
Сеславски манастир 211
Симеон, цар 12, 13, 25, 26, 31, 33, 75, 76, 130, 154, 158, 177 сл., 264 сл., 288
Симеон Логотет Метафраст, византийски писател 274, 338
Симеон Месопотамит, патристически писател 199 сл.
Симеон Стълпник, отшелник 25
Синезий, византийски писател 201
Синодик на българската църква 80, 206
Сирия 89, 260
Сирмиум (Срем), при днешна Сремска Митровица 27 сл., 33
Сицилийско море 265
Сицилия 89
Скилица — Кедрин, византийска хроника на — 33, 36 сл.
Скития 266
славяни, гръцки написи на името 337
славянски местни и лични имена във византийските практикà 354 сл., 360 сл., 368 сл.
Слово о полку Игореве 135 сл.
Снегаров, Ив. 166, 287 сл., 291 сл.
Солун 34, 41, 44 сл., 49, 54, 122, 271; област на — 358
Сперански, М. Н., руски славист 314 сл.
Спиридон йеромонах, възрожденски писател 222
списъци на забранени книги 153 сл.
Спространов, Е. 294, 322 сл.
Средец 40, 79, 143, 224 сл., 352; вж. Сердика
Средиземно море 263
Срезневски, И. И. 132
Стара планина 53, 55 сл.
Старая Ладога 91 сл.
Стефан Душан, сръбски владетел 35
Стефан Лазаревич, деспот 110 сл., 242 сл., 259
Стефан Неман, сръбски велик жупан 40
Стримон, катепанство на — 358 сл.
Струма, река 79
Студеница, манастир в Сърбия 213
Сучавско евангелие 317
Сяр (Серес), град 79
Сирку, П. А., руски славист 239 сл.

Тавроскити (руси) 19
Телец, български хан 11
Теодор Газа, византийски писател 309
Теодор Дафнопат, византийски писател 115
Теодор II Ласкарис, император 34
Теодоров-Балан, А. 283 сл.
Теодор Продром, византийски писател 307 сл.
Теодосий Печорски, руски отшелник 107
Теоктист, логотет 153
Теофанò, императрица 25
Теофан Изповедник, византийски хронист 9, 341 сл.; Продължител на — 117
Теофан, рилски игумен 318
Теофилакт Охридски, архиепископ и писател 108, 164, 175 сл., 178, 280 сл., 285 сл., 290 сл., 296, 337
Тервел, хан 11
Тесалия 41
Тигър, река 263
Тимурленг, татарски вожд 122
Тиренско море 265
Тихомир, вожд на въстание 114
Тихомиров, М. Н., съветски славист 10
Тихонравов, Н., руски учен 157
Тома Пергаминос Фарисей, апографевс 359
Томашек, В., славист 344
Траксион, област 357
Тракия, област 38, 71
трапезити 72
Трапезица (Търново) 73
Трифон Кедрин, апографевс 358
Трифонов, Юрд. 9, 242 сл.
Троянски манастир 326
Туницки, Н. Л., руски славист 282 сл.
Търново 25 сл., 68 сл., 81, 87, 121 сл., 143, 221, 272
Търновско царство 121

Угаин, първобългарски владетелски род 11
Умор, първобългарски хан 11, 12
Ундолски, В. М., руски славист 218, 300 сл.
Успенски, Ф. И., руски византолог 345 сл.

Фераро-Флорентински събор 122 сл.
Фекер, Г., унгарски учен 344
Филаделфия, град 39
Филипи, надпис от — 343
Филов, Б. 233 сл.
Филопатион, местност при Цариград 60
Фисон, река 243, 263, 265
Флоренция 121 сл., 126
Формоза, папа 22, 24
Фотий, цариградски патриарх 201, 206, 308
Фридрих I Барбароса, император 40
Фулско племе 138 сл.

Хазари 137, 139, 150, 179, 261
Хазе, Б., класически филолог 303 сл., 310
Харсийска врата в Цариград 61
Хезиод, древногръцки поет 309
Хелеспонт 265
Хемус 305; вж. Стара планина

Херкулесови стълбове 264, 265, 269; вж. Гибралтар
Херсон 137 сл., 261
Хилендарски манастир на Света Гора 358 сл.
Хрельо простосеваст 349, 352, 377; кула на — 347 сл.
хървати 27 сл.; Хърватско 40

Цариград 24, 42, 49, 61, 65, 87, 90, 91, 121, 124, 147
цезар — кесар, византийска титла 341
Цейлон (Тапробана), остров 267 сл.
Цонев, Б. 104, 106, 319 сл., 326 сл.

Чаталар (дн. Цар Крумово) 20
Чезарини, кардинал Джулио 124
челник, титла 197
Черен хълм (Черна могила) 59 сл.
Черепишки манастир 210 сл.
Черно море 265
Чивидалско евангелие 345
чигат, чигот, първобългарска титла 341 сл.
Чижевски, Д., руски славист 107
Чолаков, В., възрожденски книжовник 315 сл.

Шафарик, П. Й., чешки славист 103 сл., 166, 289
Шевченко, И., византолог 147
Шишмановци, династия 124
Шлюмберже, Г., френски нумизмат 29 сл.
Шчепкина, М. В., съветска славистка 107

Юдея 265
Юлиан Отстъпник, император 201
Юстиниан I, император 71 сл., 305

Янтра, река 71
Ян, Станислав, словашки славист 284
Яцимирски, Я. И., руски славист 105, 249 сл.

Съдържание

Предговор
страница 5

1

Проучвания върху политическата и културната история
страница 7

„Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция
страница 9

Проблеми из средновековната история на Преслав
страница 17

Последният защитник на Срем в 1018 г.
страница 27

Въстанието в 1185 г. и неговата хронология
страница 38

Идеята за приемствеността в средновековната българска държава
страница 68

По някои проблеми на старославянската и старобългарската литература
страница 82

Приноси към проучването на старославянската и старобългарската литература
страница 100

Византийско-славянска общност в областта на народното творчество
страница 113

Образи на българин от XV в.
във Флоренция
страница 121

2

Изследвания из областта на историческото
изворознание
страница 127

Към тълкуването на пространните жития
на Кирил и Методий
страница 129

Най-старият славянски списък
на забранени книги
страница 153

Краткото Климентово житие
от Димитрий Хоматиан
страница 164

Пространно гръцко житие и служба
на Наум Охридски
страница 174

Няколко бележки към Кекавмен
страница 193

Едно пренебрегнато византийско известие
за богомилите
страница 203

За първообразността и достоверността
на Рилската грамота
страница 207

Латинските надписи по Ватиканския препис
на Манасиевата летопис
страница 233

За книжовното творчество на Константин Костенецки
страница 241

Един ръкописен свитък с апокрифни молитви
и заклинания
страница 249

Географски описания в средновековната българска книжнина
страница 258

Един средновековен библиотечен каталог
страница 272

3

Историографски проучвания
страница 277

Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина
страница 279

Приносът на Н. С. Пиколо във византоложките проучвания
страница 302

Български описи на славянски ръкописи
страница 312

4

Ономастични и етимологични изследвания
страница 335

Върху някои български имена и думи у византийските автори
страница 337

Пресиан—Персиан
страница 343

Осеновица—Асеновица
страница 347

Славянски местни и лични имена във византийските описни книги
страница 354

Бележки
страница 371

Показалец на лични и местни имена
страница 373

ИВАН СИМЕОНОВ ДУЙЧЕВ

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

РЕЦЕНЗЕНТИ ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ПЕТЪР ПЕТРОВ
РЕДАКТОР ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ
ХУДОЖНИК ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ
ХУДОЖЕСТВЕН РЕДАКТОР НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВ
ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР ВАСИЛКА СТЕФАНОВА
КОРЕКТОР ОГНЯН МАРКОВ
Дадена за набор 22. IV. 1976 г. Подписана за печат на 1. VI. 1981 г.
Излязла от печат на 30. IX. 1981 г. Печатни коли 27 Издателски коли 33,90
Усл. изд. коли 35,83 Издателски № 22263 Литературна група II—6
Формат 16/70/100 Тираж 2072 Цена 5,33 лв.
КОД 02 95314 0622—6—18

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
ПЕЧАТНИЦА ПРИ СУ „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“